

מקורות לתולדות החנוך בישראל

(מתחלת ימיהם בינים עד תקופת ההשכלה)

ערוכים בידי

שמחה אסף

כרך ראשון.

הוצאת דביר - תל-אביב.

תל-אביב, תרפ"ה.

לזכר

נשמת מורי ורבי הגאון המפורסם

ר' אליעזר גורדון זצ"ל

אב"ד ור"מ בט"ו, שהרכיץ תורה כל

ימי חייו והעמיד תלמידים הרבה.

נפטר ד' אד"ר תר"ע. תנצב"ה.

הקדמה.

עד ימינו אלה עוד לא נתחבר ספר שיכלול ויקיף את תולדות החנוך ודרכי הלמוד בישראל בכל הזמנים, מראשית היווח לעם עד זמננו זה, ובכל הארצות שבהן ישבו בני עמנו במספר גדול. אמנם יצאו כבר קצת ספרים העוסקים בתולדות החנוך בישראל, אך כל אחד מהם מקיף רק תקופה ידועה, — רובם עוסקים בתקופות המקרא והתלמוד¹. — וגם לאותה תקופה שהם עוסקים בה לא יצאו רוב המחברים ידי חובתם בשלמות. אנו מרגישים תיכף שהמחברים לא השתמשו בכל החומר הנמצא בספרותנו על נושא זה, אלא רק בחלק ממנו, חלק חשוב פחות או יותר, אבל רק חלק. כדי לאפשר את כתיבתו של ספר מקיף במקצוע זה יש לאסוף מקודם את כל החומר הרב המפורר ומפורד על פני כל ספרותנו הגדולה והרחבה. והן עד עתה לא נתכנס כנוס מלא ושלם אף החומר המצוי בתלמודים וספרות המדרשים. מספרם של מאמרי חוץ הנוגעים לעניני החנוך ודרכי הלמוד עולים לאלפים והכנוס יפה להם. כנוס זה יראה לנו שגם אנחנו היהודים הכנסנו את חלקנו, וחלק יפה, למקצוע חשוב זה של התרבות האנושית ואין אנחנו רלים בו במדה שנדמה במקורה ראשונה.

1. עי' עליהם בכתביו של הרמן שטראק Einleitung in Talmud מהר' ה' עמ' 184, ועל הספרים שנרשמו שם יש להוסיף את מאמרו של י. י. ווייסברג ב, האסיף' שנה ב' ואת ספרו של הרב הרמן גולדן, Pedagogics of the Talmud and that of modern times, London 1924. כן ימצא הקורא רשימה ביבליוגרפית של הספרות במקצוע זה בכתביו של סטנסבורג, Geschichte der Erziehung und d. Unterrichts bei den Jsraeliten. Stuttgart, 1885 p. p. 273—310. (ספר זה לא היה למראה עיני, כי לא השגתינו בירושלים).
לרברני ימי החנוך העברי בימי הביניים יש לצייין את ספרו של ד"ר עמנואל גמרן Changing Conceptions in Jewish Education, New-Jork 1924. הוא ואת מאמריהם של ההיסטוריון ריש דובנוב על החנוך בפולין וליטא במאות השני—הי"ח בכתביו Исторія евреевъ въ Россіи. ריש דובנוב על החנוך בתקופת האנונים ב, התקופה' כרכי י"ט—כ' ושל רא"ם ליפשיץ על, התהליך ב, התקופה' כרך ז'. המאמר האחרון דן על נושא זה באופן מקיף ומברר ביחוד את דרכי-ההוראה שהיו נהוגים בחדר בכל הלמודים.

והוא הדין גם בנוגע לתקופה הארוכה שמאחרי חתימת התלמוד עד תקופת ההשכלה על דרכי החנוך והלמוד בתקופה ארוכה זו, וביחוד מן המאה הי"ב ואילך, יש בספרותנו חומר חשוב ורב הענין, אלא שלא לקט ואסף בשלמות למקום אחד. אבותינו, אע"פ שהתורה היתה כל מעינם וחיי רוחם — בתי הישיבות ותלמודי-התורה עמדו במרכז עולמם וחובת-הלמוד הכללית הונהגה על ידם מאות בשנים לפני שהונהגה אצל כל אומה ולשון — לא כתבו ספרים מיוחדים על נושא זה. היתה מסורת ושמה שעברה מדור לדור, מאבות לבנים, ובספרי הפוסקים נקבעו גם הלכות תלמוד-תורה בסימנים וסעיפים כמסמרות נמועים. רק זעיר פה וזעיר שם, בדרך אנכ, אנו מוצאים ידיעות רבות-ערך על מצב החנוך בספרי השאלות-והתשובות, הפירושים על התורה והתלמוד, הדרוש והמסור, וכן בהסכמות והקדמות לספרים, סנקסי קהלות וצוואות וכו'. מועטים הם המקורות מראשית ימי הבינים, אך בה במדה שאנו מתקרבים אל הזמן החדש מתרבים המקורות יותר ויותר, וכל המקורות האלה מעונים כנוס. עבודת-כנוס זו דורשת מן העוסק בה אהבה ומסירות אל הענין וגם סבלנות רבה. עליו לעבור על כמה וכמה ספרים מכל מקצועות הספרות העתיקה, בתקופה מסופקת שימצא בהם דברי-מה נוגע לענינו. ויש ספרים רבים שלפי אומד הדעת יש למצוא בהם דברי הפך בענין זה ואתה עובר עליהם מתחלתם עד סופם ואינך מוצא בהם את הדרוש לך, ויש ספר שלכאורה אין בו כל מקום לעניני החנוך ורוקא בו אתה מוצא סנינה יקרה, והנך שמת על המציאה שבאה לידך כמעט בהסתי-הדעת.

התחלה ראשונה וצנועה בכנוס החומר נעשתה ע"י ר"א יליניק במאמרו 'קורות סדר הלמוד' (גרמס ב, בכורים, ש"ל ע"י קלר, שנות א-ב, ווינא תרכ"ה — תרכ"ז), ואחריו בא הרב ד"ר מ. גידימן וחבר את ספרו ההשוב, הגדול בכמות ובאיכות *Geschichte des Erziehungswesens u. der Cultur der abendländischen Juden während des Mittelalters*, בן שלשה חלקים, שתורגם לעברית ע"י א. ש. מרידברג בשם, התורה והחיים בארצות המערב בימי הבינים. בספר זה נמצא תאור נאמן מררכי החנוך והלמוד בבתי-הספר ובישיבות אשר בצרפת, אשכנז ואיטליה. אולם כיון שהחנוך אינו אלא צד אחד של התרבות — אם כי צד חשוב מאד — וגידימן שם לו למטרה להעביר לפנינו את כל צדדי התרבות והחיים הפנימיים של היהודים בבית וברחוב, בשוק המסחר ובבית-הכנסת, את חיי המשפחה והקהלה, הנחושים וההזויות ועוד¹ — על כן לא היה יכול, כמוכן מאליו, לעמוד בספרו זה

1. דברים אלה יכולים להאמר גם על ספרו של ברלינר *Aus dem inneren Leben der deutschen Juden im Mittelalter* שתורגם גם לעברית, וכן על ספרו החשוב של ישראל אברהם *Jewish Life in the Middle Ages* שתורגם בקצור ע"י ר. ילין וגרמס ב, השלח' כרך ד'.

על תולדות החנוך ברמיות יתרה. אבל גדולה היא זכותו של גירימן שעל ידי ספרו עורר תשומת לב מרובה למקצוע זה וגם הניח את אבן הפנה לחקירתו.

בשנת תרנ"א הוציא ד"ר גירימן את ספרו *Quellenschriften zur Geschichte des Unterrichts u. d. Erziehung bei den deutschen Juden, Von den ältesten Zeiten bis auf Mendelssohn*. במשמש כעין חלק רביעי לספרו הקודם. בספר זה אסף גירימן מן הספרות הרבנית ומפנקסי הקהלות את הקטעים הנוגעים ברובם לתולדות החנוך והלמוד, אבל גם את הנוגעים לדרכי המוסר והצניעות, המדות והמעשים הטובים. קטעים אלה, כששים במספר, נאספו מתוך ספרי מחברים שונים שהיו בארצות צרפת, אשכנז, מורביה, בוהמיה ופולין ותורגמו ע"י ג. לגרמנית מבלי שנתן את המקור העברי בצדם — יוצאים מן הכלל חמשת הקטעים שפרסם מכתבי-יד, שנדפסו גם במקורם העברי — כי בספרו זה כוון המחבר בעקר אל הקוראים שאינם בני-ברית, להראות להם את מצב החנוך והמוסר אצל היהודים בימי הבינים, וגם לאלה מבני ברית שאינם יכולים לשאוב מן המקור. מרץ רב השקיע ג. באסיפת החומר הרב הזה, אולם הוא עצמו חשב שעוד לא הגיע כזה אל השלמות. ואמנם עוד נשאר אחרי גירימן מקום להתגדר בו. חוץ מזה נתפרסמו קצת מקורות חדשים מכתבי-יד אחרים הופעת ספריו. והנה באתי למלא ולהשלים את אשר החל גירימן לעשות. ככל אשר השיגה ידי השתדלתי להתקרב אל השלמות, אך — אע"פ שעלתה בידי להגדיל את מספר המקורות פי שנים ושלושה — גם לי אין הבטחון שהגעתי אליה. אמנם מעטה היא התקוה שימצאו עוד מקורות חשובים בספרים שנדפסו, אולם כמה וכמה תעודות יקרות שמורות עוד בכתבי-יד, בארכיוני ופנקסי קהלות שונות ובאוצרות הספרים הגדולים, והן מחכות לידיים הרוצות שיוציאון מאפלה לאורה. בנשתי לעבודתי זו שמתי לי למטרה לכנס ולסדר את כל המקורות לתולדות החנוך בישראל מראשית ימי הבינים עד ראשית המאה ה"ט, הוא הזמן שבו מסתימת תקופה גדולה בתולדות החנוך העברי ומתחילה תקופה חדשה, תקופה שבה יורד ה"הדר" לאט לאט מעל הבמה ועל מקומו בא בית-הספר עם חכנית-למודים חדשה. המקורות הבאים בסוף הכרך הזה נותנים לנו ציור ברור ממצב הדברים באותו זמן ומן המלחמה החזקה שהתנהלה בין החדש והישן. את המקורות הנוגעים לתולדות ביה"ס החדש לא הבאתי, כי הוא קובע פרק מיוחד לעצמו ואין לנו עסק בו במקום זה.

המקורות יצאו בשני כרכים. הכרך הראשון כולל את המקורות לתולדות החנוך בצרפת, אשכנז — אשכנז הגדולה הכוללת בתוכה גם את מורביה ובוהמיה — פולין וליטא. כרך ב' יקיף את ספרד, צרפת הדרומית, איטליה, וארצות המזרח וא"י בכללן, המקורות מסודרים בדרך כלל לפי הסדר הכרונולוגי. מסדר זה נטיתי רק במקרים ידועים כשנראה לי מעט בדבר. כך סדרתי את כל הצאנות של בני

משפחת השליה זו אחר זו, אף שנכתבו בשלשה דורות, ועיי זה יצא שהקדמתי את דברי ר' שפסיל הורוויץ לזכרונותיו של ר' אשר הלוי, ויש שעשיתי כך מפני שמצאתי קשר פנימי בין קטעים אחרים, גם כשהעתיקתי מפנקס מדינה או קהלה שבאו בו תקנות והחלטות מזמנים שונים, כגון פנקס ועד המדינה בליטא, או תקנות ניקולשבורג משנות תל"ז — תקס"ז, לא הפרדתי ביניהן ונתתי להן את המקום הראוי לפי זמן התקנות שבאו ראשונה בפנקס. אולם הסדר הכרונולוגי נשמר בכלל. סדר זה יהא נוהג גם בכרך ב', אלא שבו יסודרו מקורות כל ארץ וארץ בפני עצמן, ספרד, למשל, לחוד ואיטליא לחוד. בכרך א' אי אפשר היה לי לעשות כך מפני ערוב התחומין שבין צרפת לאשכנז, בין אשכנז לפולין ובין פולין לליטא. מהר"ל מפראג, בעל השליה, ורבים אחרים שהשתמשתי בספריהם, שמשו בכתר הרבנות במדינות אחרות, וקשה לזקוף את חבוריהם והשפעתם לזכותה של מדינה אחת ידועה. שמות החנוך וההוראה במדינות האמורות לא נבדלו כמעט זו מזו בשום דבר. מלמדי פולין וליטא הורו באשכנז ויתר ארצות המערב מאות בשנים באותן הדרכים שבהן הורו חבריהם שנשארו בארצות מולדתם.

מפני טעם זה עצמו הכנסתי לכרך זה גם את המקורות הנוגעים ליהודי אשכנז ופולין אשר בהולנד ואיטליא, ולא הכנסתי את המקורות ע"ד בית הת"ת של הספרדים בהמבורג, קצת ידיעות ע"ד דרכי החנוך של הספרדים באמשטרדם הובאו בכרך זה מפני שנכתבו ע"י מחברים מבני אשכנז ופולין שהצינו את הספרדים לסופת לאחיהם האשכנזים.

בין המקורות אשר בכרך זה נמצאים כארבעים וחמשה מאלה שאסף ר"מ גידימן. את אלה שאין להם נגיעה ישרה לתולדות החנוך, וכן קצת לקוטים מספרי מוסר כתובים יהודית-אשכנזית, שאין בהם כל חדש בהיותם העתקות מספרים עבריים, כגון ס' 'וישטנבוק' — השמטתי. מפני נמוק זה גם קצתי קטעים אחדים שגידימן האריך בהעתיקם.

את המקורות הכתובים יהודית-אשכנזית, או הכתובים בשפה כלולה מעברית ויהודית-אשכנזית, תרגמתי. עד כמה שאפשר השתדלתי להתקרב ללשון המקור ולהשאיר את הכסויים והחלקים העבריים שבהם ככתבם וכלשונם, בלי שנוי. תחלה היה ברעתי לתת בפנים את המקור ואת התרגום בשולי הגליון וכדרך שנדפס ס' מ' בעמ' כ"ה, אך רחיג ביאליק הלך עלי בדבר זה ונקבעה הלכה כמותו. את סגנון המקורות לא הרשיתי לעצמי לתקן אפילו במקום שהוא לקוי ביותר או שיש בו שגיאות דקדוקיות. סוזר האותיות בקצת מקומות הוא משלי.

כמה מן הספרים שהשתמשתי בהם לרגלי עבודתי הם יקרי המציאות ואין למצאם אלא באוצרות הספרים הגדולים. וכאן עלי להביע את תודתי העמוקה לידידי הרה"ח ר' אברהם בק, הממונה על בית-הספרים של האליאנס ומורה התלמוד

בבית-המדרש לרבנים בפאריס; פרופ. ד"ר א. פרייטאן, בפרנקפורט; ד"ר ה. ברגמן ופקידי בית-הספרים הלאומי בירושלים, שהמציאו לי את הספרים הדרושים בחיבות רבה והקלו עלי את השמוש בהם. כן עלו לחדות לראש בית-הספרים באוכספורד, הפרופ. א. קוילי, על ההענקות הפוטוגרפיות שנשלחו לי, ולפרופ. ש. דובנוב ששלח לי העתקה מתקנות התית בשדה-לכך.

וטרם אצא מאת פני הקוראים הרוני פונה בבקשה אל כל אלה שתולדות עמנו ומספרותו יקרות להם ויש בידם חומר נוסף על זה שהיה בידי — שיואליו בטובם לשלוח לי העתקה ממנו, או שישלחו לי את גופי הכתבים ואחזירם להם אחר שאשתמש בהם. ביחוד אני פונה אל כל החכמים המצויים אצלם כתבי-יד ואל הממונים על אוצרות הספרים וארכיוני הקהלות היודעים עיד מציאות פנקסים, ספרי תקנות ותעודות שונות שיש בהם מקורות נוגעים לתולדות החנוך בישראל באיוו ארץ שהיא — שיואליו להודיעני עיד זה (עפי' הכתבת: ירושלים P. O. B. 500). כל החומר שיתוסף יודפס בכרך ב' בהכרת טובה ובהבאת כל מקור בשם האיש שימציאהו לי או יעירני עליו.

ש. א.

ג' שבט תרפ"ה, ירושלים.

מ ע י ן מ ב ו א.

סקירה קלה על פני המקורות המכונים בכרך הזה תראה לנו שהמקורות מתרבים ביחוד מימי מהר"ל מפראג ואילך. עשירה בהם ביותר מאת השנים שימ— ת"מ (1580–1680). כשנעיין יפה בדברי מהר"ל וחבריו, תלמידיו ותלמידיו תלמידיו, נעמוד על תנועה כבירה, תנועת-תקונים בחדר, שהתעוררה באותה תקופה בכח רב תנועה זו, ששמה לה למטרה לתקן תקונים יסודיים בשטח הלמוד, שהיתה נהונה אז, ולהעמיד את החדר על הגובה המתאים, ראוייה לתשומת-לב מיוחדת. זהו פרק חשוב ומלא ענין בתולדות החנוך בישראל, וכדאי הוא שנתעכב עליו.

כדי להבין את דברי הבקרת החריפים שנשמעו מפי מהר"ל וחבריו, את התקונים שרצו להכניס בחכנית-הלמודים, עלינו לסקור סקירה קצרה על שפת הלמוד שנהנה אצל היהודים בארצות שונות.

בדרכי החנוך נבדלו יהודי אשכנז ופולין, והנחרים אחריהם, הברל רב מיהודי ספרד ואיטליא. שאיפה אחת, יחידה ומיוחדת, היתה להם ליהודי אשכנז ופולין בתנוך בניהם: לעשותם יהודים כשרים — יודעי תורה ויראי-שמים, זהירים במצוות, בקלות כחמורות, ומדקדקים בהן — ולצאג עליהם שם שמים במדה כזו עד שיהיו מוכנים למסור, בעת הצורך, את נפשם על קדוש השם. למלוי שאיפה זו היו מכוונים כל הלמודים וכל ההתאמצויות, ועל מובחה הקריבו קרבנות רבים. זו היתה אמנם גם שאיפתם הנאצלה של היהודים הספרדים והאיטלקים, אך לשאיפה עקרית זו נספלה עוד שאיפה אחת: שיהיו בניהם עומדים על דרגת השכלה גבוהה. למען יוכלו לעסוק באומניות החפשיות המפרנסות את בעליהן בכבוד, כגון חכמת הרפואה וכיוצא בה, או יתפסו מקום חשוב בסחר המדינה והעולם. למוד המדעים השונים ולמוד שפת המדינה נחשב אצל רובם כדבר הכרחי ומוכן מאליה. יהודי ספרד נתנו לבניהם השכלה עברית וכללית רחבה. מלבד השפה העברית ודקדוקה למדו הילדים גם את שפת המדינה, ערבית או ספרדית, ושפה זו היתה השלמת בחיי הפרט והצבור. בשפה הערבית השתמשו, כידוע, לא רק לצרכי יומיום כי אם יצרו בה גם ספרות גדולה ועשירה, רבת הערך ורבת המקצועות,

וחברו בשפה זו ספרים רבים שיש להם חשיבות ממדרגה ראשונה ושומפיהם אנו חיים עד היום. הרבה מן הנאונים וגדולי הרבנים כתבו ערבית את תשובותיהם (אם פנו אליהם השואלים בשפה זו) ואת פרושיהם לתלמוד, וכן גם ספרי פסקים. גם ספרי הדקדוק, ספרי השרשים של הלשון העברית ופרושי התנ"ך נכתבו ברובם הגדול ערבית.² סופרי הקהל וסופרי בתי-הדין היו משתמשים בה בכתיבת כל מיני שמורות, שמרי מכר ומתנה, צוואה ואפטרופסות וכו'.³ ואף אחר שנכבשה הארץ ברוכה ע"י הנוצרים עוד למדו הרבה מן היהודים, ביהוד האמידים והמשכילים שבהם, את בניהם במשך דורות רבים את הלשון הערבית, הפותחת שער לספרות עשירה שהעוסקים בכמה וכמה מקצועות מדעיים וזקוקים לה. קשה היה, למשל, ללמוד רפואה בלי ידיעת הערבית. בלשון הספרדית אמנם לא יצרו היהודים ספרות מדעית עשירה כזו שיצרו בערבית, אך גם ידיעת הספרדית היתה רוחתה, בזמן קצת יותר מאוחר, אצל כל יהודי ספרד, בין המוני העם ובין המשכילים. גם בה השתמשו הרבה בהנהגות הקהלות ובכתיבת התלשותיהן, הסכמותיהן ותקנותיהן. בשפה זו דברו יהודי ספרד צחות מאות שנים אחרי שנלו מארצם, ואין צורך לומר בשבתם עוד על אדמתם.

ידוע גם כן שיהודי ספרד הרבו ללמוד את המדעים השונים כגון חשבון, רפואה, תכונה וכו', ואין צורך להאריך בדבר. מענין לדעת שראנו לתת לבניהם ובנותיהם גם חנוך מוסיקלי. המלך אלפונסו שואל את חכמי ישראל: למה תלמדו

1. ע"י תשובת הוצ' הרבני ס' שפיא: וצוינו לכתוב תשובתה בלשון ההגריאים כאשר היא כתובה; בקטע מתשובה אחת לרב שרירא שנתפרסם ע"י ר'ר מאן J. Q. R. n. s. ברך י"א עמ' 463 אנו קוראים: ולסום דשאלתון מן קדמא בלשון ארמית כמנהגא דרבנא אף אנחנא נמי מקידנא למהרה תיובתיוכון כן. ויש גם שהשואלים מבקשים סאת הגאון ש"שיב תשובתו בלשון ישמעאל כאשר הן-השאלות-כתובות' (שם).

2. ע"י של כל זה בארובה בסבוא לספרו הגדול של שמינישניידר Die arabische Lite-ratur der Juden מעמ' XVII ואילך.

3. גם את השמורות כתבו בלשון ספרותית יפה: לשון ערב ש הורגלו סופרי ארצנו לכתוב בה שמרי הוראות והלואות ומקח וממכר וכל מיני חוקין אינה הלשון שמדברים בה ההמוני רק, לשון ערב האמתי שנכתבו בו ספרי ההכמות ההיצוניות וחירות ערב ומליצותיהם' (שירת הראש כלל נ"ה ס' ס').

4. ע"י בהערה הקודמת. מתוך שירת הריב"ש ס' תנ"כ יוצא שגם בסוף המאה ה"ד היו סופרי הקהל אשר בארגוניה צריכים לדעת את הלשון על בוריה: נפלאתי על קהל נכבד כמוהו והוא קהל Teruel ועדה כלם קדושים איך לא יתנו אל לבם לשכור להם סופר יודע ספר... כי באמת להיותי הם על כבודם לא אביתי להראות הקונדרם לאיש, ולתי כענין הצואה הכתיבת בלעני ספה הראיתיה לנכבדים אשר מה הבקאים בלשון ערבי... ולא הבינו דבר מן הצואה, להיותה מלאה שבושים.

את בניכם הניגון, ואתם בכל ימיכם חייבים הבכיה וההספד?¹ והתשובה היתה:
נפש מי טובלת שלא תתפתה למה שרואה בשכניה?¹

גם בספורט עסקו צעירי היהודים בהשק רב. אותו מלך שואל: ולמה תלמדו
את בניכם האישנרומה² ואין אחם יוצאים למלחמה?² לפנים, בימי שלטון הערבים
בספרד, היו גם היהודים משתתפים בצבאות הלוחמים ומראים נפלאות³, ואף
שבצבאות הנוצרים לא השתתפו היהודים בהמון — שריצבא וחיללים יהודים במספר
לא רב נמצאו בספרד תמיד — בכל זאת היתה עוד על התרבותם. חכמי ישראל
מתנצלים לפני המלך בעד הבחורים והנערים אשר לא יספיק להם להכניעם, ואין
בהם תבונה להשמר ממה שאינו ראוי.

את הלשון העברית טפחו יהודי ספרד באהבה רבה ושקרו על דקדוקה.
גם בלמוד המקרא היו עוסקים בשקידה. בתכנית הלימודים תפס החניך מקום חשוב.
מאד. אמנם כמאת שנה לפני הנידוש, נתפשט גם בספרד החולי של התרשלות
בלמוד המקרא, וחולי זה בא להם מצרפת ואשכנז⁴, ואע"פ כן עלו יהודי ספרד
בידיעת המקרא על יהודי פולין ואשכנז כמו שעלו עליהם בידיעת הלשון העברית
ודקדוקה⁵.

בתיספריהם של יהודי ספרד הצטיינו בסדריהם המובים, ובניניהם ביפס
אנקיונס⁶. ואף אחר שגלו מספרד ועברו עליהם צרות רבות עוד הקפידו על הסדר
ועל היופי. כי לכל מקום שגלו יהודי ספרד נלחה שכינה עמדם. את השכלתם

1. שבם יהודה, הוצ' ווינר עמ' 26.

2. esgrima, הדעת להלחם בחרבות ורמחים.

3. ע"י גם, אור ורועי ח"א סי' תרצ"ג; כמו שנהוג עדיין בארץ ספרד, שישראלים הולכים עם
המלך להלחם.

4. ר' פרופיאס דוראן בהקדמתו לספרו, מעשה אפור' עמ' 14.

5. יהודי ספרד חשבו את יהודי אשכנז ולעני לשון. ר' יצחק אברבנאל הוהב בהשובותיו
לר' שאול הכהן מקנדיא: ולשון חכמים דבר רביר על אופניו יסתר לדבר צהות לשון כל יבון
בארץ אשכנז אשר ממנה הוצאת, ולא בפי רבניה אם שלמים וכן רבים המה הזהות לשונם עמל
ואון ולעני לשון אין ביניה. גם ר' יהושע צונצין, בעל שו"ת, נחלה ליהושע, בכתב שכל האשכנזים
במבעם הם עלני שפה כבדו מה וכבדו לשון, ואין כח בהם לבטא בשפתיהם ולא לכחוב בקולמוס
העומק השוכן לבס' (הובאו דבריו ב, קורא הדורות' ר' וויציאה, דף כ"ט עמ' א). ואף ר' יהודה
עשהאל מה"סוב כותב בספרו, כזאות לבית דוד' (וירונה ת"ז), כשהוא מפליג בשבח סגנונו של בעל
עוללות אפרים: ואשתוסם על המראה להיותו אשכנזי ולא ספרדי. ע"י במאמרו סל א. יליניק
ב, בכורים' שנה ב' (ווינא תרכ"ה) עמ' ב'.

6. ע"י בהקדמה לס', מעשה אפור' עמ' 18: שיהיו מקומות העיון, רצוני בתי המדרש, יפי
הבנין ונאים, וכן גם, שיהיה העיון בספרים היפים והנאים, כי חוץ מזה מעורר ומוסיף את
אהבת העיון הרי זה, מסיב את הוכרון גם כן לפי שהעיון בצורות הנאות והפתוחים והצוירים היפים
מרחיב את הנפש ושיחוק את כחותיה.

ונמוסיהם הנאים הביאו עמם גם למקומות מגוריהם החדשים. כתי התית של הספרדים באמסטרדם, שאַלְוִיִּקִי והמבורג היו משמשים מופת ודוגמא לכל החרדים ובתי התית שככל הארצות, בסדריהם הטובים ובתכנית הלמודים שנקבעה בהם.¹ דרכי החנוך של היהודים האיטלקים דומים בהרבה לדרכי החנוך של הספרדים. גם באיטליה הקדישו זמן רב ללמוד המקרא, שקדו על הלשון העברית וכתבו בסגנון יפה. השקידה על למוד המקרא והלשון העברית נרלה עוד יותר אחרי שיצאה בשנות שייד-שייט הנורה על שרפת התלמוד בכל איטליה, וכל יהודי שמצאו אצלו מסכת מן התלמוד נענש עונש המור. על ההשפעה, שהשפיעה שרפת התלמוד על חנוכם של יהודי איטליה, כבר עמד אחד המחברים שחי בסוף המאה הרביעית לאלף זה. הוא כותב: „בגלילותינו אלה אין הרשות נתונה מאדוני הארץ להחזיק תלמודנו בידנו... בגלל הדבר הזה יש שהות ביום ועונות מהפנאי להתמיד הלמוד במקראי קודש ודקדוקי הלשון, ואף גם לחכמות בחוץ".² רבים מבני הנעורים השתדלו גם ללמוד את „מלאכת השיר", וספרים נתחברו בכדי להקל על המשוררים והחרוזים למצא את החרוז הנדרש להם.³

הלשון האיטלקית היתה שגורה בפי יהודי איטליה, ודברו בה צחות. הדרשנים הגדולים, כרי יהודה מוסקטו, ר' יהודה אריה מודינא וחבריהם, היו דורשים בבתי הכנסת באיטלקית צחה, ולשמוע את דרשותיהם היו באים גם נוצרים רבים ממרום עם הארץ.⁴ בלשון זו היו משתמשים כל שדרות העם בדבור ולאט לאט התחילו להשתמש בה גם בכתב. השמוש בכתב התפשט ביחוד במאה הרביעית לאלף זה ורחק יותר ויותר את רגלי העברית גם בפנה המיוחדת לה. אחד המחברים מבני הדור קורא תגר על זה ש„הלשון הנכרי היה לראש והעברי לזנב". הוא כותב: „בגלילותינו אלה הכל נכתב ונחתם בלישנא אחרינא ולא בלישנא קדושא... ואין לך אדם שאין מכתביו, פנקסיו, כתביו וחשבוניותיו כתובים בלשון אחרת, כאלו לא היום ולא מעולם איש יהודי היה. ספרי הנומאריונים והפרוטוקולים של הקהלה הרומאית כתובים עד שנת 1577 עברית, אולם משנה זו ואילך הם כתובים ע"פ רוב איטלקית".⁵

1. ע"י בכרך זה עמ' ע', קניה, קניו, ועור.

2. ר' יהודה עשהאל מהדפוס בספרו „כסאית לבית דוד" ד' צ"ד ע"ב.

3. כנון ס', יד חרוזים לר' נרשם הפק.

4. ר"א מודינא בספרו „חיי יהודה" עמ' 25: „וגם אחים ונלחים ושרים רבים ונכבדים באים לשמוע... משכחים ומפארים". גם ר' דוד ן' יחיאל, ששמש ברכנות בניאפולי בשנות רצ"א-רצ"ח, כותב: „ורשתי התמירו עד כי חכמי האחים (Fratres) הנויים היו באים אליהן פעמים הרבה" (Hebrew Union College Annual 1, 617).

5. „כסאית לבית דוד" א-ב עמ' כ"ד.

6. ר"א ברלינר: „היהודים ברומא" (בתרגום העברי) עמ' 122. מספרותקולים אלה נשמרים עד היום בארכיון העירוני, עשרים ברכים משנות 1536-1620.

הספרות האיטלקית היפה היתה נפוצה בין בני-וביחוד בין בנות-ישראל באיטליא. אותו מחבר קובל על, החבורים הזרים שחברום קלי עולם... המדברים מאהבת נשים בלא מתג ורמן של עניות הן והצנע לכת, שמצאו להם מהלכים גם בבתי ישראל. רבים מן החבורים האלה נדונו לשרפה מטעם הכהונה הקתולית, אך, לא עלה בידה לאבד מארץ זכרם לנמרי, כי רבה רעת האדם. מי יחוש ומי לא יחוש לדינא דמלכותא, כי אין מחסור ללא יראיו¹.

בתכנית הלמודים נכנסו גם זמרה, גנון ורקוד. אמנם למודים אלה לא נלמדו, כנראה, בבתי הספר ובתי התיח, אך כל יהודי משכיל או אמיד פחות או יותר השתדל ללמד לבניו ובנותיו עיי מורים פרטיים², בין פרנסותיו של ר' יהודה אריה מודינא או מוצאים, מלבד חבור קיסדיות ואמון המשחקים על הבמה, גם את למוד המוסיקה לנערים³. גם חתנו של ר' יעקב לווי היה מורה לרקוד ולנגן, וזו היתה פרנסתו⁴. בנישו הויניציאני הוקם עיי יהודי תיאטרון ורבו המבקרים בו, אנשים ונשים ושת... קטן וגדול שם הוא... על זה רעמו פנים גדולי הרבנים כר' שמואל אבוהב וחבריו⁵, ויש לחשוב שעלה בידם לבטל. היהודים היו רגילים לבקר בתיאטראות וקרקסאות של גויים עוד קודם לזה, אך לידי הקמת תיאטרון קבוע בנישו לא הגיעו עד אותו זמן. עובדה כזו היתה אפשרית בכל אופן רק באיטליא, ארץ שבה יכול היה רב יהודי כרייא מודינא לבקר את, הצחוקות הגדולות שעשו הגויים בימי בין המצרים ואיש לא יכהה בזה.

1. כסאית לבית דוד' שם. המחבר מיעץ שילמדו איטלקית רק הבנים ולא הבנות. ראוי להביא בזה תשובת ר' שבתאי באר, שירת, באר עסקי (וויניציאה הליד) סי' קיא, עיר ריב שנפל בין מלמד ובעל הבית. בעתיד פוען בין סאר הדברים על, שלא רצה המלמד ללמד לתלמידיו כתב לשון הקודש ולשון נצרי כמו שנתחייב. והמלמד משיב שהיה, עסוק להסביר להם הלכות ואינו יכול ללמדם הכתבי. הרב משיב שבעניני מלמדים צריך להתנהג כפי מנהגי העיר וכפי הנאם, ואם מנהג עירם כמנהג סאר מקומות איטליא שמנהג המלמד ללמד גם כן הכתב-ודאי שאין בדברי המלמד כלום, וחייב המלמד ליקח ולחלק שנותיו ליומיו.

2. עיי, חיי יהודה' עמ' 17: גם לנגן, לשיר, לרקוד, לכתוב ולשנן לאמין למדתי מעמי, והוא

או כבן עשר. ועיי' שם גם עמ' 31.

3. שם עמ' 64. ואף ר' דוד' יחיא כותב: וכן לא הייתי חייב ללמד רק תלמוד ולמדהים

רקוד ומלאכת השיר והנגן' Hebrew Union College Annual I, 621.

4. שם עמ' 33. גם בחקנה שתקנו בסירארה בשנת תקנ"א, שלא לחול במחולות אנשים ונשים

יחד, רק איש ואשתו, אב ובתו, אח ואחות, והמלמד עמ' הן' (עיי עקרי הדין ליו"ד, כלל כ"ה) הכונה למלמד הרקוד.

5. עיי שירת, דבר שמואל' סי' ד'.

6. עיי בלוי במביאו לכתבי ריא' עמ' 133.

7. להוצאת המשחקים, קבלו גם סאת היהודים מעות לא מעט, כי גם הם יהנו בחוש הראות.

כתבי ריא' סמ' קכ"ב).

בתחלת המאה הרביעית לאלף זה נולד באיטליה גם הרעיון ליסוד אוניברסיטה עברית שבה ילמדו את למודי היהדות במדה רחבה, כגון תנ"ך ומפרשים, תלמוד ופוסקים, פילוסופיה ודקדוק הלשון העברית, ואת מקצועות המדע הכללי. ואלה אשר יהיו בקיאים בלשון לאטינו יקראו בספרי החכמות, הגיון, פילוסופיה ורפואה, ויבינו בהם מדרגה אחר מדרגה, באופן שכל מי שירצה להעשות רופא לא יצטרך לבלות כל ימיו ושנותיו בסטודיאו בין הגויים... רק יתלמד בזה כמעט בכל הצריך, ובימים אחדים ישב אחר כך בסטודיאו יגיע לסמיכה בעזר השם, וגם מזה יוכל ללכת בפראקטיקה עם רופאים מומחים יהודים וגו' צירים. ואף הבלתי יודעים עדיין לשון לאטינו יקראו החכמות בלשון הקודש, שבבר הועתקו בלשוננו, וירוחו זמנם, כי עקר החכמה היא בענינים לא בלשונות. שנות הלמוד נקבעו לחמש. מעוררי הרעיון הגדול הזה היו ר' דוד פרובינצאלי ממנטובה וכנו ר' אברהם, שניהם מחשובי החכמים שגדור. באגרת שנדפסה בט' ניסן שכי' 2 ונשלחה לכל קהלות איטליה הם מבארים את המעשים והנמוקים שעוררום לזה, וכן הם מציעים את תכנית הלמודים. באוניברסיטאות האיטלקיות, ביחוד בפדואה, למדו אז יהודים רבים, מבני איטליה וחוצה לה, ומאות בשנים הוציאה איטליה רופאים גם לקהלות ישראל אשר באשכנז ופולין³. לא הנומרום קלאוזוס עורר איפוא את המציעים לגשת ליסוד האוניברסיטה, כי אם מעמים אחרים לגמרי: יש לחוש שהצעירים הלומדים בסטודיאו בין הגויים ילמדו ממעשיהם. גם התורה חונת שק בהיותם מברכים על המפלה ופוסרים את העקרי, שוקדים על החכמות החיצוניות ומוניחים את למוד התורה. אבל באוניברסיטה עברית יתפסו למודי היהדות מקום בראש. אף הגאון הלאומית דברה מתוך גרוגם של המציעים: למה נגרע מכל האומות אשר יש להם אהל מועד בשבת תחמנוני ומקום מוכן ללמוד החכמות והגמוסוס... הלא גם בנו דבר היי. רעיון זה של יסוד אוניברסיטה עברית יכול היה להולד רק באיטליה. בדרכי החנוך ובתנאייהחיים והיחוסים החברתיים ששררו אז באשכנז ובפולין אי אפשר היה כלל להעלותו על הלב.

נתבונן איפוא עתה למצב החנוך באשכנז ופולין באותו זמן. בתכנית הלמודים של יהודי אשכנז ופולין אין זכר ללמודי חול. יש מקומות שלמדו בהם מעט חשבון, אבל עד החלוק לא באו, ותשפרת היתה מסודות

1. להסמך בתואר רופא או פילוסוף.

2. מדפוס זה נסאר רק אקסמפלר אחד וחור והדפיכו ר' שלמה ולמן היים הברשעס ו'3 ב'הלבנון' שנה ה' ותורפס שוב בכרך ב' מספרנו זה.

3. עיי' סאפרו של ד"ר 5. לויין ביאהרבוך ד. יור. ליט. ניו. כרך מ' עמ' 367-420 על רופאי ישראל בפולין וביחוד שם עמ' 378-379, וסקורות אחרים מעידים כזאת גם על הרבה רופאים יהודים באשכנז.

החשבון, ואלגברה רזירוזין. מי שהרגיש צורך—למד חשבון מפי ספרים, וספרות עברית בחשבון היתה מצויה בידי הרבים¹. ללמודי מדעים אחרים לא היה מקום כלל. גם למוד הלשון העברית הונחה, ולדקדוקה לא הושם לב. ידיעת המלמדים בלשון היתה קלושה מאד, ולא זו בלבד שלא ידעו פירוש המלות ושמוש הלשון, אלא אף זו שאינם יודעים קריאת המלות בדגש ורפה, ונע ונה, וכיוצא באלה². ר' חיים ב"ר בצ"א ל, אחי מהר"ל מפראג, כותב שבדורו, נשתכחה חכמת הלשון לגמרי, ובפרט במדינת אשכנז, ודברי הספרים האלה—ספרי הדקדוק—כהחומים... והדבר הזה כדי בזיון וקצף נגד השרים והעמים, כי חכמי הגוים שהתחילו מימות רייכלין ואילך, להתעסק בחקירת הלשון העברית היו לועגים על היהודים ואומרים: כל העם הזה מקצה הוכו בסגורים, נלאו למצא את הפסח, עשו זאת חוק ומשפט מן היום שלא ללמד את נערי בני ישראל דקדוק לשון הקודש³. ורק "יחדי סגולה אחר שמלאו כרסם מלחם התלמוד למדו גם את חכמת הלשון בכלל שאר החכמות, גם חברו ספרים על זה..."

אף למוד המקרא, שתפס מקום מרכזי בתקופות הקודמות וביחוד בימי המשנה והתלמוד, נצטמצם מאד בחדר. ר' יהודה בן הרא"ש מזהיר בצואתו את בניו, שיקבעו עתים ללמוד הפסוק בדקדוק ופירושי ומוסיף: ולפי שבקטנותי לא למדתי אותו—לפי שלא הורגלו ללמודו באשכנז—לא יכולתי ללמדו כאן (בספרד)⁴. ר' יוסף יוזפא האן קובל על זה שבדורותינו יש כמה רבנים שלא ראו המקרא מימיהם⁵. בחדריהחומש חפס החומש את כל הזמן, וגם צעיר היה הילד ועוד לא הגיע לגיל של הבנת הנביאים והכתובים כהוגן, ובחדר הגמרא הוקדש זמן מועט מאד ללמוד המקרא וגם הוא נתפס ברובו ע"י החזרה על פרשת השבוע. באופן זה עברו הילדים לכל היותר רק על ספרי הנביאים הראשונים, ולנביאים אחרונים וכתובים לא הגיעו כל עקר. בהיות הילד בן שמונה או בן תשע התחיל בלמוד הגמרא, ומאותו זמן ואילך נעשתה הגמרא עקר וכל שאר הלמודים מעלים לה.

גם למוד החומש, אף שהוקדש לו זמן רב בערך, לא השביע רצון. בלמוד הפרשה נהג סדר הלמוד לשבועות: בכל שבוע למדו את פרשת השבוע, את הסדרא, בכל תפוצות ישראל למדו איפוא הילדים אותה הפרשה שבה קראו בתורה בשבת ובשני והמישי, וילד כי יבוא מעיר אחרת יכול הוא להכנס תיכף לכתה המתאימה לו, וימצאנה עומדת באותה הפרשה עצמה שלמד לפני צאתו לדרך, ולהמשיך עמה את למודו. למוד פרשת השבוע עם הילדים יש לו יתרון רב, כי

1. רא"ם ליפשיץ, הקופסה כרך ו' עמ' 840.

2. סדברי ר' שבתי סופר, ע"י במקורות שבכרך זה עמ' ע"ג.

3. שם עמ' ס"ג—ס"ד. 4. שם עמ' כ"ו. 5. שם עמ' פ"ו.

הוא מכנים את הילד לתוך החיים הרתיים ולעולמם של הגדולים. הרי זוהי הפרשה שקורין בה בתורה בבית-הכנסת, ואבא עובר עליה בערב שבת שנים מקרא ואחד חרנן ואמא קוראה בה בשבת ב.טייטש-חומשי ומספרת לילדיה ספורי אנדות הקשורים בה. דרשן כי יבא יסמך דרשתו על פרשת השבוע, והיא נלמדת ביום השבת בבית-המדרש עם פרוש רש"י ושאר מפרשים. הגדולים מקפחים בה זה את זה במקראות סתומים ובפשטים, ועל פיה רשמו את הזמן באגרות ובכתב-ימסתר. אולם בשטח-למודים זו היתה גם מנרעת גדולה: הילדים המתחילים את התורה היו לומדים אותה בשנים הראשונות למקומעים, בתחלה למדו בכל שבוע עד שני, ואחר כך עד שלישי ורביעי, עד שגדלו הילדים ולמדו בכל שבוע את הפרשה כולה, אולם גם אז נשמטו הפרשיות שחלו בימי "בין-הזמנים". מהר"ל קורא תגר על שמה זו, וכותב: "המפשים בארצות אלו מלמדים את הנער מקרא מעט מן הפרשה, ומפסיקין ומתחילין בשבוע אחר פרשה שניה ולומדין קצת מן הפרשה, ובכלות השנה לא ידע הנער, כי נשכח ממנו הראשונים ואז יחזור בשנה שניה... וכאשר נעתק מן המקרא מאומה לא ישא בידו, יציאתו כביאתו"¹.

את המשנה, שלפני סדר הלמודים שאנו מוצאים במס' אבות יש להקדיש לה חמש שנים רצופות, לא למדו בחדר כלל, ובמקומות שנלמדה לא למדו רק פרקים מועטים: "למדין במסכת ברכות פרק אחד או שנים ומתחילין מיד גמרא"². הילדים עברו מלמוד החומש עם פרש"י ישר ללמוד הגמרא. מובן מאליו, שילדים בני שמונה או תשע, שלא למדו עוד את התורה כהוגן, אינם מסוגלים להבין את סוגיות הלמוד, אבל המלמד המחניף לאבות הילדים אומר להם: "טיב שילמוד בנך פלפול הגמרא, בו יעלה מעלה, והיה לתהלה ולתפארת לך ולבניך עד עולם, ומלמדים את הנערים לצפצף, כעוף המצפצף ואינו יודע מה"³. ואחר שלמד הילד גמרא שנה או שנתים התחילו ללמדו תוספות, וזה בזמן שמוחו של הילד עודנו רופס ואינו יכול להבין את הנלמד על בוריו.

הזין מן הלקויים שבת-כנית הלמודים לקויים היו גם הסדרים שהיו נהוגים בחדר. הנורם העקרי ללקוי הסדרים היה מה שלמדו בו תלמידים בני גיל שונה. ברוב החדרים היו כתות אחדות ומלמד אחד היה צריך לטפל בכלן. כל מלמד יש לו לפחות עשרים נערים ובתוכם ג' או ד' שלומדים נפית, וב' או ג' שלומדין חצי הלכות⁴ ועוד ב' או ג' שלומדין מקרא או משנה. נמצא שכל ראש מלמד יספר והיה לארבעה ראשים⁵. מנרעת זו דבקה בחדר מפני שהיה מוסד פרטי, קנינו של המלמד. המלמד לא קבל שכרו מקופת הקהלה או חברת ת"ת — כנהוג אצל הספרדים — כי אם מאבות התלמידים. וכשלא השיג המלמד ילדים בני גיל אחד

1. שם עמ' מ"ו. 2. כיצד סדר משנה, שם עמ' פ"ו. 3. שם עמ' צ"א.

4. התחלת גמרא וסוגיות מקומעות. 5. שם עמ' פ"ו.

במספר הקבוע לחדרו, לקח לו ילדים בני גילים שונים. מכאן גם מקור להתחרות המלמדים, שעברה לעתים קרובות את הגבול הנאות, לחנופה שהיו מחניפים את הורי התלמידים, ולעוד קלקולים רבים.

למראה הקלקולים האלה התעוררו — במאה הרביעית לא"ל — יחירי הסנולה מגדולי הרבנים והמוכחים שבדור לשנים להם קץ ולהכנים תקונים גדולים בתכנית הלמודים. אפשר גם כן שהשאפה לזה באה במדה ידועה ע"י המנע והמשא החכוף שבאו בו אז יהודי אשכנז ופולין עם יהודי איטליא וספרד. מלבד סוחרים שהיו באים מארץ לארץ לרגלי מסחרם היו מחברים רבים באים מפולין ואשכנז לאיטליא למען הרפס את ספריהם בבתי הדפוס המפוארים אשר בויניציא ושאר ערי איטליא. צעירים נעלי כשרון היו נודדים מארצות מולדתם לאיטליא, בכדי ללמוד בבתי מדרשיה העליונים את חכמת הרפואה, והם חוזרים אחר כך לביתם מעוטרים בכתר הרפואה וחדושים ברוח ההשכלה. ומצד אחר באו לעתים קרובות יהודים איטלקים לקדלות פולין ואשכנז לשמש בהן במשרת רופא או ללמוד חורה בישיבותיהן המפורסמות. גם גולי ספרד ופורטוגל באו במספר ידוע, קטן אמנם, לאשכנז ופולין, וביאחם עשתה רושם. הרבה מרם היו אנשי המעלה והיו מכובדים מאד בעיני אחיהם האשכנזים. השכלתם הרחבה וגמוסיהם הנאים העידו על חנוך מעולה ותכנית למורים השונה לטובה מזו הנהוגה בפולין ואשכנז, ובלב המשכילים שביהודי הארצות האלה נולדה השאיפה לקבל מהם את הטוב והיפה ולהדמות אליהם. מהר"ל בא אמנם להכרת הצורך בתקונים לא ע"י השפעה מן הצד כי אם מהשקפה מוסרית עמיקה, אולם אחרים מן הלוקחים חלק בתנועת החקונים מראים באצבע על דרכי החנוך של יהודי איטליא וספרד, וגם ארץ-ישראל.

בראש תנועת התקונים עומד הנאון המפורסם מהר"ל מפראנ, אישיות נפלאה וכבירה המעוטרת כור של כמה וכמה אנרות יפות, ופראנ שמשו מעין מרכז לתנועה זו אף אחרי פטירתו. מהר"ל נכנס בעיני הקורה ואחריו נמשכו הנאונים: ר' חיים אחיו, אביד בפרידברג ומחבר כמה ספרים; ר' שלמה אפרים לונטשיץ, בעל עוללות אפרים, שהיה דרשן בפראנ בימיו של מהר"ל ואחר פטירת מהר"ל נתמנה גם לאביד במקומו; ר' ישעיהו הורוויץ, בעל השליה, ששמש גם כן ברכנות פראנ, ורבים אחרים.

בדברים חוצבים להבות אש מדבר מהר"ל בספריו הרבים על קלקולי החנוך ועל התקונים הנדולים הצריכים להעשות, כי לגודל שברון רוחו בקרבנו — על

1. ע"י פרומ. מ. בלבן: Skizzen u. Studien zur Geschichte der Juden in Polen עמ' 10—11 על יהודי פורטוגל אי לכוב ומוסר במחציתה השניה של המאה ה-17 ויחידים שרודים באו גם לקהילות לובלין, קראקא, פוזנא, פראג ועוד, וידועות ע"ז מסורות בספרים רבים, ואין כאן המקום לחאריך בזה.

מצבו הירור של החנוך — חשב למצא מרגוע לנפשו בהוצאת רוחו הנשבר על דבר זה בכל מקום שידו מגעת¹.

דרישתם התקיפה של מהר"ל וחבריו היתה, להניח ביסוד החנוך את סדר-הלמוד שקבעו לנו חכמי המשנה: בן חמש שנים למקרא, בן עשר למשנה ובן חמש עשרה לגמרא, ואת אומרת, לשנות את הסדר הנהוג מן המסד עד המסחות. בקרת חריפה מאד מותח מהר"ל על סדר-הלמוד שנרג בזמנו: "...לפי מעוט השכל שיש לנו היה ראוי שיהיה הלמוד מסודר בתכלית... אבל בדורות אלו כל מה שאפשר להיות הפך הסדר הכל הוא אצלנו, וזה שכאשר הוא בן שמונה או תשע שנים מתחיל הנער הקטן גמרא, וכי ערך שכל זה ראוי אליו... ובדאי השכל אשר אינו מתיחס אל האדם אין לו קיום אצל האדם... ואם כן מה ערך יש לנער אל הגמרא. והרי עקר התורה שיש לה קיום אצל האדם היא גירסא דינקותא, וכל זה הוא לבטלה כאשר יקנה הקטן בשנים דבר שאינו מתיחס אל שכלו, ואי אפשר שיהיה קיום אל דבר שאין ערך ואינו מתיחס אל שכלו, לכך גירסא דינקותא אינה מועילה, כמו שנראה לעינים, ובשכיל כך אין אצלם מן התורה מאומה². הראשונים הם הלכו נתיבות ישר... ועתה בדור הפחות הזה סרו מהדרך הישר... בדורות הראשונים נתנו גבולות ועתים להנך נער עיף דרכו: בן חמש למקרא, בן עשר למשנה, בן ט"ו לתלמוד, והכל כדי לתת לנער משא כאשר יוכל שאת לפי טבעו... אך המפשים בארצות אלו מלמדים עם הנער מקרא מעט מן הפרשה ומפסיקין ומתחילין בשבוע אחר פרשה שניה... וכאשר נעתק מן המקרא מאימה לא ישא בידו, יציאתו כביאתו... ויש שמעתיקין אותו מיד אל הגמרא, יצפצף הנער בקול דברים לבד, ותמונת הפשט לא ידע להבין... וכאשר יגדל הנער ואז יתגבר שכלו קצת מעתיק אותו אל למוד התוספות, ובסכלות דעתו [השוב] כי למוד הגמרא וההלכה הוא הועיל לו, והאנשים האלה הוכו בסגורים, אין זה רק כי שכל הנער גדל מעצמו, אבל שיהיה מוסיף בשכלו ממה שהלעיטוהו דבר שאין ראוי לו ואינו לפי ערך שכלו זה אי אפשר, ואין ספק שאם היה הולך בלא תורה והתחיל ללמוד — בזמן מועט יגיע למה שעסק זה מהתחלתו.

בקרת חריפה ומקיפה כזאת על כל שטת החנוך לא נשמעה לפני ימיו של מהר"ל. מיום עמדו על דעתו נתן אל לבו מעשה הדור בהנהגת התורה והלמוד ולא ישרו בעיניו, באמרו: לא זו הדרך אשר הלכו בה אבותינו וקדמונינו... הוא השפיע מרוחו על בן עירו הגאון ר' אפרים לונגשיץ, בעל עוללות אפרים, שנחשב לגדול הדרשנים והמוכיחים שבדור³, ואף ר' אפרים מוצא שכל דרכי

1. בספרו, תפארת ישראל, פרק נו, מקורות עמ' סט.

2. תפארת ישראל, פרק נו, מקורות עמ' סז.

3. ראשי ועד ארבע ארצות סייעו בידו להרשים את חבריו ועי' הקדמת ספרו, כלי יקר'.

הלמוד אין בהם מתום. אף הוא קיבל על הדרך הנהוגה בלמוד המקרא ללמוד כמה פסוקים מפרשה בראשית, ואחר כך לשבוע הבא כמה פסוקים מפרשת נח, ואינו מלמדו כי אם פרוש המלות ולא פירוש חבור הפסוקים, ואף אם ילמוד עמו כל הפרשה לא ילמוד עמו חבור הענינים... וכל מה שלמד מקרא אין בלמוד ההוא שום למוד של תורה, אלא למוד הלשון לבד, שלמדו לדבר בלשון הקודש, כי לא יזכור כי אם פירוש המלות. לאחר שלמד הנער קצת מקרא מתחילין עמו גמרא אף ש. עדיין אינו יודע לא אחדות ה' ולא קבלת עול יראתו. גם כי מלמדו גמרא הוא מלמדו מסכתות אשר אין לו עדיין צורך בידעתם, כמו ערובין, חולין ודוגמתן. ואחרי עבוד ה' זמן הכל נשכח ולא נשאר בזכרונו כלום מכל מה שלמד, ואינו מקבל כי אם שטת התלמוד, אבל לא ידיעת שום מצוה לעשותה כתקונה ולא שום מוסר אשר הנער צריך אליו. הרי שגם התכלית הדתית אינה מושגת כהוגן בדרך הלמוד הנהוגה.

קובל הוא גם על העדר מדות טובות ונמוסים נאים אצל בני הנעורים. יש למוד אבל אין חנוך במעשים טובים, המלמדים בדורות הללו אינם מקפידים כי אם על קבלת שכרם, ואינו חושש כי אם להשלים עמו חוק... אבל אינו חושש ללמדו לא יראת שמים ולא מוסר ולא דרך ארץ, על כן רוב הנערים בצאתם לחפש לביתם תבקע הארץ לקולם. פני זקן לא ישאו, גם ביניהם (לבין עצמם) אין משא פנים, רק כעגלים ירקדו בלא תרבות ובלא דרך ארץ. על כן נעשה ההרגל בקצתם טבע, וגם כי יגדלו יהיו בועטים במוריהם ופני זקנים לא יהדרו, כי לא למד זה מרבנו בנעוריו.

לשם תקנת החנוך מצינים מהר"ל וחבריו שורה של דרישות חשובות מאד:
א. ללמד את התורה על הסדר, מבראשית עד לעיני כל ישראל¹. הלמוד צריך שיהיה על פי פשוטו של מקרא, וצריך להסביר לילד, כשיש לו כבר קצת הבנה, את עקרי הדינים שבתורה, כי למוד התורה צריך לשמש יסוד ללמוד המשנה. אין ללמוד פרוש רש"י עם ילדים קטנים שאינם מסוגלים עוד להבין; מנהג זה — ללמוד רש"י עם ילדים קטנים — נמשך ממלמדי תינוקות יושבי כפרים, שלא היו להם ספרים, והנהיגו הדבר לבלות ימי הנער באין מועיל אל הנער.

ב. אחר שכבר למד כל המקרא ויבין במצוות השם, אז יש ללמדו משניות. תחלה אותן שנהגין בדורות הללו, ואחריהם גם ממסכתות קדשים ושומא וטהרה. ללמוד המשנה תופס מקום בראש בתכנית הלמודים של מהר"ל וחבריו. מהר"ל קורא חנר על מעשי הדג הזה, שאין אף אחד משניה על המשנה, בחשבו שלא יקרא רבי רק ע"י התלמוד... על בני עזרון השכל הרוצים לקנות התורה ועוזבין המשנה.

1. את דברי מהר"ל בענין סביא גם בעל "יוסף אומץ", בן דורו הצעיר של מהר"ל, ומוסיף:

אבל אני לא ראיתי מי שמקפיד על למוד כזה (מקורות עמ' 17).

המשנה היא, חיסור הגדל ועמוד ברזל לכל התורה, ואין הנליות מתכנסות אלא בזכות המשניות. יש להשתדל שהנערים יהיו בקיאים בכל שיחא סדרי משנה בעל פה, ולכל הפחות בסדרים הנוהגים עוד בזמן הזה, ורק אחר זה יש להתחיל בלמוד התלמוד. בנדון זה שמשה או ארץ ישראל מופת ודוגמא¹. בארץ הקדושה מצוי הוא ומורגל, ושכיחי רבים וכן שלמים הבקאים בסדרי משנה בעל פה, כאשר אנחנו פה היום בקיאים באשרי². בן הדור, ר' משה בן מכיר, כותב בסוף ספרו, סדר היום: שעל כן קבעו החכמים ללמוד המשנה ה' שנים, משום שבזמן חמש שנים יוכל לנרוס אותה גירסא נאה ויפה על פה עד שלא יצטרך אחרי זאת כי אם לעבור עליה מוזמן לזמן, וכן אנו רואים בעינינו³. גם הלומדים הגדולים בשנים היו עוסקים או בא"י בשקידה רבה בלמוד המשנה. רוב בעלי תורה לומדים משנה על פה, יש מהם שני סדרים ויש שלשה וכו'⁴. אף ר' שמואל אבוהב כותב: סדר הלמוד מנהגות רבות נהגו בו ישראל, הכל לפי המקום ולפי הזמן. ובדורותינו אלה יש שמושיבין התלמידים ימים רבים בלמוד המקרא⁵, ויש שרצין מיד לנמרא⁶, ויש שלומדין בתחלה משנה בפרושה גם בעל פה, כמו שעושיין בארץ ישראל ובמקומות אחרים⁷, והיא הדרך הנכונה...⁸. הדישה להקדיש שנים אחדות ללמוד המשנה מצאה את בטויה כמעט בספרי כל המחברים שעסקו בשאלת החנוך אחרי טהריל.

ג. על למוד הנביאים והכתובים נחלקו הדעות. יש שדרשו שאחר למוד כל התורה יתחילו בלמוד המשניות, ואחר שיהיו בקיאים במשנה יתחילו בלמוד הנמרא. ורק ילדים שאינם מסוגלים להתעמק בתלמוד ילמדו במקום זה העשרים וארבעה ספרים⁸. אך דעת הרוב היא שלמוד תנ"ך הוא חובה על כל הילדים בלי יוצא מן הכלל. הנער כשיתחיל ללמוד מקרא לא יזוז עד גמר תורה, נביאים וכתובים היטב היטב. זוהי דרישת הנאון בעל השליה⁹ שמצאה לה חומכים רבים. אחיו ר' יעקב קורא בצוואתו מנהמת לבו: "אנה נולידך את חרפתנו, שאין

1. ע"י על זה בארובה במאמרי, התולדות החנוך בארץ ישראל, בספר השנה של אגודת הספרדים, תל-אביב תרפ"ג, עמ' 42-57.

2. כיצד סדר משנה, מקורות עמ' צא.

3. ממנהגי צאת בזמן טהרי קארו והבריו, ע"י בספרו של רש"י שכמר Studies in Judaism, second series עמ' 217 וע"י ש גם עמ' 294.

4. בדרך האיסלוקים והספרדים. 5. כמנהג אשכנז, פולין וליסא.

6. כגון ת"ת הכפרדים המפורסם שבאשטורם.

7. כס' הוכרונות (חמוד, ולפי כדיעקב גרסא בפרא: לפני שנת — ת"א) דף עא עמ' ב'.

8. זוהי דעת בעל, עוללות אפרים. דעת טהריל בענין זה לא הוכררה וע"י גם בדברי בעל

י"מף אומץ, מקורות עמ' סד.

9. ע"י מקורות עמ' פה.

אנו בקיאים כמה שהתינוקות של בית רבן היו בקיאים בימים הראשונים שהיו טובים מאלה. למוד המקרא הוא הלמוד הראשון והעצמי לכל מי אשר ירצה להיות בשם בעל תורה יכונה... ועליו ללמוד תורה נביאים וכתובים מתחלתו ועד סופן ושיהא בקי בהן, ואין שום טענה והתנצלות בעולם לסמור האדם עצמו מזה. על זה מזהיר גם ר' שפסיל, בן השליה, את בניו. הוא פונה לבני דורו בדברים נלבבים ומעמיד לפניו לזכות את סדר הלמוד שנהג בתלמוד התורה של הספרדים באמ שטרדם. שם, ראיתי שהקטנים לומדים המקרא מבראשית עד לעיני כל ישראל, ואחר כך כל העשרים וארבע, ואחר כך כל המשניות, ובשנעשה גדול אז מתחיל ללמוד גמרא, פירוש [רש"י], תוספות וגדלו והצליחו וגם עשו פרי, ואנכי בכיתי על זה: למה לא יעשה כן בארצנו? הלאו שיתפשט המנהג הזה בכל תפוצות ישראל, ומה יזיק בזה שימלא כריסו במקרא ובמשנה עד שיתיה בן י"ג שנה ואחר כך יתחיל ללמוד התלמוד, כי בודאי בשנה אחת יניע לתכלית בחריפות התלמוד, מה שאין כן בלמוד דידן בכמה שנים. חי ראשי! אם יתאספו ראשי גאוני ארץ יחד, ויעשו תיקון וסדר הלמוד כסדר הזה להיות ליסוד מוסד ולחק עולם ולא יעבור — אין ספק שחפץ ה' בדינו יצליח, והלבבות יהיו מחודדים בתורת אמת ביתר שאת.²

ד. בלמוד הגמרא דרשו מהר"ל וחבריו שלא יתחילו בו כי אם אחר שיהיו התלמידים בקיאים בתנ"ך ובמשניות המשמשים הכנה טובה ללמוד זה, וממילא יתחילו בלמודה רק כשיגיעו לגיל יותר גבוה והיו בני י"ב—י"ג. דרך הלמוד צריך שיהיה מכוון לזה שהנערים ירכשו להם קודם כל בקיאות הנונה ולא שיוציאו רוב זמנם בפלפול והעמקה בקצת סוגיות. ליגמר אינש והדר ליסברי. אין דעת מהר"ל נוחה גם מזה שהנערים הצעירים לומדים את התוספות, ומי יתן והיה להם העקר ולא יבקשו תוספות! הבחורים רכי השנים אם היתה בהם גירסא דינקותא, אין ספק כלל שהיו רגילים ויודעים כמה וכמה מסכתות קודם שיכנסו לחופה. ועתה אין להם מאומה בידם. והכל בשביל שלומדים תוספות, דבר שהוא תוספה. וכי לא היה טוב יותר שיקנה נוף התלמוד קודם, והכל בשביל שנדפסו התוספות אצל הגמרא, ואלו נדפסו ססקי הרא"ש ושאר חדושים שהכירו האחרונים אצל הגמרא היו לומדים דכל על שיטת ההלכה, אף הנערים הקטנים, ומה לנערים אל דברים אלה?... כי איך הגדולים והקטנים ישוו יחד בלמודם?³ גם בעל כיצד סדר משנה, מבני בית מדרשו של מהר"ל, קובל על המלמדים, המבלים כל יום ויום בתוספות אפילו אם הרף יהא מלא על כל גדותיו מתוספות צריך ללמוד עמהם ולמחר ישכחום. יותר טוב שבמקום זה יחווה מהם על שיטת ההלכה בעל פה או ילמוד את

1. מקורות עמ' סז—סח. שם עמ' ע'—עא. ועי' גם עמ' קנה.

2. שם עמ' סז. ועי' גם דברי ריא לעצמך שם עמ' סב.

האלסמי ויחזור עליו. הכמות בלמוד התלמוד היא גם איכות: על ידי שיהיה בקי בתלמוד, ויחזור על תלמודו הוא מתחכם ונעשה חריף, ויכול להקשות ולפרקי'. כי איך נעשו ר'ת ור"י וכל בעלי התוספות מחודדים – רק ע"י למוד תורת אמת ובקיאות מסכתות והתמדה וחזורים חמיר, וזמן, ובין-הזמנים שוים². גם יש לבחור בשביל הילדים המתחילים את המסכתות והפרקים המתאימים יותר להבנתם, והעוסקים בענינים הניהגים תדיר הלכה למעשה³.

מהר"ל וחבריו השתדלו בכל כחם לשנות גם את השטה שהיתה נהוגה בלמוד התלמוד בישיבות. מימי ר' יעקב פאלאק ואי"ך התחילו ה"חלוקים" לתפוס מקום בראש בדרך הלמוד של הישיבות, וכל רב וראש ישיבה הוכרח להקדיש להם את מיטב כחו, ביחוד בהתחלת הזמן, בחורף עד חנוכה ובקיץ עד חג השבועות, וראי שקצתם היו תורת אמת או קרובים לאמת ולפשוטו של התלמוד, אבל רובם נאמרו רק בפלפול לשם פלפול, ולחדד בהם את התלמידים. בפלפולים עמוקים-עקומים אלה היו בחורי הישיבות מבליים את מנחת זמנם⁴, וכנגדם יצאו מהר"ל והנמשכים אחריו בכל כחם. בעל השליה כותב: יש כח משוגעים האומרים: ה"חלוקי" מחדד! האומר כן ראוי לנזיפה... כשנעשה מחודד מה עושה בחדודו?... חבל על ראב"ד, מה שהוצאתי רוב זמני ב"חלוקים" גדולים וגפלאים. הטאתי, עייתי, פשעתי, על כן באתי להזכיר הדרות הבאים. ר"א לונגשיין, התוכח פעמים רבות עם חבמי הדור הגדולים לבטל את למוד החדוד שקורין, חלוקי ולא יכול לנצחם, והסכה לזה היא מה שהם רודפים אחר יושרת הכבוד והשררה וחפצים להיות כל אחד יושב בשבת החכמוני, ואומרים: אלמלא פלפול זה מה גבר בנוברין? ומוענים עוד ממה שרואים בהוש שהשכל נעשה מחודד על ידו בכל התורה, והאמת אינו כן כי גם עינינו הרואות שנאותן הארצות שאין לומדין פלפול שקר זה, כמו בארץ ישראל ובשאר ארצות העמים⁵, ידם רב להם בכל החכמות ובכל הפוסקים לפי שיש להם פנאי יותר, ואינם מבליים בהכל ימיהם ורוב זמני השנה כאשר עושים בארצות אלו⁶.

בדברים נמרצים מאד קובל מהר"ל – והוא היה הראשון שעמד על תקלה זו – על ה"מתחילין לפלפל דברי הבאי בהלכה, אשר יודעים כי פיהם לא כן דבר, ומגלים פנים בתורה אשר לא כן ויאמרו: לחדודי בענין! חס ושלום לא תהא כזאת בישראל לחדודי בדברי שקר, והתורה היא תורת אמת ואיך יעלה על דעת אדם

1. שם עמ' צב. 2. שם עמ' כו. 3. שם עמ' סב.

4. תאור מלא מלרכי הוכחות והפלפול של הבחורים נותן לנו ר' משה שמשון בכרך, ע"י עמ'

קכד-קכה, גם עמ' קכז-קכח.

5. הכונה, כנראה, לאיטליא, ובני איטליא היתה ידם רב להם בכל החכמות, אולם בני

אי היו בקיאים בכל הפוסקים, אבל לא בכל החכמות. 6. מקורות עמ' סג.

בוה... אף דבריהם אינם נכונים, שאם היה הפלפול שהוא פלפול הנאי ושקר מתדמה אל פלפול אמת אפשר לומר כי יעלה בסוף מפלפול זה שאין בו ממש לפלפול אמת, אבל אין הדבר כך, כי אינו דומה בשום דמוי כלל, לא הקושיות ולא התירוצים... ואדרבא הדעת נותנת בהפך זה, שהוא מממש ולא יחכים, כי הורגל בפלפול שאינו דומה לשום חכמה כלל... דבר זה עינינו רואות ולא אחר. ואם יאמר שסוף סוף הוא חרוד, ואף כי אינו דומה לפלפול של אמת, אם כן יותר יש ללמוד אמנות הנגרות ושאר אומנות, או שהוק הידוע¹, שבו חרוד וחכמה ותחבולה, ויחדר עצמו גם כן בוה, וזה היה יותר ראוי ממה שיגלה פנים בתורה שלא כהלכה². ואם יאמר שאין חרוד האומנות מתדמה ומתיחס לתורה — הלא חרוד זה שהם מתעסקים בו הוא יותר רחוק מן התורה, כי החרוד של אומנות הוא תחת סוג אחר עם חרוד התורה, ששניהם מבקשים לעמוד מתוך החרוד על האמת, והחרוד שלהם כונתו לשקר, והאמת והשקר הפכיים³. הוא עומד גם על השפעתו המזיקה של למוד החלוקים על מדותיו ומעשיו של האדם העוסק בו, כי כאשר האדם מרגיל עצמו בשקר כל מעשיו נמשכים אחרי השקר, ומשקר הוא במעשים גם כן...⁴

ה. עוד דרישה אחת דרשו מהר"ל והבריו, והיא: ללמד את הילדים דקדוק לשון הקודש. אחד המלמדים מקהלת פראג, היא עיר מושבו של מהר"ל, חבר ספר בשם, אם הילדי שתכליתו היא, להרגיל לנער לדבר צחות ולכתוב בלשון הקודש כפי דקדוק הלשון. מהר"ל ור' מרדכי יפה⁵, בעל ה"לבושים", זרוהו להביא חכורו לבית הדפוס. מהר"ל כותב בהסכמתו על הספר ש, מצוה גדולה היא שירגיל אדם את בנו ללמוד לשון הקודש ודקדוק הלשון כמו שעשו קרמוניני. ומהר"ל יפה מעיד ששמע באזניו ש, בני שבע שנים, תלמידיו של המחבר הצטיינו בידיעת הפעלים, הבנינים והנזרות והוא מאיץ לכל מלמד ש, בהגיע לידו החבור הלז יחוש ולא יתמהמה לחנך תלמידיו הקטנים בפעולות, כפי הסדר הנכתב בחבור הלז⁶, גם אחיו של מהר"ל, ר' חיים, חבר ספר הכולל את הכללים העקריים של חכמה זו — חכמת הדקדוק — בדרך משא ומתן ובלשון שהורגלו בה נערי בני ישראל, כי לא טוב היות האדם ערירי מחכמה זו מפני לעג האומות. גם הוא יסוד גדול והקדמה ליסוד התורה. והחכמה הזאת היא על כל פנים מדה שמקבלין עליה שכר, אף ש, להחמיר על למודה אין נכון כלל...⁷

1. הוא שחוק. השחטט שהיה הביט תמיד על היהודים.

2. מקורות עמ' נא. 3. שם עמ' סא. 4. שם עמ' נא.

5. ר' מרדכי יפה היה יליד פראג והיה ר"מ באותה עיר. הוא שמש בכתר הרבנות בקהלות לובלין ופוזנא. כשיצא מהר"ל מפראג בשנת שניב לשבת על כסא הרבנות בפוזנא נתמנה ר"מ יפה לרב בפראג, ואח"כ, כשחזר מהר"ל לפראג, שמש ברבנות פוזנא.

6. מקורות עמ' ננ. 7. שם עמ' סד.

אף בעל השליה סובר ש, חלק גדול מחכמת הרקדוק טוב ללמוד בעודו נער, שאז הם כתובים על לוח לבו, והם לזכרון תמיד¹. וכן מזהיר בנו ר' שמשיל את בניו שילמדו עם בניהם את הרקדוק². ר' משה ביר העניך, תושב פראג ובן דורו הצעיר של מהר"ל, מיעץ בספרו, ברנשפינלי, שילמדו את הילדים לקרא שמות עבריים לבנים וכלי הבית, בכדי שיהיו רגילים בלשוננו הקדושה³. אלה הם חמשת התקונים העקריים שרצו מהר"ל וחבריו להכניס לתוך תכנית הלימודים שהיתה נוהגת בזמנם⁴, ויפה כחם של תקונים אלה לו יצאו לפועל לחדש את התכנית ולשנותה כולה.

מהר"ל עשה כל מה שהיה בכחו לנשם את תכניתו בחיים. הוא, ה"ח ח"ל להדריך בני אדם שיחננו ללמוד בניהם משנה תהלה, ואחר כך כל סדר הלימוד על פי מה שנדרו חז"ל בדרכי התורה. לפי הנראה נמצאו כאלה ששמעו לקולו, אך נסיון זה לא האריך ימים, וההורים חזרו בהם, באמנם ננתקה עולו אשר הכביר עלינו... גם נמצאו, אנשים חוטאים ומחטיאים שאמרו להורי הילדים: טוב שילמדו בנך פלפול הנמרא⁵, ואם אומרים לאבי הנער שיניח ללמוד את בנו שיטת ההלכה ולא ילמד עדיין התוספות — כאלו אומרים לו שלא ילמד כלל, כי אין האב חפץ רק בשם...⁶. מהר"ל נתקף, כנראה, גם בהתנגדות נמרצה מצד המלמדים, שאינם מקפידים על התכלית האמיתית כל עקר, ואדרבה הם מטעים את האבות ע"י ההנופה, שבפניהם משבחים ואומרים: הנער הזה גדול בתורה יהיה, כדי שישכור אותו למלמד, וכשהנער ראוי ללמוד הלכה הוא אומר לו שהוא ראוי ללמוד תוספות, וגם האב ניהא לו שאומר כן, ומקפץ עמו על ההרים והגבעות ללמדו בגדולות וגפלאות ממנו⁶.

ההתנגדות שפנש בה מהר"ל מצדדים שונים מצערת אותו מאד, ואלו נמצאו אנשים מעטים, אחר מאלף, היתה הנחמה באלה מעטים, אבל שלא יהיה נמצא אחר מני אלף — על דבר זה עינו בוכיה.

1. שם עמ' סה. 2. שם עמ' סג - ע. 3. שם עמ' נו - נו ובהערה שם.

4. יש להעיר שאין אנו כוצאים שמהר"ל וחבריו ידרכו להכניס את הסדעים הכלליים, כגון השבון וגיאוגרפיה, לתוך תכנית הלימודים של החרד, אבל יתבסס אל לימוד הסדעים היה חיוני, והם כבירים בנחיצות ידיעתם. ע"י בדבריו מהר"ל מקורות עמ' נב; ר"א לונטשיץ מציג לסופת את, "אור ארצות העמים" שהיהודים היושבים בהן, ידם רב להם בכל החכמות; ר' דוד גזן תלמיד מהר"ל ובן פראג, חבר מלמד ספרו, צמח דודי ספרים בתכונה ומתמטיקה שרובם לא הגיעו לידנו. ספרו, נחמד ונעים, במקצע התכונה והגיאוגרפיה המתמטית. נדפס ביעבניץ חקני לו מיחסים גם את ס' צורת הארץ כנדרס בקושטא הש"ד. גם תלמיד אחר של מהר"ל, בעל תוספות יוסף, עסק בתכונה, מתמטיקה ופילוסופיה. 5. שם עמ' מז ומח.

6. שם עמ' סב. גם ועד הסמינה בליטא נתן בסנה הצ"ח לב לוח ש, קה"ת מלמדים נחנפים לאבי הילד וממהרים להתחיל עמו משניות כפרם ידע הנער המקרא על בוריו, גם כתחילין ללמוד נמרא סרם ידע ויבין המשנה, על כן עלה ונגמרו אצלו כשיתחיל ללמוד משניות לא יסוש המקרא מפיו.

אף על פי כן אין הוא מתיאש עוד. הוא כותב לנדולי הרבנים אשר במדינות פולין ורוסיה¹ שיקומו לעזרתו, לגדור איוה דברים הראויים לגדור כוה'. אך הוא לא קבל מהם את העזרה שקוה לה. יש לשער שביהוד לא נתקבלו ברצון דבריו ע"ד דרך הלמוד הנהוג בישיבות. אמנם בין רבני הדור היו יחידים שרידים אשר דעתם כדעת מהר"ל, ורצונם תמיד לבטל למוד כוה, אך אין בידם, כי המה בעיני רוב העם כמתעתעים... והם בטלים במעשים נגד הרבה רבנים אשר קמו לעשות לו יחד תקוע נארץ, ומסבירים הדברים בעיני ההמון שפ"פול זה הוא עקר התורה².

מהר"ל איש הפלאות היה כחידה סתומה בעיני בני דורו שלא הבינו לרוחו ולא ירדו לסוף דעתו. והוא מכיר את המצב, רואה הוא שכל התאמצויותיו לא הצליחו, ואע"פ כן הוא ממשיך להטיף לדעותיו בפה ובכתב, וכנחו או כחו עתה בתקוה ש,אולי יכנסו דבריו באוני אלה אשר נגע אלהים בלבכם, ויקבלו עצה ומסרה... ויוכל להציל אחד מני אלה את שראוי להציל, ולא ישים לב לאלה הסכלים הנותרים³. מותר הוא על ההמון ושם פניו ליחיד הסגולה, ואמנם ביניהם נמצאו מחזיקים בשטת מהר"ל, והם הוסיפו להחזיק בה גם אחרי פטירתו, ואף העמידו לה תלמידים מובהקים בדור הבא שהשחדלו להפיצה ברבים⁴.

מכל שאיפותיו של מהר"ל לא נתגשמה בחייו רק אחת. אמנם לא בשלמות. דבריו על החשובות הנדולה של למוד המשנה עשו פרי. ואף שלא הכניסו לחוק חכנית הלמודים של החדר באותה מדה שדרש מהר"ל והקדישו לה רק זמן מועט—הנה נוסדו בפראג, חברות חבורות, כתות כתות רבנות, ומתעסקין יום יום בפרק ספרקי המשניות, ומאת ה' היתה זאת חוק ולא יעבור. ולא רק בקיץ פראג, אישר בז' הדת נתונה מהנאון הנזכר, כי אם גם בשאר קהלות קדושות, קרובות ורחוקות⁵. ואם עד היום אין לך קהלה בישראל שלא תמצא בה חברה ללמוד המשניות—יש לזקוף את זה לזכותו של מהר"ל.

1. רוסיה האדומה, היא נלוציא.

2. דבריו בעל, עוללות אפרים, עמ' סב. 3. שם עמ' מז—מה.

4. מחבריו, הלמודים והלמודים נזכר כאן את ר"א לונגשיץ; ר"מ ליפמן העלה, בעל תוספות יומי; ר' ישעיהו הורוויץ בעל השליה; אחיו ר' יעקב; בנו ר' שאול, בעל, ורי העמודים; ר' משה ב"ר אהרן מורבצין, בעל, כיצור סדר משנה; ר' משה שמשון בכרך, ואמו חיה, המפורסמת בלמדנותה המופלגת, היתה נכדת מהר"ל. ובנו ר' חיים יאיר, בעל, הות יאיר.

5. הקדמה רימ"ל העלה לפרסומו על המשניות. וע"י גם דבריו ר"א לונגשיץ, סקירות עמ' סג.

וה' שאול הורוויץ, שם עמ' עא.

א. מתוך פרושו של ר' ליאונטיין [הוא ר' יהודה ב"ר מאיר] רבו
של רבנו גרשם מאור הגולה, על התורה 1.

מה שאנו נוהגים ללמוד את הנערים באלף בית ולקרות קרשת² באלפא ביתא
שני פעמים. מה נשתנו אלו ר' אותיות יותר מכל האותיות שבאלפא ביתא, שכולם אין
אנו עושים היכה מהם אלא מוז בלבד? פירש ר' ליאונטיין, לפי שבפסוק תורה צוה לנו
משה הוכפלו אלו האותיות.

ב. מתוך תשובת רבנו גרשם מאור הגולה (ב, תשובות חכמי
צרפת ולותירי סי' צ"ט). נפטר בשנת ד'א תשס"ח (1028).

...טוען ראובן לשמעון: חזרת עלי והכנסתני לביתך ללמד נ' בניך ונתת לי עליהם
נ' לימרים³ לשנה [וקבלת עליך] להוסיף רעים לבניך מן החוץ להשלים לי עד י'
לישרין... ועל הוצאה של צפורי⁴ שטוען ראובן: הולכתני להיות עם בור ולהפקיחו⁵
ולחבניסו בשערי חכמים שחרית וערבית וללמדו [מקרא]... ועל ההוצאה שהוציא כשיצא
מביתו כשהקניטו בדברים, שטוען ראובן: אמרת לי להיות בביתך ללמד לבנך כל
המקרא לפי דעתי, ובתוך הזמן הקנשתי ויצאתי מביתך, וסמכתי על הוצאתי ולמדתי
בנך עד שהשלים המקרא, אין בטענה זו כלום. מה טעם, שלא התנה עמו אזון
אותך בכל מקום שאתה מלמד את בני, אלא הקנש בביתי ולמד את בני, וכשיצא
מביתו שמא אם היה אומר לו: פרנסני במקום הזה שאני – היה שמעון משיבו: איני
חפץ לא בתלמודך ולא בהוצאותיך...

1. הובא ב" R. E. J. כרך מ"ט ע' 237.

2. אותיות ק, ה, ש, ת.

3. הלימרא עלתה בימים ההם עשרים דינר, ע"י תשובות חכמי צרפת ולותיר ע' 17 וע' 20;
Revue des Etudes Juives IX s. 22

4. המלמד נשלח עם אחד הבנים לעיר אהרת שילמדו שם תורה, ורבנו גרשם קורא לה, למי

הנוסח הידוע של ראובן ושמעון, בשם צפורי.

5. לעשותו מקח וחכם, או – למי דעת רא"ם ליפשיץ – לפקח עליו.

ג. מתוך המחזור ויקרי לר' שמחה מויטרי תלמיד רש"י (סי' תקיח).
מנהגים אלה נהגו גם באשכנז, כמו שנראה בסמוך מדברי בעל
הרוקח. בכלל היו באותו הזמן תחומי אשכנז וצרפת מעורבבין.

ומנהג לאחר המילה, לזמן קרוב שירצו, יאספו עשרה ויקחו חומש,
הקטן בעריסה מלובש כביום המילה בתפארת, ונותנין הספר עליו ואומר: יקיים
זה מה שכתוב בזה, ואומר, ויתן לך וכל פסוקי הברכות עד ואז תשכיל¹, וקסת
וקולמוס נותנין בידו, כדי שיזכה להיות סופר מהיר בתורת ה'...
וכשאדם מכנים את בנו לתלמוד תורה כותבין לו את האותיות על לוח, ומרחיצין
אותו ומלבישין אותו בנדים נקיים, ולשין לו ג' חלות של סולת ברבש – ובתולה לשה
את העיסה – ומבשלים לו ג' ביצים, ומביאין לו תפוחים ומיני פירות ומחזירים אחר
חכם וחשוב להוליכו לבית הספר ומכסהו תחת כנפיו ומעלהו לבית הכנסת, ומאכילין
אותו חלות ברבש, ומן הביצים והפירות, ומקריין לו את האותיות, ואחר כך מחפים
אותן ברבש ואומרים לו: לחוך, ומחזירין אותו לאמו אף מכוסה.
וכשמתחילין ללמדו, בתחלה מפתים אותו ולבסוף רצועה על נביו, ופותחין לו
בתורת כהנים תחלה, ומרגילין אותו לנענע בנופו כשהוא לומד,
וכשהגיע לחוקת עולם², קורא אותו בעין צבור³ ועושה לו סעודה עליו.
דע שדומה הענין כאילו הקריבו לפני הר סיני... ללמדך שתנהוג בכך כשתכניסהו
לתלמוד תורה כסדר הזה, לכסותו ולהעלותו, שכן מצינו במשה שעשה כסדר הזה
לישראל... ויתצבו בתחתית ההר⁴ כאלו הם מכוסים תחת ההר... ולמה מרחיצין
ומלבישין אותו בנדים נקיים? בדרך מתן תורה... וכבסו שמלותם⁵... ולמה לשין את
החלות בחלב ודבש? משום שנאמר⁶ ויניקוהו דבש מסלע, ומעין מקרא של פתיחת לב
שנאמר⁷ דבש וחלב תחת לשונך, ולמה אין מניחין ללשון את העיסה אלא לבתולה?... תבוא
בתולה שהיא טהורה ותלש לקטן שהוא טהור. – ומפני מה מביאין לו ג' ביצים
מבושלין כראוי? לא מפני צריכי מצוה אלא לתשמישי מצוה, שצריך לאוכלן בליפתן⁸,
שאם אוכל אכילה נסה יש לחוש שמא יפליג דעתו, אלא כשב שמחנכין אותו לתורה
שלימה, כך צריך שיהיו כל תיקונין משלם. ולמה ביצים? שדעתו של תינוק אצל
ביצים⁹... ולמה החכם מכסה אותו תחת כנפיו? דרך צניעות ודרך ענוה... דבר אחר,
שלא לעשותו קליל ופומבי לעוברי דרכים, שלא ישלוט בו שום עין הרע ולא שום
נזק... ולמה מחפים האותיות ברבש ואומרים לו לחוך? והו כענין שמפורש ביחזקאל (ג' ג')

1. יהושע א' ח': לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה... ואז תשכיל. אך
איננו בפסוקי הברכות, שאנו רגילים לומר ב' ויתן לך' במוצאי שבתות.
2. ויקרא ג' י"ז. 3. ר"ל בגנון ובפעמים כמו בשעת קריאה בצבור. 4. שמות י"ב י"ז.
5. שם י"ז. 6. דברים ל"ב י"ג. 7. שיר השירים ד' י"א.
8. צ"ל: בלי קליפתו, ועי' להלן בדברי בעל הרוקח.
9. עי' גם תורתן של ראשונים, הוצ' רח"ס הורו"ק, פסדים תרס"ב, 1 ע' 68.

ואכלה ותהי בפי כדבש למתוק, כלומר כשם שנחם לו האותיות ללחוך כן תהא לו תורה נוחה ללומדה וללמד...3

ומה טעם מתחילין בספר ויקרא? דתניא:1 איך יוסי מתחילין לתינוקות בסדר ויקרא, אמר הקביה: יבואו טהורים ויתעסקו בטהרות ומעלה אנכי עליהם כאילו הקריבו קרבן לפני. ומפני מה מרגילין אותו לנענע בנופו כשהוא לומד? שכן מצינו בנתינתה של תורה: וירא העם וינעו...2 ומה טעם מסיים בפסוק כל חלב וכל דם לא תאכלו...3 בשביל התינוקות שנתמעט חלבם ודםם, אמר הקביה מעלה אנכי עליהם כאילו הקריבום לפני... ולפיכך קורא אותו פסוק כעין שירה, שנותן שירה ושבת להקביה שהגיעו למצוה כזו... ולפיכך צריך לעשות לו משתה. והנהגה מסעורתו חייב לברכו ולומר: המקום יאיר עיניך בתורתו...3

ד. מתוך ספר, הרוקח לר' אלעזר מווירמיישא (נפטר ד"א
תתקע"ו). נדפס ראשונה בפאנו רס"ה. לפני הוצ' קרימונה שי"ז.
הקטע — בהלכות עצרת ד' מ"ג עמוד ח'.

מנהג אבותינו שמושיבין התינוקות ללמוד בשבועות, לפי
שנתנה בו תורה. רמז לזה שמכסין הנער שלא יראה גוי וכלב ביום שמחנכין אותו

1. ויקרא רבה פר' ו'. והנה כדאי להעיר פה על דברי בעל שמושא רבא (קובץ הלכות
עתיק מתקופת גאונים בכל הקדמונים) שהובאו במתוור ויפרי ע' 646 ובשאר הפוסקים הראשונים: לא
אכשר לאותי תפילין אלא מאן דקרי בתורה נביאים וכתובים ותלמוד. בתורה — בספר בראשית,
בנביאים — בס' שמואל, בכתובים — בס' תהלים. ואי הוי במשנה שפיר דמי. מסייעא ליה מתניתא
לדשמואל (הקמן) דאמר: בן חמש שנים למקרא. בן עשר למשנה, בן י"ג למצוות. ובראש על הלכות
תפילין מביא את השמושא רבא בנוסחא זו: "תורה במאי? בס' בראשית פסוק אהר, בנביאים — בשמואל
פסוק א', בכתובים — בס' תהלים פסוק אחר, בתלמוד — תמאני מתיבא (באשכול ה' תפילין: בתלמוד
תמניא מתניתא. מנא לן? דתנן: שמואל הקמן אומר בן חמש וכו'". בכל אופן נראה ממנו, שהילדים היו
מתחילים בתורה מס' בראשית, בנביאים מס' שמואל ובכתובים מס' תהלים. אנב אנו רואים, שגם בעל
שמושא רבא מיחס את המשנה של בן ה' שנים וכו' לשמואל הקמן.

2. ויקרא נ' י"ז.

3. כל הדברים האלה מובאים כמעט בשלמות גם בספר, ארחות חיים לר' אהרן הכהן מלונז
יחי במאה הראשונה לאלף הששי חלק ב' ע' 5-24, ומסיים שם: והמנהג הזה היה מנהג הקדמונים,
והיו נוהגין אותו אנשי ירושלים, ועוד היום נוהגין כך במקצת מקומות. ועוד היה מנהג
יפה וטוב בירושלים, שהיו מחנכין את בניהם ובנותיהם להתענות ביום התענית כבן שלש או כבן
ארבע עד עצומו של יום, ומארבע עד חמש היו מחנכין אותו להשליט, ואחר כך היה אביו מוטב
ומביאו לפני כל זמן לברכו שיוכה לתורה ולהופה ולמעשים טובים. וכל מי שהיה בעירו גדול ממנו
הוא עומד ממקומו ועומד לפני הגדול והיה משתחוה לפניו שיתפלל בעדו, למדך שהן נאין ומעשיהן
נאין וכל יצר מחשבותם היה לשמים, והיו מוליכים בניהם הקטנים לבתי כנסיות לחנכן ולזרזן במצות
והנה כל הקטע הזה מ, ועוד היה מנהג יפה' עד הסוף לקוח ממס' סופרים פרק י"ח.

לאותיות הקודש: גם הצאן והבקר אל ירעו אל מול דהר ההוא.¹ כעלות השחר יום עצרת מביאין הנערים, על שם: בהיות הבוקר ויהיו קולות וברקים.² ומכסין אותו תחת המקטורן.³ מביתם עד בית הכנסת או עד בית הרב, ונותנים אותו בחיקו של הרב המושיבם ללמוד, על שם: כאשר ישא האומן את היונק;⁴ ואנכי תרנלתי לאפרים קחם על זרועותי.⁵ ומביאים הלוח שכתוב עליו אבניד תשריק, תורה צוה לנו משה,⁶ תורה תהא אומנותי, ויקרא אל משה.⁷ וקורא הרב כל אות ואות מן איב והתינוק אחריו וכל חיבה של תשריק והתינוק אחריו, וכן תורה תהא, וכן ויקרא. ונותן על הלוח מעט דבש ולוחך הנער הדבש שעל האותיות בלשוננו, ואח"כ מביאין העונה שנלושה בדבש וכתוב עליה: ה' אלהים נתן לי לשון למודים לעות את יעוף דבר, יעיר בבקר בבקר, יעיר לי און לשמוע בלמודים. ה' אלהים פתח לי און ואנכי לא מריתי, אחר לא נסונותי.⁸ וקורא הרב כל חיבה של אלו פסוקים והנער אחריו. ואחר כך מביאין ביצה מבושלת וקלופה הקליפה ממנה וכתוב עליה: ויאמר אלי: בן אדם! בטנך תאכל ומעיד תמלא את המגלה הזאת אשר אנכי נותן אליך ואוכלה ותהי בפי בדבש למחוק,⁹ וקורא הרב כל חיבה ואחריו הנער, ומאבילין להנער העונה והביצה, כי טוב הוא לפתיחת הלב, ואל ישנה אדם מן המנהג.¹⁰

ה. מתקנות רית וחבריו הנוגעים לעניני חנוך ולמוד. תקנות אלו נרפסו בסוף שו"ת מהר"ם מרושנבורג. ורובן באו גם בס' כל בו סימני קט"ז—ק"י, וקצתן גם בשו"ת מהר"ם שם סי' קנ"ג.

א) במקום שאין מספיקין כמה שנותנים למלמדים של התינוקות, שאין מספיק להקדש, שאין שם כל כך, יקחו משאר הקדשות שהניחו נוחי נפש עבור נשמתן ויתנו למלמדים אם לא פירש השכיב מרע לצורך מה הקדוש.
ב) כל אדם יקבע זמן ללמוד, ואם אינו יכול בתלמוד יעסוק במקרא ובפרשה או במדרש לפי יכולתו, אחד המרבה ואחד הממעיט.
ג) חרם קדמונים שאין לנפקר לעכב ספרים המופקדים אצלו בשביל שום חביעה

1. שמות ל"ד ג'. 2. שם י"ט ט"ז.

3. על המקטורן ע"י גדימן, התורה והחיים ח"א ע' 216, ומכאן נראה שהוא מעיל עליון.

4. במדבר י"א י"ב. 5. הושע י"א ג'.

6. דברים ל"ג ד'. 7. ויקרא א' א'. 8. ישעיהו ג' ד—ה. 9. יחזקאל ג' ג'.

10. הגאון יעב"ץ סעתיק בסדורו, ברכת נבעון חעלה א', את כל הקטע הזה וכתב: ,ובאפת

לא ידעתי מדוע במלו המנהג ההוא מכל וכל. ואף אם מנהג אכילת העונה שכתובים עליה פסוקים ושמות יש להרהר אחריו והיבא דנהוג נהוג, אבל כל מה שכתב מתחלה עד סוף נראה פוג וישר והגון מאד, ואיך נהיתה כזאת לעקור דבר נאה כזה בלי מעט, אין זה כי אם מסעום מחשבה על עכב הלמוד הישר והטוב.

שיש לו על המפקד. ורבנו יעקב [תם] הוסיף שלא לעכב כל מקדונות, רק מלמדי תינוקות יכולים לעכב ספר שלומדים בו ולא דבר אחר¹.

ו. מתשובת רבי אליעזר מביהם (בוהמיה) להרב ר' יהודה חסיד
(הובאה באור זרוע חלק א' סי' קי"ז).

ר' יהודה החסיד קבל על זה שהחזנים מקבלים הכנסה גם ממנבת פורים וכדומה בעוד שזה שייך לכספי הצדקה, וע"ז השיב ר' אליעזר: ,אם אתה תבטל להם מנבת פורים ונדבת שמחת תורה ונדבת חתנים, הנה ברוב המקומות שבפולין ורוסיה ואונגריה שאין שם לומדי תורה, מתוך דחקם, ושוכרים להם אדם מבין מאשר ימצאו והוא להם שליח צבור ומורה צדק ומלמד לבניהם ומבטיחים אותו על כל אלה, ומשתבטלים לא יספיק שכרם למחייתם וישארו בלי תורה, ובלא תפלה ובלי מורה צדק...".

ז. מתשובות ר' יצחק ביר שמואל ופרושיו, הוא ר"י בעל התוספות
(נפטר בערך ד"א תתק"ט).

א. ... מלמד תינוקות שחזר בו בשעה שאין בני אדם מצוין לשכור... ויצטרך התינוק לבטל זמן מרובה בשביל כך יש לחושבו דבר האבד וידו על התחתונה, אף על גב שאין כאן אבוד לגמרי כמו בפשתן אם לא יעלהו מן המשרה (ע"י בבא מציעא ריש פרק ו') כי גם בכאן יש הפסד מרובה – קלקול התינוק, כדאמר אם תעזובי יום יומים אעזוכך², וגם בלא קלקול – פסידא דלא הדר חשיב מה שהוא מתבטל בימים שהוא ראוי ללמוד... אבל עכשיו שמצוים העוברים והשבים החפצים להשכיר עצמם [למלמדים] ולא יצטרך התינוק לבטל רק דבר מועט אין כאן דין דבר האבד... כיון שידוע שימצא מלמד בקרוב, וגם באותו זמן מועט אפשר שאינו דבר האבד, כגון שהתינוק יכול לקרות בעצמו בתורה נביאים וכתובים בלא מלמד באותו זמן מועט, וגם בלא למוד פעמים שהוא בריאות לתינוק שנותנים לו ריוח מן הלמוד ואין כופין אותו אלא לרצונו, ואין האב רגיל לרחוק עצמו על שכירות מלמד בזמן מועט כזה עד שירמץ לו³...

ב. תלמידי חכמים... אין חולצין מנעליהם אלא בליל שבת,
לפי שלומדים בכל הלילות של חול ושוכבים מעט בלבושיהם⁴.

1. ע"י על זה גם ש. אסף: עם הספר והספר, ברשמות' כרך א' (אודיסה תרע"ח) ע' 296.

2. ספרי פרי עקב וירושלמי סוף ברכות.

3. אור זרוע לבבא מציעא סי' רמ"ב; שו"ת מהרים סרומנבורג ד' פראג סי' תע"ז; וע"י שם

סי' שפ"ז תשובת ר' שמשון ב"ר אברהם; מרדכי ב"ם פרק ו'; אור זרוע שם סי' רמ"ד.

4. דבריו אלה הובאו בסמ"ג מצוות ל"ח סי' ס"ה ב"ה, והקושר. בני הישיבה ותלמידי החכמים

שמו מסס לילות כימים לעסוק בתורה; ולא היו יונים רק שינת עראי מבלי ששפשו את בניהם ועליהם.

ח. חוקי התורה.

הוקים אלה יקרים וחשובים לנו מאד, כי בהם אנו מוצאים תכנית שלמה ומפורטת ע"ד יסוד בתי ספר נמוכים וגבוהים, שיטת הלימוד שתונהג בהם, סדריהם הפנימיים והכנסותיהם. החוקים, בשלשת נוסחאותיהם, נדפסו ראשונה ע"י ר"מ גידימן בספרו (בהעתקה העברית באו בחלק א' ע' 80-73). ושנית ע"י ר' מאיר איש שלום ב. בית תלמודי שנה א' ע' 62-61, 94-91, מכת"י אוקספורד מס. 873. כת"י זה כולל בתוכו את ספר הסמ"ק, פסקים שונים לבעל הסמ"ק (שכל אחד מהם מתחיל: ועוד משמו...). נספר ע"ן חיים על הלכות טוען ונטען. חקי התורה כתובים בו בדפים קצו - קצ"ט. בסוף כתב היד יש כתבת זו: אני אבינודור בן כהיר יעקב ישראל ישיעים ומ"ך (יבוא שלום ינוח על משכבו ומנוחתו כבוד), סיימתי זה ספר המצות ועוד משמו וספר חקי התורה וע"ן החיים (מלה אחת מחוקה) ר' יצחק ב"ר יוסף ביום חמשי פ' ויקהל בכ"ב לירח אדר שנת חמשת אלפים ושישים ותשעה לפרט. ברור שאי אפשר לאחר זמנם של חוקי התורה כן המאה הי"ג, ויותר נראה להקדימם קצת, כי בתחלתם נאמר: זה ספר חוקי התורה הקדמונים.

באיוו ארץ נתחברו החוקים? גידימן (ע"י שם ציון II וח"ב ציון VIII) סובר שמוצאם מצרפת, והוא מסתיע מזה שזכרו בהם התוספות (סוף נוסח ג'). גם המנהג להניח חומש למראשותי הילד (ע"י נוסח ב' חוק ח') הוא צרפתי-אשכנזי ונזכר במחזור ויטרי ובספר חסידים ס"י תתקע"ג. גם השם, פרושים' ללומדים חסידים הנהוגים בפרישות היה מצוי באותו זמן בצרפת ואשכנז (ע"י חוק ח' ס"י ח"ו; שו"ת מהר"ם מרוטנבורג ד' לבוב ס"י ש"י וס' האסופות המובאים ע"י גידימן שם). אולם יש פרט אחד המעורר פקפוק בהחלטה זו. כבר העיר ר"מ גידימן עצמו על השמוש התמידי בשם, מדרש' במוכ"ן של בית המדרש' וישיבה, המצוי רק בספרי המחברים הספרדים, שנמצאו תחת השפעת השפה הערבית, ולא אצל מחברי צרפת ואשכנז¹, אבל ליחס חוקים אלה לספרד אי אפשר, כי אין בהם זכר ללמוד החכמות והמדעים. מצד אחר אנו מוצאים אמנם שייכות ר' יחיאל מפאריס נקראה בשם, המדרש הגדול בפר"ש (ע"י

1. השם מדרש מצוי גם בספרות הנאונים וכפי חכמי איפליא הקדמונים. ע"י אפשטיין בספרו

Beiträge zur Geschichte und Literatur ע' 208 הערה 3, וגם במקורות אחרים.

ח"ב ע' 285). ויש להעיר כאן על עוד פרט אחד. בחוקים נזכרו ראשי הישיבה או המדרשי בתאר, רבנים (ע"י בהקדמה לחוקים: לכבוד התלמידים והרבנים; בחוק ד': לפרנס התלמידים והרבנים). תאר זה היה רגיל כבר באותו זמן בצרפת ואשכנז (ע"י התורה והחיים ח"א ע' 14 הערה 7 וע' 53 הערה 4), בעוד שבספרד לא נפגשו.

ר' דוד קויפמן יש לו דעה אחרת בזה. הוא סובר שמוצא החוקים הוא ממקום שעמד תחת השפעה ישרה מבבל, כי הלא בהקדמה נאמר שנעשו בהסכמת הנאונים, גם נזכרו, תלמידי ראש נולה (ע"י Gesammelte Schriften Bd. II, S. 211), והקריסם לזמן רב מן הייג. אולם גידימן סותר דעה זו ושואל: היתכן הדבר שבני בבל והמשפעים מהם יסמכו על מנהג צרפתים (נוסח א' חוק ז) וידרשו ללמוד את מדרש התוספות שחברו חכמי צרפת? מה שנאמר שהחוקים נעשו בהסכמת הנאונים הכונה לנאונים צרפת ואשכנז, שגם הם נקראו נאונים. אולם החכם שזחיה (שלמה זלמן חיים הלברשטם) כאלו בא לפשר בין שתי הדעות. הוא מראה על קצת שווי בין סדר הלמוד לפי חקי התורה ובין סדר הלמוד שהיה נהוג, ע"פ ספור ר' פתחיה מרגנשבורג בסבובי, בישיבת בגדד ובבל, וע"פ זה סובר הח' שזחיה כי ר' פתחיה, שלפי חשבון גרין עשה סבובי בשנות 1175—1190, רשם לו סדר הלמוד שבבבל וביאהו עמו לאירופא, ועל היסוד שהניח ר' פתחיה נכתבו, חקי התורה בהצטרף אליו השפעת סדר הלמוד בבתי הספר הנוצרים אשר בצרפת (ח"ב ע' 285). הערה זו של שזחיה חשובה היא בודאי, והביאה אותי לידי השערה אחרת ע"ד מקום חבורם של חוקי התורה.

לא פחות חשובה מן השאלה ע"ד מקום חבורם של החוקים היא גם השאלה: אם יצאו החוקים האלה מכלל מחשבה ובאו לכלל מעשה? גידימן משיב ש, זאת לא נדע אל נכון; אבל כפי הנראה כן הוא¹; כי הנה החוקים האלה נמצאים לפנינו בשלש נוסחאות המסלימות זו אח זו (הרשומות אצלנו באותיות א, ב, ג) וההכפלה הזאת תבאר לנו רק אם נחליט שהחוקים יצאו מכת אל הפועל, והשמוש בהם הורה למחבר איך לתקנם ולשכללם. אבל כל איש

1. אולם איזידור לאקב סובר (ע"י Revue des Etudes Juives II, 160) שחוקים אלה

הם פרי עבודת הרמיון ואי אפשר לחשבם לדוקומנט היסטורי. הוא כותב כי גידימן הביא הרבה

ראיות על מוצאן הצרפתי, אבל אין ראיותיו מכריעות.

יודה שאין ראיה זו מספיקה בכדי להשיב על שאלה זו בחיוב, ראיות אחרות אין לנו, כי בספרי חכמינו הצרפתים לא נמצא עקבות החוקים האלה (אפשר אמנם מפני הגרוש שבא בשנת היא ס"ו, שעל ידו עבר ובטל הישוב היהודי בצרפת מן העולם), כן לא נמצא עקבותם בספרי חכמי אשכנז. אולם תחת זה נמצא שרשומם של החוקים היה ניכר בבוהמיה ומורביה.

בס' כיצד סדר משנה לר' משה ביר אהרן מורבציק, יליד מורביה (ע"י עליו להלן), אנו מוצאים הצעות חשובות לתקון מצב ההגנה, והצעות אלו מזכירות לנו בסקירה ראשונה את חוקי התורה, ויש גם לשער שחוקים אלה היו לנגד עיניו של בעל כיצד סדר משנה (ע"י גם גידימן Quellenschriften ע' 99 בהערה).

אני נותן בזה השוואות אחרות:

חוקי התורה	כיצד סדר משנה
א, ועוד תקנו על ראשי ישיבות שלא יקבעו בית המדרש בבתייהם רק בבתי הפרושים ¹ , פן יהיו מצויין אצל נשותיהם תמיד; ויעמדו שם כל ימי השבוע, ובערב שבת יחזרו לביתם ושמהם עם נשותיהם ואנשי ביתם ובמוצאי שבת חוזרים בבתי הפרושים עונס ב' חק ג'.	יתנו הקהל יציו בכל קהלה וקהלה לבנות בתי מדרשות קבועים וישבו שם מלמדים בלא נשותיהם ובניהם וילמדו שם בקביעות עם התלמידים. מערב שבת לערב שבת ילכו לבתייהם, כמו שהיו בדורות הראשונים; היו מעמידין בכל עיר ועיר בתי מדרשות מיוחדים ליתן שם מלמדים עם הנערים.
ב, בראש חדש יחזרו (המלמדים עם התלמידים) מה שלמדו בחדש זה ובחדש שעבר (עונס א' חק י').	ראוי לכל מלמד לנהוג כן, שביום ר"ח לא יגיד הלכה רק יהזור עם התלמידים כל מה שלמדו באותו חדש.

וראוי להתעכב עוד על פרט אחד. מס' כיצד סדר משנה אנו יודעים שבימי החורף היו התלמידים לנים בבית רבם. והיו מכלים אפוא בביתו כל ימי השבוע. דבר זה היה נהוג באותו זמן גם בפראג (ע"י יודישע פריוואט-בריעף המובאים להלן). אבל לא פגשנו זה

1. ככה נהג אמנם גם מהרי"ל, שהיה בא לביתו רק מערב שבת לערב שבת, כמסופר במנהגי מהרי"ל.

בארצות אחרות. מנהג זה מתאים לַחוקי התורה, שעל סיהם היו התלמידים — גם בזמן שיש להם הורים בעיר — עוזבים את בית הוריהם והיו אוכלים ושותים וישנים בחדרים שעל יד בית הישיבה (עיי' גוסט א' חק ג' ונוסח ב' חק ז'). ואם נקבל דעת שוהיה, שחוקי התורה נתחברו על יסוד ספוריו של ר' פתחיה — קרוב להניח שמוצאם הוא מבוהמיה ואולי מפראג. ר' פתחיה היה כידוע יליד ארץ זו ואחיו ר' הלכן, אחר מגדולי בעלי התוספות, היה מתושבי פראג. ואף ר' פתחיה התחיל לעשות את סבובו מעיר זו, ויש לשער שגם בשונו ממסעותיו בקר את פראג. בבוהמיה היו כבר באותו זמן חכמים גדולים בתורה, שלמדוה בנעוריהם בישיבות צרפת ואשכנז, וקצתם ידועים לנו בשם עיי' חליפת השאלות והתשובות שהיתה בינם ובין חכמי אשכנז. אבל למוד התורה לא חדר עוד לכל שדרות העם כמו באשכנז וצרפת, וחכמי הארץ השתדלו בהפצתה בכל כחם ולרגלי זה נחקקו החוקים האלה, שחלק מהם נתקבל עיי' הקהלות ורשומם היה נכר גם מאות בשנים אחר כך.

לבסוף יש להזכיר עוד, שלפי דעת הח' בן אברהם עבבקר שפירסם על ספר התורה והחיים ב, האססי, הוספה להמליץ שנת תרנ"ח, נכתבו החוקים בארץ לא רחוקה מצרפת, אשר יושביה היו ישמעאלים, וקרוב לודאי להחליט כי היא ארץ אלג'יר... ומסתיע הוא גם במה שכתוב בנוסח ב' חק ח': ועוד תקנו חכמי אל (כנ) וקני העדה, ולפי השערתו יש לקרוא: חכמי אל-אלג'יר, ואת הקו הרשום על מלת חכמי יש להעביר על מלת אל.

א.

זה ספר חקי התורה הקדמונים, לכבוד התלמידים והרבנים, אשר נבדלו ראשונים, אלה החקים והמשפטים והתורות, להבין ולהורות, אמרות ה' אמרות שהורות, ואשר תקנו אנשי שכל הראשונים, יראי השם בהסכמת הנאונים, על אודות התורה להבין אותה ולסעדה, להרבותה בישראל וביהודה. ויקבלום בני יעקב איש חם, לחק עולם לדורותם.

(א) החק הראשון על הכהנים והלויים להבריל אחד מבניהם להקרישו לתלמוד תורה, ואפילו בעורו בבטן אמו. כי כן מצוים מהר סיני דכ' (במדבר ח' ט"ז) נתונים המה

1. עיי' ראשית סבובו: הלך ספראג שבפיהם לפולין.

2. עיי' במבואו של הרב שייר לספר, גל ער' ע' 42 וכיחוד בס' 36—38 Germania Judaica s.

3. החלוקה לסעיפים נעשתה עיי' ר"ס ניריסן.

לִי, כְּלוּמִי מִבֶּטֶן אִמִּי, וְכֵן (דְּבָרִים ל"ג י') יִוְרוּ מִשְׁפָּטֶיךָ לְיַעֲקֹב, וְנֹאמַר (יִחְזַקְאֵל מִדִּד כ"ג) וְאֵת עַמִּי יִוְרוּ דַעָה, וְנֹא' (מִלְאֲכֵי ב' ו') כִּי שְׁפָתֵי כֹהֵן יִשְׁמְרוּ דַעָת. וְכֹל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל כִּמוֹ כֵּן יִבְדִּילוּ מִבְּנֵיהֶם, כִּי כֵן הִפְרִישׁ יַעֲקֹב, דְּכ' (בְּרֵאשִׁית כ"ח כ"ב) וְכֹל אֲשֶׁר חָתָן לִי עָשָׂר אֲעֲשֶׂרֵנוּ לָךְ, בְּשֵׁתִי מַעֲשֵׂרוֹת הַכֶּתוּב מְדַבֵּר, בְּמַעֲשֶׂר מִמּוֹן וּבְמַעֲשֶׂר בָּנִים, וְכֵן אָמַר יִחְזַקְאֵל (כ"ג ל"ו) וְגַם אֵת בְּנֵיהֶם אֲשֶׁר יִלְדוּ לִי הִעֲבִירוּ לָהֶם לֹאכְלָה, מִלֶּמֶד שֶׁהָיוּ מְקַדְּשִׁים מִבְּנֵיהֶם לְתַלְמוּד תּוֹרָה מִבֶּטֶן אִמִּי, יִלְדוּ לִי פִירוֹשׁ לִשְׁמִי.

(ב) חֵק שְׁנֵי לִקְבוּעַ מִדְּרַשׁ לְפָרוּשִׁים הַמְקַבְּלִים עֲלֵיהֶם עוֹל תּוֹרָה אֲצֵל בֵּית הַכְּנֶסֶת, וְאוֹתוֹ בֵּית נִקְרָא מִדְּרַשׁ גָּדוֹל, כִּי כֹאשֶׁר מַעֲמִידִין חוֹנִים, לְהוֹצִיא רִבִּים יְדֵי חוֹבָתָם מִן הַחֲפֻלָּה, כֵּךְ מַעֲמִידִים תַּלְמִידִים קְבוּעִים לַהֲנוּת בַּתּוֹרָה בְּלִי הַפֶּסֶק, לְהוֹצִיא רִבִּים יְדֵי חוֹבָתָם מִתַּלְמוּד תּוֹרָה, וְלֹא תִהְיֶה מַלְכוּת שָׁמַיִם נִסְגָּה אַחֲרֵינִי¹. פְּרוּשִׁים—הֵם תַּלְמִידִים הַמְקוּדְּשִׁים לְתַלְמוּד תּוֹרָה, וְנִקְרָאִין בְּלָשׁוֹן מִשְׁנֵה פְּרוּשִׁים וּבְלָשׁוֹן מִקְרָא נְזִירִים, שְׁנֹא' (עֲמוֹס ב' י"א) וְאִקִּים מִבְּנֵיכֶם לְנָבִיאִים וּמִכַּחֲזִירֵיכֶם לְנְזִירִים, וְהִפְרִישׁוֹת מִבֵּינָה לְיְדֵי מִהֲרָה, שְׁנֹא' (וִיקְרָא כ' ו') וְהִתְקַדְּשְׁתֶּם וְהִיִּיתֶם קְדוֹשִׁים², וְאוֹמַר מִהֲרֵנוּ וְקִדְּשׁוּ.

(ג) חֵק שְׁלִישִׁי עַל הַפְּרוּשִׁים שֶׁלֹּא יֵצְאוּ מִן הַבַּיִת עַד ו' שָׁנִים, וְשִׁמָּה יֵאָכְלוּ וְיִשְׁתּוּ וְשִׁמָּה יִשְׁכְּבוּ, וְאֵל יִדְּבָרוּ בְּמִדְּרַשׁ דְּבָרִים בְּטָלִים, וְאִין חֲכָמָה נִכְלָלָת בַּתַּלְמִיד הַנִּכְנָס וְיוֹצֵא, לְבַד בְּמִי שֶׁמִּמֵּית עֲצָמוֹ בְּאֵהָלֵי תּוֹרָה, שְׁנֹא' (בְּמִדְּבָר י"ח י"ד) וְזֹאת הַתּוֹרָה אֲדָם כִּי יָמוּת בְּאֵהָלָי³, וְכֹל הַמִּסְפֵּר בְּדְבָרִים בְּטָלִים בְּבִתִּי כְּנִסְיוֹת וּבְכִתִּי מִרְרָשׁוֹת עוֹבֵר בַּעֲשֵׂה, שְׁנֹא' (וִיקְרָא י"ט ל') וּמִקְדָּשִׁי תִירָאוּ, וְכֹאשֶׁר⁴ יִקְדִּישׁ אֲדָם אֶחָד מִנִּכְסָיו לְשָׁמַיִם, כֵּךְ יִקְדִּישׁ אֶחָד מִבְּנָיו לְתַלְמוּד תּוֹרָה, וְאִם יֵצְאוּ הַפְּרוּשִׁים מִן הַמִּדְּרַשׁ קוֹדֵם ו' שָׁנִים, יִפְרְעוּ קֵנֶם יְדוּעַ, וְסִמֵּךְ לְדַבֵּר וְתוֹפְשֵׁי הַתּוֹרָה לֹא יִדְּעוּנִי (יִרְמְיָהוּ ב' ח'), מִלֶּמֶד שֶׁהָיוּ אוֹמְרִין עֲצָמָם⁵ לְדַעָת חֵקֵי הָאֱלֹהִים וְתוֹרוֹתָיו.

(ד) חֵק רְבִיעִי לְנִבְנוֹת מִכֹּל יִשְׂרָאֵל יב"פ⁶ בְּשָׁנָה לַעֲבוּרַת הַמִּדְּרַשׁ בַּמָּקוֹם מִחֲצִית הַשָּׁקֶל שֶׁהָיוּ אֲבוֹתֵינוּ מִבִּיאִין לַעֲבוּרַת בֵּית הַמִּקְדָּשׁ וּלְצוּרֶךְ הַקֶּרְבָּנוֹת, כֵּן אֲנִחנוּ חַיִּיבִין לְהִבְיֹא גְדֵבָה לַעֲזֹרַת הַמִּדְּרַשׁ מְדֵי שָׁנָה בְּשָׁנָה, לְפָרְנֵם הַתַּלְמִידִים וּלְפָרְעוֹת הָרַבָּנִים וְהַמִּתְרַנְּמִים וּלְקִנּוֹת סָפְרִים, וְכֹאשֶׁר הַקֶּרְבָּנוֹת מִבִּיאִים שְׁלוֹם בְּעוֹלָם כֵּךְ תַּלְמִידֵי חֲכָמִים, שְׁנֵי (יִשְׁעִיהוּ נִיד י"ג) וְכֹל בְּנוֹךְ לְמוֹדֵי ה' וְגו', וְנֹא' (תַּהֲלִים ק"ט קס"ה) שְׁלוֹם רַב לְאוֹהֲבֵי תוֹרָתְךָ וְאִין לָמוֹ מִכְשׁוֹל וְגו'.

(ה) חֵק חֲמִישִׁי לְהַעֲמִיד מִשְׁנִיחַ עַל הַתַּלְמִידִים, לְתַת שְׁעוֹר עַל תַּלְמוּדָם וּלְרֹאוֹת פְּקֻחוֹת הַנַּעֲרִים וְעֲצָלּוֹתָם, כִּי הַמַּלְמִדִּים דּוֹמִים לְפוֹעֲלִים הַשּׁוֹאֲפִים תַּמִּיד כִּי יִנְמוּ צִלְלֵי

1. מִכָּאֵן וְאִילָךְ זוֹהִי הוֹסַפְתָּ בְּאוֹר שֶׁל אִיוֹה מַעֲתִיק (רִי"פִּסְמָאן בְּהַעֲרוּתוֹ, בֵּית תַּלְמוּד שָׁנָה א' ע' 248).

2. כֹּאן צ"ל: וּמִהֲרָה מִבֵּינָה לְיְדֵי קְדוּשָׁה, וְאוֹמַר מִהֲרֵנוּ וְקִדְּשׁוּ, ע"י יְרוּשְׁלָמִי שֶׁבַת פ"א ה"ז;

שְׁקָלִים ספ"ג (רִי"פִּסְמָאן).

3. ע"י בְּרִכּוֹת ס"ג ב', 4. אִין מִקּוֹמוֹ שֶׁל מֵאֵסֶר זֶה כֹּאן כִּי אִם לְעֵיל בַּחֵק א' (רִי"פִּסְמָאן).

5. כּוֹנֵת הַמֵּאֵסֶר הִיא: וְסִמֵּךְ לְדַבֵּר שֶׁכָּתוּב בַּמָּקוֹם אֶחָד ו' שָׁנִים כְּתוּבִים וְאִסּוּרִים

יֵשׁ בְּלָשׁוֹן וְתוֹמֵשׁ הַתּוֹרָה, הִסְרָמוֹ עַל הַיּוֹתֵם וְאִסּוּרִים בַּמָּקוֹם אֶחָד בְּשִׁבְלֵי הַתּוֹרָה (רִי"פִּסְמָאן).

6. י"ב פְּסִימִים (Deniers). עַל עֵרֶךְ הַמַּסְבְּעוֹת בְּיָמֵם הָהֵם ע"י צוֹנֵץ, צוֹר נַעֲשִׂיכֶסֶע ע' 540.

ערב. וזה המנהג כשר, לקיים והייתם נקיים מה' ומישראל (במדבר ל"ב כ"ב). על כן המלמדים לא ילמדו בכתיבה רק בבית המדרש לשם מצוה, ושם הבית נקרא מדרש קטן¹. וזה המשנית נקרא למלמד², ואם יראה המשנית בתוך הנערים נער קשה ואטום, יביאהו לאביו ויאמר לו: השם יזכה בך למעשים טובים, כי לתלמוד תורה הוא קשה מאד, פן ילכו הנערים הפקחים בשבילו אתורנית. ולא יקח מעותיו בחנם פן יחשב לגולן ושמא ילך הנער אצל מלמד אחר ויצליח שם לפניו.

(ו) חק ששי שלא יקבלו המלמדים יותר מעשרה תינוקות בענין אחד. ואע"פ שאמרו חכמים (בבא בתרא כ"א א') מקרי דרדקי ביה [ינוקין]. דווקא בארץ-ישראל דאזכיר מחכים ובזמן שישראל שרויין על אדמתם וידם תקיפה, כי נפש החפשיה היא נבוהה וחזקה וזכה וצלוה ויכולה לקבל שכל ומדע על שאינה משועבדת לזולתה. ונפש אשר משועבדת היא שפלה וחלשה ויבישה ואינה יכולה לקבל שכל ומדע, על שהיא משועבדת לאדונים קשים ועזי פנים, וכל יגיעה ועמלה הולך לאיש אשר לא עמל בו, מרודה בהתמך בעבודות קשות, ומפילין עליה אימה ופחד, והחמה³ מסלקת החכמה. על כן נזהרו המלמדים שלא לקבל לפניהם למעלה מעשרה תינוקות, ומתוך לדבר אלהים נצב בעדת אל (תהלים פ"ב א'), ועדה עשרה⁴ כדי לפינן מבבל מקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך (שמות כ' כ"ד), אבוא בני עשרה⁵, וכאשר עשו חכמי חיוק וסייג לדבר תורה כן עשו הגאונים סייג בכל דברי חכמים.

(ז) חק שביעי על המלמדים שלא ילמדו הנערים בעל פה כי אם במכתב, למען⁶ ילעזו להם התרגום על המכתב כמו שלועזין העברי להיות נוהגין כגורם התלמוד ולהכניס בהלכה. ותרגם אונקלוס התורה בלשון ארמית מפני בני בבל שהיו מדברין בה, כדי להשמיע תורה להם בלשונם. וכן פ"י רב סעדיה נאון וצ"ל התורה בלשון ערבי כדי שיוכינו מפני שלא היו מביינין בלשון הקודש. ונהנו חכמים תלמידי ראש גולה לקרא הסדר בשבת שנים מקרא ואחד תרגום, שנים מקרא בשביל חביבות התורה, כי כל דבר שהוא חביב יקרא שנים, ואחד תרגום להשמיע לנשים ולעמי הארץ דברי

1. להבדילו מן המדרש הגדול הוא הסיבה שעליה ידובר לעיל בחק ב'. מדרש קטן יהיה,

כמובן, בכל עיר ועיר (ג).

2. אולי צ"ל למלמדים, היינו שהמלמדים קוראים אותו להשגיח על הלמוד (ג). לפי דברי

לאעב (שם ע' 262) יש להגיה: יקרא למלמדים.

3. צ"ל: והאימה, כמו שאמר קודם: ומפילין עליה אימה ופחד (רייפמאן).

4. ע"י סנהדרין ב' א' ואבות נ' ז', ושם נלמד זה מן הכתוב: ער מתי ערה הרעה הזאת —

יצאו יהושע וכלב. ומן הכתוב: בכל מקום אשר אזכיר את שמי לסדן, שאפילו אחד העוסק בתורה שכינה עמו.

5. גימטריא כזו ישנה גם בספר הסידים ס"י שצ"ג (ג).

6. צ"ל גידים נכתבו הסלות מן, למען וער, ותרגם שלא במקום, והן שייכות לחק ח'.

ופה ידובר רק על העתקת התורה ולא על העתקת התרגום הנלמד אחר כך, וע"י נוסחא ג'.

תורה אולי תכנס היראה בלבבם, וכן מנהג צרפתיים לקרא הסדר בשבת שנים מקרא ואחד לעז בלשון בני המדינה¹.

(ח) חק שמיני ללמד לנערים תרגום [אונקלוס] בלעז על המכתב² למען ירצו בנרסת התלמוד ויהיו נוחים להכנס בהלכה, ולא יצטרכו המלמדים לטרוח על התינוקות, אלא בסוגיא ולא במשמעות מתוך שהורגלו במשמעות התרגום.

(ט) חק תשיעי על המלמדים להרגיל הנערים לשאל זה מזה בכל יום לעת ערב, שיתחדרו ויהיו מפולפלים ויתגדלו בהם הדעת, שני (משלי כ"ז י"ז) ברזל בברזל יחד ואיש יחד פני רעהו, ועל כן יתביישו זה מזה הנערים שלא ידעו להשיב זה לזה בהונן מאימת המלמד.

(י) חק עשירי על המלמדים להחזיר לנערים בששי לשבת מה שלמדו בשבוע זה ומה שלמדו בשבוע שעבר, ובראש חדש יחזרו מה שלמדו בחדש זה ובחדש שעבר, ובתשרי יחזרו מה שלמדו בקיץ, ובניסן יחזרו מה שלמדו בחורף, פן ישכחו דבר, ויהיו זכרנים יותר, וכן שנינו (מנחות צ"ט ב') השוכח פרק אחד או הלכה אחת עובר בשני לאוין³, על השמר לך ושמור נפשך מאד, פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך ופן יסורו מלבבך כל ימי חיך והודעתם לבניך.

(יא) חק אחד עשר על המלמדים ללמוד הנערים כלילי החרף מריח מרחשון עד ריח ניסן (רק) רביעית לילה, כי ימי החורף קטנים הם, וכל נער ונער יתן חלקו שמן למאור.

(יב) חק שנים עשר על המלמדים שלא יעשו שום מלאכה ולא סופרות במעמד תלמודם, פן יבטלו מתלמוד, ולא יוכלו למלאות חוקם, ויהיו נקיים מאמונתם שהם חייבים לעשות מלאכת שמים באמונה, ומשפט עסק המלמדים כפי חכמתם ועל פי השוטרים הממונים על עבודתם.

ס ל י ק.

ב.

(א) תקנו קדמונים ויל לקנות בית המדרש אצל בית הכנסת לחבר שחיהם יחד, מקום לתפלה ומקום לתלמוד, על פי מדרש ילכו מחיל אל חיל יראה אל אלהים בציון (תהלים פ"ד ח'). ויהיו מקומות הפרושים בשכירות, וכל פרוש יתן חלקו בשכירות

1. ויש להביא בזה את דברי החוספות בברכות ח' א' המתנגדים להאמור כן: שנים מקרא ואחד תרגום, ויש ספרשים והוא הדין לדעות בלעז שלהן הוי כמו תרגום... ולא נהירא... ואולי היו הסנהנים חלוקים בקהלות שונות.

2. מכתב = כתבי הקודש, ובחק ו' באה במובן סתם דברים הכתובים בספר (נ).

3. הרים גדימן ציין אבות ג' ח' והעיר שהגירסא שם אחרת, אולם הריי רייפמאן ציין הנפרא במנחות צ"ט ב', אך גדימן משיב שחלשון, שנינו מורח על משנה בפרקי אבות.

הבית, כאשר הם נותנים שכירות הרב והמתורנמן¹, ואותו הבית קנוי מהקדש הקהל², אך בשכירות הוא עומד לפרושים ולעשירים והשכירות לראש הישיבה או לפרעון המתורנמן. (ב) ועוד תקנו לקבוע מדרש לפרושים בעיר שעיקרה במלכות³ וכל הקהלות אשר סביבותיה תשלחנה נדבות בכל שנה ושנה לעזרת המדרש, לפרנס את התלמידים ולפרוע את הרבנים והמתורנמין, ואותו מדרש נקרא מדרש הנדול⁴, אשר ממנו יוצאים חוקים ומשפטים בישראל.

(ג) ועוד תקנו על ראשי ישיבות שלא יקבעו בית המדרש בביתיהם רק בבתי הפרושים פן יהיו מצויין אצל נשותיהן תמיר, ויעמדו שם כל ימי השבוע ובערב שבת יחזרו לביתם ושמחים עם נשותיהם ואנשי ביתם. ובמצאי שבת חוזרין בבתי הפרושים, והיו להם חליפות שמלות, האחד לובשים בבתייהם והאחר לשרת בקודש בבתי המדרש. וכל זה פן יהרסו בערות דבר ויבאו לידי קרי, ורצונם לדבר דברי תורה בטהרה. וראשי ישיבות לא יקבלו לפנייהם בעלי בתים, לפי שאין תלמודם עקר, מפני מחשבות עסקיהם, לבר תלמידים שאין להם עול בית, כדי שיהא להם עסק למדרש, ויעמידו מתורנמנים לתרנם ההלכה פעמים או שלש עד שתהא שנורה בפיהם.

(ד) ועוד תקנו ראשי ישיבה בלתי שרים⁵, פ"א אם יהיה לפני ראש הישיבה ארבעים תלמידים יעמידו לפניו ארבעה מתורנמנים, אחד לעשרה תלמידים, ובצאת ראש הישיבה בבקר מבית הכנסת יבא בבית המדרש בלי הפסק, פ"א שלא ידבר בינתים, ויפרש ההלכה כמשמעותה.

(ה) תקנו קדמונים ז"ל להקדיש הבן הבכור בעודו בכמן אמו, וסמך למנהגו: בטרם אצרך בכמן ידעתך ובטרם תצא מרחם הקדשתך. וזה פירוש אשר קדש ידך בכמן⁴. וזה היה אברהם, דרשין ידיעה, כתב לנבי ירמיה בטרם אצרך בכמן ידעתך ולנבי אברהם כתב (בראשית י"ח י"ח) כי ידעתיו למען וגו', כלומר כבר, מה להלן נקדש בכמן, אף הכא נקדש בכמן, ומקבל עליו ואומר: אם תלך אשתי וזכר יהיה קודש לה ובתורה יהנה יומם ולילה, והיה ביום השמיני אחר שנכנס לברית מילה מושיבין הילד עלי מצעות, וחומש התורה על ראשו, ויברכוהו וקני הקהל או ראשי ישיבה, וכן יברכוהו: ויתן לך האלהים מטל השמים עד מברכך ברוך, ויסמוך ראש הישיבה ידיו עליו ועל החומש ויאמר: ילמד זה מה שכתוב בזה ג"פ, יקיים זה מה שכתוב בזה ג' פעמים, למען תהיה תורת ה' בפיך (שמות י"ג ט'), לא ימוש ספר התורה הזה מפיך וגו' (יהושע א' ח'). ויעשה האב משתה ושמחה על הברית ועל הפרישות, דכ' שם נבי חנה וישב שם עד עולם (שמואל א' א' כ"ב)⁵.

1. קאי על העשירים שבהם, כאמור להלן בפרוש (ג).

2. בעיר חסובה שבמלכות, ואולי הכונה לעיר שבה מושב הסמטלה.

3. בלתי שרים, גידיון מפרש, בלתי חפשים, שעל כן עליהם לקחת מתורנמנים כשמיניע מספר התלמידים לארבעים. וקויפמן (שם ע' 213) מפרש שחזן מראש הישיבה, שהוא שר הישיבה ומנהלה, יהיונם ראשי ישיבה רבים בלתי שרים, שאינם לוקחים חלק בחנה לה והם מפלאים רק תפקיד מתורנמנים.

4. בברכת ברית מילה.

5. וכאשר נמלתו העלתו עמה לבית ה' כפרים שלשה ואיפה אחת קמח ונבל יין.

ו) ועוד תקנו על המלמדים יהיה מלמד חשוב מקבץ עד ק' תלמידים נערים
ללמד תורה וליקח בזכותו ק' ליטריין, ומשכיר להם י' מלמדים בשמונים ליטריין, ועשרים
ליטריין הנותרים יהיו לחלקן, ולא ילמד הוא שום נער, אך יהיה שוטר ומשגיח על
המלמדים לתת להם שיעור עלי תלמודם, ומשכיר להם בית גדול ללמד בחדרים ובעליות
וכל נער ונער יתן חלקו בשכירות הבית, וזה הבית נקרא מדרש קטן, וישבו שבע
שנים, [ב' שנים] חומש, וב' שנים נביאים וכתובים, וג' שנים מסכתות קטנות, וילכו לבית
המדרש הגדול העומד אצל בית הכנסת ללמוד מסכתות גדולות לפני ראש הישיבה
וישבו עמו ז' שנים כחוק הפרושים.

ז) ועוד תקנו ראשי ישיבה בלתי שרים, פ"א אם יהיה לפני ראש הישיבה ארבעים
תלמידים יעמידו לפניו ארבעה מתורגמנים, אחד לעשרה תלמידים, ובצאת ראש הישיבה
בבקר מבית הכנסת יבא בבית המדרש בלי הפסק, פ"א שלא ידבר בינתיים, ויפרש ההלכה
כמשמעותה¹. והמתרגמנין יקבלו שמתו על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון, וכשישלים
הרב מלפרש יצאו המתרגמנים והתלמידים מלפניו וילכו בחדריהן ועליותיהן, וכל מתרגם
ומתרגם יבאו לפניו עשרה תלמידים המומלים עליו ויחזור ההלכה לתלמידיו פעמים
וילכו לאכול, וכאשר יעמדו מעל שלחנם יחזרו ההלכה פעם שלישית וישבו וישבו לפני
הרב והרב יפרש להם ההלכה אחרת² ויצאו מלפניו כמשפט הבקר ויחזרו ההלכה
פעמים, ואם יש להם שהות ביום יחזרו ההלכה של בקר וההלכה של ערב ביחד, ויעמד
החק הזה מניסן ועד תשרי, ובחרף כמו כן יפרש הרב שחרית כאשר בארנו ופעם אחרת
בצאתו מבית הכנסת בלילה, ויצאו מלפניו ויחזרו ההלכה פעמים טרם יאכלו, ואחר נמר
השלחן יחזרו ההלכה פעם שלישית ויחזרו הלכת, בקר והלכת ערב ביחד, וילכו לישון.
ואם ירצו התלמידים לחזור תלמודם כל הלילה הרשות בידם, אמרו חכמי ז"ל³ אין רנה
של תורה אלא בלילה, שנא' (תהלים מ"ב ט') יומם יצוה ה' חסדו ובלילה שירה עמו,
ואומר (איוב ל"ה י') נותן זמירות בלילה.

ח) ועוד תקנו חכמי א"ל (ב"ן) זקני העדה לעסוק בשבת במלאכת הקדש: לדרש
תורת אלהים להסיר מכשול ולהרים המוקש, כדי שיהיו נזכרים מדברי אלהים חיים.
וכן דר' חכמי ז"ל⁴ ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך ויום שביעי שבת לה' אלהיך
פ"א לשם ה', כי לשון מנוחה שייך אצל האדם שהוא עייף ויגע מעסקיו, וזאת המדה
אינו אצל הבורא י"ש, דכ' (ישעיהו מ' כ"ו) לא ייעף ולא ייגע אין חקר לתבונתו, על כן
פ"א לה' לשם ה', לעסוק במלאכת הקודש: לדרש בתורה אלהים ולהרים מכשול מתוך
הקהל ולהרבנות זכות וצדק עליהם להדריכם בדרך ישר, וכך משפט הגדולים

1. מראש החק ועד כאן כבר בא לעיל בחק ד', ונידבין חושב שבחק ד' טעה הכותב והתחיל
מחק ז', ובתוך כך הכיר טעותו והניח חק ד' כמו שהוא וכתב אחריו חקי ה' ז', וכשהגיע לחק ז'
התחילו מחדש וכתבהו בשלמות, כמו שהוא לפנינו.

2. לסייד קיופמן הכונה, שהרב יפרש להם אחרי הצהרים אותה ההלכה שלמדה בבקר
כמשמעותה בהעמקה יתרה, אבל אין זה נראה מלשון התקנה: יחזרו ההלכה של בקר וההלכה
של ערב ביחד.³ עבודה זרה ג' ב'.⁴ ע"י מביא לאמר יתרו סוף פר' ז'.

הקרובים למלכות¹ לעסוק בעבודת המלך בששת ימי המעשה וביום השביעי יעסקו בתורה, ויזכרו דברי אלהים חיים לקיים כמה שנא' למען תהיה תורת ה' בפך לכל הפחות יום אחד בשבוע, ונאמר לא ימוש ספר התורה הזה מפך והגית בו יומם ולילה.

ג.

כיצד מלמדים את הנערים וכיצד נוחלין למלמדים שיעור על תלמודם? אמרו חכמי ז"ל בן חמש שנים למקרא. אדם נותן בנו לתלמוד תורה ביד המלמד כבן חמש שנים בריח ניסן² שהוא כשר לכל דבר, כאשר אמ' חכמ' וי³ מוציא אסירים בכושרות (תהלים ס"ח ז') זה ניסן שהוא כשר לכל דבר, לא קר ולא חם, ואומר למלמד בפירוש שיעור התלמוד: אודיע לך שתלמד לבני בזה החדש הכרת האותיות והחדש השני הניקוד ובחדש השלישי צירוף האותיות במלות, ומבאן ואילך יבא מהור ויעסק בטהרות בספר ויקרא, ואם לאו תתפרע כפועל במל⁴. ובכל חרש וחדש תוסיף לבני, אם ילמוד בני החדש הזה חצי סדר ובחדש אחר נמר הסדר ומתמזז ועד תשרי ילמוד הסדר עברי שלם בכל שבוע, ומתשרי ועד ניסן לען, והיא שנת ששי לנער. ובשנה השנית שהיא שנת שביעית לנער ילמד תרגום במכתב ולא על פה, וילעיו התרגום כמו העברי, ובשמינית וחשיעית נביאים וכתובים.

אמרו חכמי (אבות סוף פ"ה) בן עשר למשנה, אז יכניסו הנער בגמרא מסכת ברכות ומסכתות קטנות הכתובות בסדר מועד ג' שנים, ובשנה הרביעית קדש לה' שהיא י"ג לנער. אמרו חכמי בן י"ג למצוות, וסמך לדבריהם: עם זו יצאתי לי תהלתי יספרו, (ישעיהו מ"ג כ"ב) זו בנימטריא י"ג, פירוש כאשר יגיע עמי למנין זו או תהלתי יספרו, וראוין הם להמנות במנין הערה ולהתפלל וראוין הם להפקד במנין הפרושים. ויקח האב את בנו הפרוש ומשיכהו בדברים טובים: אשריך שוכית למלאכת הקדש, ויכניסוהו אל הבית הקבוע לפרושים, וחובת הפרישות אינו חל על הנער עד שיגיע ל"ז שנה⁵ ויביא אותו לפני ראש הישיבה ויסמך ידיו עליו לאמר, זה קדש לה', ויאמר לבנו אני מצוך הנה את אשר תאכל בביתי כי לתלמוד תורה הקדשתך, וישב שם ו' שנים לתלמוד מסכתות גדולות. גם אמרו חכמי (אבות פ"א) לא המדרש עקר אלא המעשה, ועוד (ברכות ה' ב') אחר המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשמים, פי' דרשו חכמים אלה הדברים על ההמון כדי להמשיכם אל האמונה ואל היראה, וסמך לדבריהם: ועתה

1. נידסן מעיר שאמנם בצרפת היו הקרובים למלכות, כר' נתן אופיצאל וחכריו, צומרי תורה ויראי שמים.
2. ועי' ברוקת, שסנהג אשכנז היה למסור הילדים למלמד בהג השבועות.
3. תנחומא פרשת כא.
4. כפועל במל, עי' ס' סל"ג, סל"ד ושל"ה (נ).
5. נידסן מצא נימטריא זו בשו"ת מהר"ל ס' נ"א, ורייפמאן מעיר שב, מנן אבות' (פירוש על מס' אבות להתשכ"ץ) מובאה נימטריא זו בשם מדרש.
6. כלומר מ"ז חובה, ומ"ג עד י"ז רשות (נ).

ישראל מה ה' אליהם שואל מעמך כי אם ליראה וגו' (דברים י' י"ב), מפני שהם רדופים במלאכתם על כן די להם בקבלת האמונה, אבל הפרושים יכולים להתחתן בשתים, במדרש ובמעשה, וגם ראשי הישיבות יתנו שיעור לתלמודם, סדר מועד לב' שנים, סדר נויקין לב' שנים, סדר קדשים לב' שנים, והכל מתלמוד גמרא בין יהיו קבועים למדרש הפשט בין יהיו קבועים למדרש התוספות. ואל יתעכבו ראשי הישיבות בתפלת השחרית בבית הכנסת עד נמר התפלה רק עד קדושה רבת, מפני שיהיה שהות לתלמידים לחזור לתלמודם.

ס ל י ק ס פ ר ח ו ק י ה ת ו ר ה .

ברוך רחמנא דסייען.

ט. למצב החנוך אצל יהודי צרפת לפני הגירוש של שנת ה'א ס"ו (1306).

עניני החנוך היו מסודרים יפה מאד אצל יהודי צרפת, בין בקהלות שבצפון המדינה ובין באלה שבמרכזה ובדרומה. בקהלות גדולות וחשובות, בנרבונה ואורליאנס ורבות אחרות, התקיימו גם ישיבות גדולות. בניני בתי הספר והישיבות היו מרוחים ומפוארים. הרבה מהם היו מוקפים גנים נחמדים, אף שבתי הספר עמדו על פי רוב במרכז הרובע היהודי הצפוף. לאחר הגירוש נמכרו לנוצרים כל הבתים שהיו שייכים ליהודים ומחירם נפל לגנזי המלך. מן התעודות שהגיעו לנו בגדון זה אנו רואים שמחיר בתים רגילים היה מחמש עד עשרים וחמש ליטרות, ורק בתים מועטים לפי הערך נמכרו במחירים יותר גבוהים. אולם מחירם של בניני בתי הספר בקהלות שונות עולה לסכומים עצומים, ומבאן ראה על גרלם היוצא מן הכלל¹. כך נמכרו בתי הספר העממיים, או, המדרש הקטן (petite Ecole) שבנרבונה בשלש מאות וחמשים ליטרות טורניז²; בתי הישיבה, המדרש הגדול³, (או כמו שהוא נקרא בתעודות Scolae Antiquae) נמכרו במחיר עצום של שש מאות ועשרים ליטרות טורניז. בתי הספר העממיים שבאורליאנס נמכרו במאה וארבעים ליטרות, ובית הישיבה בשלש מאות וארבעים ליטרות. בטולוז נקרא רחוב אחד בשם, רחוב בתי הספר היהודיים⁴. נראה אפוא שהיו בתי ספר אחרים. הם היו מוקפים חומה, וגן גדול היה נטוע סביבם. על יד בתי הספר היו גם בתי מלאכה (Ouvroirs), שבהם למדו כנראה חלק מהילדים מלאכות שונות. אחרי הגירוש נמכרו בתים אלה במחיר גבוה של שבע מאות ליטרות⁵.

1. בבתי הישיבות היו גם חדרים סוכנים בשביל בחורים עניים שבאו אליהן ממרחק (ע"י שו"ת מהר"ם טרוטנבורג ד' קריסונה ס"י ק"ח).

2. livres Tournois על שם העיר Tours. בכל ליטרא היו עשרים דינר.

3. ע"י על כל זה 18 — 17 p. Revue des Etudes Juives II ובתעודות הרבות

שנחפרסמו באותו כרך ע"ד מכירת רכוש היהודים בכל ערי צרפת.

י. לקושים מ.ספר חסידים לר' יהודה החסיד מרגנשבורג
 נמת ד'א תתקע"ח. ספר זה הוא מרגלית יקרה בספרות המוסר
 העולמית. אולם ערכו חשוב מאד גם מצד אחר: זהו אוצר גדול
 של ידיעות חשובות להכרת החיים התרבותיים והכלכליים של
 היהודים בראשית ימי הבינים. גם בעניני החנוך והלמוד אנו מוצאים
 בו הרבה דברים של טעם והערות נפלאות. ספר החסידים, שהיה
 חביב על העם, נדפס פעמים רבות, ובשנת תרנ"א הוציאה אותו
 חברת מקיצי נרדמים מחדש עפ"י כת"י פארמא, ויש בהוצאה
 זו הרבה חומר חדש שלא היה בהוצאות הקודמות. — אני השתמשתי
 בהוצאת מקיצי נרדמים ועל פיה ציינתי את הסימנים.

א. אמרו עליו — על תלמיד חכם וקן אחד — שהיה רגיל במקום שהתינוקות
 היו רגילים ללכת לבית רבן והיה מחלק להם פירות ואגוזים כדי שיעסקו בתורה,
 ובשעומדים מבית רבן היה נותן להם פירות ואגוזים ושואל להם מה היו לומדים, והיו
 עומקים בתורה בשביל זה (תשס"ד).

ב. ומדה יהא לאהבה. לא יאהב אדם את רבו והוא יודע שאין לו הצלחה
 לפניו ובעבור אהבתו ילמוד לפניו, או יניח בנו ללמוד לפניו... (תשפ"ו, גם תשפ"ד).
 ג. כתיב (משלי ד' ח'), תחלת חכמה קנה חכמה, ובכל קניןך קנה בינה —
 מתחלה כשאדם משכיר לבנו מלמד ישיב באותו דבר שלומד, שאם בנו ילמדו מקרא
 והרב בקי בתלמוד ועם הארץ הוא במקרא [לא יצליח], כמה שהבנים צריכים צריך שיהא
 לו ידיעה, ובכל קניןך קנה בינה — שיהא לו רב שידע, אעפ"י שאינו לומד אלא עברי
 צריך שיהא מבין מה לומד, וכשלומד מקרא צריך להבין לו [לנער] כשיגיע לדברי
 יראת שמים, כגון לכבד את התורה ולומד שהבורא בשמים והוא הנותן והוא המפרנס,
 ואם יגדל ילמדו שיש גיהנום וגן-עדן, כי הידדים לבם קל"ב גדולים בחלום, מכורים
 שהכל אמת, כך הידדים מכורים שכל דבריוך אמת קודם שירגילום חברים רעים (תת"כ).
 ד. ראשית חכמה יראת ה' שכל טוב לכל עושיהם (תהלים קי"א י'); יראת
 ה' ראשית דעת חכמה ומוסר אוילים בוי' (משלי א' ו'); תחלת חכמה יראת ה'
 ודעת קדושים בינה' (שם ט' י'). הר"י ג' פסוקים, כנגד ג' מדות שכמקרא ושכמשנה
 ושבתלמוד... אמר ג' מקראות הללו, כי אז היה רב למקרא רב למשנה ורב לתלמוד,
 ועתה ג' אחר לתורה, ב' לנביאים, ג' לתלמוד ג'. ומניד שכל הרבנים צריכים שיהיו
 יראי שמים, שכל מי שלא ילמד תחלה להיות ירא שמים לבנו לא יועיל אחר כך כלום.
 ונ' מלמדים הם: האב והאם, והרב והקנצל ב', והחברים ג' 2 (שם).

1. נראה מזה שכבר באותו זמן עשו את למוד המשנה ספל לתלמוד.

2. המספר אינו טקן, וסו"ל הספר, ר"י ויספינצקי, מניה: האב, והרב, והחברים. ואולי יש

לקרא: האב ואם-א', הרב והמנדל-ב', והחברים-ג'.

ה. אם תראה איש מפולפל ואין בו יראת ה' אל תתן את בנך ללמוד לפניו (תתיא).

ו. אל יתן אדם את בנו לפני כעסנים ללמדם, כי יכום או יענישום. אחד לא נתן שכר המלמד כששאל לו השכירות מהרה. אמר לתלמידיו: יהי רצון שלא חצליחו בלימודיכם. אמר לו חכם: מה פשעו? ואמר לאביהם: שמע לעצתי ותשכר מלמד אחר לבניך שלא יהא כעסן, ולזה תתן השכירות שלו, אעפ"י שלא הגיע סוף ה'זמן' תפרידהו לשלום ממך (תתכ"א).

ז. אל יעשה אדם חסד במקום שיש עברה. כגון שיש בנים לראובן ובנים לשמעון, ואומר שמעון לראובן: אחה עשיר ואני עני ואין לי במה להשכיר מלמד לבניי ואין לי כך שחשבור מלמד לבניי, אלא עשה עמי חסד ותעזוב לבניי ללמוד עם בניך לפני הרב שהשכרת – אם בניו של שמעון אינם הנונים ובטלנים, ויוציאו את בני ראובן לתרבות רעה, אל יניח לבניו של שמעון ללמוד עם בניו (תתכ"ב).

ח. מי שמלמד תינוקות, ואחר חריף מחברו, והרב שלהם רואה שאין תקנתם שילמדו יחד וצריכים החריפים רב להם לבד, אל ישתוק, ויאמר לאביהם: אלה צריכים רב לבד ואלה לבד, אעפ"י שיפסיד אם יפרידם (תתכ"ג).

ט. חנוך לנער על-פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה (משלי כ"ב ו'). אם תראה שיצליח במקרא ולא בתלמוד אל תדחוק לו ללמדו תלמוד, ואם יבין בתלמוד אל תדחק ללמדו מקרא. במה שיודע בו תחנכנו (תתכ"ד).

י. בן המשעשרה לתלמודי. מאי נפקה מינה? אלא כיון שאדם רואה שאין בנו זוכה לתלמוד ילמד לו, הלכות גדולות¹ ומדרשים וקרייה² (תתכ"ה).

יא. אל ילך אדם לדבר עם מלמד תינוקות בשעה שהוא מלמד פן יבטלנו בדבריו (תתכ"ו).

יב. אדם שבני אדם רנילין אצלו אל ישכיר עצמו למלמד תינוקות, כי יבואו אצלו ולא יעסוק בטוב בהן, ואל יאמר אדם הואיל ואני מלמד ילדים כיום אשכים ואלמד לעצמי, מפני שנמצא ישן בלמוד תינוקות וקבל שכר על מנת ללמדם בטוב (תתכ"ז, גם תתתצ"ו).

יג. חייב אדם ללמד לבנותיו המצוות, כגון פסקי-הלכות³... כי אם לא תדע הלכות שבת היאך תשמור שבת... וזהו שאמר (דברים ל"א י"ב) הקהל את העם האנשים הנשים והטף, וזהו (שם כ"ט ט') אתם נצבים היום כלכם... טפכם נשיכם... מחושב עצוין עד שואב מימך, כדי שידעו עבדים ושפחות פסקי המצוות מה לעשות ומה שלא לעשות... אבל בעומק ההלכה ופולפל אין הנשים מחויבות, ומצוות שאינן מחויבות לקיימן לא נצטוו ללמוד, אבל מצוות שנצטוו צריכות ללמוד לדעת באיזו לשון

1. רומן, כנראה, לס' הלכות גדולות של רב שמעון קיירא. ועי' גם שם ס"י תשס"ה.

2. קרייה – מקרא, עיי' שם ס"י תשס"ח וס"י תתתש"ד.

3. עי' גם שו"ת מהרי"ל ס"י קצ"ט.

שירעו. אבל האיש מצווה ללמוד בששון הקודש, וחייב ללמוד אפילו תורת כהנים וסדר קדשים (תתל"ה, גם תתש"ב).

יד. ילמד אדם את בנותו כדי שידעו להחמל (תתש"א).

טו. לא יתכן לבחור ללמד לבנות שנדלו (תתל"ה, גם תתש"א).

טז. אל יניח בין תלמידיו רכיל, כי לעולם לא יהיה להם שקט מפני רכילתו (תת"ב).

יז. אל תשכן באהלך עולה (איוב י"א י"ד), שלא יאמר הרב אניח לתלמיד

עץ כדי שאוכלו וילמוד ממעשי, לא יועיל, כי יותר ילמד לבני ביתו עולה (תת"נ).

יח. כשיש לאדם תלמידים חנוך לער עפי' דרכו. אם מבינים בסתומות דבריו

כפי מה שהוא תניד, ואם אינו יודע בסתומות פרש לו... ולמה אין שונין לחכם ולמה

אין מפרשין לחכם (ספרא פרשת מצורע, פרק זכ"ס נ')? לפי שכתוב (משלי א' ה')

ישמע חכם ויוסף לקח, וכיון שהוא חכם אם היה מפרש לו לא ישים

לבו להבין דבר מחוץ דבר, וכיון הוה שאין חכמה יתירה צריך לרב

לפרש הכל, גם אם יכתב פירושים יפרש הכל, כדי שלא יהא יניע לחשוב, ויתבטל

משאר דברי תורה (תת"א).

יט. כל אדם שתחפוץ לדעת חפצו - כמה שתדיר מדבר בו הוא חפצו, ואם

תחפץ לידע תלמידים מה כלב זה ומה כלבו של זה - תשים לפניהם מיני ספרים הרבה

הרי מה שיראה ויסתכל ויעיין בו ביותר אותו לבו חפץ. מה שיעתיק, או ישכור שיכתבו

לו, בו חפץ (תשצ"ה).

כ. כתיב (דברים א' א'), אשר דבר משה אל כל ישראל וכתוב שם (א' נ')

דבר משה אל בני ישראל ולשם אינו אומר כל ישראל, ואחר כך כתיב (שם א' ה')

הואל משה באר את התורה ולא כתב למי, אלא בתחלה דבר לכולם, אפילו לסף

ונשים, דברים המקובלים לכל, כגון אנדה ומדרש ותלמוד בלא קושיות, אבל דברים

חמורים כגון קל וחומר, וליב מרות שהתורה נדרשת בהן, דבר זה לחריפים שבהם, וזהו

דבר משה אל בני ישראל ודלג, כל"י, אבל כאור התורה במקום רמו וסודות ותנין

ומעשה מרכבה זה מסר בצנעה לב' או נ' צנועין (תשצ"ו).

כא. לעולם ישליש אדם את שנותיו שליש במקרא, שליש במשנה ושליש

בתלמוד¹, ב' ימים מקרא, ב' ימים משנה, ב' ימים תלמוד, שלשתם² בשבת, דבר אחר

[בשבת] אנדה, ויש אומרים שליש היום, והו' ד' שעות, מקרא, שליש משנה ד' שעות,

שליש תלמוד ד' שעות. ויש אומרים ישליש אדם שנותיו שנה למקרא, שנה למשנה,

שנה לתלמוד, כמו בן חמש שנים למקרא, בן עשר למשנה בן חמש עשרה לתלמוד,

ומשם אין ראיה - כי הקטן לא יבין תלמוד (שם).

כב. אם יש לאדם עושר לשכור אחרים אל ילמד בניו, כדי שלא ימעט בתלמודו

שלו, וישכור מלמדים לבניו (תשנ"א).

1. קדושין ל' א'.

2. מקרא, משנה, תלמוד.

כנ... שהרי בירך את לוי שעתידין בני לוי והכהנים ללכת וללמד תורה, שלא ישובו לביתם עד שילמדו תורה, שבכל מקום שישאלו להם דבר הלכה או טעם שידעו להשיב, שנאמר: (דברים ל"ג ט') האומר לאביו ולאמו לא ראיתיו ואת אחיו לא הכיר ואת בניו לא ידע, כי שנים רבות יתעכב לפני הרב עד שילמד כל צרכיו ואחר כך ישוב ולא יכיר אב ואם וקרוביו, כמעשה דרבי חמא בכתובות (ד' ס"ב ב')... (תתתרי"ד, ועי' גם חוקי התורה).

כד. אהוב לך את המצוה הדומה למת מצוה שאין לה עוסקין, כגון שתראה שבני עירך לומדים סדר מועד וסדר נשים וסדר נויקין אתה תלמוד סדר קדשים; ואם תראה שאין חוששים ללמוד מועד קמן ופרק מי שמתו¹ אתה תלמדם ותקבל שכר גדול כנגד כולם (תקפ"ה, גם השמ"ו).

כה. מי שיש לו בן קמן מוטל בעריסה לא ירננו לו ברננות שירים וזמירות של נויים, כדי שלא יבכה, וגם לא ננוני ישראל שהם להקביה... (שמ"ז).

כו. אע"פ שאמרו (בבא מציעא ל"ג א') העוסק במקרא מדה ואינה מדה, פעמים שנדולה יותר מעסק התלמוד, כגון שיש עמיהארץ ואחרים שאין עוסקים בתלמוד והולכים ושומעים מפיו מקרא, שאם לא היה מלמדם מקרא לא היו לומדים כלל, לא תלמוד ולא מקרא. ויש פעמים שאסור, כגון שאין מומחה בעיר ובקי באיסור והיתר, לכך טוב שכל עסקו יהיה בתלמוד (תשס"ה).

כז. כשרואה אדם שיש לו פרנסה והוא יכול במלאכת עראי להרויח כדי צרכו או לא יאמר: אם אין קמח אין תורה, ולא יעשה תורתו עראי ומלאכתו קבע, אלא תורתו קבע ומלאכתו עראי. ולא ישב במל רגע אחר, כי יותר מענישין את האדם כשיושב במל או עוסק בדברים בטלים, ממה שעוסק במלאכתו אף-על-פי שיש לו הרבה. וכשרואה האדם שיש לו נאמן שיעסוק במה שיש לו והוא מאמינו אז יעשה כרבי שמעון בר יוחאי (ברכות ל"ה ב') לקיים (יהושע א' ח') והגית בו יומם-לילה, ולא יעסוק כלל במלאכה... ואם לא היה לו לפרנס אלא בני-ביתו לא היה צריך לעשות מלאכתו קבע, אלא [כזמן] שיש עמו יתומים ואלמנות, או עניים או זקנים, שאינם יכולים לעמוד או יעסוק במלאכתו קבע (תשע"ד).

כח. מי שיש לו ממון לא יאמר אעשה בית הכנסת ובית המדרש, אלא יתן לצדיקים שיעסקו בתורה. ולא לאותן שנורסין קושיות, כדי שיהיו העולם סבורים שיודע[ים] כל התלמוד ולא עסקו אלא ראו קושיות ונרסות להראות חריפותם, אלא יתן ליראי ה' הלומדים לקיים המצוות (תתתק"ז).

כט. אם יש לאדם תלמידים יעסק בתקנתם, וכך [אם יש] רב אחר טוב בעיר ויש לו תלמידים טובים כתלמידיו יעסק בתקנתם כמו בתקנת תלמידיו, ואם יש לו תוספות ואין לרב אחר, תוספותי לא יאמר: לא אשאל לו ויבואו תלמידיו לפני ללמוד, לכך אומר: יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך (תתתרי"ח).

1. מס' מועד קמן ופרק מי שמתו לא נלמדו בפני שיש בהם הלכות אבילות ונוהרו שלא לפתוח פה לשמן.

5. בכפר אחד היו רק עשרה בני מצוה, בשלשה או בארבעה בעלי בתים בכפר, והיו להם בנים והיו לומדים להם תרבות טוב. וכשהיו אומרים ברכות ושבתות היו כולם אומרים, ולא היו מדברים שיחת חולין בבית הכנסת, ויש מהן שאמרו לשלוח בניהם לפני תלמידי חכמים שבעיר גדולה, אמר להם חכם: אל תשלחו! כי יותר [טוב] ילמדו בזה הכפר שלכם מבעיר, כי הרבה פריצים בעיר, ולא רצו לשמוע לו, ושלחו בניהם וראו שאותם שלומדים היו מדברים בברכות ובשבתות שקוראין שלמיש... ולמדו הרבה, אבל חזרו להם מתרבות הטוב שהיה להם, וכששבו לא היו חוששים באביהם כשמוכיח אותם. אמר להם החכם: הלא זה דברתי לכם. ועל זה נאמר (משלי כ"א ט') טוב לשבת על פנת גג, (שם כ"א י"ט) טוב שבת בארץ מדבר... (תתת"רפ"ד).

6. ההולך לארץ מרחקים למקום תורה ובידו כסף ללמוד כנגד סדר אחד או שנים, ילמד תחלה מה שנוהג תדיר ויכול ללמד לאחרים, שאיך ילמד תחלה סדר קדשים ועדיין אינו יודע שחיטת חולין¹, שבת וברכות וכיוצא בהן. כי כשלומד יהיה בלבו כדי ללמד, ולא יתכן לאותם שלא למדו עדיין מסכתות הצריכות להם להורות בכל יום שיילמדו תחלה מסכתות שנהוגים לימות המשיח, ובמקום שיש מחלוקת במש"א ומתן צריך לעסוק בסדר נויקין (תתת"רצ"ה).

7. לא חסין גבול רעך אשר גבלו הראשונים, שתקנו הגנונים, שלא יאמר נון של תורה לנביאים ולכתובים, ושל נביאים לתורה ולכתובים ושל כתובים לתורה ולנביאים, אלא כל נון כמו שהוא מתוקן (תתי"ז).

8. הרב שדורש ברבים ושמע התלמיד ויש לו קושיא כמה שהרב אומר – אם יודע התלמיד שהרב שמח אם יקשה לו, ולא יהיה בוש שלא ידע, ישאל; ואם לאו – אל ילכין פניו ברבים, ואל יקשה אדם למתרחץ הבלים ודוחה אותו בקש (תשפ"ד).

9. אחד היה מנמנם בדבריו, קודם שהיה מוציא מפיו דבור אחד היתה שעה גדולה, וכשהיו משחקין עליו היה כועס. אמר לו רבו: אל תשאל בפניהם, המתן עד שיצאן, או חכתב בכתב מה שקשה לך ואתרץ לך (תשפ"ד).

10. נשים היו בארץ כנען² שהיו אומרות כל נחמות שבישעיה בנירסא³, ועמי הארץ היו יודעים בנירסא כל דברי נחומים (רי"ב).

11. הרב שבועם על תלמידו לא יכנו בספר והתלמיד לא ינן [על עצמן] בספר לקבל הכאות, אלא אם כן יש בהכאות סכנת נפשות (תרס"ב).

12. בניך כשתילי ויתים סביב לשלחנך (תהלים קכ"ח ג'), תעטוק שיהיו בניך כשתילי ויתים סביב לשלחנך, שאם יש לאדם בנים גדולים אל יניחם לאכול בבית אחר, שלא ימשכו לבם להיות זוללים וסובאים... ופן יצאו לתרבות רעה (תתת"רפ"ד).

13. אין בנים יכולים להיות בלי חברים (שם).

1. כידוע קראו הראשונים למס' חולין – שחיטת חולין, ולמס' זבחים – שחיטת קדשים.

2. בספרות ימי הבינים נקראו ארצות הסלבים, וביחוד בוקמיה, בשם 'ארץ כנען' ושפתם בשם

שפת כנעני.

3. = בעל סת.

לט. עד כמה מחויב אדם ללמד לבניו ולתלמידיו? – עד שיראה לבניו ותלמידיו שכבר אינם צריכים לו, וכבר למדו כל כך הרבה שכבר מלמדים הם לאחרים והרב רואה ובודקם ובטוב הם לומדים, שאינם מועים (שם).
מ. אחר תיקן עץ קטן להראות בו לנערים האותיות והתיבות מייגמדות (Tendoir)¹ ולא עשאו בסופו משופע, שפייץ בלשון אשכנז, והראה בו התיבות והאותיות ואחר כך היה בקצהו גורר כדי לשפץ אותו והנגרר היה משליך לארץ. אמר לו החכם: לא נכון לעשות כן... (תחתקניו).

יא. עוד לקטים מספר חסידים שנעשו ע"פ ההוצאות הקודמות של ספר זה. לפני מונחת הוצ' ספרים משנת תפ"ד.

א. זה ספר תולדות אדם, מכאן רמזו כשמשימין הנער בערם וקורין לו שם משימים ספר תורת כהנים מראשותיו. וכשמגיע ללמוד, שהוא בן חמש, מתחילין לו בספר ויקרא... שבהל פיהם של תינוקות בית רבן העולם מתקיים כמו כוכות הקרבנות. אל תגעו במשיחי – בשיחת התינוקות (תחשימ, ועי' גם בקטע שהובא מתוך מחזור ויטרי לעיל ע' נ').

ב. ודגלו עלי אהבה², הם עצים של התינוקות של בית רבן, שמראין בהם האותיות (תחשיב).

ג. אל תערב בנות עם בנים פן יחטאו. תשמח בתולה במחול לבדה³ אבל בחורים וזקנים יחדיו. וכן (וכריהו ח' ה') ילדים וילדות משחקים ברחובותיה, ילדים לבד וילדות לבד (קס"ח).

יב. מתשוכת ר' ברוך ב"ר שמואל ור' יהודה ב"ר קלונימוס,
רבני מנצא הקדמונים (בערך דיא תתקף), שהובאה במרדכי
לבבא בתרא ריש סרק השותפין.

א. ...כמה סופרים יקרים מלמדים חשובים מחמת צוק העתים וכוכר הזמן משכירין עצמם רק עבור היציאה בלי שום שכירות.
ב. נדהגין העולם לחת לסופרים ולמלמדים קצת מן השכירות קודם נמר מלאכה (מרדכי שם).

1. בהוצאות הקודמות של ס' חסידים מ" תמצין כתוב כאן: „ובליא (= ובלשון אשכנז) מייג העלצלי. בעצים אלה השתמשו גם בתקופת התלמוד. עי' מדרש איכה פ"ב, שבני ביתר היו אומרים: אם יבואו השונאים עלינו – ב מ ס כ ת ב י ן הללו אנו יוצאין ודוקרין אותם.

2. דרש ודגלו עלי כמו ונדרשו עלי, אלה הם העצים שמראה בהם כאצבעו ונדרשו עלי.

3. לשון הכתוב (ירמיהו ל"א י"ב) הוא: או תשמח בתולה במחול, בחורים וזקנים יחדיו.

יג. מתשובת ר' אביגדור הכהן נתי בראשית האלף הששי. נדפסה
ע"י ד"ר כהן בנספחים לספרו Mordochai b. Hillel, ברסלוי תרל"ח.

ראובן שמעון על שמעון: השכרתיך ללוי ללמד את בנו ונעשיתי ערב עבורך
אצלו, והתנה ליתן לך כ' זקוקים כדי שתלמד את בנו מן המכות עד חג המצות, והנה
נתן לך שכרך משלם ועובת את בנו ולא עמדת במלאכה אלא עד חצי שבט וברחת לך
עם כל השכר....

יד. לקוטים משו"ת מהר"ם מרוטנבורג (נפטר בשנת ה'א ני"ג).

א. בעלי בתים חייבים במס אם יש להם זקוק¹ אחד ומלמד רק אם יש לו
שני זקוקים. זה ממנהג הקהלות² (שו"ת מהר"ם, קובץ לבוב סי' ל"א).
ב. ...וחמיו פסק ונדר בשעת שדוכין להלביש בני בראוי ולהשכיר לו מלמד³
חשוב (שם סי' שפ"ו).
ג. מלמד שחלה יקח שכרו משלם... וכן קבלתי מרבתי בצרפת⁴ (שו"ת ד'
פראג סי' פ"ח; שו"ת הוצ' מקיצי נרדמים ע' 6 סי' י"ו).
ד. מלמד שחלה ד' חדשים או ג' אם שכרוהו לקיץ או לחורף לבד וחלה
מעוט זמן שכירותו נראה דאין חייב להשלים, אלא נותנים לו שכרו משלם...
(ד' פראג סי' שפ"ה).
ה. ראובן ושמעון ששכרו את לוי ללמד בניהם והקדימו לו שכר תקופה אחת,
ולאחר ה' שבועות מת בנו של ראובן ותובעו לוי לתן לו שכרו... נראה דחייב ראובן
לתן לו שכרו משלם... מיהו אם יכול למצא נער אחד שלומד כל כך בטוב כמו אותו
שמת יתן לו במקומו... (ד' פראג סי' תל"ד, וע"י שם גם סי' קל"ח ושפ"ו; מרדכי לבי"ט
פ"ו; חשן משפט סי' של"ה).
ו. השואל ספר לפני הפסח או לפני ר"ה יכול לעכבו עד פסח או עד ר"ה, כי
סתם המלמדים מסיימים מה שלומדים בא לו הזמנים (שו"ת הוצ'
מקינ ע' 319 סי' תשנ"ה).

1. הוקוק הוא בערך חצי ליטרא. הוקוק הפרווי משקלו היה 244 גרם כסף.

2. ע"י גם נמוקי טהרים מטרובורג בסוף שו"ת מהר"ו. בארצות אחרות יש שהמלמדים היו
פסורים לנמרי מסם, ע"י שו"ת תשב"ץ ח"ג סי' קנ"ג.

3. מנהג זה שהחזון יהזיק מלמד להתנו היה רגיל גם בפולין, וע"י עוד להלן בקטע שהובא
ס' יודישע פריוואס בריעפע'.

4. בענין זה יש ספרות שלמה, וע"י תוספות קדושין י"ז א'; או"ז לבי"ט סי' רמ"ב—רמ"ד;
מרדכי לבי"ט פרק ו'; מור ושוע חשן משפט סי' של"ג ועוד ועוד.

ז. אותם ספסלים קטנים שמושיבים עליהם את הקטנים בבית הכנסת אין הבעלים רשאים להוליכם לבתיהם ולישב עליהם, ואע"פ שנותנים אחרים תחתיהם אין לשנותם מקדושתם¹.

טו. מתוך הספר, אורחות צדיקים, שער התורה. שם מחברו לא נודע, אבל נראה שחי בסוף המאה הראשונה לאלף הששי, כי הוא מוכיר את גרוש היהודים מצרפת בשנת ה'א ס"ו. הספר תורגם גם ליהודית-אשכנזית ונקרא בשם "זיטטענבוך".

... גם רבינו שלמה ע"ה (רש"י) ראה בימיו מעוט הלכות, שהיו ברורות בעויה מתמעטים והולכים, ועל כן נתעורר לכו לפרש התלמוד ללמד בני ישראל דעת, ואחר כך עמדו יוצאי ירכו, רבנו חם ור' יצחק ושאר רבנים, ופלפלו פלפול גדול עד שחברו התוספות בישיבתו של ר"י, ושם היו גדולים... ומסרו נפשם על התורה, וידעו בלא עיון כל התלמוד, פירוש ותוספות. ואח"כ בעויה רבו הצרות ונתמעטו הישיבות והיו אותם התוספות אחרונים כבדים עליהם ולא יכלו לשאת – ובאו גדולים אחרים וקצרו התיספות ההן, כל אחד כפי חכמתו, להקל לאנשי דורו הלימוד, ועדין בימים ההם היו בקיאים בכל התלמוד והיו יודעים המצות מתוך התלמוד עד שנתגלגל שנתגרשו בצרפת² שהיו מחזיקים בתורה והיו לומדין בעסק גדול, כענין שעשו ראשונים בימי חכמי התלמוד שהיה עיקר למודם לחזור התלמוד... ויש ראיות גדולות וברורות בכמה מקומות בתלמוד שהיו כלם רגילים בחורה ולכל אחד היה לו סכום מנין, כך וכך פרקים ליום, וכשהיו מרודים ביום היו פורעים בלילה, ובכל ל' יום היו חוזרים תלמודם, ובזה הענין היו לומדים ג"כ בצרפת עד שהגיעו למעלות רבות ולדיעה גדולה, ולא הוצרכו לספרי פוסקים, כי היו יודעים המצות מתוך התלמוד והתוספות.

אבל מיום שנתגרשו מצרפת נתמעט הלימוד מאד מאד ועוד ברור הזה נשכחה התורה, מחמת כי הלימודים הללו סבורים לעשות כמו הראשונים, להחזיק בפלפולים, ואינם דומים לחכמי צרפת כלל וכלל, שלבם היה פתוח כפתחו של אולם, ותורתם היתה אומנוחם והיו ממיתים עצמם עליה יומם ולילה ולכן השינוי וידעו בפלפולם, אבל עכשיו אינם יודעים כן, אלא מבלבלין זה את זה ומבטלין רוב היום ועוסקין באותו למוד כחצי יום, והלמוד שלהם עראי דעראי והביטול קבע, אבל בימי חכמי התלמוד הלכו ללמוד עשר שנים ויותר... וכן בארץ צרפת היו עוסקין בעסק גדול וזמן רב, והיו יושבים במקום אחד ללמוד כל התלמוד... ואמרינן³

1. חשוכת ראבי"ה שחובאה בשו"ת מהר"ם הוצ' מקינ' ע' 826 ס"י ס"י. ספסלים קטנים סיוחדים לקטנים וקבועים במקום מיוחד בביהכ"נ – היו גם בבתי הכנסת בספרד, ע"י שו"ת הריב"ש ס"י רמ"ט.

2. צ"ל: מצרפת, והיהודים גורשו מצרפת בשנת ה'א ס"ו.

3. שבת ס"ג א'.

מעיקרא לינמר אינש והדר ליסבר, וכל זה אינם עושים עתה, כי כל אחד רוצה ללמוד תוספות, כל חידושים וחידושי דחידושים קודם שידע צורת התלמוד, איך איך יצליח כיון שעושים להיפך ממה שאמרו חכמי התלמוד... על כן מרוב טורח הלימוד העיון והפלפול רבים פורשים מן הלימוד מרוב טורח השמועות והדקדוק שאומר בעל פה, כי אומרים: מה נוכל להבין סברות מבחוץ הלאי שהיינו יודעים מה שבתוך הספרים, ואם היו לומדים בקביעות יום ולילה או היו בקיאים בתלמוד והיו מתאווים ללמוד, כי היה להם להבין בקל והיה אדם בא ללמוד לעולם, נים ולא נים תיר ולא תיר (מנילה י"ח ב'), והיו מוסיפים בכך יראת שמים שלמה וגם היו מתרבים התלמידים והיו עוסקים תמיד בתורה, אבל עתה מרוב טורח השמועות נעשית עליהם ההלכה כמשא כבד ולא יוכלו עוד להביט בה ומתוך כך עוסקין בשנעון ובליצנות ומבלבלין ומבטליין, ועוסקים במיני תחבולות ואין להם יראת שמים.

ואמרינן בפ' השוכר את הפועלים¹: ר' זירא צם מאה תעניתא דלשתכח מיניה תלמודא בבבלי, ואמר בויקרא רבה²: נכשל אדם בעברה אחת ונתחייב מיתה בידי שמים מה יעשה ויחיה, אם היה רגיל לקרא דף א' יקרא ב' דפין, או לשנות פרק פעם אחת ישנה פעמים, או ללמוד פרק אחד ילמד ב' פרקים, אלמא רוב גירסא עיקר, כי אם היה הפלפול עיקר, לצעוק ולהרים קול חצי יום בדבור אחד, או היה לו לומר: אם מתחלה היה רגיל להקשות קושיא אחת יקשה ב' קושיות... והא דאמר בפרק במה מדליקין³: אמר רבה בשעה שמכניסין אדם לדין שואלים אותו נשאת ונתת באמונה, לפלגת בחכמה? משמע שצריך לפלפל, והו לימוד הנמרא שמקשי' משניות על הבריות ומתרגינן להן, או נמי עיי עסק והגיון בתורה נותן דעת לדקדק ומוציא טעמן, אבל לישיב כל היום לפטפט-פשיטא שלא לעשות כן, וכן עתה רוב הלומדים מודים בעצמם שאין לומדין כהונן ויודעים שאינם לומדים דרך הישר, כי מרוב טורח הפטפוטם שהם מפטפטים הם מתבטלים לגמרי, ולא ישינו ללמוד לא תורה ולא נביאים וכתובים ולא אנדות ולא מדרשים ולא שום חכמה מחמת רוב תחבולות שלהם...

מן. מצואת ר' יהודה בן הראי' ז"ל, שנדפסה מכתב-יד ע"י רש"י שכתב ב"בית תלמודי שנה ד', ר' יהודה מלא מקום אביו הראי' והיה רב בטולידה, אחת הקהלות החשובות ביותר בספרד. הוא השאיר אחריו גם קובץ שו"ת, שנדפס בברלין תרנ"ו בשם, זכרון יהודה. ר' יהודה מת בשנת ה'א ק"ט, וע"י תולדתו ביאהרבוך ד. יוד. ל"ט. געז. כרך XIII ע' 212-242.

בהיות אמי הורתי הרה ממני אמרו לה בחלום שתלד בן, ואם היתה רוצה שיהיה חכם או עשיר, והשיבה שהיתה רוצה שיהיה חכם, ואם לפי האמת החלומות

1. כבא מציעא פ"ה א'. 2. ויקרא פ"ה כ"ה. 3. שבת פ"א א'.

שוא ידברו – כי לא למדתי חכמה – לפי ההטעאה קצתו נתקיים, שמדמין העולם שאני יודע ספר... ובהיותי בן שלשה חדשים בעיני חליתי... ברוך השם שהפליא עמי חסדיו ופתח לי מאורות לראות מעשי ידיו, ומאז למדתי המסכתות שהיה מגיד אבי ויל בישיבה, כפי השנתי בלבר לא בקושיא ותשובה¹, ואני כבן שלש עשרה שנים מארץ גזירה הוציאני ולטיטלה גבר טלטלני, ומשנות למוד אשכנז יצאתי ולשנות למוד צרפת לא באתי, כי הנלות מבבל הרעת, וגם לא היה לי כתב ולא לשון ללמד בכתב ספריהם, ולהבין לשון מליצותיהם² וגם לא יכולתי לטרוח ימים ולילות מחולשת העינים כי הן אפלות...

ובשביל חולשת עיני עובוני אבי ואמי לעשות כל הישר בעיני ולא יסרוני, גם לא הוכיחוני, ועל כן להוכיח אחרים לא הורגלתי, כי לא למדוני, ואפילו לבני לא אדע להוכיח, ואם לא יוכיחו עצמם – ממני אין להם מוכיח. גם אין לי פנים להוכיחם בפה פן אלבין פניהם...

ועתה מלאני לבי לכתוב להם זאת האגרת תוכחת מוסר... מדוע לא הלכו בדרכי אבותיכם, ולא תהיה יראת השם חמיד נגד עיניכם, ובתורתו לא תהנו תמיד כל ימותיכם ולילותיכם, ואינכם משכימים ומעריכים לבית תפלותיכם, ולפנים הוא כל למורכם³, ובמשא ומתן בהלכה אתם כאלמים, לא תפתחו שפתותיכם, ואתם מתחברים עם מי שאינם הגונים לכם להתחבר עמהם, גם אינכם מכבדים אביכם ואמכם... ומה יש לאב לעשות לבנים ולא עשיתי לכם; בכל עת וזמן מזומן מאכלכם ומשתיכם, וכל צרכיכם, ומפריס רבים יש לכם וכל מחשבותי עליכם... ועתה בנים שמעו לי יראת ה' אלמדכם, הביטו אל צור חוצבתם ואל מקבת בור נוקרתם, ולמה לזה העולם הובאתם, לא לאכול ולשתות וללבוש שש ורקמה, רק לעבודת האל... והאכילה לאדם כשמן לנר, אם ירבה יאיר ואם ימעט יכבה, ויוחר מהר יכבה ברב מבמעט, ועל כן יש לכם להשמר מאכילה נסה, ואכילה נסה קשה לנף כחרבות, מלכד שמונעתו לעסוק בתורת האל ויראתו...

הוא זהירין לעסוק בתורה בקבע ותשאו ותתנו בה, והשתדלו להגיד הלכה בכל יום לאחרים ובוה תצטרכו לדקדק בה, גם בהוציאכם אותה בפה לאחרים תקבע בלבבכם, ותחזרו תמיד מלמעלה, ואם תוכלו – מראש המסכתא, כל הלכה תקראו מאה פעמים [ואחד], וגם תקבעו שעות למוד הלכה מפוסקים בכל יום, וגם תשתדלו ללמוד מסכתא עם פירשי... וגם תקבעו עתים ללמוד הפסוק בדקדוק ופירוש. ולפי שבקטנותי לא למדתי אותו – לפי שלא הורגלו ללמוד באשכנז – לא יכולתי ללמוד בכאן (בספרד), גם על הפרשה תקראו בכל שבוע פירוש רש"י ופירושים אחרים, גם תרגילו עצמכם בדרושים ומדרשים, ובוה יגדל שכרכם

1. נראה שילדים אחרים היו לומדים כבר בקושיא ותשובה עור קורם שהגיעו לייג שנה.

2. ר' יהודה הלך מאשכנז לספרד דרך צרפת. בישיבות צרפת לא יכול ללמוד כי לא הבין

את השפה הצרפתית.

3. כל למורכם הוא רק לפני, למראית עין.

כאשר תדרשו ברכים ותשיבום מעון... גם תרנילו עצמיכם ללמוד בס', חובות הלכות' ובספר הישר¹ ובאגרת התשובה לר' יונה... והתפללו עם הצבור... ולא תעשו כאשר אתם עושים, שאחר ההלכה אתם יוצאים מיד ואינכם מתפללים במקום שהצבור שם... הזהירו מאד שלא תהיו מדי' כתות שאין ראות פני שכינה² והם: כת שקרים, כת לצים, כת חנפים, כת מספרי לשון הרע...

יז. מתוך תוכחת ר' יעקב בן הרא"ש, בעל הטורים, לבניו. נדפסה גם כן ב, בית התלמוד' שם, ע' 379-377.

...לא תכעוס על שום אדם, והוי קורא לכל אדם בספר פנים יפות, ולא תשב במושב לצים, ולא תהיה מיושבי קרנות ולא מהולכי מדברות ושוקים אם לא לצורך עצמך, ולא תוציא דבר מפיו אלא לצורך, עשה תורתך קבע וכל מלאכתך עראי... והוי זהיר באהבת השם יתברך ובקידוש השם בנוסף ובממונך עד שתתיר עצמך להריגה ולשריפה, ולא תחשוב בעצמך צער הפלה³ כלום כנגד העונג שאחר המיתה, והוי זהיר בצדקה ובגמילות חסדים ובהכנסת אורחים.

והוי זהיר בתלמוד תורה לשמה, ותשמור עצמך מן העבירות ושתזכיר בהם אנשי דורך, כי בעונותינו התורה משתכחת ממנו בכל יום, ולא תתעצל מללמוד כל ימי חיך ולעולם תן עיך במי שלמעלה ממך במעלת החכמה. ודע כי למוד חכמה וספרים אין קץ, והרכה אדם מפסיד ביום אחד ובשעה אחת אם הוא מתבטל בהנאת העולם, והוי זהיר להאריך ולהעמיק ולחפש אחרי כל הספרים בדרך פסק ההלכה בדבר הצריך לעולם⁴ ולא תאריך ולא תעמיק בדברי קושיות שלא לצורך, כי אינם עושים [זאת] רוב בני אדם כי אם לקנות שם מערכב בעלי הגמרא. ובכל מסכתא שתלמוד חתוב מעט בכל מן הפוסקים, ומן ההלכות המעורבות כתוב הכללים כדי שיהיו בידך, ואם תסתפק באחד מהם תמצאם בפעם האחרת וכו' יצאו דבריך לאור, ותזכור מה שתקרא, ותוציא לשון הגמרא בפיו ולא תגמגם בקריאתה... הזהיר שתהיה תמים עם השם, ולא תבטח בדברי חלומות ולא בשום נחוש ולא תשאל לחושים, ולא תשליך גורלות ולא בנקודות ולא בשום דבר כי הכל הבל...

1. ספר מוסר המיוחס לר' זרחיה הוני הלוי.

2. סופה מ"ב א'.

3. = צער כלה ועובר.

4. הרברים הולמים יפה מאד את ר' יעקב, שפרח כל ימיו בחבור ספר הטורים וקנה לו שם

עולם כאחד מגדולי הפוסקים.

ית. מצואת ר' אליעזר ב"ר שמואל הלוי (מת ק"י) ממנצא.
גרסה ראשונה מכת"י ע"י ר"א ברלינר וילנא, יודישע פרעסע
לשנת 1870 ע' 90 ואילך, ושנית ע"י ר"מ גירמן בספרו.

אלה הדברים אשר יעשו בני ובנותי בבקשתי: ישכימו ויעריכו לבית התפלה ויזהרו מאד בתפלה ובקריאת שמע. ומיד אחר התפלה יתעסקו מעט בתורה או בתילים או בגמילות חסדים... בני ובנותי אם יוכלו בשום צד ידורו בקהלות¹ למען ישמעו ולמען ילמדו בניהם ובנותיהם דרכי יהדות. ילמדו בניהם ובנותיהם תורה ואפילו יצטרכו לחזור על הפתחים על ככה לא יניחום ללכת בטל... תמיד יהיו בנותי פנימיות ולא יצאניות ולא יעמדו בפתח הבית לראות כל דבר. בבקשה ובצוואה שלא ישבו הנשים פנויות, כי הבטלה מביאה לידי זמה²; או ישוו או יבשלו או יתפרו... בני, פחותו מאכילה ושתייה רק כדי צורך ולא תבזבוז ממון לאכילה ושתייה... אך הרגילו עצמיכם ונשיכם ואת בניכם ובנותיכם ללכת בבגדים נאים ונקיים, בזה יהיו אהובים ומכובדים בעיני השם והבריות ועשו יותר מיכללכם על דרך זה³. הזהרו מאד לכבד ביתכם ולהחזיקו בנקיות מאד, ובוה נזהרתי מאד, כי כל מזיקים וחלאים מצויים בבתים מטונפות... כל אלה המדות טובות כל מי שעוסק בתורה מתרגל בהם, כי גדול תלמוד תורה שמביא לכל מעשים טובים, לכן אשרי מי שעו(ל)ם בתורה. ובכל יום חקבעו עתים לתורה הן רב הן מעט, ולכל הפחות תלמדו בכל שבוע הפרשה עם פירוש רש"י...

יט. מתוך שו"ת מהרי"ל נ"י יעקב ב"ר משה הלוי, מת
בוירמייזא שנת קפ"ז. משאלה ששאל את פי רבותיו אשר
באוסטריה. מכאן אנו למדים קצת פרטים מחיי הישיבות הפרטיות
שהיו קיימות בכל קהלה חשובה, חוץ מן הישיבה הכללית
שהחזיקה הקהלה.

הנה יש פה – במנצא – בחור⁴ חשוב אחד מחברי, שמו החבר ר' זלמן
שטן, ויש לו בחורים תלמידים וחבירים בביתו אוכלי שולחנו בשכר, ומהם
ד' יניקים פחותים מעשרים, ומגיד להם הפשט וקצת משא ומתן כאשר יוכלו
שאת, ויש לו משרתת אלמנה כבת מ' ושמה רחל... ויהי הלילה, אורתא דרביעי נגהי
חמשי פרשת וישלח, כמו ב' שעות בלילה⁵ נתקבצו ד' התלמידים לשמוע קושיות מפי

1. לא בכפרים וישובים. 2. כתובות נ"ב ב'.

3. ע"י כבא מציעא נ"ב א': עשיק לנכך ושוי לכרסך.

4. בחור = חכם צעיר, כי מן התשובה נראה שהיתה לו אשה ושטה נורכין.

5. והו בשמונה שעות בערב.

רבן הנזכר... בתוך כך עמד אחד מן התלמידים, אלמן כבר שיתסר, שמו נתן לוי, לקח יד מרת רחל המשרתת בידו... נתן לה שלש עשרה זהובים ואמר שהוא מקדש את ואת... וביום השבת, שהוא סקבא דשבוע¹, שהמשרתים וכל אדם פנוי, נתגלה הענין לנמרי ויצא הקול מפורסם: פלוני קידש פלונית... נתתי לבי לחקר אם החבר ר' זלמן חייב כלום למקדש... והשיבני דלא, אלא לאבי המקדש היה חייב מעט, שנתן לו בזמן שעבר קצת שכירות יותר מכיסו ונמר בלבד להחזיר לו לאב, ומה לא ידע הבן מאימה... (שו"ת מהרי"ל סי' ק"א).

כ. לקומים ממנהגי מהרי"ל (אני מציין עפ"י דפוס ווארשא תרל"ד).
את מנהגיו רשם על ספר אחד מתלמידיו, מהרי"ל נחשב לגדול הדור באשכנז ולמנהגיו נתנו ערך מיוחד.

א. היה מנהג במנצא, ששמש העיר היה מקבץ אליו בבית הכנסת כל הנערים אחר סיום תפילת ערבית והיה מברך עמהם בקול על ספירת העומר (דף כ' ב').
ב. ביום אחרון של כל רגל, היה רגל מהרי"ל ליטול חומש קטן בידו והיה מסבב מאיש לאיש, כדי שכשיקום האיש נגדו יהיה זה לכבוד התורה שבירד, והיה מברך בעבור שיתנו, מתנת ידי² לכבוד התורה ולכבוד הרגל, וכן היה מברך גם כן כל נער שהוא בר מצוה (כ' ב'). מנהג זה נהג בכל קהלות אשכנז, ואותנו מענין כאן היחס אל הנערים.

ג. נשים הקונות פירות מן הגוי בשמחת תורה כדי לזרוק לשמחת הנערים³, במנהג מן הדין היה אסור... אך קורא אני עליהן מוטב יהיו שונגין ואל יהיו מוידין (בבא בתרא ס' ע"ב), שאין מקשיבות בקול האומרים זה (כ"ה א').
ד. אמר מהרי"ל: מה ששוחקין נערים ובתוליה בשבת לנצול אנוזים מן הדף, והנוגע את שלו בנצולה את של חברו הרויח כולם, נכון לאסור בשבת... אך מי ימחה, קורא אני עליהם מוטב יהיו שונגין ואל יהיו מוידין (כ"ט ב').
ה. אמר מהרי"ל: מה שנוהגין הנערים לשחק באנוזים ביום כפורים הוא לענמת נפש ולענוי; שמיצר להם בשחקם עמהם ואינם רשאים לאכול (מ"ו א').
ו. מהרי"ל סג"ל (הוא מהרי"ל) היה מנגן הקריאה דשחרית ומנחה ביום כפורים כלמדת הנערים, שקורין שטובן טרופא⁴ (מ"ט ב').

1. רוסו לברני הגמרא בקידושין פ"א א': סקבא דשתא רגלא, "ריעות של ימות השנה ליחוד ולעבירה — ימות הרגל, כיון שאוכלין ושותין ובפלין סמלאכתן" (פרש"י וס' הערוך).
2. על שם הכתוב: איש כסתנת ידו.
3. עי' גם במאמרו של ר"א עפשטיין Die Wormser Minhagbücher (גם' הוצרן לכבוד ר' דוד קויפמן) ע' XXV.
4. שטובן טרופא = נגון הבית או ההדר. כך קראו לנגון המיוחד שבו קראו הנערים את כתבי הקודש לפני רבם, ועי' בס' חיי היהודים בימי הביניים לר"א ברלינר ע' 81.

ז. ברוב מקומות קוראין בשמחת תורה כל הצבור בסדר וזאת הברכה...
 ולבסוף קורין כל הנערים (נד ב'). מנהג זה נהוג עד היום בהרבה קהלות.
 ח. מהרי"ל היה דר בבית לבד (= מיוחד) עם הבחורים אצל בית אשתו
 הרבנית, [והיא] ובניה עמה [ישבן] בביתה. ולא היה נהנה מנכסי אשתו בחייה פרוטה
 ולא היה סוער עמה [רק משבת לשבת], רק פרנסי המדינה היו מספיקין לו נכסים
 להספיק בהן לומדי ישיבתו, ומחית הרב לגופו הרוב היה שבר שדכנות¹ שהיה
 כותב ושולח מכתב ידו בכל המדינה לזוג בתולות ונערים, כי כל הארץ היו מקשיבים
 לו ואחרי דברו לא שינו (ניו ב').

ט. אמר לנו מהרי"ל סניל, ששמע מפי רבו מובהק מהרי"ש (= ר' שלום מנישטט)
 שהוא ראה פעם אחת בבית מהרים סניל², שנכבד אחד מבחורי הישיבה זרק בחרונו
 קערה לראש השמש שהיה משרת לבחורים, וכשנשמע הדבר באוני מהרים אמר
 להחרים אותו... וכל החבורה טרחו טורח גדול עד מאד טרם חמת המלך שככה,
 והצריך את הבחור ההוא להרבות פיוסים שימחול לו המשרת. ואני המלךט ראיתי
 מעשה, שרץ בנו של שמש העיר בליג בעומר עם הבחורים לשמות עמהם ונפל ריב
 בינו ובין החבר ר' לעמלין... והיה קורא את הבחור בחרונו בלשון אשכנז וזיא שעלם
 (Sau schelm) ר"ל נבלת חזיר, ויודע הדבר באוני מהרי"ל והחרים את בן השמש.
 ואמר לו: איך אתה רשאי לקראת הבחורים שלי דבר אחר, והיה יושב בן בחרמו
 ובנדויו עד יום שני אחר ליג בעומר... שאן, כשהלך הרב בבית הישיבה ויותר מחמשים
 בחורים עמו, עמד שם השמש עם בנו והיו מבקשים מחילה, הבן בפני עצמו והאב
 בשביל בנו, מאת הרב ומן הבחור ההוא ומכל בני הישיבה, ומחלו להם. ולא נשמע
 שהחרים מהרי"ל סניל קודם לכן או אחרי כן שום בן אדם בעולם³ (פיו א').
 י. הרבנים ראשי הישיבה היו מתפללין בחול ובשבת בבית הישיבה יחד עם
 תלמידיהם (ע"י שם ל' א'; פ"א ב') ועם הצבור היו מתפללין בבית הכנסת רק
 בשבתות ידועות.

כא. לקוטים מס', לקט ישרי לר' יוסף ב"ר משה תלמיד הגאון
 ר' ישראל איסרלין בעל תרומת הדשן (י"ל ע"י, מקיצי נרדמים
 עם הנהות ומבוא מאת הדיר פריימאן, ברלין תרס"ט), ויש בהם
 ענין רב לתאור חיי בחורי הישיבות ודרכי הלימוד בישיבות

1. רבני אותו הזמן היו בושם רובם לקבל שכר רבנות והיו סחפשים מקור אחר לסחייתם.
 השדכנות נחשבה להם לעסק של מצוה, והשכר היה ספל, וע"י מאמרי, לקורות הרבנות ב'רשומות'
 כרך ב' ע' 276.

2. הוא הרב ר' מאיר הלוי, ראש רבני אשכנז שנפטר בשנת ק"ל בערך. מושבו היה בווינה.
 ע"י עלי גריץ—שפיר ח"ו ע' 12—13; נידמן, התורה והחיים חלק ג' ע' 17—19.

3. ע"י ספריו: העונשין אחרי חתימת התלמוד (ירושלם תרפ"ב) ע' 34.

אשכנו במאה המיו. תלמיד זה שמש את רבו הגדול כל צרכו,
וכל הנהגותיו רשם בספר. הספר הוא בשני חלקים: א' – חלק
אורח חיים; ב' – חלק יורה דעה.

א. אחד מרבני הדור כותב בתשובתו בין שאר הדברים: ...הוצאתי
לבחורים בעז'ה כפלים מאשר נפל לי מהרבנות מכל צד, ואיזה
בחור אשר לא שלמתי לו מה שנדרתי לתת לו להספקה יתבעני לפני כבוד אדוני
מורי הגאון יצ'ן, וכל אשר יחייבני הגאון אפרע תחת פרוטה והוב. כבר בקשתי לכבוד
מורי הגאון יצ'ן לשלח לי בחורים ותיקין ועלי לתת להם כל מה שיפסוק ויקצוב
עלי. עתה מקרוב כתב לי אהובי הח'ר יעקב ריינר² אם רצוני ליתן ח' והובים
להר'ר תעביל יצ'ן, וגם לבחור חשוב עוד ר' והובים ונעתרתי לו. השם יתברך יודע אם
יבוא החורף אם לא גרוע אחד היה בביתי אינו ראוי לתת לו ב' פשיטם להספקה
נתתי לו בערך ב' והובים. וחצי, ומן שתי בגניבה תמיד מאחד מחביותי של יין ובכך
נתקלקל. באישון לילה לאחר חצות פתח כיפה שלי וננב ממנה לחם וכשר
ויתר ענינים שאבדתי, ויען כי הרגשתי בדבר מוציא לעז על ישיבתי, מה אעשה שימצא
שומעין לו, כבר גליתי לך שמו, וזולתו איש בריתו המצורף לו שלום ברינער... והשם
יתברך יודע שאני מתנגד לכל הבחורים הלומדים אצלי בכלום, אלא שלפעמים קשה
עלי הרבות עסקיהם במשתאות ובהתערבותם בדברים שהם להמראת הבעלי בתים
וכהאי נונא, ודי' כי באלה ימעט כבוד השם ית' והישיבה בכל צד, זאת תוך זמן
קצר הכו כנגד³ עשרה זוגים זה את זה, ושלוש ברינער הכה את ניסו ווסמן וצעק
ווסמן עליו קפני ובפני רבים, וכל המוכים צועקים ואין נענין, לית דין ולית דין... כי מרוב
רגילותם באלה... מבטלים התמיד⁴ עד אשר לסוף ילאו בעצמם... (ח'ב ע' 62).
נוסף לזה היו הבחורים להוטים אחר שחוק הקוביא⁵ (ע'י שם ע' 26).

ב. אותם הבחורים העשירים המפונקים, שעשו להם שולחנות, כשיושבין במקומן
הופכין השולחנות לאיזה צד שירצו ועליו הרבה ספרים לא טוב הם עושים. אדרבה
כשמבקש אחרי הספר ובא לו בטורח גדול זכור באותו מעשה מה שרוצה ללמוד
(שם ע' 39).

ג. כשמגיד לבחורים ההלכות לא היה [ר' ישראל איסרלין] מסיים בסוף הפרק,
אלא הניח קודם הפרק מעט או אמר בפרק שני המשנה ומעט נמרא. וגם אינו מניח
בתיקו⁶ (שם).

1. רוסו כנראה לנאון ר' ישראל איסרלין.

2. ע'י שם חלק א', ע' 116: ...מת מן הבחורים בחור אחד חשוב ושמו החבר ר' יעקב ריינר.

3. = בערך, וכן גם לעיל בלקוסים מס' חסידים סעיף לא.

4. את השעורים הקבועים.

5. ע'י עוד פרטים שונים אצל ר'ס נידמן, התורה והחיים, ח'נ ע' 47–51; 67–70.

6. לא היה מסיים שעורו במקום שסונית הנמרא מסתיימת בתיקו.

ד. וחבורני שהיה מאריך ביום ה' על הישיבה יותר משאה ימים, ואמר לי מהיר אייויק ס' (= סגן לויה) ז'ל שכן המנהג בניאושטט (ע' 40).

ה. וחבורני שאמר פעם אחת: הבורא ימחול לי לפי דעתי שאין הפלפול כראי לעשות עליו ברכת התורה! (ע' 44).

ו. ואותן הבחורים הנעורים כל הלילה צריכים לקרות ק'ש... וראיתי בחור אחר בבית הנאון מהריי ווייל ז'ל שישן בתחלת הלילה מחמת שאין לו ספרים (ובלילה היה לומד בזמן שאחרים ישנים).

ז. מלמד שיש לו ו' שעות אין צריך להתענות [שובכיים תיח] 2 (א' 116).

ח. במדינת ריגוס ובאושטריך וסביבותיה ראש הישיבה פטור ממסים... אבל שאר תיח אינו מצוי בזמנינו שתורחן אומנותן (ב' 38).

ט. וחבורני שאמר: בחורים וקנים שלומדים כל ימיהם צריך לנהוג בהם כבוד, והיה משמע אפילו לקרות להם לס'ת בלשון ה, חכר' (ב' 39).

י. וחבורני שבקשתי ממנו ללמד את בני שעות בשכר... והשיב לי עיי שליח: אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה' (משלי כ"א ז'), פירוש: לעולם ישכור אדם הטוב שבמלמדים לבנו ואל ילך אחר קורבה או מיעוט שכר (ב' 39).

יא. ...מהריי (איסרליין) פסק שעל התינוק הלומד חייב לחזור על השעה לקנותו ואין המלמד חייב לקנותו... ואני תמה הלא הסופר חייב בקולמוס והחייט במחטו... ואולי הטעם שהמלמד אומר אני יכול לשער השעה בלי כלי ואם אינך מאמין לי קנה לך כלי שעה (שו"ת ר"י ברונא ס' קמ"ו).

יב. על היחס בין הרב ר"י איסרליין והתלמידים, וענינים אחרים הנוגעים לזה, אנו מוצאים פרטים אלה: בליל שבת אכלו כלם על שלחנו (א' 33). כששלו לו הרבה דנים ויין משוכח נתן גם לבחורים (א' 35). כשקדש בליל שבת, או ביום, נטל ד' כוסות, ומאותן כוסות, היה נותן לבחורים כוס א' או ב' לפעמים את כולם, ואח"כ נתן לכל אחד מן הבחורים חתיכת פשטירא. ואם נשלח לו יין ביו"ט מן הבעלי בתים לדרורן שפך לאותן כוסות ונתן כוס אחד לבחורים או יותר (א' 36). ובשבת שחרית הולכים אצלו כמעט כל הקהל, וכיש ביו"ט, ועשה קידוש בנעימות ובאריכות על כל הבחורים, והבחורים שותים כל אחד מכוס שלו... אבל ברכת המוציא נתן להם מפרוסה שלו חתיכה אחת, והבחורים אין להם מפה על לחם שלהם (א' 50). וכשעשה הברלה נתן לכל הפחות לבחורים ב' כוסות, ולפעמים נתן להם ד' או ה' כוסות, כשהיו הרבה בחורים... וכשמסיים ברכת מיני בשמים מריח בו ונתן להם לאשתו ואח"כ לקח ההדס בידו ובאו כל בניו וכלותיו וניניו ומריחים בהדס

1. ע"י ברכות י"א ב'.

2. שמות, וארא, בא, בשלח, יתרו, משפטים, תרומה, תצוה. מתענין בכל יום ה' בשבוע מפרשה שמות עד תצוה, אבל המלמד אין לו להתענות, כדי שלא יחלש.

3. ע"י סאטרי, לקורות הרבנות, רשומות: כרך ב' ע' 288.

4. = שעות.

שכידו, ואח"כ נתן ההדס לבחורים, וזכורני שהיה ממתין לבחורים עד שהריחו כלם.¹ (א' 57), בעיניך עשה לו כפרה ולכל בני ביתו וגם לבחורים (א' 139). כל הבחורים עומדים על רגליהם בביהכ"נ שלו משרואים שיבוא, כל זמן שמשתחוה ומניח טלית ותפילין, עד שיושב במקומו (א' 8). הרב היה מתפלל עם הבחורים בביהכ"נ שלו, רק בימים הנוראים ולגשם ולמנלה כשהוא בריא הלך הוא וכל הבחורים אל ביהכ"נ של קהל (א' 31). וסיפר על הנאון ר' מאיר פולדא ז"ל שהיה דר בווינא, כשהבחורים שלו רצו ללכת – לביהכ"נ של הקהל – אל המילה אמר להם הנאון: שיי בויטליש נאמין¹, מה אתם רוצים לעשות אצל המילה כדי לענות אמן על הברכה – תלכו לבית השחטן ושמעו כמה ברכות וענו אמן (א' 28). ולא רצה שיאכלו הבחורים על הישיבה, אע"פ שהתנה בשעת הבנין להשתמש בו (א' 31). יש מהתלמידים שהיו משמשים שנים רבות את רבם בכל מיני שמוש כדי ללמוד את הנהגותיו. תלמיד כזה היה בעל, לקט ישרי עצמו, ור' זלמן משוטינוערא, שכתב על ספר את מנהגי מהרי"ל.

כב. לקוטים משו"ת, תרומת הדשן, ד"ר ישראל איסרלין (נפטר ערך היא ר"ך) ופסקיו.

א. מה שכתבת מאיזה טעם רנילים העולם לומר זה רבו של זה בשכ"ל שלמר ממנו, זמן אחד תוספות או פי' (פירוש רש"י), ואפשר הרבה שמע מן התלמיד יותר חרושים ממה ששמע הוא ממנו – אין לדקדק כל כך אחרי זה המנהג, כי מנהג אבותינו תורה היא².

ב. תלמיד רוצה לצאת ממדינתו ללמוד תורה לפני רב אחד, שהוא בוטח שיראה סימן ברכה לפניו... ואביו מוחה בתוקף ואומר לו: בני, אם תלך לאותה מדינה שהרב שם תצערני עד מאד, כי אדאג עליך תמיד פן תהא נתפש או יעלילו עליך, כמו שרנילים באותה מדינה. מה יעשה התלמיד: ישמע לאביו או ילך כחפצו ללמוד? – יראה דאין צריך לשמוע כי האי נושא לאביו³...

כג. ר' מוסר דוד ב"ר יהודה מיסר ליאון בספרו, כבוד חכמים (י"ל מכת"י ע"י, מקיצי נרדמים בשנת תרנ"ט) – שחבר

1. = אם מופיעים נאמקן, אך נזהר שלא להוציא דבר מנוה ספיו.

2. פסקים וכתבים למהרי"ל איסרלין סי' רל"ז.

3. שו"ת, תרומת הדשן סי' מ'. להוראה זו היה ערך חשוב, כי התנועה והתנועה של בחורי הישיבות באותו זמן היתה גדולה מאד למרות סכנת הדרכים. כך אנו רואים את מהרי"ל הולך ממנצא לוינא, ושם הוא מניח את אשתו – שהוא מקורה מאד – מעוברת ונדרר לאפליא, לערי וויניציא ווירונה. ע"י ע"ז בהתורה והחיים ד"ר ג'נדיסן ח"ג ע' 47–48, וכן ע"י להלן בוכרונותיו של ר' אשר הלוי.

עיד מחלוקת שהיתה בעיר אבול ינה (ולונה) אשר באלבניה
בין קהל הפורטוגזים והקשטייליאנים, שהעיו פניהם
נגבורים בעצם יום הכפורים (בשנת הע"ב) - כותב על הקשטייליאנים
שהמרו את פיו כדברים האלה:

...ואם כן אפילו לא למד לו אלא מעט נקרא רבו, כל שכן אלו שלמדו בכל
יום בביהכ"נ פסק רבינו יעקב בעל הטורים בתכלית הפלפול והבקאות, אפילו לפי
דבריהם, שהיו אומרים שלא שמעוהו כמותו בכל ספרד... ואע"פ שהפסק המיוחד
בפלפול באיטליה ובאשכנז וצרפת הוא, ספר המצוות הגדול¹ לר' משה
מקוצי, ששם מורנו כל רב את נבירותיו... גם רציתי להודיעך את כחי בהבנת ההגהות
המיימוניות² האלו, שהן עמוקות אצלנו בישיבות ובפלפלות ומורגלות אצלנו, כמו
המרדכי³ על התלמוד, כי שני הספרים חוברו משני תלמידי מהרים מרונטבורק
הפוסק הגדול האשכנזי... ובשביל שהורגלנו באלו הספרים בישיבות הגדולות מנעורינו,
כמו שנהנו בסמ"ג מקוצי, שאנו מפליגים בהם בפלפול התכליתי, כדרך מה שאנו
מחדרין בתלמוד, התוספות טו"ך⁴, ובפרט, תוספות שני"ך⁵ ומרפ"א (= מר' פרץ אליה⁶)
ושטה⁷ ורבינו יהודה מפריש רבו של סמ"ג... לצן ראיתי לדקדק בזאת ההגהה
המיימונית שזכרתי בתכלית מה שאפשר, וירעו החכמים הספרדיים דרכנו בישיבות
האשכנזיות ויראו פלפולנו החזק הוא הרפה, המעט הוא אם רב (ע' 70-80).
והנה נכנסתי בנבול החכמים הספרדיים לפלפל בחידושי הרמב"ן, אע"פ
שאינו ממנהגנו בישיבות אשכנז ואיטליה, כי כל פלפולנו הוא
בתוספות, ובפרט העמוקות הקצרות של טו"ך, ובמו שהם מפלפלים בחידושים כן
אנחנו עושים בתוספות, ובמו שהם לא נהנו התוספות כן אנחנו לא נהנו החידושים, אבל
מכל מקום דרכי להמשך אחרי חידושי הרמב"ן הרבה, בין בתורה ובין בתלמוד, כי היה
בתכלית הפלפול והדקדק (ע' 130).

כד. כתב היד מס. 25 של הביבליותיקה שהיתה שייכת לר"א מרצבאכר
במינכן, כולל מיג שירים וזמירות בלשון העברית וביהודית-אשכנזית.
קובץ שירים וזמירות זה נכתב בשנת רע"ז (1517, לספ"ה) ע"י

1. הידוע בר"ת בשם סמ"ג.
2. חכמי ר' מאיר הכהן על ספרו של הרמב"ם.
3. מאת ר' מרדכי ב"ר הלל.
4. נתחברו ע"י ר' אליעזר סמוך, והם קיצור תוספות שני"ך ותוספות ר' משה מאיבורא, בתוספת
חידושי הגדולים שהיו אחריהם וחידושי עצמו. התוספות שלנו ברוב מסכתות הש"ס הן תוספות טו"ך.
5. מיסודו של ר' שבשון מסאנץ.
6. ר' פרץ ב"ר אליהו מקורבייץ.
7. תוספות שפ"ה, מחברן אינו ידוע בבירור.

הסופר מנחם אלדנדרוף מפרנקפורט. כמה מן השירים
 נתחברו ע"י סופר זה עצמו, אולם ברובם הגדול נתחברו ע"י
 אנשים שחיו עוד לפני זמנו של הסופר. יש שמחבריהם ידועים
 ויש שמחבריהם בלתי ידועים. את השירים האלה שרו בנגון
 הערצאג ערנסט, או, הוך ריף דער וועכטער (שירי עם אשכנזיים
 ידועים בימי הביניים) וכדומה. הסימן ל"א בקובץ זה כולל שיר
 נתיסד על מענת המלמד לב עלי הבתי"ם, שאני מביא
 אותו בזה, אע"פ שאינו, משובח ביותר. הוא מראה לנו, שעוד
 לפני ארבע מאות שנה שמש יחסם של בעלי-הבתים אל המלמדים
 נושא לשירי תלונה והתמרמרות. שם מחברו רשום בראשי החרוזים:
 שמואל ב"ר יעקב חזן, חזק, אמן. שיר זה יחד עם עוד
 אחדים מקובץ זה, נתפרסמו מתוך כתב-יד על-ידי הד"ר לנגשטין
 בספר היוכל לכבוד הרב ר' עזריאל הילדסהיימר, ברלין, תר"ן.
 קצת הערות לשיר זה נשלחו לי מאת ר"א אברונין ורשיח קוק,
 וצינתי אותן באותיות א. ק.

שוקד מרקד בחול החול, ככר ויותרת,
 מורד נורד, שוחק דוחק, השעה לאחרת,
 עליונים למטה קלוטה, תחתונים למעלה חליטה, נלגל חוזרת.²
 חוך אספקלריא המאירה³, בני מרדות נעות הארורה⁴, דלפון ארידתא עשרת.
 מן השעות הרעות... יצינו אל דעות⁵ לו נתכנו עלילות,
 כאשר תעשינה הדבורים⁶ יעלו לרבית העבורים⁷, ולי אינן עולות.
 מחול ומים⁸ יכבד עמלי, דין⁹ יוצא ונכנס לי,

1. צ"ל: מחול, וכונתו שבימות החול שוקדים כל קרביו על עבודתו, המחול וכו' (א. ק.).
2. נלגלי השעה (=השעון) חוזרים, עליונים למטה ותחתונים למעלה, והמלמד שוקד על עבודתו.
3. אולי צ"ל: המארה, מלשון קללה. הוא קורא לחדרו, אספקלריה של מארה' (א.).
4. למלמד יש עשרה תלמידים שהוא קורא להם, בני נעות המרדות' (שמואל א' כ' ל') או עשרת בני הסן.
5. השוה לתפלת, אב הרהמים הנאמרת בשני וחמישי: "ויציל נפשותינו מהשעות הרעות".
6. יש כנראה להניח: ונושכים כאשר תעשינה הדבורים.
7. בעלי הבתים, אבות-התלמידים, לוקחים רבית גם בעד הדש העבור, אבל למלמד משלמים כמו בשנה משומה.
8. צ"ל: מחול ימים, איוב ו' ג' (א.).
9. צ"ל: אין יוצא. אך לפי דעת מר ק. יש לקיים הגרסא ורומז לדברי הנמרא בחולין ד' א' ומק"א. ותכונה, שהמלמד נתון תחת השנחה תמידית.

בחדר המשכן¹ נבול, חמשים בחמשה לכלא².
 ערב שבת כי יבוא, שרי חמשים לצבא³ כאשר תריר ופרקת עלו,
 ואם אחת מהן⁴ חסרה, היטב להן חרה, שלם ישלם הבערה.
 מן השעות וכו'...

וארבע ימים דרוש ידרוש, ברר מלול,
 בחמשי חוזר לראש⁵ ברכת הדנים לא יועילו⁶.
 הבכור ראשו ראשית אוני, כוחן כשמשון השמעוני⁷, עבודת לילה פסולה,
 תמיד הבקר עולת חובה⁸, רק אל המקדש לא חבוא ואל מנוחתו לא שעה⁹.
 מן השעות וכו'...

לא אליכם כל עוברי דרך, אם יש מכאוב כמכתי,
 חנם נמכרתי לעבודת פרך, מה פשעי ומה חטאתי?
 תעניות ארבע ועשרים ישבו חכמי הורים ולא תאמר העשרתי¹⁰
 אני, אב רם¹¹, יצא הפסדי בשכרי, האף הגדול מה חרי, עמל לרוח עמלתי.
 מן השעות וכו'...

בקורי עכביש יארונו, ולא יתכמו במעשיהם¹²
 דמיהם¹³ כדונג נמוג, כלל היו להם.

1. חמשים אמה על מאה.
2. יש לנקר: לקלא ע'ם החרוז עם קלו (א). והכונה שהמלמד צריך לסמך בחמשת ימי השבוע חמשים שעה, עשר שעות ליום. ורק בערב שבת אחר בחינת התלמיד יהיה הפשי, כאשר תריר ופרקת עליו (בראשית כ"ז מ').
3. שרי חמשים — כינוי לכוהנים. בקצת מקומות היו הבוהנים, או נבאי הת'ה, באים לבחון את הילדים ביום הששי ולא ביום החמשי, ועי' יון מצולח' לר' נתן הנובר, ועי' גם בחקנות קהלת מיץ.
4. ואם אחת מן השעות חסרה, על המלמד להשלימה בלילה לאור המנורה = הבערה.
5. על המלמד לחזור בכל יום עם תלמידיו כל מה שלמדו בארבעת הימים הקודמים ולברר מלול.
6. ברכת הדנים שנאמרה ביום ה' אינה מועלת למלמד להקל עליו, ועי' כתובות ה' א'.
7. השמעוני — כנוי למלמד ע'ם דרשת חז"ל (במד'ר) שרובן של עניים ומלמדים משכמ שמעון הם, והמלמד מוחן כשמשון (שופטים מ"ז כ"א).
8. על המלמד מופלת החובה לסמור עם תלמידיו בכל בוקר.
9. בראשית ד' ה'. ואולי יש לגרום גם כאן: ואל טקחלו, כי המלמדים היו מתפללים עם תלמידיהם מנחה וערבית בחדר ואל המקדש (בית הכנסת) לא באו. אל המקדש לא תבא פסוק הוא בויקרא י"ב ד'.
10. כ"ד תעניות ישבו אנשי כנה"ג על מלמדי תינוקות שלא יעשירו.
11. המחבר פונה בקריאה זו אל ה': אב רם ו (ק).
12. ישעיהו פרק נ"ט ח-ו. 13. = כספם.

רוב מלמדים אינם פקחים, שכר שבת המה לוקחים¹, מרה תהיה באחריתם.
בקושי התירו לחונים, היות בשבת מכודנים² ימקו בעונם שכריהם³...
מן השעות וכו'...

יעקב הפיצם בישראל⁴, קלל אפם ועברתם⁵
חטא ועוון לא חטאו לאל. שור וחמור לא נפלו בשחיתתם⁶
בכלי חמס, לבכם ימס⁷, עבדים היו למס, למען ענותו בסבלותם
על פני כל הארץ נמושים⁸, מלמדים סופרים ושמשים, בסדר ברכה⁹
לא נזכרו שמותם.
מן השעות וכו'...

חיש עינים טרוטות כתרמודים, מפני דרי החולות⁹,
מכותם מכת מצרים¹⁰, קולי הקולות
ראשיהם ואבריהם כבירות¹¹ בדר ישבו כנדות, לביאת אנשים פסולות¹²,
מתילין לפרחי ליליא, קיפופא וקריא¹³ בבקר מי יתן לילות¹⁴.
מן השעות וכו'...

ועף ה' אשא¹⁵ על כל המאורע
אם ישא עול ומשא, מאנרי יפרע¹⁶.

1. הם מלמדים גם בשבת ונומלים על זה שכר.
2. בקושי התירו לחונים להשכיר עצמם לתפלת השבתות וליפול שכר על זה ועי' מרדכי לכתובות סוף פרק ה' וביי למור או"ח סי' תקפ"ה. מפני זה היו החונים חיראים מרדקים לעבור לפני התיבה לעתים גם בימי החול. מכודנים, עי' ויק'ר פר' מ"ז ושפחות מכודנות.
3. שכר המלמדים ימק בעונם, על קבלת שכר שבת. ואולי צ"ל: שאריתם.
4. רומן לבראשית מ"ט ו' ולמאמר חו"ל שהובא לעיל ע' ל"ו הערה 7.
5. רמז לכתוב בראשית מ"ט ו'.
6. רמז לכתוב: כלי חמס מכרותיהם, ועי' אומר המחבר שהמלמדים להפך הם מוני לב ולבכם ימס מבלי חמס (א.).
7. שמואל א' ל' מ"ז (א.).
8. בסדר וואת הכרכה.
9. שבת ל"א א'.
10. אולי יש לקרוא: מכת מחורים, המורואינים, בחרו אל חרמודים. וזהו פירוש של קולי קולות וכמסעה דרבי, ב"ס ס"ה א' (א.).
11. צ"ל: כבדות.
12. אל ידך אדם לדבר עם מלמדי תינוקות בשעה שהם מלמדים, מן יבפלים בדבריו (ס' חסידים סי' תכ"ח).
13. נרה כיג א'. תרגום ינשוף — קיפופא וקריא.
14. דברים כ"ח מ"ז.
15. מיכה ו' ט'.
16. אם ישא בעל הבית עול ומשא, מאנרי — מסכרי, יפרע — ינכת.

בעל בית דוחק אם תמאן, והתמכרתם וקונה אין¹, שדי לי הרע²,
בסלע שקל מחנה עמנו³ ותוכן לבנים תתנו⁴ מעבורתכם לא נרע.
מן השעות וכו'...

נפשי תאכל יכאב בשרי, על סדר מנהגנו
גם כי תבא על שכרי, וחצו את כספנו⁵
חציו לאור ארבעה עשר⁶ סימן קללה לשני נמסר, אל התקופה⁷ תכלנה עינינו,
הגנו נמשלנו כמת⁸ ברוך דיין האמת, אם נפלנו קמנו⁹.
מן השעות וכו'...

חוק¹⁰ מנן צנה תביא, וקומה לי לעור,
ברכני גם אני אבי¹¹, ענתותי¹² אבי עור.
דין פשוט בכל היהודים, כי לי בני ישראל עבדים, פועל בחצי היום חוזר,
במקרא זה לא אני, חלוט כעבד כנעני¹³ קצץ ממלוני¹⁴ וגור.
מן השעות וכו'...

אם יטרפני לחם חוקי, לבו כל עמי¹⁵,
יריר חלמות כלעי רוקי, המה כרי לחמי¹⁶,

1. יש לנקד: וקונה אין, בהתאם אל המצאן, אע"פ שהי' ראוי לבא א"ן. והוא מלשון הכתוב דברים כ"ח ס"ח (א.).
2. רות א' ב"א. 3. עי' ב"מ ל"א ב', במקום מלע הוא נותן שקל.
4. שמות ה' י"ט. ואולי יש לנקד כאן: קָנִיָּם, עי' להלן בסוף הקטע שהובא מס' "אומר מיהודה".
5. שמות ב"א ל"ה. גם כשהמלמד בא על שכרו נותנים לו רק מחצית המניע לו.
6. רק מחצית השכר משתלם בסוף ה"ומן" באור לארבעה עשר בניסן, וזהו סימן קללה שהחצי השני לא ישתלם כלל (א.).
7. לתקופת השנה, לסוף, וסוף הקיץ (א.). 8. עני השוב כמת (נדרים ס"ד ב').
9. סיכה ז' ח', ורי"ז אם נפלנו ב, וסוף זה קמנו ונתעורר ל, וסוף הבא (א.).
10. קֶנֶק! (כנוי לאלהים) מנן וצנה תביא וקומה לי לעור, עי' תהלים ל"ה ב'.
11. בראשית כ"ו ל"ד.
12. כינוי להקביה על שם שהוא עונה איתו בעת צרה, ואולי צ"ל: "ענה אותי" (א.).
13. פועל יוכל לחזור בו אפילו בחצי היום, משום שנאמר כי לי בני ישראל עבדים, אולם מלמד המשכיר עצמו ל, וסוף אינו יכול לחזור בו, וחלוט הוא כעבד כנעני.
14. ממלוני=יתדות או רצועות העל, עי' שבת נ"ט ב' (א.).
15. אם גם יטרף בעה"ב למלמד לחם — לבו כל עמו. תמיד הוא נותן לו רק את הפנוט ותנותר. את החזה אינו נותן לו רק לפחה הוא מקריבו.
16. איוב ו' ז', ויש לחניה: כרוי לחמי.

מאכל אשר אין לי כשר, רק נותר מאשר, פגול לא ירצה לעמי
חזה התנופה אינו בכי יותן, לפחתו יקריב אותן¹ אשמרה מחסום לפומי².
מן השעות וכו'...

מחים עולות לשולחן נבונים³ אין ידי משנת להגיעה,
ונקרב בעל הבית אל האלהים, לשלח יד לשביעה⁴
מלמד ידי למלחמה⁵, עצם עצמי שוק התרומה, חלקי הבל ורבה רעה⁶
להפסיד דעתי נותנים המרק, אשר שטף ומרק⁷, נפשי ברעות שבעה⁸.
מן השעות וכו'...

נפשי קצה בלחם הקלוקל⁹, פת קבר והמקפה,
לו כעמי שקול ישקול¹⁰ פרק עור ורומב והקיפה¹¹,
עם הנערים אני לומד מדה במדה אני נומר¹², פרי בבשר לי מחלפא¹³,
כאשר עשה בן יעשה לו¹⁴, מדד מים בשעל¹⁵, השעורים נעשו יפה¹⁶.
מן השעות וכו'...

בני שמעון¹⁷ לדר מעון, תנו הודיה,
ורב נאון, ישימכם און, במלי דשמיא,
ונם אתם במכריו, ופתחתם על הר גריו, כנגד המברכיא,
דויל ירבון¹⁸ ישלמכון, ויסנא אף שלומכון לעלמי עלמיא.
מן השעות וכו'...

1. מלאכי א' ח'.
2. תהלים צ"ט ב.
3. מלשון הכתוב, "עולות מחים" (תהלים ס"ו מ"ו), אלא ששם עולות הוא שם וכאן פעל כומן (הוא א.)
4. שמוח כ"ב ו': ונקרא בעה"ב אל האלהים — לשבועה — אם לא שלח ידו בטלאכת רעהו. כינת המחבר שבעה"ב אוכל לשביעה את הסוב והמובחר, אבל למלמד נותנים רק לחם ועצמות, ולהפסיד דעתו נותנים לו גם את המרק הנשאר בקדרה.
5. תהלים י"ח ל"ה. בעה"ב נותן למלמד את העצמות ומלמד ידיו להלחם בהן ולשבר אותן (א., ק.).
6. קהלת ב' כ"א (ק.).
7. ויקרא ו' כ"א.
8. תהלים פ"ח ד'.
9. במדבר כ"א ה'.
10. איוב ו' ב'.
11. המלמד לומד עם תלמידיו פרק העור והרומב (חולצין פרק ס"ו) ובעה"ב מלמד פרק זה עם המלמד, כי הוא נותן לו לאכל עור, רוסב וקיפה.
12. ע"פ החרון יש להגיה: מדה במדה אני נמר, במדה שאני מורד מודרין לי (א.).
13. חולצין ל"ד א'. במקום הבשר נותנין לי פירות וירק.
14. ויקרא כ"ד י"ט.
15. ישע"י ס' י"ב.
16. פסחים נ' ב'. המרק עשוי כגריסי שעורים עם סיס הרבה.
17. כנוי למלמדים, וע"י לעיל ע' ל"ו הערה 7.
18. צ"ל: ידיכון, כמו מדויל ידיה משתלם ופסחים כ"ח א'.

כה. דברים אלה נדפסו בהקדמת ר' יהודה לייב ב"ר משה
נפתלי ברעש המזל את העתקת התורה לשפת יהודית-
אשכנזית, הנודעת בשם ההעתקה הקרימונית, ע"ש העיר
קרימונה אשר באיטליה, שבה נדפסה בפעם הראשונה בשנת
ש"ך. שנית נדפסה בכאזל שמינ, ושלישית שם שסינ.

איך האב גיזען דיא גרוש בידרפניש פון דיא תורה אין דיון גיבורד און דש
יערד מאן לוסט האט דאצו, צו פאָר איז אין אונזערי לאנד¹ דש בעויה מיר ניט ויל
(פיעל) לערנן הבן, אונ' דיא ווייבר אונ' בחורות² אונ' פוילצילש³ די זעהן עו פון די
מאָן דש זיי ניט לערנן, דא לערנן זייא אויך ניט. און עמליכי בעלי כחים וועלמין
נערן לערנן, דש זיי אין איךר יונינט ניט הבן וועלן לערנן אודר ניט קאנן לערנן, אונ'
אין איר אלמין טענין וועלמין נערן אונ' שעמין זיך דיא סדרה צוא לערנן מי איין רבי.
דש אלש האב איך גיזען און הון (האב) מיר גידאכט צו זיין מזכה את הרבים אונ'
הון מאכין דרוקן דיון חומש אין מויטצי שפרוך... אוו וועט אמליכי ורויא (פרווא) אדר
פולציל מונין ווישן פון לערנונג נאט ית', ווען זיי ווערן אל שבת אונ' יום טוב לייאן
אין דר אינ⁴...

נו. מתוך תשובת מהרש"ל להרמ"א שנדפסה בשו"ת הרמ"א סי' ו'.
מהרש"ל מקפיד בעקר על הרמ"א על שרצה להסתייע בדברי
אריסטו בחכמת הטבע לענין טריפות הריאה.

א. קבלתי כתבך... והרגשתי כאומל בבשר והקפתי בחבלות חכמות ורובן
חיזוניות, וחכמת אריסטו הערל אליו היית פונה בכל פינות... העבודה יש לי יד
בחכמתם כמותך אלא שארחיק מהם נרוד... ועתה אני הנבר ראיתי כתוב בתפלות
ובסדורי הבחורים רשום בהם תפלת אריסטו, וזו היא אשמת הנשיא כמותך שנושא להם
פנים מאחר שאתה מערכו בדברי אלהים חיים... ובאלף מחילות: יותר היה למר לעיין

1. באיטליא.

2. כך קראו באשכנז לבתולות ומצוי הוא שם זה בספרות ימי הבינים.

3. פוילצילש = Pucelles.

4. ...ראיתי את הצורך הגדול בלמוד התורה בדורנו, ושכל איש מתאזה לזה, וביחוד בארצנו,
שבעונותינו הרבים אין אנו מרבים לעסוק בתורה, והנשים, הבחורות והעלמות הצעירות רואות שהגברים
אינם לומדים ולכן אינן לומדות גם הן. וקצת בעלי בתים שלא יכלו או לא רצו ללמוד בנעוריהם,
רוצים אמנם ללמוד בוקנותם אבל הם מתבישים ללמוד את הסדרה עם רבי — את כל זה ראיתי
וכונתי להיות מסוכי הרבים והדפסתי את החומש הזה בשפת אשכנז, ועתה תוכל כל אשה ועלמה
צעירה לרעת מתורת ה' יתברך אם תקראנה בו בימי השבתות והתענים...

בחכמת הדקדוק, כי כתבין הם כחומה פרוצה לרוב בנוכת ונסתר ונקיבה וזכר ויחיד ורבים...

ב. רש"ל כשהיה שומע מפי תלמידיו שאמרו: וכי היה המקשה משונע, או איך היה גרייזר (משובש וטועה), וכיוצא בזה – היה מרניל לתלמידיו שיאמרו לשון כבוד, כגון: דברי המקשן אינם מובנים לי לרוב עומקם (של"ה, שער האותיות אות ר').

כו. מתוך תשובת הרמ"א (נפטר היא שליג בקרקא).

...הנצינים נראו בארץ – דם התלמידים, שזמן התורה הגיע ונשמע בארצנו, והוא סמוך לרית חשון שמתחילים ללמוד. וצריך אני להמציא ספוק הבחורים והם המטרידים אותי שלא אוכל להשיב בדברים שאינם צריכים לעת עתה (שו"ת הרמ"א סי' ק"ט).

כה. מתוך הקדמתו של ר' הענדל מנחה ב"ר שמריהו, תלמיד מהרש"ל, לפרושו על ס', חובות הלבבות: שקראו בשם מנחה הלבבות. מהקדמתו זו אנו רואים עד כמה היה גדול הקף הלמודים של המחבר. הוא עסק בפרוש המקרא וס' הטורים ומקומות קשים בתלמוד ויהי עם זה הוא מפרש ספרי דקדוק, הגדסה, תכונה, פילוסופיה ואסטרונומיה. מספר הספרים שנתפרשו על ידו עולה לעשרות. מפרושי וחדושי נדפסו רק מועטים² וחלק מהם עודנו שמור בבתי-יד באוצרות הספרים.

וכאן המקום להעיר, שהוא לא היה היחידי באותו הזמן שעסק בלמוד החכמות והמדעים. בזמנו נמצאו בין חכמי פולין עוד כמה וכמה אנשים – ומהם שנחשבו בין גדולי הדור – שעסקו בחקר הלשון העברית, בפילוסופיה וכו', אם כי לא באותה מדה של ר' מנחה. ולא לחנם קובל מהרש"ל על הרמ"א: וחכמת אריסטו הערל אליו היות פונה בכל פינות, כי הן הרמ"א חבר מלבד ספריו בהלכה גם את ס', תורת העולה, שבו באו גם עניני תכונה ופילוסופיה.

1. באותם הימים לא שלחו הישיבות משולחים ושרירים לארצות וקהלות אחרות וכל קהלה החזיקה את ישיבתה על הוצאותיה. הרב ביחד עם הפרנסים היו מחלקים את הבחורים בין בעלי הבתים שבקיר וראנו לכל צרכיהם.

2. חוץ ספרו "מנחה הלבבות" נדפסו חדושי על הש"ס בהוצ' התלמוד דפוס ראם בשם "חכמת מנחה".

גם ר' משה ב"ר אברהם מפרעמישל, תלמיד מהרש"ל, מדבר בספרו, משה משהי (קרקא שני"א) ע"ד למוד הפילוסופיה ושאר החכמות באריכות רבה, ואם כי הוא נוטה לצד המתנגדים ללמוד החכמות בכל זאת אינו דוחה אותן בשתי ידיים, אלא הוא סובר שראוי לאדם שימצא תחלה כריסו בתורה ותלמוד ויעשה את החכמות רק לרקחות ושבחות, וגם ילמדן דוקא מרב מובהק ובקי בחכמות אלה שלא ישעה מן הדרך. גם מסננו של בעל משה משהי נכר שידע את ספרות המקור. באותו זמן ממש ישב בעיר פרעמישל גם המדקדק הנדול ר' שבתי סופר (ע"י עליו להלן) ויחסי ידידות היו בין ר' משה ובניו, כי אנו רואים שר' שבתי חבר גם שיר תהלה לסי, משה משהי, מכלל זה — וגם ממקורות אחרים שלא יכלתי להביאם כאן ולהאריך בהם — יוצא שגם בפולין לא הרחיקו את למוד המדעים מכלל וכלל.

את פרושו היפה לספר חובות הלבבות חבר בזמן שלמד אותו עם חברים ותלמידים, הוא כותב: ונתאמצתי בכל עוז לשער הענינים הצריכים פירוש לרוב בני אדם כפי מה שראיתי מהבנת תלמידי וחברי מה שמסופק ומה שפשוט אצלם. גם בחלוקה זמנים הרבה שניתי ושלשתי וכתבתי שלשים במועצות ודעת...

...ואלה הם הספרים ששקדתי עליהם להבינם ולפרשם כיר אלה הטובה והרחבה: ראשונה כל ספרי המקרא בקצרה על דרך פשוטם ודקדוק לשונם. לקטתי פרושי זה מבין עמרי ואמרי גדולי המפרשים והמדקדקים הראשונים והאחרונים. וספר ארבעה טורים כלו [פירוש] קצר בכמות ורב באיכות...
במלאכת הדקדוק: ספר המהלך¹ וספר לשון למודים² וספר המכלול³.
במושכלות: ספר רוח חן⁴ וספר מלות הגיון⁵ וספר בחינת עולם⁶ וספר המורה (להרמב"ם) וספר העקרים (לר"י אלב"ו) וחי' פרקים שחבר הרמב"ם בהקדמתו לפירוש מס' אבות וספר העקדה (לר"י ערמאה)...
בחקמת הקבלה: ספר המערכת⁷ וספר שערי אורה⁸ וספר פדרם רמונים החדש (לר"מ קורדובירו) וספר רבינו בחיי⁹ וקצת מאמרי הזוהר החמורים...

1. "מהלך" או "מהלך שבילי הדעת" לר' משה קסחי.
2. לר' דוד בן יחיאל, נדפס ראשונה קושטא רס"ו. 3. לר' דוד קסחי (הרר"ק), קושטא רצ"ב.
4. לר' יהודה אבן תבון (נ), על באור המלים והמושגים הפילוסופיים.
5. להרמב"ם בתרגום ר' משה אבן תבון.
6. לר' ידעיה הבררשי. 7. "מערכת האלהות" לר' פרץ הכהן, פירארה ש"ח.
8. לר' יוסף גיקפיליא, ריווא די מורנטו ש"ס.
9. הוא פירוש ר' בחיי ב"ר אשר על התורה, שנכתב ברוח הקבלה.

ב ח כ מ ת ה מ ס פ ר ו ה ה נ ד ס ה : ס פ ר ה מ ס פ ר ל מ ה ר י ר א ל י ה ו מ ו ר ח י ,
ו ס פ ר א ו ק ל י ד ס ש ב ע ה מ א מ ר י מ מ נ ו , ו מ ת ו כ ס ב א ר ת י ה ה ל כ ו ת ה ח מ ו ר ו ת כ מ ש נ ה ו ת ל מ ו ד
ה מ ד ב ר ו ת ב ח כ מ ת ה ת ש ב ו ר ת .

ו ב ח כ מ ת ה ת כ ו נ ה : ס פ ר ה ג ל ג ל ¹ ה נ ק ר א א י ש פ י ר א ה ג ד ל ו ה ק ט נ , ו ס פ ר
ה ט י א ו ר ק ה ה נ ק ר א מ ה ל ך ה כ ו כ ב י מ ² ו ס פ ר צ ו ר ת ה א ר ץ ו ס פ ר ש ש כ נ פ י מ ³ ו ס פ ר י ס ו ד
ע ו ל מ ל ר י י צ ח ק ה י ש ר א ל י ו ס פ ר א ל מ נ ס ט ה ק צ ר , ה מ י ו ח ס ל א כ נ ר ש ד . ע ו ד ח ב ר ת י
ל ו ח ו ת ק צ ר י מ ב ר ו ר י י ו ד ע ו מ ה י כ מ מ ק ו מ ו ת כ ל ה כ ו כ ב י מ ו ל ק י ו ת ה מ א ו ר ו ת ו כ ל ה ק ו ר ו ת
א ו ת מ ב א ו ר ך ו ב ר ו ח כ ב כ ל ע ת ו ב כ ל ש ע ה ב ד ק ד ו ק ר ב . . .

ו ב ח כ מ ת ה ח ז י ו נ (א פ ט ר ו ל ו ג י ה) : ס פ ר ר א ש י ת ח כ מ ה ה י ש נ , ח ו ב ר כ ש נ ת
ר י א ל פ י מ ת ק י ח ו ה ע ת י ק ו ה ח כ מ ה ר א א ב י ע ⁴ ו פ ר ש א ו ת ו ב א ר ב ע ה ס פ ר י מ . . . א ת כ ל מ
ב א ר ת י ו פ ר ש ת י פ ר ו ש ר ח ב . . .

כ מ . ה ר ב ר י ח י י מ ב י ר ב צ ל א ל (א ח י ו ש ל מ ה ר י ל מ פ ר א ט) , נ פ ט ר
ב ש נ ת ש מ י ח , כ ו ת ב ב ה ק ד מ ת ס פ ר ו , ע י ץ ח י י מ ' (ס פ ר ז ה נ מ צ א ב כ ת י '
ב א ו ק ס פ ו ר ד , ו ה ר י א נ י י ב ו א י ר פ ר ס מ א ת ה ק ד מ ת ו ב , ה מ ג י ד ' ל ש נ ת 1869 ,
ע י 1293) , ש ח ב ר ב ש נ ת ש ל י ט ע ל ח כ מ ת ה ד ק ד ו ק , כ ד ב ר י מ ה א ל ה :

א . כ י ש מ ע ת י ד ב ת ר ב י מ מ נ ו ר מ ס ב י ב , ב נ ה ש פ ח ה מ ח ר ף א ת ב נ ה ג ב י ר ה ל א מ ר :
ה י ה ו ד י מ ה א ו מ ל ל י מ ה א ל ה ה נ ה י ו ע מ ש פ ה א ח ת מ י מ ו ת ע ו ל מ ל ש ו נ מ , ל ש ו נ ה ק ו ר ש ,
ה י ה נ ח ל ת א ב ו ת , ו ע ת ה נ ש כ ח מ פ י ה מ ו מ פ י ו ר ע ס ל נ מ ר י . . . ו י ח פ א ו ד ב ר י מ ע ל ב נ י
י ש ר א ל א ש ר ל א ב נ ו א מ ר ו כ מ ל י א פ ו י מ ⁵ : כ ל ה ע מ ה ז ה מ ק צ ה ה כ ו ב ס נ ו ר י מ נ ל א ו
ל מ צ א א ת ה פ ת י ח , ע ש ו ז א ת ח ו ק ו מ ש פ ט מ נ ה י ו מ ש ל א ל ל מ ד נ ע ר י י ש ר א ל ד ק ד ו ק
ל ה י ק ל פ י ש י ד ע ו , ש ה ו ר ס א ת מ צ ב מ ש פ ט ה ת ל מ ו ד ש ל ה מ , ו כ ה נ ה
ד ב ר י ח ר ו פ י מ ו ג ד ו פ י מ ר ב י מ . . . ו א ש י ב ה א ת ח ו ר פ י ל א מ ר . . . ה ל א א י נ ל כ מ מ ח כ מ ה ז ו
ר ק מ ה ש נ ג ב ת מ מ ס פ ר י ה ע ב ר י מ ה ק ד מ ו נ י מ , כ מ ו ה ח כ מ ר י א ב ר ה מ ב נ ע ו ר א ו ה ק מ ח י ,
ו ס פ ר י ר י י ו ד א ה מ ד ק ר ק ה ר א ש ו נ ⁶ ה ג ד ל ו ו ס פ ר י ר ב י ו נ ה ⁷ ו ה א פ ו ד י ⁸ ו כ י ו צ א כ ה מ , ו ה מ

1. הוא ספר צורת הארץ לר' אברהם ב"ר חייא הנשיא שנדפס ראשונה בבסיליאה שווייץ,
ובשנת ת"פ נדפס באופנבך עם נמוקי ופרושי המחבר שלנו, ר' מנחם.

2. לר' אפרים מורחיי, פרושו של פחברנו שמור בכת"י בין ספרי ר"ד איפנהיים באוקספורד,
ע"י, אוצר הספרים לבן יעקב.

3. ע"י, אוצר הספרים לבן יעקב בערכו.

4. זהו חלק מ', תקות השמים' להראבי"ע, ע"י עליו ב, אוצר הספרים.

5. בפה מלא. 6. הוא רב יהודה אבן חיוג. 7. אבן גנאת.

8. ספר, מעשה אפורי על דקדוק להיק מאת ר' פרופיאס דוראן וי"ל סכת"י ע"י פרידלנדר

ידעו קדושת התלמוד שהוא מיוסד על אדני פז משפט דקדוק להיק, עד שאמרו כי הרב הקדוש איש אלהי רבנא אשי ובני ישיבתו כאשר חתמו את התלמוד בחותם הקודש חתמו עמו עוד ספר אחר על חכמת הנקוד ודקדוק להיק. וכל זה להודיע שמשולכות הנה אשה אל אחותה... רק כי בהיות שהנלות המר והארוך הזה גבר עלינו מיום אל יום נתמעטו הלכבות, שלא היה בידם יכולת ללמד את בניהם את כל החכמות, עיב ראו אבותינו הקדושים, ובפרט חסיד אשכנז, למשוך את בניהם אחר התלמוד בלבר ולהרנילם ולהנכחם אחר הספר הקדוש הזה, כי בו חכמה ויראת ה' במקום אחד, והוא הלחם והמזון האמתי אשר בצלו נחיה בנויים, ועם כל זאת יחיד סגולה אשר בכל דור ודור שמלאו כרסם מלחם התלמוד למדו גם חכמת הלשון בכלל שאר החכמות, גם חברו ספרים על זה...

ואחר הימים הרבים האלה קם הדור השפל הזה, יתמי דיתמי, נשתכחה חכמה זו למדרי, ובפרט במדינת אשכנז, ודברי הספרים האלו כחתומים ואין עמנו הודיע להימין או להשמאל, לפעול פעולה או לבנות בנין, והדבר הזה כדי בזיון וקצף נגד השרים והעמים, על כן... קנא קנאתי לה צבאות ואמרתי עת לעשות ולהפך מעט זמן מלמודי ולהתבונן מפי הספרים שחברו הראשונים וגם האחרונים, גם שקדתי על דלתי הגויים המחרפים עצמם... והנני קמתי לפתוח נ' שערים ולהיות מקצר ועולה ולכתוב רק כלל החכמה הזו בדרך משא ומתן ובלשון שהורגלו בה נערי בני ישראל, כי לא טוב היות האדם ערירי מחכמה זו מפני לעג האומות, גם הוא יסוד גדול והקדמה ליסוד התורה ובפרט לבני דורנו, דור מהור וחכם בעיניו, אשר בלאו הכי מבטלין זמן רב בחכמות החיצוניות חדשים מקרוב נרפסים² ונעשים, כי החכמה הזו היא על כל פנים מדה שמקבלין עליה שכר, אכן להתמיד על למוד החכמה הזו אין נכון כלל...

בהקדמת ספרו, באר מים חיים (פרוש לפרושו של רש"י על התורה),
שנתפרסמה גם כן ע"י גייבואיר ב"המגיד" שם, כותב הנאון הזה:

ב. ...מצאתי וראיתי כי הלמוד של בני זמננו קל מצד וקשה מצד, אם קלותה מפני רוב ההצעות שנמצאו עכשיו לפני כל איש ואיש שלחן ערוך³, ועליו כל מיני

1. הוא, ספר הנקוד הגדול שחבר רב אשי, הנזכר מאת ר' משה בופריל בפירושו לכו" יצירה, אולם כבר נחשד ר' משה זה להביא ספרים שלא היו בעולם. ע"י שיר תולדות רב האי נאון, הערה ל"ג.

2. רמז לספר, מאור עינים לר"ע מן האדומים, שנדפס בטמובזה של"ד. גם אחיו מהר"ל קורא חגר עליו בנתיבות העולם נתיב התורה פרק ט"ו, אף כי אינו קורא שמו מסורס, אולם בספרו, באר הגולה הוא כותב: "ומובטח אני כי לא ישאירו לספר הזה שם ושארית בישראל...", וע"י בתולדות ר"ע מן האדומים שכתב צונץ, ע' 12-16.

3. רמז לספר, שלחן ערוך של מהר"י קארו.

מגדים שחידשו הראשונים וגם האחרונים וכמעט שלא הניחו אחריהם מאומה, וגם מעשה הדפוס בא אחריהם ומוציאים לאור תעלומות כל חכמה עד שמלאה כל הארץ דעה וכולם יודעים לדרוש מעל ספר, ואם קשורה היא מפני קושי המושג, אם מפני חולשת המעיין, אם מפני טרדת הזמן... הן עתה רבים עמי הארצות ההולכים חשבה ולא נוהג ברצוא ושוב אחר חיי השעה, ננועי התאוה, מוכי הכטלה, נרפים גם נרפים וסומכים על הספרים המונחים בקרן זווית, ובין כך התורה משתכחת ודברי הספרים כחתומים וסתומים, ולא יועילו עוד דברי המפרשים הראשונים אשר האירו עינינו כי יצטרכו פירוש לפירושיהם, ואפילו הספרים שהם קרי בי רב, כמו פירש"י על החומש, כמה קולמוסים נשתברו עליו וכמה דיו נשפך בשבילו וכמה באורים נעשו עליו פנים מפנים שונים ומשונים, איש איש לפי סכלו¹, יהולל וישחבש לפלפל ולכלכל עליו... וזה לי ימים ושנים אשר תלמידיו, ורבים וולתם, לדברי ייחליו ואותי ידרשו מדי שבת בשבתו לשמוע מפי פרש"י על החומש, כאשר קבלתי אוהו בימי חורפי בדיוק רב עם פשמים וכיבורים מפי רבותי הזקנים וז'², ויהי כאשר מתקו הדברים בפי תלמידיו בקשו פני לתת אותם הדברים בכתב...

ג. המשרת המביא את התינוק לבית הספר גם לו יש שכר קבוע על שהוא מסייע לדברי תורה, וגם המשרת מתוך כך יבוא לשמוע גם הוא (ספר החיים, ס' חיים טובים פרק ב').

ד. לקטים מספריו של הגאון המפורסם יהודה ליווא ב"ר בצלאל, הידוע בשם מהר"ל מפראג. גאון זה הקריש תשומת לב מרובה למצב החנוך בזמנו והשתדל בכל כחו להרימו משפל מצבו. כמעט בכל ספריו ובכל הזדמנות הבאה לידו הוא מתריע על קלקולי החנוך ומראה על התקונים הנחוצים. הוא כתב בענין זה מכתבים גם לגאוני פולין ורוסיה ועוררם לעשות מעשה רב, אבל הוא מתאונן שדבריו לא עשו פרי, וכנראה שנמצאו גם מתנגדים לדעותיו. גם בני פראג, עיר מושבו, שבה השתדל לגשם את חכניותו, אמרו, ננתקה עולו אשר הכביד עלינו. בכל זאת לא שבו דבריו ריקם לגמרי, כי השפיעו על יחידי הסגולה בדורות הבאים, ומזמן לזמן פוגשים אנו דבריו ורעיונותיו בספרים המחברים המאוחרים לו. מהר"ל נפטר בי"ח אלול שס"ט.

1. ע"ש הכתוב: לפי שכלו יהלל איש (פסלי י"ב ה').

2. בהקדמתו לספרו, "אגרת הסו"ף" שחבר בשנת שכ"ס הוא כותב: "סורי ורבי הר"ר יצחק ספרדי וצי"ל אשר טוהחתו כבוד בירושלים עת"ק אשר גדלני על ברכו ולמדני מקרא בדיוק, וגם פירש"י על החומש בעיון רב".

א. ושננתם לבניך, שיהיו דברי תורה מחודדים בפיהם שאם ישאלך אדם אל תנמנם בהם (קדושין ל' א'). וברורות האלו ובארצות האלו הולכים נתיבות עקלקלות, חושבים ללכת לפנים והנה הם שבים לאחור... הראשונים הם הלכו נתיבות יושר... ועתה ברור הפחות הזה סרו מהדרך הישר... הם נוהגים כמו הסכל אשר יראה אומן אחד בונה חומה חופר יסוד עמוק לחומה... והסכל חושב כי דבר זה מעשה הכל, כי למה יחפור מתחת לארץ, רק יעמיד החומה על קרקע שוה, וגירם בזה שהחומה קודם שתבנה ראשון ראשון מתרוסס¹, וכך בארצות אלו. בדורות הראשונים נתנו גבולות ועתים לחנך נער ע"פ דרכו: בן חמש למקרא, בן עשר למשנה, בן טו לתלמוד, והכל כדי לתת לנער משא כאשר יוכל שאת לפי טבעו... והגבילו חכמים את הנער לפי טבעו: בן חמש למקרא, ודבר זה יקבל הנער לפי טבעו ויגדל את שכלו גם כן, ומה שלמד קבל אותו קבול הוק עד שיגדל יותר ואז יתחיל המשנה דבר שהוא עתה לפי ערכו, וכבר התחיל ליסוד הבית בלמודו במקרא עיקרי הדינים על דרך הבנה מה, והוא לו יסוד במשנה; וכאשר בלה מלאכת הקודש במשנה, שהיא היסוד הנדול ועמוד ברזל לכל התורה, כאשר יקרב אל התלמוד אז יוכל לבנות מגדל ראשו בשמים, והכל על היסוד הקיים הוא המשנה... אך הטפשים בארצות אלו מלמדים עם הנער מקרא מעט מן הפרשה, ומפסיקין ומתחילין בשבוע אחרת פרשה שניה קצת מן הפרשה, ובכללות השנה לא ידע הנער, כי נשכח ממנו הראשונים ואז יחזור בשנה שניה, ומפני ששכל הנער יותר מלמד עמו יותר ממה שלמד עמו אשתקד, וכן שלישית ורביעית וכמה שנים, וכאשר נעתק מן המקרא מאומה לא ישא בידו, יציאתו כביאתו.

ועוד דרכם כסל למו, מלמדו בפירוש רש"י על התורה. ומנהג זה נמשך ממלמדי תינוקות יושבי כפרים, שלא היו להם ספרים והנהיגו הדבר לבלות ימי הנער באין מועיל אל הנער², ויש שמעתיקין אותו מיר אל הנמרא. יצפצף הנער בקול דברים בלכד ותמונת הפשט לא ידע להבין, ולא דמסיק ממנו כדמסיק תעלל מבי כרבא רק כדמסיק זכוב מאבן שיש, וכאשר יגדל הנער ואז יתנבר קצת שכלו מעתיק אותו אל למוד התוספות, ובסכלות דעתו (חושב) כי למוד הנמרא וההלכה הוא הועיל לו, והאנשים האלה הוכו בסנורים, אין זה רק כי שכל הנער גדל מעצמו, אבל שיהיה מוסיף בשכלו ממה שהלעיטו דבר שאין ראוי לו ואינו לפי ערך שכלו זה אי אפשר, ואין ספק שאם היה הולך בלא תורה והתחיל ללמוד – בזמן מועט יגיע למה שעסק זה מהתחלתו.

ואז יעסוק בתוספות, ומי יתן והיה לו העיקר ולא יבקש תוספות! ועוד יעלה בסולם... לעסוק בפלפול של הכל, אוסף רוח בחפניו והיה לרוח שקר בפיו, ודבר זה

1. סיטה י"א א'.

2. נראה שהוא מערער רק על שלומדין פרש"י עם ילדים קטנים שאינם מבינים אותו, ולא על למוד פרש"י בכלל, כי מהר"ל החשיב מאד את פרש"י וספרו זה, נור אריה הוא פירוש למירושו של רש"י על התורה.

נוהג עד שיכתוב כתובה לאשה, או הושלך משמים ארץ ונרמה לו כאלו חלם חלום כל ימיו, יפרוש מן התורה לנמרי, לא ישא בידיו מאומה, לא מקרא ולא משנה ולא תלמוד ולא דרך ארץ... ועל הרועים לרעות עלות הצאן לרגל המלאכה, לא לדפיק אותם, ביניהם בדרך קצרה והיא ארוכה, לא שהיא ארוכה אך ימותו ולא יבואו לכלל תורה... וכאשר רציתי לתקן מה שאפשר הלא גם זה לא עלתה בידך, באמרם ננתקה עולו אשר הכביד עלינו... ואם לא מפני הכבוד היה ראוי לומר מה שנמשך מזה, אמנם המפורסמות ינידו והנלויות ידברו, והם יענו ויעירו ויוסיפו על דברינו כהנה וכהנה (גור אריה על התורה, פרשה ואחחנן).

ב. ברור הזה תחלת למודם את התורה שלא תשאר אצלם התורה כלל... או לאותה ביעה וכלימה, שנשהינו מכל הדורות שהיו, והכל בשביל שיאמר שהוא מחדד עצמו בפלפול... איך יאמרו שהם מחדדין אין זה אלא שמטפסין טפשות נמור, והרי עינינו רואות החרוד הזה ומה שהעלו בידם. והנה הבחורים רכי השנים אם היה בהם נירסא דינקותא אין ספק כלל שהיו רנילים ויודעים כמה וכמה מסכתות קודם שיכנסו לחופה לישא נשים, ועתה אין להם מאומה בידם, והכל בשביל שלמודם תוספות, דבר שהוא הוספה¹. וכי לא היה טוב יותר שיקנה גוף התלמוד קודם, והכל בשביל שנדפסו התוספות אצל הגמרא, ואלו נדפסו פסקי הרא"ש ושאר חידושים שחברו האחרונים אצל הגמרא היו לומדים הכל על שיטת ההלכה, אף הנערים הקטנים, ומה לנערים אל דברים אלה? שרבר זה גורם לו שאינו עומד על שטת ההלכה על כוריה, כי איך הגדולים והקטנים ישוו יחד בלמודם. ואם אומרים לאבי הנער שיניח ללמוד את בנו שיטת ההלכה ולא ילמד עדיין התוספות – כאלו אומרים לו שלא ילמד כלל, כי אין האב חפץ רק בָּשֶׁם... ואלו נמצאו אנשים מעשים, אחד מאלף, היתה הנחמה באלה מעשין, אבל שלא יהיה נמצא אחד מני אלף על דבר זה עיני בוכיה...

ולכן לומדי תורה המרכים בישיבה חזקו ונתחזקה בעד תורת אלהינו ועמדו נא בפרצה הזאת ותלכו בעקבות הראשונים... ומי שמחזיק הדבר כמו שהוא, קוץ מכאיב וסילון ממאיר לתורת משה, ברור אצלי שהוא נמנה עם אותם המגלים פנים בתורה שלא כהלכה ואין לו חלק לעולם הבא (נתיבות עולם, נתיב התורה פרק ה', וע"י שם גם בפרק א' ופרק י"ד).

ג. ותיתי לי כי מיום עמדתי על דעתי נתתי אל לבי לדעת חכמה והוללות מעשה הדור בהנהגת התורה והלמוד ולא ישרו בעיני, באמרי: לא זו הדרך אשר הלכו בה אבותינו וקדמינו... לכן התנברתי כארי לפני איזה שנים שעברו לתקן בזה מה שהעלתה דעתי, ולא עמדה לי, כי בני הדור הזה אומרים אחרי רבים נלך, ולפני זמן מה נתעוררתי לכתוב למדינות פולין ורוסיה לנדור איזה דברים הראויים לנדור בזה, גם היא לא עלתה בידך, וכחתי או כחי עתה באולי

1. ואמנם נדפס התלמוד בקרקא בשנת שע"ו – ש"ס בלי ההוכחות, ובמקומם הדפיסו את פירושי ס' הערוך. טרפום זה נשמרו רק שני אבסטרקטוארים, וע"י סה שכתב ע"ז ר"ם שוואב ב-R. E. J. כרך ס"ב ע' 301. קרוב לשער שיש בזה מהשפעת דברי סהר"ל.

יכנסו דברי באוני אלה אשר ננע אלהים ברכבם ויקבלו עצה ומוסר... להציל אחד מיני אלה את שראוי להציל, ולא אשים לב לאלה סבלים הנותרים (בהקדמה לדרוש על התורה, פראג שניב).

ד. אנחנו בני עורן השכל רוצים לקנות התורה ועובדי המשנה, מפני שבטבע האדם חפץ בתלמוד יותר כשהוא חרוד ופלפול... ולכן ביארו חכמים ענשן (סנהדרין צ"ט א'): כי דבר ה' קוה וכו' רבי נתן אומר כל מי שאינו משניח על המשנה, והן הן מעשי הרור הזה שאין אחד משניח על המשנה בחשבו שלא יקרא רבי רק ע"י התלמוד... ואילו היה האדם מבלה את כל ימיו בתלמוד היה זה יציאה מדרך החכמים ומדרך הישר די והותר, אלא שגם זה אינו שוה להם עד שמבלים ימיהם בהבליהם אלה ויכנוהו פלפול חרודי. וכבר התחלתי להדריך בני אדם שיחנו ללמוד בניהם משנה תחלה ואחר כך כל סדר התלמוד על פי שגדרו חז"ל בדרכי התורה, ולא עמדה לי, כאשר מתמצעים תמיד אנשים חוטאים ומחטיאים... ומנעום מזה, באמרם טוב שילמד בנך פלפול הנמרא, בו יעלה מעלה מעלה והוא לתהלה ולתפארת לך ולבניך עד עולם, ומלמדים הנערים לצפצף כעוף המצפצף ואינו יודע מה.

זהו הנהגת הדור השפל ופחות ההולכים בדרכי עקלקלות ומפסידין שכר הגדול המיועד למשנה¹, כמו שאמרו במדרש (ויקיר פ' ו'): אין הגליות מתכנסות אלא בזכות המשניות, ולמה דוקא בזכות המשניות? אבל הוא הדבר אשר דברנו, כי התורה היא צורת ישראל, כן פיזור ישראל מיוחס לשלא תמצא הלכה ומשנה ברורה במקום אחד, יחויב גם כן שכלמדם המשנה שבה לפחות סדר הדינים יחד, לא כן הפלפול שלפעמים ע"י משא ומתן הוא בה מענין לענין שלא באותו ענין, כידוע... ומובטח אני שכל זמן שלא ימצא דבר זה בין הגדולים והחשובים, שמהם ילמדו הקטנים וכן יעשו, חי ה' צבאות שאין תורה ואין מעשים בישראל...

ויותר מכל הוא בטול התלמוד, שאין תורתם כי אם באקראי, לא חמירית כי אם לתקופת השנה, ואחר כך יקראו דרור לארץ לכנות הזמן, בין הזמנים... ואם הראשונים הנהיגו כך בודאי היה זה לכמה סבות עצמיות לתורה, כידוע, אך עתה אין זה כי אם להסרת התורה, לקיים אם תעזבני יום יומים אעזבך², ועל ידי בטול זה מרגילים עצמם לשחוק וקלות ראש וזלזול מהדברים המגונים, והטובים שבהם יעשו את

1. על ערך פעולתיו של מהר"ל להרחבת למוד המשנה מספר לנו בן דורו הצעיר הגאון ר' יוסף ליפמאן ק"ר: „רבנו הגאון ר' יהודה ליווא ב"ר בצלאל זלחיה שנתעסק בישיבת והרביץ תורה לרבים במדה הגדולה, היא סדת הנמרא, כמפורסם, הרר דרש לרוץ למשנה עד שיתחברו חבורות חבורות, כתות כתות רבנו, ומתעסקין יום יום בארץ מפרקי המשניות וחזוירין חלילה, ומאת ה' היתה זאת חוק ולא יעבור. ולא רק בק"ק פראג אשר בה הדת נתונה מהגאון הנזכר, כי אם גם בשאר קהלות קרושות קרובות ורחוקות" והקדמת פירושו של בעל, תוספות יום טוב על המשנה, וע"י זה גם נתעורר לחבר פירושו. וע"י גם להלן דבריו של הגאון ר' שפסל בן השליח.

2. ע"י ירושלמי סוף מסכת ברכות.

עצמם כמתעוררים, ללמוד בפרקים אלו פוסקים, ולא יהיה זה כי אם לימים אחרים...
(דרוש על התורה, ושם דרש באריכות יתרה בדברים נלכבים ויקרים).

ה... וכך הם מעשי הדור הזה; באשר ידעו בעצמם כי לא יניעו אל המעלה שהגיעו אליה הראשונים בחכמתם נתיאשו מן הדבר לנמרי, והוציאו ימיהם בדברים אין מועיל ללמודם, בהיות משא ומתן שאין בו ממש. וצעירי הימים מוניחים תורת אמת והולכים אחר דברים אלו, כי האדם חושק לדברים האלה, כמו שהאדם בוחר בדברי שחוק וכיוצא בזה מן השבוסים, ואלו היה מועיל להם [קצת] עד שהם היו דומים לאדם שמאבד כבר זהב ומרויח כלי שהוא שוה פרוטה [–החרשת], אבל הדבר הוא הפך זה: במקום החרוד הוא מבבל ומעקם שכלו, כי אין המבולבל מפולפל... ואינו מתיחס לפלפול, רק שהוא מעוות האמת, וכי בזה יאמר לחרודי בעינא. ויותר היה ראוי שיהיה מתעסק באומנות שיש בה חכמה, כמו הנגרות וכיוצא בה מן האומנות ויאמר לחרודי בתורה בעינא, ואם יאמר שאין חרוד האומנות מתדמה ומתיחס לתורה הלא חרוד זה שהם מתעסקים בו הוא יותר רחוק מן התורה, כי החרוד של אומנות הוא תחת סוג אחד עם חרוד התורה, ששניהם מבקשים לעמוד מתוך החרוד על האמת, והחרוד שלהם כונתו לשקר, והאמת והשקר הפכיים.

ועוד דבר רע יותר מנונה, כי לפי מעוט השכל שיש לנו היה ראוי שיהיה הלמוד מסודר בתכלית... וגם זה רחוק מאתם... וגם בזה לא הלכו, כמו שהארכנו הדבור וההתעוררות בחבור, נוראיה ובכמה מקומות, כי לגודל שברון רוחי בקרבי אמצא מרגוע לנפשי בהוצאת רוחי הנשבר על דבר זה בכל מקום שירי מנעת...

בדורות אלו כל מה שאפשר להיות הפך הסדר הכל הוא אצלנו, וזה שכאשר הוא בן שמונה או תשע שנים מתחיל הנער הקטן נמרא, וכי ערך שקל זה ראוי אליו... ואם בן מה ערך יש לנער אל הנמרא. והרי עקר התורה שיש לה קיום אצל האדם היא נירסא דינקותא, וכל זה הוא לבטלה כאשר יקנה הקטן בשנים דבר שאינו מתיחס אל שכלו, ואי אפשר שיהיה קיום אל דבר שאינו ערך ואינו מתיחס אל שכלו, לכך נירסא דינקותא אינו מועיל, כמו שנראה לעינים... ובשכיל כך אין אצלם מן התורה מאומה.

ומה הם עושים לקניית דיני המצות? – הם עוסקים בחבור אחר מן הפוסקים למען יקנה הדינים בדרך קצרה, ובוהם הם היפך מה שסדרו חכמים, כי המשנה היא קודם ומן המשנה יבוא האדם אל הנמרא, ובדרך הזה קונה התורה שתהיה אצלו כעץ שתול על פלגי מים... כך הוא הסדר השכלי, והם באים מן הנמרא אל פסקי הלכה השנויים בקיצור, והנה הפכו האילן, כי השורש ראוי שיהיה נמוע קודם והוא נושא לענפים. ויש לך לדעת כי הראשונים שחברו הפוסקים לא היה חבורם כלל על דרך זו שיהיה הנמרא (= הלמוד) בהם בדרך קביעות, רק שיהיו הפוסקים מורי דרך לאדם

(1) בפרקים אלו = בומנים אלו, ועי' להלן בדברי ר' נתן נטע הנובר.

באיזה דרך ילך כשהוא עוסק בנמרא... כי דרכי הנמרא ונתיבותיו נעולים וחתומים מאד... ולפיכך חברו הפוסקים למצוא דברי חפץ, ובדבר זה הארכנו במקום אחר... (תפארת ישראל¹ פרק נ"ו).

ו. אמר יהודה בן בצלאל זלה"ה: אחר שנתבארו לך כל אלה מ"ח דברים שהתורה נקנית בהם יש לעיין פענין למוד הדור הזה אם אלו מ"ח דברים שעל ידם קנין התורה הם צריכים לתורת הדור הזה, והנה עם חסרוננו הגדול והעצום אין אנו צריכים לכל אלו המעלות, אף לאחת, ועם כל זה חשבו חכמי הדור הזה שיצא חסרוננו בריוח גדול, אך לפי האמת זאת ההרוחה ראוי להיות אנחה. ואחלה בשברון לב ורוחי בקרבי ובקידה והשתחוויה מפני קטן וגדול בישראל, והאמת לא מהיות מחזיק עצמי: כי ראוי אני להוכיח או שאומר כי הדברים שאומר ואדבר לא נמצאו בי, כי גם אני החלתי כמוהם, ויותר מהם, בתלמודי, ומפני זה ראיתי את חסרוננו הגדול אשר נמצא בי, ולכן לי ראוי להתאונן ולקונן על דבר זה ביותר באולי ישמעו התלמידים ההגונים אשר בכחם להתנכר כארי בתורה ולעלות מעלה עד שכל חכמי הדור יהיו נחשבים לפניהם כקליפת השום, ואל יפנו אל מנהגנו אשר הוא רע ומר ללכת אחרי ההבל... כמו שהיא הנהגת הדור הזה, שאין אחד מאתנו מבקש לקיים תלמודו שיהיה חוזר על למודו הן מקרא הן משנה או תלמוד... הלא לא נהיה הדבר הזה מיום שנחנה תורה בהר סיני, ויותר מזה, כי הראשונים היו מקיימים התורה מדוחק גדול ומלחץ האומות, ועתה אנו יושבים בבתינו כל אחד שאנן ושקט, וכשבא דין אחר לפנינו או הוראה אחת אנו מחפשינן בחורין ובסדקין, יותר מבעור חמץ, למצוא דבר ומחפשים בסימנים¹ עד שימצא מבוקשו, או דמיונו אשר מדמה לו, ואז יאמר יעתי ומצאתי תאמין, ויאמין. בשביל כך אין התורה נקנית אלא בסימנין כדאיתא בפרק כיצד מעבדין² רק שהוא טועה בפירושו, ונתחדש עוד דרך קצרה עד שנמצא שולחן ערוך³ לפני האדם יאמרו זה השלחן אשר לפני ה', וגדול וקטן קרואים ומומנים אל השולחן, ומשלחן נבוה זכו הבל, לא ידע טעם ולא סברא... ודבר זה הוא בודאי מבלה העולם כאשר אנו רואים לעינים.

והאדם אשר הוא חכם, כאשר יעלה על דעתו מנהגינו ראוי שישתומם על זה איך הפליא ה' מכותינו ואברה חכמת חכמינו כי היינו לאחור ולא לפנים, כי הראשונים, התנאים, האמוראים והגאונים וכל האחרונים התחילו בסדר המסודר ללמד תורה מקרא ואח"כ משנה ואח"כ התלמוד, ובדור הזה מתחילים בתלמוד, שמחנכין הנער בן ששה ושבוע בתלמוד ומסיימין במשנה... אמנם הסבה הנורמת הקלקול הגדול הזה השקר בהתחלה יוליד בסוף העוות והקלקלה, וזה כי מתחילין ללפלפל דברי הבאי בהלכה, אשר יודעים כי פיהם לא כן דבר, ומגלים פנים בתורה אשר לא כן ויאמרו: לחדודי בעיני! ואף כי דבר כזה חס ושלום לא תהא בישראל לחדודי בדברי שקר,

1. כוננו למפתח הסימנים של השלחן ערוך.

2. ערובין נ"ד ב', ששם הכונה שהלמוד יעשה לו סימנים שעל ידיהם יזכר מה שלמד.

3. רוסו ל"שלחן ערוך" של הרי" קארו.

והתורה היא תורת אמת ואיך יעלה על דעת אדם כזה, הלא ראוי שיקרע אדם לבבו על זה להפוך האמת על שקר ולומר לחרדיו בעיניו, ויותר מזה כי אף דבריהם אינם נכונים, שאם היה הפלפול שהוא פלפול הבאי ושקר מתדמה אל פלפול אמת אמשר לומר כי יעלה בסוף מפלפול זה שאין בו ממש לפלפול אמת, אבל אין הדבר כך; כי אין דומה בשום דמיו כלל, לא הקושיות ולא התירוצים, ואיך יחדד עצמו בפלפול כמו זה עד שידע לפלפל בפלפול של אמת, ואדרבה הדעת נותן בהפך זה, שהוא מממש ולא יחכים כי הורגל בפלפול שאינו דומה לשום חכמה כלל ואיך יהיה האחד לימוד אל השני, דבר זה עינינו רואות ולא אחר. ואם יאמר דסוף סוף הוא חרוד, ואף כי אינו דומה לפלפול של אמת, איכ יוחר יש ללמוד אמנות הנגרות ושאר אומנות, או שחוק הירוע¹, שבו חרוד חכמה ותחבולה, ויחדד עצמו גם כן בזה, וזה היה יותר ראוי ממה שינלה פנים בתורה שלא כהלכה והרה עמל וילד שקר, כי כאשר האדם מרגיל עצמו בשקר כל מעשיו נמשכים אחרי השקר ומשקר הוא במעשים גם כן...

ואתם התלמידים היקרים אשר נתן ה' לכם לב שומע אל תחנו חילכם לזרים ולדברי שקרים... ואל יבטיח אתכם יצרכם, או המורה לכם, כי טוב הוא דבר זה, כי בשוא מבטיח אתכם על זה, וראיתי בנים אשר לבם כפתחו של אולם, עד שראוים לקבל כל התורה ואחריתם נאבדו והיו כשאר עמי הארץ... אחר כך מצאתי בדברי החסיד שחבר ספר המדות² האריך מאד מאד בשער תית, ניכ לפרש מומי הדור מה שאין חוזרים על תלמודם, אך לא היה ניכ בדורו הקלקלה והמכשלה הנדולה הזאת לחדד בדברי שקר והתול. גם יעשו קושיא בדברי רש"י וקורין אותה, חסרון - חסרונם ומומם כם! אוי לאזנים שכך שומעות ולא זכיתי בעונותי העצומים לראות (כימי נעוריי) דברי ספר החסיד³ שהוא היה מוציא אותי מן המכשול הזה שהיה תחת ידי יותר מכל, תהא צערי כפירתי (כאורו למם' אבות פרק ו', בשם, דרך חיים).

בקטעים הקודמים הכרנו דעתו ושמתו של מהר"ל בסדר הלימודים בכלל ודרכו בלימוד התורה, המשנה והתלמוד בפרט. על הצורך שיש בלימוד השפה העברית ודקדוקה הוא מראה בהסכמתו לספר, אם הילד (ע"י למטה). בקטע המובא בזה נראה עד כמה הכיר בנחיצות לימוד המדע הכללי.

ז. הרואה חכמי אומות העולם אומר: ברוך שנתן מחכמתו לבשר ודם, והרואה חכמי ישראל אומר: ברוך שחלק מחכמתו ליראיו (ברכות נ"ח א'). ואמרו במדרש

1. הוא שחוק השחמט שהיה חביב תמיד על היהודים. ועי' מחברתו של ר"ם שפיינסניידר:

Schach bei den Juden, Berlin 1873.

2. רומן לס', 'אורחות צדיקים' שנקרא גם בשם ספר המדות, ובתרגומו ליהודית-אשכנזית

,וימסענבוכ'.

8. כוננו לספר המדות שהזכיר לעיל.

(איכה רבה פר' ב') אם יאמר לך אדם יש חכמה בנויים – תאמין... יש תורה בנויים – אל תאמין... [הרי שהכמת הנויים] נקראת חכמה נמורה, שהרי אין מחלק בין חכמת ישראל ובין חכמת האומות, רק כי לישראל נתן חכמה מפיו, וכמו שאמרו (ברכות פרק ט'): אשר חלק מחכמתו ליראיו, ואצל חכמת האומות: אשר חלק מחכמתו לבשר ודם. אבל שם חכמה עליה רק שאין חכמתן חכמה אלהית, שאינה נבדלת מן הנשמי לנמרי. ואם כן מזה נראה כי יש ללמוד חכמת האומות, כי למה לא ילמוד החכמה שהיא מן השם ית'.

ואין סברא לומר כי אף שהחכמה היא חכמה נמורה מכל מקום אין לו לסור מן התורה כדרכיב והנית בו יומם ולילה, ויש להביא ראיה אל סברא זאת ממסכת מנחות (צ"ט ב') שאל בן דמא בן אחותו של ר' ישמעאל: כנון אני שלמדתי כל התורה כלה מהו שאלמד חכמה יונית? קרא עליו המקרא הזה: לא ימוש ספר התורה הזה מפך, צא וברוק איזוהי שעה שלא מן היום ומן הלילה ולמוד בה חכמה יונית... אבל נראה דחכמה יונית דהתם אמרו בחכמה שאין לה שייכות אל התורה כלל... אבל החכמות לעמוד על המציאות וסדר העולם בודאי מותר ללמוד... כי למה היו קוראין אותה חכמה יונית אם היא לעמוד על המציאות שהוא בעולם, הלא החכמה הזאת היא חכמת כל אדם...

אמנם עדיין צריך עיון שהרי אסור ללמוד מרב שאינו הנון, כמו שהחבאר למעלה אצל ר' מאיר שלמד תורה מאחר. וגם זה אין ראיה, דשם אמר כשהוא לומד מפיו ויש לו התחברות אל הרב שמקבל ממנו ולכך אסור, אבל מן החבורים שחברו אין שייך זה. מכל מקום צריך עיון ללמוד בחבורים שלהם, אשר הם דברים נגד תורת מרעיה בחדוש העולם וכדיעת השם ית' ובהשגחת הנפש ועולם הבא, אם יש לעיין בהם, כי אולי יש לחוש שיהיה המעיין נמשך אחר דבריהם. כמו שמצינו בני אדם שהיו נמשכים אחריהם לפחיתת שכל האדם הקצר להשיג הדבר על אמתתו. אך אמנם אם דעתו כמו שאמרו: ודע מה שתשיב לאפיקורוס (אבות פ"ב מ"ט)... מותר, ולא נחוש שיהיה נמשך אחרי דעתם אם תחלת כוונתו לסתור דבריהם שדברו נגד התורה ודעת חכמים (נתיבות עולם, נתיב התורה, פרק י"ב).

לא. אחד מן הספרים הראשונים שנכתבו כדי להקנות לילדים את דעת דקדוק לשון הקדש הוא הספר, אם הילד, מחברו חותם את שמו בסוף הקדמתו: יוסף ב"ר אלחנן היילפרין ז"ל מארץ לועזי נר וחושב בק"ק פוזנא. נדפס בפראג שניז, קראקא שנית, פראג תס"ב, ולפני מונחת ההוצאה האחרונה. על הספר באה הסכמת הנאונים מהר"ל מפראג ורי"מ יפה בעל ה"לבושים". על הוצאת פראג תס"ב באה גם הסכמת הגאון ר' אברהם ברודא, בהיות ספר

זה יקר במציאות אני נותן פה את השערי הסכמות הנאונים,
ורונמא ממנו.

שער הספר.

ספר אם הילד

הוא לוח על כל הפעולות, לפי דקדוק המלות, לכת דעת ומומה לנער קטן בן
שבע שנים להבינו פעולות כל מלה ומלה ואותיות הנורמים כל פעולה, ונוכח ונסתר,
עתיד ועבר, ויחיד ורבים וזכר ונקבה. גם ישכיל ויבין מאיזה בנין או מאיזה נזירה
מיוסד כל מלה ומלה, מלכד התועלת הנדול שירגיל לנער לדבר צחות ולכתוב
להיק כפי דקדוק הלשון. כאשר יעידון יגידון על כל דברי אלה עדים נאמנים נאוני
עולם היה אב לחכמים הנאון הנדול מהוריר לייב מפראג וגם הנאון מוהריר
מרדכי יפה אבדיק פוונא, החתומים מעבר לדרך, אשר הם זרוני להביא חבור
זה לבית הדפוס, כי בעיניהם ראו ובאזניהם שמעו ענין זה מתלמידי הקטנים שידעו כל
הפעולות בידיעה גמורה ככל אשר כתבנו.

נרפס פה קיץ פראנא

בשנת אונתבין לפ"ק.

אמת ואמונה כי מצוה גדולה שירגיל אדם את בנו ללמדו להיק ובדקדוק הלשון
כמו שעשו קדמונינו ז"ל.

דברי יהודה ליוא בלא"א בצלא"ל ולהיה.

אחר כך באה הסכמת ר' מרדכי יפה מיום ג' מנחם אב שניח:
שמע שמעתי באוני... בני שבע שנים, תלמידיו של המחבר, שידעו
כל הפעולות... וראיתי רב תועלת בחבור הלז, ע"כ באתי היום להעיד על דבריו שהם
בנים ואמתיים, כדי שכל מלמד בהגיע לידו החיבור הלז יחוש ולא יתמהמה לחנך
תלמידיו הקטנים בפעולות כפי הסדר הנכתב בחיבור הלז...
אחיכ באה הסכמת ר' אברהם ברודא, ר"מ בפראג, מיום ו' אדר חס"ב להוצאה זו:
כבר הסכימו גאוני ארץ ורבני קשישאי... על ספר הנקרא, אם הילד שהוא אם
למקרא לפני זקנים עם נערים... וכעת אינו כנמצא... וראיתי ספר הלז ביד האלוקה
מוהר"ר חנוך בן האלוקה מוהר"ר ועלינו קורא יצ"ו... וזרתי אותו... להעלותו על מזבח
הדפוס לתועלת הבחורים בני הישיבה, גדולים וקטנים...
לוח ראשון מאותיות המשמשות שהן י"א:

א. אשמור, אשמיר, אשמר, אקאה, אכל.

ב. בהר, בביתך, בהבליהם, ברחל.

ה. האיש, האשה, השופט, הושב.

בסגנון זה תאמר לתלמיד:

איין א' פארנן אן ווארט מאכט אשמור, איך וויל היטן, ובפתח מאכט אשמיר, איך

וויל מאכין היטן...

בסוף לוח א': ...וזהוהר כאשר הנער יהיה רניץ ובקני היטב בלוח זה שתרניץ אותו בתוך המקרא עד שידע היטב הפעולות של כל אות ואות, כי רניצות הלוח לכך לא תועיל לנער, כמו שלא יועיל לנער רניצות האיב אם לא תרניץ אותו גם כן מתוך הספר. מליק לוח א'.

לוח שני בלשון אשכנז מנופי הנדברים שהם שבעה:

נכת ליחיד — דוא.

נסתר ליחיד — ער.

יחיד מדבר בעדו — איך.

נוכת לרבים — איר.

בסגנון זה תאמר לתלמיד:

נוכת ליחיד — ווען מן רעט מיט איינם דר דא ביי אים שטיט זאגט מן דוא...

לב. מתוך ספר בְּנִקְשָׁיִן שחבר ר' משה ב"ר העניך איש ירושלמי נסח בפראג בשנת שצ"ג בהיותו בן ס"ט שנה ובנו ר' חנוך חבר באותה שנה את מגלת פורץ הקלעים שנדפסה בס' היוכל לכבוד גריץ. ספר זה נדפס פעמים רבות, אולם בזמננו הוא יקר המציאות. לפני מונחת הוצאת בסיליאה משנת שס"ב, כנראה הראשונה. שם המחבר לא נקרא על הספר. זהו אחד מספרי המוסר היותר מצוינים שנכתבו בשפת יהודית-אשכנזית בשביל הנשים והמוני-העם. נחלק מקצת זה פרסמתי בירחון, הגנה, שייץ באודיסה, והתרגום העברי של אותו חלק נעשה ע"י א. עפשטיין.

פרק מ"ז. כיצד מחנכים את הילדים בדרך טובים.

...אשה מעוברת צריכה להזהר שלא תתאוו למאכלי טרפה ולמאכלים נסים היכולים לטמטם את לבו של הילד, וכן היא צריכה להזהר מזה בזמן שהיא מיניקה, כי הילד מקבל יניקתו ממה שהיא אוכלת¹. חכמינו מקפידים מאד על זה שיהיה לילדים חלב טוב, ובמדה מספקת, שלא יטמטם את לבם ויהיו בעלי אופי טוב ואז יוכלו ביתר קלות לקבל מוסר והדרכה לתורה ומעשים טובים. צריך להשתדל שלא ירגישו הילדים מחסור בשום דבר בכדי שיגדלו יפה ויחזקו לעבודת השם יתברך. החכמים חושבים לדבר גדול מה שאשה יולדת ילד, וזה אותו ועושה לו כל צרכיו ומשגיחה שלא יחסר לו דבר.

האשה היא מופקדת על ילדיה, ואם היא שומרת עליהם בשקידה ומחזיקה אותם בנקיון ובמזון טוב, והכל בזמן הראוי, היא מקרבת את לבם לעשות מעשים טובים והיא

1. ע"י ע"ז גם ב"אור ורוע" ח"ב סי' מ"ח ומסיים, וצריך להזהיר את הסניקות... כדי שיהיו

יתורים טובים.

מקבלת שררה ושכר גדול בעולם הזה ובעולם הבא... ולכן צריכה אשה צנועה ויראת ה' להזהר בזמן שהיא מעוברת או מיניקה שיהיה מאכלה נקי, ותאכל מאכלים טבעיים שאינם נורמים עצירות או שלשול... גם תזהר להתלבש יפה שלא תקרר את חלבה, ושלא תלך בבוקר זמן רב אליבא ריקנא (מבלי שתאכל דבר מה), ותאכל בבוקר איזה תבשיל חם ולא תשתה משקאות קרים, ולא תלך במקומות המטונפים ובמקום שמי השופכים נשפכים לשם בבוקר, או במקום ריח רע. ראיתי נשים וקנות שָמחו בידי הנשים הצעירות לשתות יין שרף ואמרו שזה עוצר את הרחם, וטוב שתאכל במדה, לא יותר מדי, ובזמן אחד קבוע, ולא תעלה נרה כבהמה. אם היא רעבה חשב על יד השלחן ותאכל, ולא תאכל מן היר או בעמדה לפני הארון או התיבה לאכול מהם. הילדים יעשו אחרי כך גם כן כמוה וילקקו או יאכלו מן היר.

לא ישאו את התינוק ערום ולא יתנוהו לשכב במערומיו בפני הבריות, אך ילבישוהו או יכסוהו בחתוליו כדי שלא תראהו עין רעה או שלא תעבור עליו רוח רעה, וגם למען לא יעקצוהו זבובים או תולעים – וטוב שיִלבישוהו אפילו כחנת קצרה מאשר ישכיבוהו ערום. גם יחשבו מילדותם שאין רע בזה שהוא הולך ערום ולא יתבישו גם בזקנותם לנלות בשרם. גם אפשר שביום תשופם השמש ובליילה תזרח עליהם הלכנה ואפשר שזה יזיק להם, כי לעתים קרובות יבוא נזק מן הלכנה... גם לא יניחוהו להשתין בליילה דרך החור או החלון; רוח רעה יכילה לפעמים להזיקו, ולא יפשיטוהו או ילבישוהו כתנתו אלא בתוך המטה, שלא יתרגל ללכת בגליו בשר וידע שראוי לו להתביש בפני השם ית' ובפני הבריות; ואם ילכו לפעמים בלי לבוש צריך לומר להם: בושה וכלמה! כסו מערומיכם! וירגילו אותם שלא יעשו צרכיהם בפני הבריות ויגיד להם בכל עת שזהו חרפה. ויאיים עליו בשבט למען יירא, וילקחו בו לפעמים הלקאה קלה למען ידע למה השבט משמש... ישבו לסעוד והתינוקות מתלכלכים או מטנפים עצמם באכילתם, לא יושבו אותם לשלחן ומכל שכן שלא יקחו אותם לבית הכנסת...

גם ירגילוהו מקטנותו שיושיט ידו לשלום לאביו ולאמו וגם לכל אדם וקן, ומתוך כך יתרגל לכבדם גם כשיגדל...

אם אין הילד שומע לדבריו הנאמרים בנחת יראה לו פנים זועפות. אם גם זה אינו מועיל ילקחו בשבט קטן, ולכשיגדל יקח שבט גדול מעט יותר. שלמה המלך אמר (משלי י"ג ב') חושך שבטו שונא בנו... חכמי המוסר כותבים: כל המשעשע את בנו סופו לנחול צער הרבה, והרוצה לשובע נחת מבניו לא יראה להם חבתו בגלוי. צריך להרגילם, לאיים עליהם ולהזהירם, שיתנהגו בנימוס ותמיד יטילו עליהם אימה, והשוט יהא מוכן תמיד... יקאו להם כעס אבל לא יכעסו, ועונשין אותם בנחת ולא מתוך הקפדה, וכשעונשים אותם ראוי להזהירם, אולי יבינו ויתנו אל לבם, כשהתינוקות אינם מתנהגים כשורה יאיימו עליהם ולא יענשום עד שיעבור הכעס, ובבוקר כשעודם במשחם מזכירין להם את חטאתם ומלקין אותם בשבט על נבי העור המגולה למען יזכרו ימים רבים... משל אשכנזי אומר: אין גוטי רוט מכט איין בויז קינד גוטי (ילד שסורו רע השבט מחורו למוטב).

תופרים לתינוקות בנדים שלמים ומלמדים אותם לנהוג בהם והירות ונקיון, ואל ילבישום בנדים חדשים אלא ישנים, מפני שהתינוקות הולכים וגדלים ואין בהם תועלת, גם זה עולה בבסוף רב, ביחוד אם יש לו לאדם בנים רבים. גם אם יהיו רגילים במלבושים נאים בקטנותם יתאוו להם גם לכשיגדלו וישתדלו להשיגם בכל האמצעים, בין בהיתר ובין באיסור, ורעות רבות יכולות לצמוח מזה, וכשארם מקשט את בניו בתכשיטי זהב וכסף והברכה מצויה בביתו, הנה מי יודע כמה ימשכו ימי הטובה ואפשר שיהא זקוק למוכרם, ואם אָשרו יתקיים בידו הרי לא יאחר להנאותם משובו לכשיגדלו – רק את הבת צריך להרגיל בזה למען תדע איך להתקשט בפני בעלה. חוץ מזה הנה הוא נוטע בזה בלב הקטנים גאווה, והרבה תקלות באות מן הגאווה. מרגלא בפומיהו הנשים זקנות: אין דר יוגינט האדר, אין דר עלטר מאדרי (כימי הילדות הדר, בימי הזקנה רקבון), ובפרט בנלות אסור לקשט את הילדים, בכדי שלא לעורר קנאה בלב השונאים היושבים יום ולילה וגוזרים עלינו גזירות רעות והעברתן עולה בהון רב. גם הסלמול וההדור מסירה יראת ה' מלכם של הילדים. ואם הם הולכים בבגדים חדשים בילדותם, יש לחוש שלא ילכו בבגדים ישנים בוקנותם.

ירגילום ללכת בכסוי הראש, ראיתי שקשרו לתינוקות את מצנפתם מתחת לסנטרם בכדי שלא יוכלו להסירה... ירגילום ללכת בחגורה תפורה על הבגד מאחוריהם¹, כי לכשיגדלו מעט יברכו ברכות שאין לברכם בלי חגורה. יקשרו להם את נעליהם באופן שלא יוכלו להסירם מרגליהם, וכך יתרגלו לבלי ללכת יחף לכשיגדלו. זהו גנאי, גם אפשר שהדקך רגלו. ביחוד יש להשגיח שלא ילכו הילדים יחף בתדשי טבת ושבת, כי זוהי סכנה, מפני שכאותו זמן החתולים מודונים זה לזה ומטילים צואה, ואם יגע בה אדם כרגלו תִקְצַק וזמן רב דרוש להתרפא מזה.

התחיל התינוק לרכב בשפה ברורה ולמדרוהו, תורה צוה לנו משהי וקצת פסוקים. גדל יותר מוסיפים ללמדו פסוקים, שתהא יראת אלהים קבועה בלבו מילדותו. כשמשכיבים אותם לישון מקפלים את בנדיהם בסדר נאה ומראין זה להם, ומרגילין אותם לומר בערב, ליל מנוחה! בבקר, צפרא טבא!, בשבת, שבת שלום! – (גוט שבת!) ובמועדים: מועדים לשמחה! (גוט יום טוב!). יושבים אנשים וסועדים אומרים: ברוכים היושבים!, כשנפטרים מן הבריות אומרים: ברשותכם וכשנפגשים אתם: השם עמכם!. כגרו בשכלם קצת יותר מלמדים אותם לצרף את השם אל ברכותיהם: יברכך השם בבקר טוב!, יברכך השם בליל מנוחה!, קדמו פניהם בברכת הבוקר או בברכת הערב צריכין התינוקות להשיב בחן ותורה, ולא יעשו עצמם כאלו לא שמעו מה שאמרו להם; הבריות מתרעמים כשאין משיבין להם תורה על ברכתם. טוב שיִלמדו את הילדים לקרא שמות עבריים לבגדים וכלי

1. גם Thomas Platter, שהי סמוך לזמן מחברנו, מספר שיהודי צרפת הרומית היו עושים חגורה לכניהם הקטנים, וכן היו מקפידים מאד על הליכה בלתי־ראש, Revue d. Etudes Juives, כרך כ"ה ע' 87.

הבית, בכדי שיהיו רגילים בלשוננו הקדושה¹, וכשמושימים ידם לאדם ישתדלו שההא עמידתם נאה ופניהם יהיו מסבירות. קודם שלמדו ללכת ישאום בשבת ויויט אל אביהם ואמם כדי שיברכום. התחילו לילך – הולכים בעצמם ויעמדו לפנייהם בכפיפת הגוף וירכיני ראשם בכדי לקבל מהם ברכה, ויתרנלו באופן זה במצות כבוד אב ואם ויקבלו מרותם. עליהם ללכת גם כן אל הדוד והדודה ואל הרבי לקחת מהם ברכה, כי חייבים אנו גם בכבודם. ויהיו זהירים גם בכבודם של זקנים וזקנות ויהיו מבקשים להחברך מהם.

ירגילות לאכול מדי יום ביומו בעת ועונה אחת, שלא יהיו חמיר מעלים נרה כבהמה ושלא יהיו לקקנים. לא יתנו להם בכל עת ממתקים ומגדנות אלא נותנים להם את המועיל לגופם ולא יותר מן המדה. שלא יתאוו לאכול עם אנשים זרים ויסתפקו בזה שנותנים להם בבית אבא ואמא. ובשעת אכילה ישבו בתרבות ובסברה ובנקיות ולא יאכלו אכילה גסה ולא ינמאו נמיאות גסות. ולא יתאוו חמיר לאכול בשר בחיות רעות. וכשיאכלו יפרסו מלחמם גם לאחרים בכדי שיתרנלו במצות הכנסת אורחים. ויאכלו ברצון מה שנותנים להם ולא יאמרו: בזה אי אפשרי וזה ניחא לי. זהו חטא גדול, והבריות ישנאו אותם כשיתנהגו בכך, ומי שהבריות שונאים אותו גם הקביה שונאו. כדברי ר' חנינא בן דוסא במסכת אבות (פרק נ' משנה ו'): כל שרוח הבריות נוחה הימנו רוח המקום נוחה הימנו...

חובה לחנך הקטנים שלא יבקשו מבני אדם מה שיראו אצלם, ולא יהיו להוטים דוקא להשיני: כל כעין זה נקרא פושט ידי. ואותם הבריות שלכם חומר כל מה שרואים אצל אחרים וניחא להם בשל אחרים יותר מבשל עצמם – הללו כל ימיהם רעים, לא ידעו שלו בבטנם ונפשם לא תשבע... לא יניחום לאכול בחפזן ובחטיפה. זה מגונה מאד גם אפשר שיויק לו; האוכל לא יתעכל יפה. חובה מוטלת על ההורים למנעו מתפנוקים, כי המחפזק מילדותו תאב להן כל ימיו ואינו יכול להסתלק מזה גם לעת זקנה.

גדל הילד וכבר למדוהו קצת פסוקים ילמדוהו, אלף ביתי ומשדלים אותו ברברים וקונים לו אגוזים כדי שילמוד. אחר כך קונים לו חגורה נאה ונעלים נאות

1. לחבליה זו נתחבר, עיי מחבר בלתי ידוע, ספר "חנך קטן". בספר זה יש קרוב לאלף טלים, הרגילות פחות או יותר בחיי יום יום, מסודרות לפי עניניהן (מלבושים, כלי בית, מדות ומסבעות, ירקות ופירות וכו') וכו' ותרגומן האשכנזי בצדן. על שער הס' כתוב: "אונורי ספרי מוסר שרייבין דס אידר פאפיר אונ' מוסר ויין סחויב דיא קלייני קינדר צו גוויינן לשון קודש צו רידן, אונ' ווייל עש ויין פיל מאנן אונ' ווייביר דיא זעלבסט ניס וואל אין פורטירט (informirt) ויין אין דס לשון קודש, האב איך גוט גיפונדן דס סן ואל דיא מצוה רעכט מקיים ויין... פיל ווערמר פון לשון הקודש אונ' דען מייסט דא אינער נישטעלסט...". ספר קטן זה נדפס ראשונה בקרקא שנת ת' (1640) ופעמים רבות אחר כך (עיי לעווינשטיין ברשימת ספרי דפוס פיורדא (Jahrbuch d. Jüd. Lit. ges. Frankfurt Bd. X s. 160) גם נדפס בס' "קהלת שלמה" לרש"י לונדון (ספד'ס תס"ב ופעמים רבות אחר'').

ונותנין לו קצת מעות, אבל לא הרבה, שלא יתרנגל בממחקים ובשעשועים. וקורין לפניו ברכת המזון הקצרה: בריך רחמנא וכו' ומטילין ציצית בכנפי בגדו, ואם ידיו נקיות נותנין לו לכרוך את התפילין ויראו לו האיד לנהוג בהן והירות. וינשק את התפילין שתהיינה המצוות חביבות עליו ויהיה זהיר בהן יותר, ואף על פי שאין הקטנים חייבים בקיום המצוות, מכל מקום יש להרגילן בברכות.

כתוב ב, שבילי אמונה¹: הגיע הילד לבולל דעת אומרים לו: למד יפה בכרי שיכבדוך הבריות. ובעזר השית כשהוא לומד יפה הוא נעשה חכם וחסיד ואינו רוצה כלל שיכבדוהו בשביל זה, כי הן הוא יודע שהנאוו והכבוד מוציאים את האדם מן העולם הזה ומן העולם הבא. ושוכרים לו רב ירא שמים ובעל מדות טובות, שלא יראה התינוק לפניו שום מעשה מגונה, ומשלמים לו בעין יפה ומתיחסים אליו בכבוד הראוי, למען יתקשר אל תלמידיו באהבה וילמדוהו באמונה ויחנכוהו בדרך טובים. ואל יחוש אדם לזה, שמא יתרושש בשלמו שכר הגון לרבי, כי הקביה ישלם לו כפלי כפלים לאין שעור.

כתוב עוד ב, שבילי אמונה²: כשמוליכין תינוק אצל רבו בפעם ראשונה, אופים בשבילו ריקים משוחים בנופת ורבש, כדי שתחשק נפשו בתורה, ובשנותנים לו הרקיקין יאמרו בדחילו ורחימו בזה הלשון: יתן השם וכשם שהרקיקים מתוקים כך ימתקו עליך דברי תורה ויהיו כדבש על לשונך וכוונתך. שמע בני, למד בחשק ואתן מעדנים לנפשך ותמצא חן ושכל טוב בעיני הבריות. דברים כאלה משמיעים באזניו עד שיתרגל בלמוד התורה. לבסוף יהיה בוחל בכל אלה הדברים וילמד תורה לשמה ויעשה מעצמו מצוות ומעשים טובים. וצריך להזהר שלא לדבר בפני הילדים דברים מגונים, לשון הרע ורכילות כדי שלא יתרנגלו בזה, ורק כל הליכותיהם יהיו בתרבות ובנימוס וככה יתנהגו כל ימי חייהם.

ובני אדם המרחמים יותר מדי על בניהם ומראים להם חבתם במילוי כל תאותם ואומרים: קטנים הם עוד, ולכשיגדלו יבינו לבחור בטוב ומאם ברע, ועל כן אין הם גוערים בהם ומיסרים אותם — אלה יקבלו מבניהם רק חרפה ונזק, ומוטב לבניהם שלא נבראו משנבראו. הרבה צער יצטערו והועיל לא יועיל, כאשר יאמר משל אשכנזי: קשה לאמר כלב וקן בשלשלאות, צריך להרגילו לזה מנעוריו. כשמיסרין את הילד בהכאת שבט קלה בילדותו הוא מחוירו למוטב בלי טרחה יתרה, ואם מחכים עד שיגדל עולה תוכחתו בעמל גדול. אם מוכיחים אותו בדברים אינו שם לב, ואם מיסרים אותו בהלקאה הן יכול הוא גם להתנגד לזה ולהגן על עצמו...

ובשעשין דבר מצוה או אחרים מקיימין את המצוות, ומתנהגים בטהרה, בצניעות ובסברה — יראו לו לתינוק ויתנו דעתו על זה, וכן כשמוליכין אדם לענישו על מעשיו המגונים, שדנו אותו לתליה או למלקות — יראו לו גם זאת ויסבירו לו על מה הגיע לו לאותו אדם ככה, ויבארו לו כמה גדולה היא הכושה שהוא גורם לעצמו לאביו ואמו למען יראה ויקח מוסר ויזהר מן החטא. כששנים מריבין זה עם זה לא יתנו

1. להרמב"ם ר' מאיר ארזי, חי במאה חשניה לאלף החדש.

ליצורים לקחת חלק בריב, וכן לא יניחו להם להמצא בחבורת משחקים בקיבוצא. הרבה רעות יכולות לצמוח מזה. חכמינו שונאים את המשחקים ופסלים לדין ולעדות... מי יכול להאר את כל הרעה המניעה מן הצחק.

חובת חנוך הבנים מוטלת ביחוד על האם... אם חנכה אותו יפה אומרים הבריות: אשרי יולדתו. ואם חנוכו רע. אומרים הבריות: ארורה זו שילדתו, אוי לזו שגדלתו. אם יש לאדם שני בנים או שלשה ילביש את כלם בשוה, ולא יבדיל בשום דבר את האחד לטובה מחבריו (עי' שבת י" ב').

וכששוכרים רב בשביל התינוק צריך להשגיח שילך בכל יום לבית רבו ולא יחסר גם יום אחד. מוליכה האם את התינוק ללמוד, מניחה לו לרוץ אל החדר אצל רבו והיא עצמה לא הכנס, ומצוה גדולה היא להוליך את הילד לבית רבו, התחיל התינוק ללמוד בפעם ראשונה, מפייסין אותו ומחניפים לו ורבו זורק לו פירות שיהיו נופלים מלמעלה ואומר בשעת מעשה: הרי מלאך זרק לך את זה כדי שתלמד בחשק, או: על שלמדת בחשק, ומתוך כך יתרגל לכוון לבו לשמים ויתמלא יראה ופחד מפני שמו יתברך ויהיה מתפלל לפניו כשיגדל על פרנסת יומו ועל כל הצטרכויותיו, וגם זוהי מצוה להרגיל את הילד לכך. וילמדוהו שיהא שגור על פיו הפסוק: לישועתך קויתי ד', שיתרגל לשים כל מבטחו בשמו יתברך.

ואם יש לו לאדם בנות ירגילן במדות טובות ושיתבישו מפני הבריות מילדותן. ואם יהא קצת מבשרן ערום יכסוהו, וכשנכנסים אנשים לרים לבית יסתירו פניהן מהן ולא תעמרנה כנגדם ויקרצו בעיניהן, וכשידברו עמהן אנשים יורידו עיניהן לארץ. גם ירגילן שלא תהיינה לקקניות, ותסתכלנה לכל עבודות הבית וחבאנה בהן לעזר. בכל עת יהיו בגדיהן נקיים ועליהן להתלבש בנקיות בזמן סעודה ובכל זמן שבתן בבית. תאכלנה במדה ולא תשתנה יותר מדי. ירגילן שתסתפקנה כמה שיתנו להן ולא תסתכלנה כמה שיש לאחרים, ולא תחשבנה בלבן שלאחרות יש תמיד יותר ממה שיש לי. גם אין להן לברור מה שהן צריכות לאכול, ולא תולולנה באוכלין שעל השולחן לומר: תבשיל זה מלוח יותר מדי וזה מחוסר מלח, זה מעושן וזה חרוך ושרוף, זה לח יותר מדי וזה יבש יתר מן המדה, זה היה לו להיות מתובל בתבלין ולזה היה צריך ליתן חומץ, רק תשבנה בסברה ותשתקנה והכל צריך שימצא חן בעיניהן ויטעם להן, ואם רוצות הן שהמאכל יהא מבושל יפה הרי רשאות הן להכנס אל המטבח לטעום את התבשיל ולתקנו לפי טעמן.

תכבדנה את אביהן ואמן וכן את הזקנים, ותשמשנה אותן בכל מה שצריך. ואם גם יש בבית שפחות ומשרחות בכל זאת טוב שתעשנה המצוה בעצמן. עליהן לפחד מפני נערת אבא ואמא. כשמוליכין אותן למחולות או לסעודת מצוה עליהן ללכת ברגל דרך ארץ ולהיות צנועות בהליכתן. אם יש להן בגדים יפים לא תלבשנה אותם להנאתן בזמן שיעלה הרצון לפניהן רק בשבתות וימים ראשי חרשים ותחונות לכבוד השנית ולשמו. יש לה בעל עליה להתקטט בפניו בכדי שתהיה חביבה עליו — וזהו ניכ מצוה — אבל לא בפני אנשים זרים. גם כשהיא מתלבשת ומתקטטת לכבוד

שבת או יום תלך להתראות את אביה ואמה בכרי לשמחן, זוהי גם כן מצוה, ולא תלבש בגדי שבת בחול גם לא בגדי שבת ביום וראש חדש, אלא תלבש לכל חג הבגדים המיוחדים לו, ובוה תראה שהיא בעלת סדר.

ירנילזה להשכים קום בבקר ושתציע בעצמה את מטתה, או שתעמוד לפחות על יד מטתה בזמן שמציעין אותה למען תראה שלא ימצא בה דבר איינקי. ילמדות שלא תחנאה בפני חברותיה ושתדבר עמהן דברי חבה — רק לא דברים בטלים — בפנים מסבירות, והעשירה והעניה יהיו שוות לפניה. ישניחו שלא חצעק או תדבר בקול רם ושלא תהיה יצאנית, שקרנית והולכת רביל ובעלת קנאה.

יתנו לה מעט כסף למען תוכל ליתן לקיפה של צדקה. כשבאות נשים עניות אל הבית לא תצעק עליהן ולא תכלימן. ומרגילין אותה לכל העבודות, כי מי יודע מה הוא הדבר שיביא לה תועלת ושתצטרך אליו. ואם גם תהא עשירה הרי זה טוב שתוכל ליתן צדקה ממעשי ידיה (כי תאפה או תבשל לעניים), וכשיצו לה לעשות איזה דבר לא תשיב: איני רוצה, ובכלל שלא תאמר: זה אני רוצה שיהיה לי זה אי אפשרי בו. עוד בקטנותן יעשו הכל לשם שמים, ואם גם אינן מבינות את זה עתה יפה—תבינה לכשתגדלנה ויעשו כל ימי חייהן הכל לשם שמים.

גם את הבנים יש ללמד איזו אומנות, ואז לא יצטרך לחוש שמא יגנוב או ילסטם את הבריות... אולם את התורה צריך ללמדו קודם שילמד מלאכה, וכבר אמר המלך שלמה (משלי ח' י"א) יקרה היא מפנינים.

ג. ספר, באר משה' לרי משה ביר יששכר הלוי שערטלש, מבאר כל המלות הקשות בתורה על פי סדר הפרשיות. נדפס פעם ראשונה בפראג שסיה ופעמים רבות אחר כך, כי היה רצוי מאד למלמדי תינוקות, ובהרבה קהלות גם הטילו חובה על המלמדים שיתרגמו על פיו את התורה לתינוקות (עי' בתקנות קהל קראקא להלן). בשנות תכ"ט ותמ"ב הדפיסו שנית ושלישית הביבליוגרף והמדקדק הידוע ר' שבתי משורר בס, בעל שפתי ישנים, והוסיף לו הקדמה קטנה זו:

שבתי וראיתי אנשים, חשובים ונכונים חרשים... בקיאים בפוסקים, ובדקדוק אין עוסקים, ובפרט מלמדי הנערים, בתולות ובחורים... המרגילים את הילדים מה שמלכם בודים וראוי לשחקם כאומר מורים מורים¹, כי צריך ללמוד בדקדוק ובכונה גדולה... והשתא דאחא לירי ספר, באר משה, כל תיבה חמורה בו מפורשה... [הוספתי] איזה כללים מרקדוק... לחנך הנער בילדותו ולא יסור מהם בוקנותו...

1. עי' טעלה כ"ה א'.

ר' שבתי כתב גם הקדמה קצרה ביהודית, ונס בה הוא מעיר על זה ש, אטייל
מלמדים פרטייטשן די יונגן, וואס זיא קומט אויף דר צינגן¹.

לד. מספר, עמודי ששי להנאון ר' אפרים לונטשיץ בעל
עוללות אפרים ושאר ספרים. הוא היה מגדולי הדרשנים
בזמנו ודרש כמה פעמים בפני גדולי הרבנים והפרנסים בימי
התוערות, ועד ארבע ארצות. בדרשותיו לא נשא פנים לשום איש
והוכיח את מומי הדור על פניו, ועל כן רבים היו גם שונאיו.
בסוף ימיו נתקבל לאביד ורימ בפראג ומת שם בשנת שע"ט.
סגנונו יפה מאד ור' יהודה עשהאל, בן אישליא, מחבר ס' כסאות
לבית דודי (וירונה ת"ז) הלועג על האשכנזים נלעגי הלשון, מעיר
על סגנונו היפה של ר' אפרים וכותב: ואשתומם על המראה
להיותו אשכנזי לא ספרדי, לשונו לשון יחדי בדורו ושלי
לשון רבים כמוהו איכא בשוקא. את ספרו, עמודי ששי חבר
בשנת שס"ז.

א. עמוד התורה בדורנו רופף הוא מאד ותולה על בלימה, כי בכל דרכי
הלמוד אין בהם מתום מיום עמדו על דעתו עד כי יזקין. כי בטרם ידע הנער
מאוס ברע ובחור בטוב יהן אותו ליד המלמד ללמדו מקרא כמה פסוקים מפרשת
בראשית ואח"כ לשבוע הבאה כמה פסוקים מפרשת נח וכן כלם, ואינו מלמדו כי אם
פירוש המלות ולא פירוש חבור הפסוקים, ואף אם ילמוד עמו כל הפרשה לא ילמוד
עמו חבור הענינים, ואחר זה הוא מתחיל ללמוד משנה או נמרא והרי עדיין אינו יודע
לא אחדות ה' ולא קבלת עול יראתו. ועל מה הוא מלמדו משנה או נמרא כי כל
הלמוד שכבר למד מקרא אין בידו מאומה ממנו, וככל מה שלמד מקרא אין
בלמוד ההוא שום למוד של תורה, אלא למוד הלשון לבד שלמדו
לדבר בלשון הקודש, כי לא יזכור כי אם פירוש המלות, והיה יכול ללמוד עמו לשון
הקודש בלא שום ספר בדרך שמלמדין לאדם שאר לשון לועז, וחמה אני איך יקרא
ללמוד הלשון לבד למוד של תורה, וכי זו תורה.

1. דוגמאות מתרגומו של בעל "באר משה":

בראשית — אין ערשנים אדר אם אנפאנג. ברא — בסעפים. ורות — גמים אדר נבואה.
מרחפת — שוועבט, י"א (= יש אומרים) ער מכט שוועבען דעם כפא הכבוד. יהי רקיע — עו ואל
ויך שפערקין איין שפרייפונג לך לך — גיאי פון דיינר טובה ווענין. עסק השירים — איין טאל דער
פעלדער. עצי — האלץ. נופר — פימסין. תיבת נוא — איין לאד פימסין. דק מחפס — דין אנשפאלעקס.
י"א עש וואר בורייפט. ויחד יתרו — אונ' ער פרייט ויך אדר שפאך ויך. רכבי הרכש — רייפר דער
מיילר. האחשתרנים — דיא מרומפיל פרעריש. בני הרמכים — יונגי לייפר.

גם כי מלמדו נמרא הוא מלמדו מסכתות אשר אין לו עדיין צורך בידעתם כמו ערובין, חולין ודונמתן, ואחרי עבור ה' זמן הכל נשכח ולא נשאר בזכרנו כלום מכל מה שלמד, ואינו מקבל כי אם שיטת התלמוד אבל לא ידיעת שום מצוה לעשותה כתיקונה ולא שום מוסר אשר הנער צריך אליו, וסבה לכל זה הנאווה שאינו רוצה אביו כי אם להגדיל שם בנו שיאמרו: ראה זה רך בשנים ולומד הלכה או תוספות או חילוק, יודע לעייל פילא בקופא דמחטא בפלפולו. ובכואו בשנים ויוכה להיות יושב בשבת תחכמוני או עיקר הלימוד הוא החידוד ופלפול של הכל ותוהו שקורין, חילוקי. שמו שמים על זאת, שרב זקן ויושב בישיבה ישנה את הידוע לו ולאחרים, כי יאמר חדשות אני מגיד וכך הוא פשט הנמרא והוא בעצמו יודע שאין הפשט כן, וכי יש בעור כזה בעולם שישקר לעצמו ולאחרים, וכי זה דבר אשר צוה ד' שיחדר עצמו בשקרים לכלות בהכל ימיו ונורם גם לשומעיו שיכלו בהכל ימיהם, והכל כדי לעשות שם תפארת לעצמו. וידעתי גם אני שיש ברור זה יחידי שרידי הדור אשר רצונם תמיד לבטל למוד כזה אך אין בידם, כי המה בעיני רוב עם כמתעתעים ויתלו בו בוקי סריקי וחסרונות והם בטלים במיעוטם נגד הרבה רבנים אשר קמו לעשות לו יחד תקוע בארץ ומסבירים הדברים בעיני ההמון שפלפול זה הוא עקר התורה, ועל ידי זה נתקלקל עמוד התורה מכל וכל, ובחתימת ספר זה נדבר עוד מסדר הלמוד, עין לקמן (עמוד התורה).

ב. הסדר הנכון הוא ללמוד תחלה מקרא עם חיבור פירוש המלות מן בראשית עד לעיני כל ישראל, לא כדרך המלמדים שבדורנו... ואחר שכבר למד כל המקרא ויבין במצוות ה' או יש ללמדו משניות, תחלה אותן שנוהגים בדורות הללו, ואחריהם גם ממסכות קדשים ושומא וזהרה... ואחרי אשר הודיע אותו כל זה יכול ללמדו גם תלמוד, ואם אינו בר הכי ילמדו במקום זה העשרים וארבעה ספרים, ובכל יום ויום ידריכוהו בספרי מוסר וביראת ה' כל היום, לא כמו שעושים המלמדים בדורות הללו כי כלם אינם מקפידים כי אם על קבלת שכרם, ואינו חושש כי אם להשלים עמו חוקו דבר יום ביומו שעה אחת ביום, ואינו חושש ללמדו לא יראת שמים ולא מוסר ולא דרך ארץ, על כן רוב הנערים בצאתם לחפש לביתם תבקע הארץ לקולם אשר לא ישאו פני זקן, גם ביניהם אין משא פנים רק כעגלים ירקדו ברחובות קריה בלא תרבות ובלא דרך ארץ על כן נעשה ההרגל בקצתם טבע, וגם כי יגדלו יהיו סרבים וסלונים בועטים במוריהם ופני זקנים לא יהדרו כי לא למד זה מרבו בנעוריו. וזה בינינו מכה כלתי סרה אשר לא ירנישו בה רוב המונינו המה ראו כן תמהו: למה זה נמצא בנערי ישראל יותר מבכל האומות, והאמת הוא שבפשע רבם כל זה, מצורף אל מה שרוב הצבות כל אחד מפנק בנו מנוער וחושך שבטו לפי שהוא סומך על מלמדו, והמלמד אינו מקפיד על התכלית האמתי כל עיקר, ואדרבה הם מטעים גם אבותם עיי החנופה שבפניהם משבחים ואומרים: הנער הזה נדול בתורה יהיה, כדי שישכור אותו למלמד, וכשהנער ראוי ללמוד הלכה הוא אומר לו שהוא ראוי ללמוד תוספות, וגם האב ניחא לו שאומר כן, ומקפץ עמו על ההרים והנבעות ללמדן בנדולות, ונפלאות ממנו, ולבסוף נשאר ריקם מכל, וכל מה שלמד בין לילה היה ובין לילה אבד.

ושבתי אני ואראה את התועלת הנדולה הבאה מלמוד המשניות אשר יסוד הנאון מהריר ליב וציל פה קיק פראג בכל בתי כנסיות ללמוד בחברותא אחר התפלה פרק אחד, ויוצא מזה שגם בעלי בתים שאין כח שכלם מניע ללמוד הלכה בכל יום, וגם קצתם מאפס הפנאי, מימ לפחות יוכלו ללמוד פרק א' משנה בכל יום. לכן גם אני אומר ומסכים לחוק תיקון זה בכל תקף ועז, בפרט בעת שנתחדש חבור, תוספות יומי על המשניות¹, וגם בכל עיר ועיר קהלות קדושות... התקינו גם כן תיקון זה, כי רב הוא גם בענין סדר ללמוד הנערים. וכבר כתבתי שעיקר הלימוד מיד אחר מקרא יהיה משנה, ושום איש ירא ה' המלמד את בנו להועיל לו לא יתן להתחיל עם בנו נמרא עד אשר ידע הנער וילמוד לפחות סדרי המשניות הנוהגים בזמן הזה...

ועם חכמי הדור הנדולים היה לי ויכוח לפעמים רבות לבטל לימוד של חידוד שקורין חילוק, ולא יכלתי לנצחם. והסבה לזה היא מה ששבים המה הרודפים אחר יותרת הכבוד והשררה ותפוצים להיות כל אחד יושב בשבת תחכמוני ואומרים: אלמלא פלפול זה מה נכר בנוכרין². וטוענים עוד ממה שרואים בחוש שהשכל נעשה מחודר על ידו בכל החורה, והאמת אינו כן, כי גם עינינו הרואות שבאותן הארצות שאין לומדין פלפול שקר זה, כמו בארץ ישראל ובשאר ארצות העמים, ידם רב להם בכל החכמות ובכל הפוסקים לפי שיש להם פנאי יותר, ואינם מבליים בהבל ימיהם ורוב זמני השנה כאשר עושים בארצות אלו. בפרט הבחורים נראה עין בעין איך חידוד זה גורם להם קלקול גדול, כי כל אשר אין לו יד ושם בהבל זה אינו נחשב למאומה ובעל כרחו הוא פוסק מלמודו, אבל אם היה עקר הלימוד מקרא משנה ותלמוד ופוסקים היה גם הוא כאחד מהם, ותופשי הישיבה עושים כל זה בעבור כבוד עצמם כי ברוב עם הדרת מלך, ויתקבצו אליו בחורים וגם פסולת מרובה על האוכל ויצברו חמרים, חמרים, הללו שותקים והללו מקרקרין. הייטב בעיני ה' למוד כזה. כי ידעתי גם אני שיש בדור הרבה בחורי חמד... ועיי שאינן בקיאים בפלפול זה אינן נחשבים לכלום, ובסבה זו הם פוסקים ללמוד מיד אחר חתונתם בחשבם שאין להם תקוה. וזאת מי שיראת ה' בלבבו, שאינו מקפיד בשבת הבריות או בגנותם, הוא לומד על כל פנים. ואף שגם אני למדתי החילוקים מכל מקום אקוה לאל שפלפולי היה קרוב לפשוטו וקרוב אל האמת ופלפול כזה אין להרחיק כל כך כי יש בו קצת תועלת, אבל מימ טוב הוא שלא ללמדם כלל, כי כל אחד אומר האמת אתו, ולכן טוב לבטלם מכל וכל, וכל שכן השקר המפורסם לכל. ורבים מן הנדולים מסבימים על ידי לבטלם מכל וכל כדי שנהיה כל ימינו עוסקים בתורת אמת וחוקים ישרים וטוב לנו (בחימת ספרו הנו', עמודי שש').

1. נרפס ראשונה בשנות שער — שער.

2. עיי גם דברי השליה בענין זה.

לה. מתוך צואת ר' אברהם ב"ר שבתי הלוי הורב"ץ, אביו של מתבר השליה ותלמידו של הרמ"א. הוא גם מחבר הספר הידוע, עמק ברכה (נדפס ראשונה בפרג שני"ט). לצואתו זו קרא שם, יש נוחלין, ויש בה הרבה הנהגות ישרות ועצות טובות בכל דרכי החיים.

...תרגילו עצמכם לעמוד אפילו בקיץ וזמן מועט קודם עלות השחר, או כמו השחר עולה... וכן בחורף כשתעמדו קודם היום ללמוד תעשו ברכות שחרית כסדר הכתוב בספרי, עמק ברכה... יהיה לכם תמיד ספר מוכן בבית הכנסת כגון מורים או משניות, וכשהחזן מנגן קדיש או קדושה, או אנא או הודו, או שאר דברים שרגילים החזנים להאריך במחזור וביוצרות בנינונים או תלמדו באותה שעה מן הספר, לא להוציא הדברים מן הפה, כי זהו איסור משום הפסק, רק לראות בתוך הספר ולעיין בו עיון בעלמא.

היו זהירים לקבוע עתים לתורה, ולא תבטלו הקביעות שקבעתם אם לא מרוחק גדול, ואפילו הכי תשלימו אותו בו ביום או בלילה של אחריו. וזמן הראוי לקבוע עתים לתורה בכל יום תמיד פעמיים בבקר ובערב, בבוקר קודם האכילה מיד אחר יציאת בית הכנסת, ולא תעסקו בשום דבר ב"א לעסוק בדין שתקיימו הפסוק: (תהלים פ"ד ח') וילכו מחיל אל חיל - מביהינן לביהמיה, ועל כל פנים אל תלכו בבוקר חוץ לבית לשום עסק, אפילו הוא צורך שעה, עד שתלמדו מקודם הלכה אחת או דין, אפילו פסוק אחד אם נחוץ הענין, ובלילה גם כן תקבעו ללמוד מיד אחר יציאת ביהמ"ד קודם האכילה, ולאחר האכילה גם כן קודם שכיבה... ואל תסמכו שתעמדו קודם אור הבוקר ללמוד שיעור הקביעות כי שמא תתקוף עליכם השינה. אפילו בלילות היותר קצרים בקיץ תלמדו מעט קודם שכיבה... היו זהירין לדבר דברי תורה על השולחן או ללמוד מתוך הספר מדי אבלכם.

תזהירו בנכם ובנותיכם על התפלה ועל ברכות הנהנין ועל שאר מצות ועל דרך ארץ. הוכח תוכיחו אותם אפילו מאה פעמים¹ ותלמדו בנתיכם להיות צנועות ואל יגלו שער ראשם אפילו אין רואה, וכן ראוי ללמדם להיות תמיד באוהל, כל כבודה בת מלך פנימה (תהלים מ"ה י"ד), ותתחילו להטותם אל הדרך הישרה בנעוריהם, ראם לא עכשו בידותם אימת... ואפילו הוא נער קטן בן ב' או ג' שנים חל עליו חובת הנידול והדרכה מעט מעט... ולא יסיר שבט המוסר מהם עד שיחזירם למיטב... וזהו לדעתי כונת הפסוק: בניך כשתילי זיתים סביב לשולחןך, שיחשב בניו דוגמת זית, מה זית זה אינו מוציא שמו אלא ע"י כתישה כך הוא עושה עם בניו הקטנים, מיסרם בדברים ובשמים עד שיוציאו מהם שמן זית וך...

1. בבא מציעא ל"א ב'.

לו. מהקדמת הגאון ר' אברהם הורביץ הגיל לפרושו על שמונה פרקים להרמב"ם, שקראו בשם, חסד לאברהם.

...רוב דברי הפרקים האלה, ואפשר כלם, בנויים על יסודי הפילוסופיא, ואינם קלים על כל אדם להבינם... לכן ראיתי כי טוב הוא לעשות באור ופרוש על הפרקים הנזכרים לתועלת הנכרים, כת החוריים, אשר לא נסו ללכת בדרכי החקירה, כי תפארת בחורים חכם במשנה ונמרא, בפלפול ובסברא, ולא בגדולות ונפלאות, מופתי הפילוסופיא וההצעות, בעבורם הכנסתי ראשי, ומכנתי נפשי, לעשות פרישה קצרה, בשפה ברורה... וצדקה תהיה לי, כי מעתה לא יצטרך הבחור לשמוע השמונה פרקים מפני רבו בין הזמנים, כאשר עשה לפניו זה כמה שנים, כי עין בעין יראה שפרושי יספיק כולו, די מחסורו אשר יחסר לו, וישמע חכם תחתיהם משנה ונמרא, ויוסף לקח בסמינ' כי הוא לנו עוז ואורה...!

לו. דברי הגאון החסיד ר' ישעיהו הורוויץ בספרו, שני לוחות הברית (מסכת שבועות), ונקרא בקצור שלי'ה, המחבר היה אב"ד בקהלות היותר גדולות, קרקא, פוזנא, פפדי'ם ופראג. אחר כך נסע לירושלים ומת שם בשנת שפ"ט.

ולמדחם את בניכם בסדר הזה: הנער כשיתחיל ללמוד מקרא לא יזוז עד נמר תורה, נביאים ובתוכים היטב היטב. לא ידלוג מפרשה לפרשה של שבוע רק זה אחר זה, ולא יזוז משום פסוקים עד שידע הנער פירוש המלות עם הפעולה והחבור, דהיינו ביאור הפסוק, וגם חלק גדול מחכמת הדקדוק טוב ללמוד בעזרו נער, שאז כתובים על לוח לבו והם לזכרון תמיד. אחר כך משניות כולם מן שתא סדרא משנה שנונים בעי'פ, ואחר כך התלמוד באורך ורוחב ופוסקים. ועיקר הכל יהא נעקר ונשרש מן העולם השם של, בין הזמנים, רק כל העתים שוים לטובה... וענין, החילוקים יהיו בטלים ומבוטלים ומי יתן שלא היו בעולם, ואף אם יאמר האומר שהוא מגיד קרוב לפשוטו ומגיד הרבה ענינים אמיתיים, מכל מקום כשמעורב בו אפילו דבר אחד שאינו אמת אוסר במשהו. והנה שמעתי דבת קצת חכמי הדור האומרים: באם לא עוד, החילוקי-מה נכר בנוכרין, כי אז יקומו הרבה לתפוס ישיבה, על הדברים האלה ראוי לקרוע להיות ממעט בכבוד שמים כדי להרבות כבודו, ומי יתן כל עם ה' נביאים כי אז יתרבו הדעות.

והנה יש בת משונעים האומרים: החילוק מחדד, האומר כן ראוי לנייפה... כשנעשה מחודד מה עושה בחירודו? הלא אין חירודו אלא שמבלה ימיו בדבר הזה

ומדבר סרה על תורת אמת, ועוד איך נעשו ר"ת ור"י וכל בעלי תוספות מחודדים רק ע"י למוד תורת אמת ובקיות מסכתות והתמדה וחוזרים תמיד, וזמן' ובין הזמנים' שוים; רק דבר זה מצוה ובו ידבקן ויהיה גם כן חידוד, דהיינו לתרץ בדרכים אמתיים כל אויברענער¹, וכל נירן-בערנער וכל רענגשפורגר², וכן ב,תוספות' לקשר כל וא"ת או, תימא³ שהוא, בלא זאת⁴, דברים כאלה הם בכלל תורת אמת והם גם כן חידוד. בודאי מי שלומד דבר יום ביומו, זמן' ובין הזמנים', נמרא, פירוש, תוספות עם כל הדקדוקים ובפרט דקדוקי רש"י, כי בכל דבור ודבור של רש"י יש בו ענינים נסתרים נפלאים, כי חבר החבור שלו ברוח הקודש... ואח"כ עיון בנמ', פירוש, תוספות בקושיות ותירוצים ואח"כ לתרץ בדרכים אמתיים, ודבר זה יהיה נוהג, זמן' ובין הזמנים', ולא יזכר ולא יפקד שם, בין הזמנים⁵, או תהיה תורתנו תורת ה' המימה. חבל על ראב"דן מה שהוצאתי רוב זמני ב,חילוקים' גדולים ונפלאים, חטאתי, עויתי, פשעתי, על כן באתי להזהיר הדורות הבאים...

אמת הדבר טבא פלפלא הריפחא... אבל כל זה נאמר על פלפול של אמת... אבל בפלפול של שקר – דובר שקרים לא יכון...

ובענין למוד משנה ותלמוד, איזה מהן להיות רוב עסקו בו – איתא במציעא⁶, ולעולם הוי רץ למשנה יותר מן התלמוד... ומכל שכן האידנא שזכינו לפירוש הרמב"ם והר"ע ברטנורה, שמבארים המשנה כפי ההסכמה שבתלמוד, וגם כתבו פסק ההלכה הרי מעלת המשנה רבה... על כן רוב העסק יהיה במשניות לתלמוד ולחזור אותם בלי ערך והפסק, ויהיה שונה הלכה בתלמוד בכל יום ולפלפל פלפול של אמת, ואשרי הזוכה שיהיו שיחא סדרי משנה שנורים בפיו בעל פה... ואשרי מי שיבחר ונוהג כפי

1. = אויברענער. כך קראו לסוג אחד של קושיות בתלמוד, וזהו: כשהתלמוד מביא בחור השקלא וטריא ברייתא או טענה והוא קצטץ את כולה (אויסבריינג' קראו לזה), אף שלבאורה די היה לו להביא לתכליתו רק את הרישא כלבר. טעמורת איפא שאלה: לשם מה הביא התלמוד את הסיפא? והלומדים השתדלו להוכיח שגם הבאת הסיפא נחוצה לשם הראיה שבביא התלמוד ממשנה או ברייתא זו, ובלעדיה אפשר היה לפרוק ולסתור את הראיה. נר"ן קרא אמנם "אויסבורגר" = אויגשבורגר, ופרש שזהו סוג חלוקים שהיה נהוג בישיבת אויגשבורגר, ועי' על זה במאמרו של הר"ר עהרנשטרייט המובא בהערה הבאה.

2. קושיות וסוגי פלפול ידועים ומקובלים בישיבות נירנבורג וקנגשבורג, ועי' על מהותם ושיבם במאמרו של הר"ר עהרנשטרייט ביאהרבוך ה, יוד. ליט. נעו, כרך III ע' 206–210, ושם גם נאסף רוב החסר הספרותי הנוגע לזה. מענין לדעת שעוד בשנת 1787 הרפ"ם ליאונרד אפולדום דיברטציה על נושא זה, מבלי שירד אמנם, כמובן, לעומקו של דבר.

3. = "ואם תאמר", "ותימא" – בסויים רגילים בתוספות בהתהלת קושיו.

4. "בלא זאת" – בסוי רגיל בפי המפולפלים לסוג ידוע של קושיות וחילוקים: "בלא זאת

ניחא", או, גם בלא זאת קשה וכו', ועי' בקפס המובא מספר "לקס יוסף".

5. גם בן דורו הגאון המפורסם מהרש"א מתאונן בחרושו לסיף מס' שבת: "בטול תשביר

הוא סצוי בכל קהלה, גם הבחורים מבמלים רוב הימים בבין הזמנים..."

6. לי' א'.

מה שראיתי נוהגים הרבה חכמים שלמים, דהיינו שלומדים בכל יום תלמוד משתי מסכתות; מסכת אחת לומדים בו הרבה במרוצה בלי עיון גדול ואחר כך מסכת אחרת לומדים בה מעט ובעיון ופלפול וחדור.
לאחר שמלא כריסו במקרא, במשנה ובתלמוד יתעסק בקדושה בחכמת הקבלה, בזהר ובתיקונים ובמפרשי דבריהם וביתר ספרי הקודש...
הרחקת למוד הפלוסופיא ואסורה מבואר בדברי הקדמונים והאחרונים...

לח. צואת ר' יעקב ביר אברהם הלוי הורביץ, אחי בעל השליה. צואתו זו באה בתור הנהגות לצואת אביו ר' אברהם ונרפסה יחד עמה ב'ש נוחלין.

ידוע שמורנו ורבינו הגאון מרנא ורבנא יהודה ב'ר בצלא⁵, נקרא ר' ליב מפראג ולהיה, בכמה מקומות בספריו קרא תגר על ענין וסדר התלמוד הנהוג אצלנו בזמננו זה, שאין סדר למשנה. ראוי לעמוד על דבריו האמורים באמת ובצדק בספרו, נור אריה ובספרו, דרך חיים פרק שני חכמים². זאת ועוד אחרת, אני קורא תגר ותנרי תגריהן והוא קשה מהכל, שהם משליכים אחרי גיוס למוד המקרא ואינם עוסקים בו כלל, ואינם מחנכים לנעריהם ותלמידיהם ע'פ דרך למוד המקרא, כאשר אנו רואים שקצת מבעלי התורה אינם בקיאים במקרא ומקיימים בזה, אמור לחכמה אחותי אתי¹.
אכן לא ידך גיסא, שאם ישאלו אדם בנביאים וכתובים אינו מגמגם, וכשם שברור לו שאחותו אסורה עליו כך ברור לו שאינו בקי בספרי הנביאים והכתובים. אנה נולך את חרפתנו, שאין אנו בקיאים במה שהתינוקות של בית רבן היו בקיאים בימים הראשונים שהיו טובים מאלה. וכודאי שלמוד המקרא הוא התלמוד הראשון והעצמי לכל מי אשר ירצה להיות בשם בעל תורה יכונה...

וברם זכור אותו האיש לטוב, החכם רלביג, שפקח עינינו בכתביו בקצת ספרי המקרא והראה על התועלויות הנמשכות מכל ענין וכפוף, כי רובא דרובא מתועלויותיו הם תועלויות לנפש ולנפש, והחכם יוסיף וישמע לקח, רק שיקרא בספר תורת אלהים בשום שכל ויבין במקרא וישים הדבר אל לבו, לא כמי שקורא בספר מספרי דברי הימים ההדיוטיים, ואף למי שתורתו אומנתו אי אפשר שיהא שום למוד בעולם דומה ללמוד המקרא, דהיינו תורה נביאים וכתובים מתחלתן ועד סופן ושיהא בקי

1. ראוי להביא בזה מה שמספר על השליה בנו הגאון ר' שעפמיל בספרו, ווי העמודים, ש'מימי לא מסקו משולחנו שמונים נפשות אשר האכילם מפעמים, ברבורים אכוסים ופסומים, בחול ובשבתות ובמועדים. גם אשתו הצדקת ראויה לשבח, כי ידה, היתה לסייע לאדוני אבי, שבזבז כל המסון שהכניסה מבית אביה הנביר והקצין להמסקת לומדי תורה, ולא זה שלא רעה עינה על זה, אדרבא הוסיפה עוד משלה.

2. ע'י לעיל ע' נא. 3. עיון קדושין ל' א'—ב'.

בהן, ע"כ אין שום מענה והתנצלות בעולם לפטור האדם עצמו מזה, ומה גם בעת שקצת מוסרים [עצמם] בלמוד הפלפול החיצוני, בודאי יותר טוב להחליף ולהמיר הענין... ואם נאמר שהם חולים עצמם במאמרם ז"ל שאמרו¹: העוסק במקרא מדה ואינה מדה, ואמרו עוד²: מנעו בניכם מן ההגיון, ופירש שב רש"י ז"ל מן למוד המקרא, וכן מה שכתבו הפוסקים בשם ר"ת ז"ל³: שתלמוד בבלי בלול במקרא במשנה ותלמוד ואדם יוצא בו ידי מקרא משנה ותלמוד, ועוד אמרו שתקנו לומר כל יום פרשת התמיד ומשניות איהו מקומן וברייתא דר' ישמעאל במקום מקרא משנה ותלמוד, הנה בודאי מי שירצה לסמוך על אלה המאמרים כדי לפטור עצמו מלמוד המקרא טעות הוא בידו, כי מצאנו מאמרים לבדיים⁴ לזה, שאמרו החכמים במקום אחר⁵ שצריך האדם לשלש שנותיו שליש היום במקרא, שליש במשנה ושלש בתלמוד, ובהדיא דרשו על הפסוק⁶ ככלותי לרבר אתי – מה כלה מקושטת בכ"ד קישוטין אף ת"ח צריך להיות בקי בכל כ"ד ספרים, ומביאו רש"י ז"ל בפר' כי תשא, והנה המאור הנדול הזה בכבודו ובעצמו וגם שאר המאורות הנדולים הנאונים שבחכמי התלמוד למה הטריחו עצמם והוציאו זמנם ועשו פירושים על עשרים וארבעה ספרי המקרא, אלא הכי הוא קושטא דמילתא, שהמאמרים הנזכרים מיירי דוקא כשאדם רוצה לעסוק כל ימיו, או אפילו רובן, ולקבע רוב למודו במקרא, וכן דברי ר"ת בנויים על יסוד מאמרם ז"ל שאמרו שהאדם צריך לשלש את שנותיו שליש היום במקרא שליש במשנה ושלש בתלמוד, על זה אמר ר"ת שמי שמלא כרסו ממעדני המקרא ובקי בכל כ"ד ספרי הקדש אז אין צריך לעסוק בכל יום שליש במקרא, כי תלמוד בבלי בלול מהכל, אבל שלא לשים לב על ספרי המקרא – חליצה להעלות זה על הלב.

ועתה בנים שמעו בקולי והנני מצוה אחכם צוהה נמורה, מיד ולדורותיכם חקת עולם, שתעשו בכל אשר זכרתי למעלה, ונוסף עוד על אלה באתי להזכירכם שזולת שאר תלמוד שתלמדו – תלמדו גם כן משניות בכל יום עד שהנמרו שתא סדרי משנה המהוללה, וכל ימי חייכם תמיד דבר יום ביומו תהיו על ספרי המקרא והמשנה חוזרין חלילה, כדי שלא ישכח מכם שום ענין ומלה... וכמה טובה בפולה ומכופלת אם תרגילו עצמכם שיהיו סדרי המשניות שנורים בפיכם ובק"אים בהם בעל פה, כי על כן נקראות תורה שבעל פה...

לט. מצואת הנאון מוהר"ר שעפ"י, בן השליה, בעל ווי העמודים
(מת ת"ך). הוא היה אב"ד בקהלות גדולות כפרנקפורט ופוזנא.

שוב אני מצוה על מחלוקת: ברחו ממדה זו שהוא מאוסה במאוד... ואם אמרת נגר יחיד – קל וחומר נגר צבור... וזאת אם תזכו שתחויקי ישיבות וקהל אינם רוצים

1. כבא סציעא ליג א'. 2. ברכות כ"ה ב'. 3. עיין תוספות בקדושין ז' א'.
4. הפתנגדים. 5. קדושין ס"ט. 6. שם רבה פרשה ז"א.

להניח אתכם, בתחלה תאמרו בפה רך ואח"כ בפר"ך, ותודיעו צערכם לרבים שאתם מבקשים להחזיק ישיבות, כי ירושה היא לכם מאבותיכם, ואם לא ישניחו אזי תעשו מה שתוכלו לעשות כי זהו מחלוקת לשם שמים... ואתם בני אם תזכו להחזיק ישיבות אל תהיו מכת הפורנים יותר מדאי גם לא תחזיקו כילות, ראוי לכבד לומדים עניים כפי הברכה אשר בך ה' אתכם (סי' י"ד-י"ח).

אתן בנותי וכלותי תהיו רגילות לקרות חומש בלשון אשכנז, גם ספר, לב-טובי, כתוב ב, עמק הברכה²: אשה בשעת הריון תתפלל תמיד שיהיו לה בנים תיח (סי' כ"ב). סדר הלימוד – נמרא ופרשי תוספות הוא חיוב כמו הנחת תפלין, לימוד כל המשניות – אשריכם אם תהיו רגילים בהן ובשמותיהן. וקבלה בידי שאין אדם בקי במשניות רואה פני ניהינם, וזהו לא חומרא³: עשה לך סדר בכל יום, אפילו כשאתה יושב על השולחן לאכול, ראה להחזיר איזה פרקים, וזה חזון חלילה כל ימיכם עד שיהיו שגורים בפיכם כאשר, כי דבר קל הוא. בלימוד הריף והטורים איני צריך להזהיר אתכם, כי מזהירים אתם למי שירצה להרכיב תורה בישראל... ראה לחזור תמיד בשולחן ערוך שיהא רגיל בו כאשר, שתהא בקי למצוא דבר חפץ ואח"כ תעיין בנוף הפוסק, כי בקיאות מגדיל שמכם... ואשריכם אם תזכו לימוד הנמרות כי זהו תכלית כל התכליתות. אהובי בני ראו בראשון שתהיו בקיאים באלו המסכות: ברכות – ענין גדול, שבת – ענין מפואר, כתובות – כוללת כל התלמוד, מסכות חולין, עבודה זרה ונדה – כלל גדול, ואלו מסכות שהוכרתי כמעט חיוב הוא ולא תשנו. בלאו הכי הנני מזהירכם על זה פעמים ושלוש ואז תצליחו, ואם תוסיפו כהנה וכהנה אשריכם וטוב לכם.

על לימוד הישיבה עיינו בסוף תורה שבע"פ של אבי מורי ז"ל מה שהוא מדריך כיצד לקרא הלכה תוספות וכיצד יחדש⁴. אני מוסיף להזהיר: במקומות שתוספות מקשים על רשיי ז"ל ראו ליטב, וזהו חידוד של אמת בחילוקים, וסגולה לזה – עיין בריף וברין וכל הפירושים סביב על האלפס וזו תוכל לעשות פלאות ברשיי ותוספות. גם ראה שתהיה בקי בעשרים וארבע. ועיין בנקודות, כי מי שמשנה הנקודה מחריב עולמות. ואם תאמר ברבים חיו שלא כהלכתו אזי יהי חובא ואטלולא, בפירושים של רשיי ז"ל בחומש בכל שנה קח לך מפרש אחד, בשנה זו, מזרחי ובשנה אחרת ק"מ ונ"א⁵, הרמב"ן בחומש הוא דבר גדול... וראוי לעשות קביעות בביהכ"נ בערבית, כי בערבית יש יותר פנאי, וכל מה שלומד אדם בביהכ"נ לא במהרה משתכח⁶, וראו אחר שתמלאו כריסכם בתלמוד ובפוסקים תלמדו חכמת הקבלה, כי אין אדם ירא שמים מי שאינו לומד חכמה זו, ואתם קני ספר, שפע מלי⁷ לברכה תלמדו תחלה

1. ד"ר יצחק ב"ר אליקים ספונא, ע"י עליו להלן.

2. נחמבר ע"י זקנו ר' אברהם ב"ר שבתי, ע"י לע"פ ע' ס"ד. 3. אין זה דבר קשה.

4. ע"י לע"פ ע' ס"ו. 5. ק"מ – קצור מורח; ג"א – גור אריה למהר"ל ספראנ.

6. ירושלמי ברכות, ריש פרק אין עוסדין.

7. מ"ר שבתי (שעפסיל) הלוי ב"ר עקיבא הורוין, נרפס ראשונה בהאנוי שע"ב.

מתחלה ועד סוף, כי הוא מדבר בלשון צח ומצוחצח ומחבר הענין, ומי שיש לו מעט שכל יתן לבו ויבין הדבר, ואחר כך יהיה לכם ספר הפרדס¹ כשלחן ערוך, ולא תזונו ממנו עד שתנמרוהו כמה פעמים (כ"ה – כ"ו).

ענין גידול בנים, סדר למוד: תחלה ויקרא, ואח"כ מבראשית עד נמירא. במשניות סדר מועד וסדר גויקין. אחר שיהיו בקיאים בהן תתחילו ללמוד נמרא. גם תלמוד עמ"ס דקדוק, שידעו ויבינו נוכח נסתר, יחיד ורבים לזכרים ונקבות, וכשתוכו להיות בעלי הוראות, אחר למוד טור וורה דעה ובית יוסף ראו שיהיה סביב לשיע חורת חטאת² שערי דורא³ שי"מ⁴, באפן שיהיו שנונים בפיכס להורות...

כשתדרשו ברכים תרגילו עצמיכם שלא להאריך, כי לא ישרים בעיני בני אדם, אמנם תראו שיהיו מתוקים הפשטים והפלפול נכון... ובכל דרוש יצא איזה מוסר, כי זהו חכמת הדרוש... (סי' כ"ז – כ"ח).

מ. מתוך סי' ווי העמודים לר' שעפטיץ הגיל, עמוד התורה פרק ה'.

...מהראוי לכל איש ישראל לעסוק בדברי תורה, אפילו בעל משא ומתן יבחר לו שעה אחת ידועה מדי יום ביומו ויתחבר לחבורה שילמדו, ובהיותי אביר וריש מתיבתא בק"ק פרנקפורט המנהג שמה בכל יום ויום, בהגיע חצות היום, נאספו עדרים עדרים, כתות כתות, חבורות חבורות, ולכל כת וכת ראש, למדן אחד, המגיד להם איש כחכמתו ובינתו ואומרים קדיש דרבנן ומטילין לקלפי מטבע אחת, ובמעות האלה משמחים אלהים ואנשים. אשרי עין ראתה כל אלה. ואשרי הדור שגדולים נשמעים לקטנים, קטן כמוני, שבכל אחר ואחר קהלות קטנות וגדולות ילמדו מזה ויעשו כסדר הזה.

וגם למוד הנערים צריך לקיים חנוך לגער ע"פ דרכו. חי ראשי בזכרי נחתכו בני מעי, בעברי מפרנקפורט לפוזנא הלכתי דרך הים ועברתי את קיק אמסטרדם, ומצאתי שמה אנשים חשובין והרבה תלמידי חכמים מהם, והייתי בבתי מדרשות שלהם אשר לכל אחד מחיצה בפני עצמו, ראיתי שהקטנים לומדים המקרא מבראשית עד לעיני כל ישראל, ואחר כך כל העשרים וארבע, ואח"כ כל המשניות, וכשנעשה גדול אז מתחיל ללמוד נמרא, פירוש, תוספות, וגדלו והצליחו וגם עשו פרי. ואנכי בכיתי על זה למה לא יעשה כן בארצנו? הלאי שיתפשט המנהג הזה בכל תפוצות ישראל, ומה יזיק בזה שימלא כריסו במקרא ובמשנה עד שיהיה בן י"ג שנה ואח"כ יתחיל ללמוד התלמוד.

1. הוא ספר הפרדס רמונים לר' משה קורדובירו.

2. נחבר ע"י הרמ"א. 3. לר' יצחק סרורא.

4. שי"מ – שני מינים, אבל ר' שעפטיץ הן מת בשנת ת"ך והמינים נדפסו ראשונה בשנת

תנ"ב. ואולי וחי הוספת המדפוס. ואפשר שיש לקרא ושי"מ = ושאר מפרשים.

כי בוראי בשנה אחת יגיע לכתלית בחריפות התלמוד, מה שאין כן בתלמוד דידן בכמה שנים. חי ראשי באם יתאספו ראשי נאוני ארץ יחד ויעשו תיקון וסדר התלמוד כסדר הזה להיות ליסוד מוסד ולחק עולם לא יעבור – אין ספק שחפץ ה' בדינו יצלח, והלככות יהיו מחודרים בתורת אמת ביתר שאת.

...גם קורא אני תגר על הכותבים ספרים וחולקים על הראשונים בדברי קנתורים, אף שלוקח הלשונות הללו מן התלמוד מכל מקום אין לומדין הלכה זו מן התלמוד¹. כי הלא חיל בולנו חכמים בולנו נבונים בולנו יודעים את התורה, ויש לנו להבחין איזה דרך האמת והישר, ומה חרי האף הנדול הזה להעלות בספר דברי קנתורים.

גם שערוריה ראיתי שלמוד המשניות נתפשט מפראנ, וכוונת המתקנים היתה כדי לתלמוד ותהיה המשנה שגורה בפיהם, ותקנו התלמוד בביהכ"נ שלא ישכח במהרה, ועקר כונתם היתה לתלמוד המשניות אחר כלות התפלה לקיים ילכו מחיל אל חיל, וראיתי קצת בני אדם שלומדים הפרק משניות בלא עיון למוד מקודם, ולפעמים באים בבית הכנסת באמצע התפלה, אף קרוב לגמר התפלה, וממהרין לקרות הפרק תוך התפלה כדי שיהא נמנה עם החבורה לתלמוד הפרק ועדיין לא התפלל, ולפעמים קורא הפרק תוך התפלה, עינו האחת במשניות ועינו אחת משוטטת במחשבתו על ענין התלמוד להתחבר התפלה והלמוד, ובאמת לא קרב זה אל זה, וכמה פעמים הייתי גוער להולכים בדרך הזה, כי זמן תורה לחוד וזמן תפלה לחוד.

ענין לימוד של החילוקים, אי לי אם אומר אי לי אם לא אומר, מאחר שראיתי וקריתי שהרבה נאוני עולם מיחים בהם... אך לאחר שקראתי בתורה בעל פה של אדוני אבי (בס' השליה) הניח מקצת לתרץ כל ופרד' ופרכין, וא"כ היה לי מקום לומר כיון שהותרה מקצתה הותרה כולה לחוק הדבר ולחזור ליושנו. אמנם לא כן עמד. בוראי אותן שאומרים: מקשן² ותרצן² ורוצים לעייל פילא בקופא דמחטא, וחושבין הרבה מחשבות במקשן ותרצן, באומרים: המקשן לא הבין התרצן והתרצן לא הבין המקשן, ומתוך דבריו באו לתוכחה המקשן עם התרצן... ואומר כאלו המקשן קורא התרצן עם הארץ או להפך – יסברו פיות האומרים כן. או לאמר שיש חסרון ברשיי³ – קבלה בדינו: מי שאומר יש חסרון ברשיי – יש חסרון במחו. היכן אתם האריות והכפירים... לעקיר הרים ולטוחנן זה בזה ולפלפל בקושיות ותירוצים בשמעתא אליבא דהלכתא ולישכ דברי התוספות ורשיי להיות אחדים... ובתלמוד הזה יתענגו הבחורים ובעלי בתים זקנים ונערים ובתלמוד הזה תדבק...

...חולי רעה ראיתי ושמעתי, שרבים מהדרשנים מראים בקיאותם ברבים שלמדו טורים ופוסקים ומעמידין הרין על מקום שלית ביה דין ולא דיין. בוראי הרין הוא לאמתו במקומו השייך לו, ברם שלא במקומו בוראי הוא כמגלה פנים בתורה שלא

1. עי' שו"ת "הות יאיר" סי' קנ"ב.

2. עי' בקטע המובא להלן מס', דקט' יוסף'.

3. עי' לעיל בדברי מהר"ל מפראנ קטע ו'.

כהלכה והתורה חונת שק על למוד זה... הלא כל הארץ רחבת ידיים לפניכם: תלמוד בבלי וירושלמי, ספרא, ספרי, מכלתא, רכות, תנחומא, שוחר טוב, פסיקתא, כולם שייכים לענין הזה, וכי אין ראוי להשען עליהם כמו שעשו הקדמונים?...

מא. מתשובת הרב ר' שבתאי סופר מפרעמישלא להנאון מהרים.
נכתבה בשנת שס"ג ונדפסה בס' 'תשובת הגאונים', אמשטרדם תס"ז.

...מה שכתב מבית להודיע שאין חכמת הרקדוק עיקר – על זה יש להפליא עד מאד, כי ידוע שחכמת הרקדוק הוא יסוד כל התורה... וכבר הוכחתי בקונטרס מיוחד חיוב למוד חכמה זו והכרח הראיות בתורה מן השכל ומן הכחוב, ומן התרנום ומן המשנה ומן הגמרא ומן המדרש, ומן ספר היצירה ומן הזוהר ומהתיקונים, ומן הקנה, ומספר הקמיצה לרב האי נאון¹ ומ' הפרדס² ומ' ראשית חכמה³ והמפרשים ופוסקים...

מב. מן ההקדמה הכללית לסידור ר' שבתאי הסופר הנ"ל (י"ל מכת"י ע"י ר"א ברלינר ז"ל בפרנקפורט דמיין שנת תרס"ט). את פירושו המצוין על סדר התפלות כתב בשנות שיע'שעיו, וחבל שער עתה לא נדפסה רק, ההקדמה, שאמנם ע"פ כמותה ואיכותה יכולה היא להחשב לספר שלם. בראשית הקדמתו כותב המחבר שאחר מן המעשים שבשבי"ם נתעורר לחבר את פירושו, הוא:

בהיות כי מלמדי תיניקות אשר בא"ה הארצות נוהגים, שמיד אחר שידע ומכיר התינוק את אותיות האיב או תיכף הוא מלמד אותו לחבר האותיות בתיבות מתוך סדורי תפלות הנדפסים, ובכן נתתי אל לבי להחבינו ברוב מלמדי תיניקות שבא"ה הארצות ובכל הסידורים הנדפסים, ומצאתי כי המלמדים אינם באותה המדרגה שכתב בעל מכלל יופי⁴ בהקדמתו, רק הם פחותים וירודים מאותה המדרגה,

1. ע"י עליו שיר, תולדות רב האי נאון הערה 88.

2. הוא ספר 'פרדס רמונים' לר' משה קורדובירו.

3. לר' אליהו די ויראש, תלמיד ר"ם קורדובירו. נדפס כמה וכמה פעמים ונתפשט בין העם במדה מרובה.

4. לר' שלמה בן מלך. נדפס ראשונה בקושטא ש"ט. אחריו שהוא מביא את דבריו בעל 'חובות הלבבות' בפרק ד' מהשער השלישי על 'האנשים שלמדו החומש והמקרא והסתפקו בנרמט המסקן מבלי הבנת ענין, ואינם יודעים פירוש המלות ושמוש הלשון, והם בבחינת 'המור נושא ספרים', הוא מוכיף: והנה אלו הם רוב מלמדי בני עמנו בעונותינו, והלואי היתה קריאתם בלתי מעוות מפורסמות.

כי לא זו בלבד שאינם יודעים פירוש המלות ושמוש הלשון, אלא אף זו שאינם יודעים קריאת המלות בדגש ורפה, ונע ונר, וכיוצא באלה... והסדורים שמלמדים בהם את התינוקות הם בלתי מושרים¹...

מן. לקוטים מספר הזכרונות של ר' אשר ב"ר אליעזר הלוי
מקיק רייכסהויבין² ניל עיי דיר מ. נינובורג, ברלין
תרע"ג. המחבר נולד ביום ג' אלול שנת שניח. בזכרונותיו הוא
מנוול לפנינו המונה בהירה מחייהם ונדודיהם של צעירי הישיבות,
שלא הצטיינו ביותר בלמוד התורה ונעשו אחר כך למלמדים
בעירות ו"שובים".

בן שש הייתי כשהתחיל אבי... ללמוד עמי אלף בית³.
זמן החרף שיע לפיק התחלתי תוספות.
שנת שעיג למדתי בקיק פראנ... והנה התחיל... נקב, בר מן, בקהלת
פראנ, וינוסי העם איש לדרכם. וגם אני הפכתי פני לארץ מולדתי, למדינות אשכנז,
בצירוף הברותא עשרה ביהעלפר⁴, עד ורנקפורט דמיין.
זמן החרף שעיר הייתי מקרי דרדקי בכפר היוילשטט אצל ורנקפורט, כי
נלאיתי לטלטל ממקום למקום.
זמן הקיק, מבח דלות, נשברתי למלמד...
בין ראש השנה ויוכי שעה באתי שנית לפראנ... ולמדתי בזמן החורף אצל
השני אחים, כהריר ענוקי וכהריר ועליקמן וואל.
זמן הקיק שעה למדתי בקיק ברעוניץ... בישיבת הנאון מוהריר ישראל סניל,
והוא שיחרר אותי לבחור⁵ (בסוף הקיק קבל מן הרב הזה, קבלתי על שחיטה).

1. דברים חשובים בענין זה כתב ר' יעקב באבאני בראש ספרו הקטן "שכש יעקב",
נינובורג תקכ"ח.
2. Reichshofen = עיר בעלזא, הזכרונות נכתבו בשנות שיפ-שצ"ה.
3. מה שהתחילו ללמוד עמו רק בהיותו בן שש סתבאר, כנראה, בזה שבהיותו בן שנה "נפל
לתוך האש ויבש עורו ובשרו, כמעט נשרף חלילה, אחר הדברים האלה חלה מאד".
4. "בהעלפר" במקום זה אין הכונה לריש דוכנא. אלא כנראה לנערים הוקקים עוד ל"בחור"
שיעורם בלמודם, ועי' להלן בתקנות קיק פרנקפורט.
5. נתן לו את התאר "בחור" והרשה לו ללמוד בעצמו בלי עזרת רב. עי' להלן בדברי בעל
"ביצד סדר משנה": "ואחר כך קוראים לו שם בחרות". ועי' גם בספרו של הרב מ. הורוויץ
Frankfurter Rabbinen II s. 42. בחורים אלה נקראו "משוחררים". עי' בס' "חוט השולש" היא
דף ו' ע"א, בתולדות בעל, חתם סופר, שוכה לתאר "משוחרר" בהיותו בן י"ד שנה. ולבחור משוחרר
היו הכנסות קבועות מקופת הקהל ומבעלי בתים יחידים מנולה.

זמן החורף שעזו לפיק למדתי בק"ק פיוענץ במדינת מעהרין... על ישיבת מורי
ורבי מוהריר מרדכי... והיה לי שבתות בבית כהריר מאיר לאורם ראש המדינה, והייתי
גבאי בתוך הבחורים.

זמן הקיץ שעזו לפיק למדתי בק"ק אוסטריץ... והייתי גבאי על הבחורים.
זמן החורף שעזו הייתי מקרי דרדקי בכפר אולסהיים... זמן הקיץ שעזו הייתי
מקרי דרדקי באצטבך...

כל שנת שעזו לפיק למדתי בק"ק מיץ על ישיבת הגאון מוהריר יוסף אשכנזי,
שנת שעזו הייתי מלמד בעיר וואלקנבורג... זמן החורף שיף לפיק הייתי מקרי
דרדקי בעיר טכשטיין...

זמן הקיץ שיף וכל שנת שפיא למדתי בק"ק מיץ.

אחרי כן נשא לו אשה, עסק במסחרים שונים, שורדים וננכים לקחו מאתו את
כל כספו וכזמן הקיץ בשנת שפיא נשכר שוב למלמד וקבל בשכרו ארוחה על שולחן
בעל הבית וליו ריט (= רייכסטאלר).

כדי שיהיה לנו מושג יותר ברור על ערך משכרתו, נביא בזה את המחירים של
צרכי אוכל באותו קיץ: רביעית חטים, דהיינו ששה ועשטר (Sester) והוא משא איש
בריא, ה' והובים (חצי ריט, כי בריט יש עשרה והובים). שעורים - ג' והובים. שכולת
שועל - ב' והובים וחצי. ליטרא בשר - פץ (Patz). בשר ענל וכבש - יויד
פשיטים (פפעניג).

סד. מתוך הספר, יודישער טיריאלק (פרק ד' סי' ז'), שנתחבר ע"י
ר' שלמה צבי אופנהויזן נגד ספרו של המומר פרידריך
פרעניץ מאיטינגען, דער יודישי שלאנגן באנג. גרפס
בהאנויא שעיה והוא יקר המציאות.

עוד כותב המומר: היהודים קוראים ליצרי הרחוב בשם, שינוץ. ככל זה רוצה
ליומר, שקץ' היינו מתקב. אני אומר שזה אמת: את המשתובבים ברחובות העיר, וגם
את ילדינו העושים כל מיני תעלולים, הרוקדים ורצים ברחובות ואינם לומדים, קוראים
או כותבים - אנו מכנים בכינוי זה... אבל הנוצרים, ביחוד בזמננו זה, אינם, שקצים;
הם לומדים כמעט כלם, והלמוד חשוב בעיניהם מאד, בעוד שאצלנו בעונותינו הרבים
הוא ממש להיפך: עוסקים בתורה רק מעט והכל להוטים אחרי הכסף וקוראים הב!
הב! (אלש געלט געלט, שרייט די נאנצי וועלט) אבנם בפולין, פיהם (= בזהמיה)
ואטליה המצב הוא, תורה לאל, יותר טוב מאשר באשכנז, גם באשכנז נמצאים
עוד חסידים שאינם יראים ונרתעים גם ממי שהוא יודע תורה והם מתחתנים עמו בכל

1. הוא בר פלוגמיה של סהרים סלובלין, ע"י שוית מהרים כ"י פ"ח, ונכדו היה ר' יוסף

שטאטמאנן מחבר ס', רברי זכרון, ע"י עליו להלן.

זאת. וכן גם ילדינו בכל חביבותם עליהם, שקצים, כי אינם בני תורה. העשיר יכול
ללמוד ואינו רוצה והעני רוצה ואינו יכול, ובכן הדברים ינעים (אלוא בלייבטש אונטר
וועגן) ודי בזה לכל מבין.

מה. הקטעים האלה לקוחים מס', לב-טוב' שנתחבר ע"י ר' יצחק
ב"ר אליקים מפורזא, וכולל דברי מוסר והרבה הנהגות
טובות. נדפס ראשונה בפראג שי"פ (1620) ואחר כך נדפס פעמים
רבות מאד, כי זכה להעשות לספר עממי והיה מצוי עד זמננו
זה בכל בית יהודי. הספר כתוב יהודית-אשכנזית. (הקטע הראשון
נדפס במקורו על ידי — בין קטעים מספרים אחרים — גם ב.הננה'
שנה א' (אודיסה תרע"ח) חוב' ד"ה, ותרגמו עברית ה' א. עפשטיין).

א. ינרל כל אחר את בנו לתורה ולמצוות ולמעשים טובים עוד בנערותו, וילמדו
לפי השגת שכלו ולפי שנותיו עד כמה שיכול לקבל. עוד בשרם שיתחיל לדבר ירגילו
לנשק את הספרים, ומתוך כך יתרגל לנהוג בהם כבוד. התחיל התינוק לדבר מלמדו
תורה צוה לנו משהי ופסוק ראשון של קריאת שמע. נרל יותר — מלמדו אלף-בית.
אחר כך שוכר לו רב ללמדו תורה. ותמיד ילמדו מתוך פיוס וחניפה. תחלה יתן לו
פרומה, אחר כך קונה לו בגדים לפי הכנתו ושנותיו. אחר כך אומר לו: בני, הוה
שקור ללמוד תורה ותוכה להיות רבי, וכך יוסיף ללמדו עד שיתחיל לעבוד לשם
שמים.

ירגילו ללכת שחרית וערבית להתפלל בביהכ"נ, שלא לדבר דברים בטלים,
בפרט בביהכ"נ, וירגילו בציצית ותפלין וילמדו לברך קודם אכילה ושתייה ואחריהן.
ולברך ברכת המזון לאחר סעודה, וישגיח עליו בהשגחה מעולה שילך בכל יום לבית
רבן, ואם האב טרוד בעסקי פרנסה צריכה האם להשגיח על זה ולהרגילו לכל הניל.
והנשים מחויבות להדריך את בניהן בדרך הישרה אפילו בזמן שטרחת רבה
כרוכה בזה... והנשים המוליכות את בניהן לבית רבן וממתינות בסעודתן לבעליהן
שיבאו מבית המדרש אשריהן ואשרי בעליהן ובניהן¹.

חובה על כל קהלה להושיב מלמדי תינוקות לפי הצורך...
ואין שוכרין מלמדים לתינוקות ואין מוליכין אותם לבהמ"ד אלא מן השנה החמישית.
ואחר חמש שנים יש לחוש שמא יברח מפני רבו בשמעו נערה מפיו, ולפני חמש שנים
עדין התינוק חלוש ביותר.

כל אב ואם צריכים לאהוב את ילדיהם בכל נפשם ומאורם, אך לא יגלו אהבתם
במניהם, כי או לא ייראו מהם ולא ישמעו בקולם. וכל איש יחנך את בנו שייראו מפניו
ומפני אמם.

1. ע"י ברכות י"ז א'.

בשורה פרומה, וא' יאמר לך ושוב ומחר אתן, גם לא ידקדק עם הבריות אלא יהיה ותרן כממונו, לא יחמוד של אחרים ואפילו מתנות.

הלמיד חכם עליו להחלש בבגדים בינוניים, לא טובים ביותר ולא גרועים ביותר, רק שלא יהיו קרועים ומלוכלכים, גם לא ארוכים ביותר ולא קצרים ביותר, וינקה אותם שלא ירא בהם רבב או נוצות... וא' ילך בבגדים מבושמים כי זה מנהג הנואפים, ולא ילך בגדים קרועים כי כל זה גנאי לתלמיד חכם. גם יתנהג יפה במאכלו, ולא יאכל בחברת עמי הארץ, ולא ירבה סעודתו בכל מקום אלא רק בסעודת מצוה, ולא ירבה לאכול ולשתות יותר מן הדרוש להבראת גופו. גם כשהוא סוער על שולחנו יאכל בנקיות על מפה לבנה, ולא יפרוס הלחם כשניו אלא יחתוך בסכין, ולא יאכל אכילה גסה וישתה כגמיעות גסות, אך הכל במדה ובמשורה...

תלמיד חכם לא ילך לטייל (כשוק), גם לא ילך עקב בצד אגודל, ולא בקומה זקופה בנאות, רק ראשו מורד מעט, שלא יראה דבר חוץ לד' אמותיו, ולא יוציא דבר מגונה מפיו אפילו כלפי עכוס, ולא ירבה שיחה עם האשה, אפילו עם אשתו ובתו, יותר מהנחוץ לו... כאמת לא הייתי צריך לכתוב את סדר הנהגת ת"ח, כי הן יכולים הם ללמוד זה בספרי המוסר, ועשיתי זה אולי ירצה גם אדם פשוט להתנהג כך.

דרך ארץ לקחור ונער הוא, שיתנהג בתרבות בלמודו ובכל מעשיו, לא יהיה עו פנים אפילו בלמודו ובמילי דשמיא וכל שכן במילי דעלמא, וא' יטייל אלא ילמוד יומם וליל, וא' יתלכש בבגדים חשובים וא' יתקשט בתכשיטי זהב וכסף, כי זה מבטל אותו מלמודו.

כיצד יחנכו את הקטנים שאין להם עוד רעת אכתוב בפרק נידול בנים, ודרך הילדים שיש להם שכל הוא, שילכו בתרבות וינהנו כבוד בהוריהם ובאנשים זקנים, ויקבלו תוכחה, ויורידו עיניהם לארץ כשמוכיחים אותם, ויפנו אל התוכחה, שלא יהיה צורך להוכיחם שנית, ולא ידברו בפני מי שנדול מהם וישמעו בקול אבותיהם.

הדרך היותר טובה לילדים היא שירגילום ללכת לביהכ"נ שחרית וערבית, ויכלו כל היום בחדר ולא ירוצו ברחובות, כי זה מכינם לידי עוות ותלמודם משתכח מהם. בשעות הפנאי יחזרו על מה שלמדו, ולא יקלדו, וכל שכן שלא יכו זה את זה, ולא ירימו קול צעקה...

דרך ארץ לאשה שתשגיח על מעשי ילדיה, על מאכלם, משקם ושנתם, וביחוד תשגיח עליהם שישבו על יד השולחן בדרך ארץ ובתוכות, ובפרט כשהוזמנו אורחים אל השלחן (פרק חמישי, הלכות דרך ארץ).

מ"ו. לקושים מן המכתבים שנדפסו ע"י ד"ר א. לאנדווי וד"ר

ב. וואכשטיין בשם Jüdische Privatbriefe aus dem

Jahre 1619, Wien 1911. המכתבים האלה, כחמישים במספר, נשלחו

כלם בט"ז כסלו שנת ש"פ ע"י שליח מיוחד מפראג לווינא, אבל

חובה על כל אב ואם להזהר בהכלית הזהירות שלא להוציא מפיהם דבר מנונה, וכפרט בפני ילדיהם, שלא ילמדו מהם, ובמאמר המשל: וויא דיא אלטי טוען ברומן ראז זינגן דיא יונגן... (מעשי אבות ירושה לבנים). וכשהאב מתעסק באיוו מצוה ירגיל גם את בנו לזה, כמו בקור תולים, הליות המת, הכנסת כלל לחופה, סוכה ואתרוג וכל שאר מצוות, כי אם ירגילו לזה מילדותו יהיה זה אצלו כטבע שני. גם מחויב האב ללמד כל החכמות לבניו. אסור לאדם לכוזות או לקלל את בניו הגדולים בפני הכריות, רק יוכיחם בדברים טובים (פרק ט', הלכות גדולות בנים).

ב. והמלמדים שהקביה אוהבם הכונה לאלה המלמדים לשם שמים, אבל לא למלמדים המתפרנסים מלמוד התורה ומלמדים להנאתם למען יתעשרו, דלומדים עם תלמידיהם רק זמן קבוע, ואחר כך מניחים אותם לרוץ ברחובות... או אלה המספרים, חדשות הפוסטה בשעת למודם עם תלמידיהם¹, את המלמדים האלה שונא ה'... ולכן אמרו בתלמוד²: למה נתנה התורה במדבר? – לומר לך מה מדבר זה הוא הפקר לכל, וכל אחד יש לו חלק בו ויכול לזכות בו בחנם, כך ישים כל תלמיד ומלמד תורה את עצמו הפקר שכל אחד יוכל ללמוד ממנו תורה בחנם – כי הרבה נערים הולכים במל רק מפני שאין להם לשלם שכר למוד – אולם הקהל מחויב להספיק למלמדים את מזונותם וכל צרכיהם, ואשרי הקהל העושה כך ואשרי המלמדים שאינם דורשים יותר מכדי פרנסתם.

כל אחד מישראל מחויב לעשות תורתו עיקר וקבע ומלאכתו טפל וארעי... הקובע עתים לתורה אפילו רק שעה אחת, ולא יפסיק בשעה זו ממשנתו גם בשביל הרווח היותר גדול שבעולם – אדם זה עושה תורתו עיקר, אבל זה שאינו עושה קביעות לתורתו, רק לכשיפנה מעסקיו הוא מעיין בספר, וכשיבא לידו עוד פעם איזה עסק הוא סוגר את ספרו הרי לא עשה את תורתו עקר. לכן יקבע כל אדם שעה קבועה לתורה בכל יום, אפילו שעה מועטת אך שלא יפסיק בה מלמודו אפילו כשמגיע לידו העסק היותר גדול, כי טוב מעט בכונה מהרבה שלא בכונה. גם זה שהוא עם הארץ יקבע לו זמן לתורה, ואם דל הוא ואין ידו משנת לשכור לו רב יקרא את הטייטש חומשי או טייטש תהליכי או ספרים אחרים כתובים אשכנזית, או ישמע בכל יום דין אחד או שנים ויחזור עליו (פרק י"א הלכות תלמוד תורה).

ג. דרך ארץ של תלמידי חכמים הוא³ שיהיה בעל מדות טובות ויהנה בתורה יום ולילה לשם שמים. לא יהא טרוד בהרכה עסקים ותיכף שיפנה מעסקיו יתחיל לעסוק בתורה, וישכים לבית הכנסת ולא יאהר זמן עשיה כל מצוה, ויהא ירא שמים בכל דרכיו ולא יפרוש מן הצבור בשום דבר... תלמיד חכם צריך שיהיה נאה במשאו ומתנו, בכנדין, במאכלו ומשקרו. משאו ומתנו יהא באמונה, לא יונה שום איש אפילו

1. „דיא וואס ריידען פאצטן בשעת וויא לערנען מים די תלמידים“.

2. עיי' ערובין נ"ד א' ובמדבר רבה פ"ד י"ב על הפסוק: ומדבר כחנה.

3. עיי' על כל זה בסם דרך ארץ נוסא וברסב"ס ה' דעות פרק ה'. גם יש לזה מקורות

במאמרים שונים בתלמוד. והמחבר שלנו נספך בעקר אחר דברי בעל ראשית חכמה במדק דרך ארץ.

לא הגיעו לידי אלה שנשלחו אליהם ונתגלגלו אל הארכיון הממלכתי בווינא. יש בהם הרבה חומר יקר לחקירת החיים הכלכליים והתרבותיים של אותו זמן וגם קצת פרטים מענינים נוגעים לתולדות החנוך. מן המכתבים אנו רואים — מה שידוע לנו אמנם גם ממקורות אחרים — את היחס הנפשי העמוק של אבותינו לחנוך בניהם בתורה ובמעשים טובים. יש בהם גם קצת ידיעות על משכרת המלמדים, שאז נקראו עדיין בסי חלק מהעם בשם רבנים, ובמכתבים משמשים שני השמות יחד (עי' ע' 5; 7 = 26). גם ה'חדרי' נזכר כאן, כמדומני, בפעם ראשונה (עי' ע' 26 שורה 2; 59 שורה 25). רוב המכתבים כתובים יהודית-אשכנזית ומעוטם עברית. את הראשונים תרגמתי לעברית והשתדלתי להשאיר בתרגומי את כל הבטויים העבריים הנמצאים בנוף המכתב.

— שלום שלום לאהובי נכדי המשכיל כמיר ולמן יצוי בקיצור בני האהוב אני מבקש אותך שתזכור את הכתוב (משלי כ"ח י"ד) אשרי האיש מפתח תמיד, ותירא את אלהים בכל עת ותחשוב על דבר אחריתך. לשלום למלמד תשעה זהובים לזמן — והו בשבילנו הרבה מאד, ולכן תראה ותדע שאם אין אני לי מי לי (אבות פ"א י"ד). ותשתדל להגיע לאיזה תכלית ושורש, וגם תזכור מה שהיו אומרים (שם פרק ו'): פת במלח תאכל וכו' והוא שנאמר (איוב ח' ו'): ראשיתך מצער ואחריתך ישנה... רק שתתמיד בלמודך ותהיה מעורב בין הבריות ותציית לרצון ולאמך, והתפלל בכונה ולמוד והזור על למודך ברצינות וגם שתכתוב לעתים, כשיהיה לך פנאי ילמדך הרבי לכתב מכתב עברי... זקנך, הקמן דוד בן לאיא הגאון מוהררים ו'. צריך אני לכתוב לך שיעקב ש' 1 כתב לי, שאין נותנים לו לאכל מן הקופה כי איננו רוצה ללמוד עם תלמיד², לפי דעתי הצדק אתו. הוא נותן לר' שמואל, הרב שאכל שבתות בבית ר' ישעיה ליברליץ, ו' זהובים, וכתב לי שכל מנמתו וחפצו הוא רק ללמוד³. ולכן יראה כל אחד מכם להשתדל שהרבנים (= ראשי הישיבה, המלמדים) יתנו לכם כמה בסיסכם, כמו שהנערים פה, ובמקומות רבים אחרים, מקבלים מן

1. זהו כנראה אחיו הבכור של ולמן, ולמן ישוב בווינא, כי שם ישבה אמו, אביו מת ושכר למוד שלה הסבא. יעקב למד, כנראה, בקראקא.

2. כנראה היתה בקראקא תקנה, שכל בחור גדול צריך ללמוד עם קמן סמון, ואם לא יעשה כך לא יקבל תמיכה מן הקופה. תקנה כזו נפגשת גם בקהלות אחרות. עי' להלן בפנקס ועד המדינה בליטא.

3. פה הוא כותב לנכדו ולמן על ההוצאות הרבות שהוציא על יעקב, כי במשך ד' או ה' שבועות כבר שלח לו ה' זהובים, מה שקשה לו ולאמם.

המלמדים כסף לכיסם והספקה מהרב, או מנכאי הקיפה, גם כן. ולכן תעשה בזה כמו שכתבתי לך למעלה: אם אין אני לי מי לי ובשאיני לעצמי מה אני ואם לא עבשיו אימתי (נאבות פרק א'). וכן תהא נוהר כמה שכתוב להלן, עשה תורתך קבע וכו' ותקבל כל אדם בסבר פנים יפות ותוציא את עצמך מן הכפק ותשאל אם יקשה לך דבר מה, ולא תדבר כלל דברים בטלים.

ב. תכן המכתב מס' 3.

ר' חנוך ב"ר ישראל האמערשלאן, בעל בית חשוכ בפראג, כותב לבנו אהרן היושב אצל חותנו בוויין. האב מתאונן על זה שבנו ממעט לכתוב לו, וכשהוא כותב לו פעם בשמונה או עשרה שבועות הוא כותב לו בסך הכל חמש או שש שורות. אין אתה יכול להתנצל בזה שאתה לומד בשקידה גדולה ואין אתה רוצה לבטל זמן על הכתיבה, כי יודע אני שאין הדבר כן. עוסק אתה במסחר, אבל אלו ידעתי זה מראש לא הייתי נותן אותך ללכת לווינא אפילו אם היה חותנך נותן לי כל אשר לו. חותנך הבטיח לי אחרת בזמן החתונה; שילמד אחר עד שבמשך שתי שנים תוכה לתאר מוריניו...

אהובי בני אני כותב לך שכל חפצי הוא – וכל תעשה אחרת – שכתב לכאן ללמוד. עדיין לא הגיע זמנך לעסוק במסחר ואני איני רוצה בזה כלל וכלל. פה אחזיק בשבילך את הרב הכי טוב שיש למצא בפראג, כי ת"ל בביתי לומדים יותר מאשר בבית איזה בעל בית שהוא בכל פראג, כי החני ר' יצחק, ר' נח ור' מאיר נענועל ור' מאיר יוקלש ואהרן בן אחי לומדים יום וליילה, ולכן אני מקוה שתלמוד פה יותר מאשר שם (בוויין), ולא תצטרך להוציא מכספך, כי ת"ל יכול אני לתת לך מזונות (קעמט'). אני מקוה שתשמע בקולי, וחשוב כאלו נסעת לפולין ללמוד עוד פעם."

אחר כך כותב המכתב עובר לעסקי הבספים של בנו ומיעץ לו עצות שונות ומספר לו ידיעות נחוצות. הוא מודיעהו גם כן שבת אחיו זנוויל נתארסה לבן הגאון ר' יואל מקרקא בעל הבית חדש. וכן הוא מודיעהו ששלח מתנה לאשתו, ומתרעם קצת על שלא כחבה עוד אף פעם אחר החתונה, אולם כשתבא כאן הלא תוכרח לכתב בכל זמן, והוא חוזר עוד פעם לראש דבריו שיבא בנו אליו לזמן של שתי שנים ללמוד. אין אני יכול לתאר לך בכתב את גודל השמחה שהשם יתברך משמח אותי בחתני יצחק, המתמיד בלמודו יום וליילה – הוא יהיה גם לך לעזר... חתני יצחק היה כותב לך ברצון, אבל הרב ר' ישעיה נתן לו להגיד (חילוק או סוגיא) והוא צריך ללמוד... נכתב בנתיצה רבה ביום ו' ט"ז כסלו שי"פ.

1. מכתב זה מסומן ע"י וואכשטיין ולנדוי בסמ' 18.

2. הוא הגאון ר' ישעיהו הורוויץ בעל השליה שהיה אז רב בפראג.

ג. קטע מן המכתב מס' 6:

בני דורשים שלום כלכם בפרט ליב יציו לומר בשקידה רבה, והוא בא
הביתה רק משבת לשבת 1, אולם בני קאפיל לומר עוד יותר טוב תודה לאל...
אני משלם לאורך ימים יותר מכי שוק 2 שכר למור לזמן, הם לומדים אצל טובי
הרבנים 3: ליב לומר אצל מוהריר יצחק פפריים, ומאיר וקאפיל שי' אצל ר' יעקרי
נחמה סענדרס...

ד. ממכתב חזקיהו הורוויץ מפראג שנשלח לחותנו בווינא (שם מס. 41).
...מעמדי הוא קשה מאד לעת עתה. אדות למודי התקשרתי עם וואלף בן ר'
ליפמן קעלין ועם חתנו שלמה בן מוה'ר חיים מניקלשפורג והם נותנים לי טיז' זהובים
לזמן, והרשו לי לקחת גם את בן ר' משה גולמש ע"ה, וגם הוא משלם לי שני אדומים.
גם אני מקבל שלשה אדומים מר' ליפמן וגם מהאב"ר...

זו. קטעים מספר 'יוסף אומי' לר' יוסף יוזפא האן מפרנקפורט.
הספר נתחבר בשנות שיס'—שיג' ונדפס ראשונה ע"י נכד המחבר
בשנת תס"ג.

א. סדר הלמוד בעצמו (סדר למוד לגדולים).

אופן הלמוד הוא הכל לפי מה שהוא אדם... ולנערים ולבחורים אין למוד
בעולם המצליח בידים כמו האלפסי, דאיהו כרכא דכולא ביה: מכוא ומפתח לכל
הפוסקים ומועיל מאד לעיין התוספות במקומות שמביאים נמרא זרה. ולמוד האלפסי
לנערים ובחורים יהיה באופן שאבאר: בתחלה למנרם בו כפשוטו ולחזור כמה וכמה
פעמים עד שיהיה בקי בפנים, ואחר כך יעיין ברין ושאר מפרשים, וכן ראיתי לאמז'
החסיד ז"ל היה נוהג ללמד האלפסי עם תלמידיו במקום הלכה בין הזמנים, והוא ז"ל
היה הממציא הראשון להרניל למוד האלפסי בפי הבריות, ועי' כן באו לדפוס באויל 4
האלפסי הקטנים בלי פירוש...

ונראה לי שבראשונה יש לאדם ללמוד פירוש סדר החפלות מחול, שבת ווייט
ופיוטים וסליחות ותהלים ומעמדות מי שנדכו לבו לאומרם, אחר כך ילמד כל המקרא
תורה נביאים וכתובים. לא כמו שבדורותינו יש כמה רבנים שלא ראו המקרא
מימיהם. גם יש ללמוד מדי שבת בשבתו, או בכל ימי השבוע, פירשי על סדר
השבוע, לפחות בעלי בתים שאינם מבינים בקריאת שנים מקרא ואחר תרגום ענין

1. היו 'חדרים' — פנסיונים, שבהם נמצאו הילדים כל ימות השבוע ושם גם לנו עי' לעיל
"חוקי התורה" ע"י וייד ולהלן בס' ביצד סדר משנה.

2. בכל 'שוק' ששים 'גדולים' (groschen).

3. המלמדים, ואולי רק מלמדי נפ"ת, נקראו אז גם רבנים ועיי' עמ' 9 הערה 11.

4. בשנת שס"ב בפורטמ קסן, כדי שיוכל כל אדם להוליך עמו את הספר גם בדרך.

הסדרה המה ידקדקו להבינה ע"י רב שיאמר להם פירש"י, ולפחות חבור הסדרה בעל פה; ומצאתי שבשנה אחת ילמוד רש"י ושנה אחרת רמב"ן ושנה שלישית בחי"ו, וכן יעתיק משנה לשנה למפרש אחר; ובעיני טוב מאד ללמוד המדרש על הסדרה, רבות או תחומא...

כתיב: מוסר ה' בני אל תמאס (משלי ג' י"א), לכן יש לזוהר שלא לדלג בלמוד הלכות אבלות וחורבן וכיוצא. רק ראיתי רבותי מקפידין שבשלמדו אלו הענינים קראו בכל פעם אחר כיום שיעורם שורה אחת מענין [אחר] שלא לסיים בדבר רע, וכן מצינו בנמרא (ברכות ל"א א') בשם נביאים הראשונים, וע"כ נהגו לכפל פסיקי יתק'ק² כדי לסיים בדבר טוב. אכן ראיתי מקדמונים נוחי נפש, שקודם שהתחילו ללמוד מסכת חולין בישיבה גזרו תענית, והטעם מפני שלא יקטרג המשטין על ת"ח המראים הלכות שחיטה בעצמם, וכן נהג א"מ החסיד ו"ל בשלמר עם תלמידיו הר"ף המסכת חולין והר"ף דיבמות, וכדומני גם מועד קטן, שמוכרין בהן עניני מיתה...³ ראיתי מורי הנאון מהרריה סני"ל ו"ל⁴ אב"ד פה שלא רצה לדלג, כשאמר לנו טורים אמר לנו גם הלכות כתיבת תפלין, רק בלשונם, וכן סדר נקור, כי אמר שהוא כיוש גדול למה שמדלגין.

כן ראיתי שלא היה מקפיד להתחיל דברי תורה ביום ב' ולסיים ביום ד' ו"ל⁵, כי אמר בשם הנאון מהרש"ל ו"ל לסימן: ב"ד קודש ילבש⁶, דדוקא עניני חול יש להקפיד על ביד.

אחרי למוד הנ"ל ילמדו הבע"ל בתים ספרי מוסר המביאין את האדם ליראת השם, כגון: ספר המיסר⁷, מעלת המדות⁸, שערי התשובה⁹, אורחות צדיקים¹⁰ וכיוצא באלה; עין יעקב¹¹, מגורת המאורי והמדרשים... ועל כל פנים ידקדקו שלא ילמדו מה שאינם מבינים... או יקראו בספרים בלשון אשכנז.

הסעודות שעושים לסיום מסכתא המצא ענינו ומנהגו בסוף תשובות מהרים מינן, ואנו בני אשכנז מקפידים מאד בכבוד הסיום כל הקהל כאחד¹², ויפה הוא כאחד...

1. ר' בחי"ו בר אשר חבר פרושו על התורה בשנת ה'א נ"א ונרפס פעמים רבות.

2. יתק'ק = ישעיהו תרי"עשה, קינות, קהלת.

3. עיין לעיל ט"ה שכתב בעל ספר החסידים בענין זה.

4. הוא הנאון מהר"ר הירץ סני"ל אבד"ק פרנקפורט.

5. היו אנשים שהיו נמנעים להתחיל בעסק חדש, או ספר חדש, בימי ב' וד', והרמב"ן מוכיח זה בשו"ת שלו ס"י רפ"ב, והובאה גם בב"י לפרו' יו"ד ס"י קע"ט. גם ב"עין יעקב" למס' שבת פרק ב"ד

כתוב שהמאמר, אין מתחילין בב"ד שגור כפי הכל. מנהג סגל זה היה נפרץ גם בין האשכנזים, ע"י "הי היהודים בימי הבינים" לר"א ברלינר ע' 52.

6. ויקרא ס"ז ד'. 7. לר' יהודה בל"ן, נרפס בקונסטנצינופול רצ"ו.

8. לר' יהואל ב"ר יקותיאל ברוסא.

9. לר' יונה גרוניד, או ר' יונה ההסיד, רבו של הרשב"א.

10. עיין לעיל לעיל ע' ב"ד, 11. ע"י צה"לן במנהגי ווירמיישא.

ב. פרק נידול בנים.

חנוך לנער ע"פ דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה, היינו שמחויב האדם להרגיל ילדיו בעודם קטנים לעבודת הבורא ולכל מדה טובה. ואל ירגילם מפני נענועיו אליהם בדרך שרירות לבם בקטנות, כדרך עולם שהקטן מכה, מקלל ומחרף אבותיו ושאר אנשים חשובים, חושבים האבות מעשים ההמה לחריפות ושוחקין עליו ומלמדין אותו לעשות כזה יותר ויותר. ולא כן הדבר, יען ההרגל על כל דבר שלטון, ואם הנער יחנך עצמו עפ"י דרכים אלו מנעוריו כי גם יזקין לא יסור מהם. רק יטיל אימה עליהם בעוד שהם קטנים קטנים על כל דבר ודבר למען יהיו סרים למשמעתו כשיגדלו. אכן אל יטיל עליהם אימה יתירה ביותר, ובפרט לקטנים שהם רבי לבב ביותר יש לחוש שאם יכבד עולו עליהם בקושי יברח אנה ואנה, ואפשר שיעשה ח"ו מעשה לאבד עצמו לדעת, ולזה צריך דעת ותבונה יתירה איכבה להתנהג בהם. וישפוט כל אדם בעצמו טבע ילדיו מהו ועל אופן טבעם יתנהג... אפילו אופן המוסר הראוי להם אל יהיה בתמידות שמפני הרגלם אל ישניחו כלל. גם יש לחוש שע"י שתמיד חמה שפוכה עליהם יבעטו בו וישימו דברי מוסר ככלב המנבט, שכן דרך העולם באמת, וענין זה צריך אפילו במוסרי לנדרים כגון בניו ובני ביתו... אמרו חז"ל: יצר, תינוק ואשה תהא שמאל דוחה וימין מקרבת¹, שאחרי הכאותיו ותוכחותיו יחניף לו תיכף בדבר אחר באופן שלא ירגיש התינוק, כאלו נחרט אביו על הכאותיו. ועל כל פנים לא יגום לקטן שביום מחר או לאחר זמן יכה אותו על מעשיו הרעים, שיש לחוש שע"י כן יעשה מעשה בנפשו ח"ו², רק ענש יענוש אותו תיכף, או ישתוק עד שישלם לו כפעלו.

ילמד³ : בנו תורה בקטנותו מעט כפי שיוכל הנער לסבול והשם יתברך מתעלם כשהקטנים משיחין בתורה אע"פ שהם מגמגמים... כיצד, כשהקטן מתחיל לדבר מלמדו תורה צוה לנו משה, ופסוק ראשון של קריאת שמע ישראל בשעת ננוב ידים, וכשיגדל יותר מוסיף ללמדו קצת פסוקין על פה. וכשיהיה בן שלש שנים מתחיל ללמדו האותיות, ויפיהם הקטנים כמה שהם מחאזים ויאמר להם הגה לכם דבש, קליות אנונים כדי שילך לביהם וילמוד...

ילמוד קטן לנשק ידי אביו ואמו ורבו והגדולים והחסידים⁴, וכל מי שהקטן מנשק את ידיו צריך לשום ידו עליו ולברכו...

אם ישמע האב דבר מגונה שעשאוהו אחרים יפליג בננותם בפני בנו ויאמר: תכא קללה על פלוני שעשה כך ועל כל העושה כמוהו, ואם ישמע דבר משובח שעשאוהו אחרים יפליג בשבחם מאד בפני בנו כדי שיתאוה לעשותו.

1. סופה מ"ז א'. 2. ע"י מס' שמחות פרק ב'.

3. פה מביא המחבר איזה דברים מספר "ראשית הכמה" בהוספת נוסף משלו.

4. על זה מעיר המחבר: נראה לי שזהו לפי מנהגם של הספרדים כמ"ש במ'

הכונות שבלי שבת הסנהג כן. נראה אימא שבפרנקפורט לא נהגו כך.

בשיקום בבקר להפלה יוליך בנו עמו לבית הכנסת, ודוקא כשיודע בנו להתפלל או לפחות לענות, אמר יהא שמה רבאי וכיוצא... כשילך לביקור חולים ולהכנסת כלה והוצאת המת וכיוצא יוליך בנו עמו כדי שירגילהו בעשית המצוה, ובקור חולים שכתבתי לאו דוקא, מטעם שחיישינן שמא יסכן הילד חס ושלום.

אל ימנע אדם אף מבנו הגדול, אפילו הנשוי, מוסרו ותוכחותיו, ובפרט פה עמנו שהעשירים משיאים בניהם בבני ייד או טיו שנה, שראוי לאב לשבור לבנו מלמד גם אחרי נשואיהם, למען לא יפרק הבן עול תורה ויראה מעליו עיי רוב האותיו בעושר בלי שום עול כלל, שיש להם כמה שנים מזונות על שלחן אביהם וחמיהם...

כתב ב, מעלת המדות¹: לא ילמד בניו לאכול בשר ולשתות יין אפילו הוא עשיר ביותר, אלא כמה שיוכלו לחיות את עצמם. ומתלא אמר: אויז אינם פויאר איז נוט איין איידילמן צו ציעהען, אבער אויז איינם איידילמן קען מען ניט וואל איין פויאר ציהן.

כלל גדול בהנהגת בניו להרגילם בקטנותם שלא יהיה שום דופי בדבורם הן בלשון הרע, קללה, שבועה, נביל פה או שום כינוי לחברו... ותקון גדול הוא שהאב בעצמו ישמר כמפני חרב שלא ירגיל על לשונו שום דבר רע מכל הניל, גם כשישמע אנשים אחרים מדברים לשון גרוע בפני הבן יקפיד מאד על המדבר וממילא ישמר הבן פיו ולשונו מדברי גנות. אל יכנה האב את בנו בשם מגונה, הן דרך חבה או דרך רוגז, כמו: שרץ טמא, מומר, חמור וכיוצא. וכן לא יאמר לו דרך שחוק: חתול תנשך אותך, וכן כלל או סוס.

ג. סדר למוד בנים קטנים.

מצות עשה שילמד אב את בנו ואת בן בנו תורה או לשכור להם מלמד... ונראה לי שאם האב חכם בתורה טוב יותר שישכור להם מלמד משילמוד הוא עצמו עמהם בעורם קטנים, שהלמוד ההוא מבטלו מלמודו הגדול והחשוב... חזקיהו מלך יהודה הרכיב בעצמו ובכבודו את בניו על כתפיו לבית הספר², ואם כן מי לנו גדול ממנו שנחום על כבודו מלדויליכם לבית הספר... ונראה לי שאין לאב לבטל מלמודו כשביל הולכת בנו לבית הספר, רק יורו בני ביתו על הולכתם, והאשה ראוי לה להודרו ביתר שאת על זה...

ואל יכביר על החינוך ללמד יותר מהבנות, ואם הגיע לכלל שנים ואין לו הבנה כלל יושיבהו בביהמ"ד לשמוע בקול ילדים הלומדים ועיי הרגלם אפשר שיקנה לב, ואל יעתיקו מלמוד אחד ללמוד אחר עד שיהיה רגיל ובקי מאד בלמוד שלמד כבר, על דרך משל: אל יתחיל ללמוד הנקודות עד שיהיה בקי בהכרת האותיות מאד, וכן

1. צרי יחיאל ב"ר יקותיאל, נדפס בקריסונה שויו ופעמים רבות אחרי זה.

2. עיין דברי "ספר חסידים" לעיל ע' י"ב.

3. עיין, מנורת המאור, נר ג' פרק א' כלל ב' חלק א' וסמ' ברכות דף י' ע"א.

אל יתחיל ללמדו חבור האותיות, דהיינו תפלה, עד שירע היטב לקרא אותיות בנקודתן. ואני הנבר ראיתי רבים, טובים ושלמים ומבינים שלא ידעו לקרות בדיוק לפי הנקודות, ואין זה רק מפני שלא הורגלו לקרותם בדיוק מקטנותם ושכשתא כיון דעל על. והמקרים ללמדו קודם הזמן הניל לא עלתה בידו אלא צער בנן, וקרוב בעיני לומר שלא זו שלא יועיל למוד ההוא, אלא אף זו שגם כי יבא זמנו תהיה דעתו עבודה מלקבל הלמוד כראוי...

גם במקרא יתמיד עד שיהיה הניל בו מאד, עד שיתחיל משניות ונמרא, והנאון מהוריר ליוא זיל מפראנ כתב בספר, נור אריה¹ שלא יתחיל אדם ללמד את בנו סדרא אחרת טרם שנמר את זו שלפניה, דאם לא כן בסוף השנה אין ביד התינוק רק מעט מסדרא זו ומעט מסדרא אחרת, רק ילמד סדרא אחת עם החבור² וכן תמיד עד שיתחיל ללמדו משניות, אבל אני לא ראיתי מי שמקפיד על למוד שכזה. ואם אין לתינוק לב להבין צורתא דשמעתא ילמדהו מקרא נביאים וכתובים זמן מה, אולי בתוך זה הזמן יתן לן הקדוש ברוך הוא לב להבין. וכשיהיה בן עשר נראה לי שילמדהו משניות, אף אם אין לו הבנה, על דרך ודלוננו עלי אהבה... ואל יתיאש מן הרחמים עד שיהיה הבן בר מצוה ועוד לבכו אטום מהבין סוגיות דאביי ורבא, או נוח שיסלקהו מלמוד התלמוד... רק ילמדו עשרים וארבעה, שאין צריך להבנתו לב בולי האי ומושך לבו של אדם ליראה, וגם מדי שבת בשבתו עם ששת ימי המעשה הסדרה עם פרשי, ולפחות עם החבור, וגם ילמדהו הנהגת האדם וסדר היום, שלחן ערוך עד הלכות-שבת.

ד. מה מאד נחשב בעיני לאסור גדול³ מה שהעשירים שוכרים לבנותיהם יודע נגן ללמדם כלי שיר, כי אין זה אלא להתענג ולהתיהר במ. (סי' תתיץ).

ה. אמר ר' יוחנן כל הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה עליו הכתוב ואמר ואני נתתי להם חוקים לא טובים⁴, ולכן נהגתי בעצמי כשאמרתי לתלמידי עשרים וארבע אמרתי בנינון כמו רות⁴ וכיוצא, ואף שהייתי בזה שחוק לכל תלמידי, אכן בנמרא ובפוסקים אין אני יודע נגן, ואפשר דאופן אמירתנו בדרך פלפול מקרי זמרה. (פרק קביעת העת לתורה).

מת. מתוך ספר, תורת חיים להנאון ר' אברהם חיים שור (מת שציב), בחירושו למס' סנהדרין סרק יא.

אמרו ליה רבנן לר' יהושע בן לוי: אתו דרדקי האידנא לבי מדרשא ואמרו מילי דאפילו בימי יהושע בן נון לא אתמר כותייהו: אלף בית—אלף בינה; גימל דלית—

1. עיין לעיל ע' מ"ו. 2. חבור המלים, הפסוקים והענינים, היינו לא רק פרוש המלים

כי אם גם המובן הכללי של הפסוק או הפרשה.

3. מנלה ל"ב א'. 4. ע"י לעיל ס' חסידים ס"י ל"ב.

נמול דלים, מיט פשוטה כרעיה דנימל לנבי דלית, שכן דרכו של נומל חסדים לרוך
אחר דלים, ומיט פשוטה כרעיה דדלית לנבי נימל, דלימצי ליה נפשיה וכו' (שבת
קיד א')... לכך נראה דהיינו מה שהמלמדים בשלומדים עם הקטנים אותיות איב אומרים
להם, שצורת הנימל יש לה כמין כים תלוי לה בצדה, ובאמת דמות
צורתה כך הוא ולא שיחת תולין הוא, אולי רמז הוא לדרשה זו דנומל חסדים צריך
להיות לו כים מלא מעות תלוי בצדו, ולרוך אחר דלים, שיהא מעותיו מזומנים בידו,
ולא יאמר לך ושוב ומחר אתן, ואת הדלת מכנים ברנל קצר, רמז דלימציה
ליה נפשיה וילך לאט, ולא ירחיב פסיעותיו לברוח ממנו, ואת האלף ממשי לין
אותם המלמדים לאדם שיש לו כד אחד בידו ושואב מים וכד אחד
על גבו, שמא רמז הוא נמי לדרשה זו דאלף בינה, לומר שצריך האדם להתמיד בתורה,
להעמיק בה וחזור ומעמיק בה... דומה לאדם שכבר שאב כד מים מן הנהר והעמידו
על גב שכמו ושוחה לשאוב כד שני... וצורת הבית אומרים שפיה פתוח (ים)
ורחבה, רמז נמי שצריך האדם להרחיב פיו בבניה...

טט. ספר, כיצד סדר משנה לר' משה ביר אהרן מארפטשיק.
נדפס רק פעם אחת בלובלין שציה, ואיירי דושר איכס, ועתה,
לפי הידוע, נמצא ממנו רק אכסמפלר אחד בעולם והוא באוצר
הספרים אשר באוכספורד. מפני חשיבותו ויקרת מציאותו אני
חוזר ומדפיסו כולו בשלמות והשמטתי רק מה שהוא מביא מדברי
בעל עוללות אפרים. הוא מחזיק ייב דפים עם השער בפירמט 16°.
המחבר, שהיה מלמד תינוקות, נותן לנו תמונה שלמה ובהירה
ממצב החנוך בזמנו. קצת ידיעות על המחבר ומשפחתו עי' דר
ל. לוין ביאהר-בוק ד. יוד. ליט. גיו. כרך ה' עמ' 106.

(שער הספר) ספר כיצד סדר משנה.

ראו זה דבר חדש הוא כבר לא / היה לעולמים. / קונטרס זה מעט הכמות
ורב האיכות, והוא / חבור נאה ללמד את בני יהודא ואת נערי בני / ישראל, כי בו
ידובר כיצד סדר משנה / תנוקות של בית רבן, וגם ידובר בו מקצת / מוסר והנהגת
הנערים, הגדולים וגם הקטנים, / לכן עושו נושו חושו לקנות זה הקונטרס בדמים /
מועטים, ותוכו לראות בניכם ובני בניכם / כבני יששכר יודעי בינה לעתים / ובביאת
משיחנו ובבנין בית המקדש במקדם / בימינו וכימים מועטים.

כה תפילה למה בן הר' אהרן ויל איש / מארפטשיק, המלמד
לבני אדם דעת / ובינה ואורחות חיים, חתן ר' איסרל מלובלין.

ולמען זכות בהם את הרבים הובא אל בית / הדפוס פה קיק לובלין, בשנת
כיצד סדר / מ'שניה' (= שציה) לפיק, בדפוס אשר הוקם ע"י החכם / השלם מהר"ר צבי ויל
ביר אברהם קלונימוס יפה / ויל, תחת ממשלת אדוננו המלך האדיר / וולרסלב יריה,

ה ק ד מ ה .

אמר המחבר. הנה הואלתי לדבר, מלין לחבר. בהיות שכבר צווחו קמאי דקמאי מענין נודל הכלבול והקלקול סדר לימוד תינוקות של בית רבן, שעליהם העולם עומד כאשר הוא הכל פה שאין בו חטא, בפרט הגאון נדול הדור, האביר הישראלי, מרנא ורבנא מהר"ל מפראג ויל, שכתב כמעט בכל ספריו שחבר¹, ובפרט בדרש שדרש בקיק פוזנא² במית (= במתן תורה, בחג השבועות) שנת שניב לפיק ונדפסה אותה הדרשה בקיק פראג, ושגאג כארי והאריך שם ויל בסוף דבריו: ,לספר כל הקלקולים יטריח וידאיב על המספרים, ועל כל הדברים האלה הנה קולי שאנת אריה וקול שחל ובמר נפשי אבכה ורמע תרמע עיני, ואליכם אישים אקרא ולפני כל אשר תורת אלהינו בלבם וחסים על כבוד השי ותורתו אשתטח ואקוד ארצה: תעמרו נא בפרצה זאת והושיעונו כי באו מים עד נפש, כי בארצות אלה פנה הוד התורה, ויה הודה והדרה, אוי לנפשינו כי נמלנו רעה ומה נעשה ליום פקודה, והאריך שם בדבריו יעיש, ואחריו בא הגאון תפארת ישראל מרנא ורבנא מהר"ר אפרים מפראג ויל שכתב בספר ,עמודי שש, וכתוב בסוף עמוד התורה ויל³... וגם בסיים עמוד השלום כתב ש,שום מלמד אינו מלמד את תלמידיו מוסר השכל שינהוג בבוד במי שהוא נדול ממנו בשנים או כמעלה ואינו מקפיד כי אם ללמוד עמו חקן כדי שיטול שכירותו, ודבר זה הוא סבה להעדר השלום, כי למוד הוא מנעוריו לקנטר ולבעוט, על כן דבר זה צריך תיקון נדול עם המלמדים שידריכו נערי ישראל בנעוריהם בדרך ארץ ומוסר, ושישאו פני זקן ויהיה מורא שמים ומורא רבם עליהם, גם כי יזקינו יהיו מורגלים לשמוע בקול מורים ויכנסו דברי תוכחותיהם באזניהם כי כך הורגלו מעודם, כי מכל דבר שהאדם מתפעל בנעוריו עישה בו רשם ויהיה הדבר אצלו טבע קיים לא יסור ממנו לעולם, עיכ דבריו דברי פי חכם חן.

הנה אנכי איש רש ונקלה, מלמל נבר מלמלה, חוסר [כל] וריקם דלה דלה, נשלל מכל טוב קטנה וגדולה, מבית הון ונחלה, שהיה לי בארץ מעררין בקיק פיוענץ (Bisenz) ואני הייתי בתוך הגולה⁴, ומימי הייתי עוסק במעשי חייא⁵ יום ולילה, ברינה וצהלה, בתלמוד תורה כנגד הכל שקולה⁶, הנסתרות להי אלהינו ולנו הנגלה, עד שבאתי לעיר ואם בישראל קיק לובלין המהוללה, וגם פה לא עסקתי בעסק אחר רק בעסק מלמדי תינוקות של בית רבן, ומשל הדיוט הוא: אין יודע מי

1. עיי לעיל ע' ס"ס-נ"ב. 2. עיי לעיל ע' ס"ח.

3. המחבר מעתיק את דבריו בעל ,עמודי שש' שהובאו לעיל ע' ס"ב מן ,ובמסור זה ראיתי לחתום עמוד התורה: עד ,לסוף של הכל שקורין חלוקי.

4. גירוש כללי של היהודים במערותין לא היה באותו זמן, אבל היו כנראה גירושים מקהלות בודדות. כך גורשו היהודים מציץ והוציפלוץ סמוך לשנת ש"ס (עיי שו"ת מהר"ם מלובלין סי' ס"ו) ומרנמי פראג השתדלו להעביר את רוע הגזירה.

5. עיי ב"ס פ"ח ב'. 6. ותלמוד תורה כנגד כלם, פאה מ"א מ"א.

שהמנעל דוחקו אלא מי שיש ברנליו, והנה אנכי יחוש כתוש שפל, תלמיד
דתלמידי תלמידיהם, ראיתי שהספרים של הנאונים הנ"ל אינם בנמצא כי
אם אחד בעיר ושנים במשפחה, וגם אם גדולים בערכם וכמעלחם. לכן לקטתי מספריהם
ומשאר ספרי הקודש לקומי בתר לקומי ומעט מזער שהוספתי מקוצר שכלי, וחברתי
קונטרס קטן זה בכמות ורב באיכות על סדר הלימוד תנוקות של בית רבן, ולא באתי
כמודיר. רק כמוכיר הדברים איך יתנהגו וקנים עם נערים, ובכלל זה אזכיר הנשים
והזכרים, שילכו בדרכי ישרים, וקראתי שם הספר, כיצד סדר משנה כי השנה הבעל
יהיה הפרט מ'שנה', ויקום בנו המדרש¹: אין הגליות מתקבצות אלא בזכות המשנה,
כאשר אבאר לקמן אייה. וגם ראה ראיתי שתי ראיות המניעות והסבות הגורמים
הקלקול והבלבול סדר משנה תנוקות של בית רבן הלא המה כמו עשרה דברים.
קצתם מצד המלמד וקצתם מצד הבעלים וקצתם מצד הנערים, ואלה הם:

הסיבה ראשונה היא זאת, שכל מלמד יש לו לפחות עשרים
נערים, ובתוכם הם נ' או ד' שלומדין נמסית², וב' או ג' שלומדין
חצי הלכות³, ועוד ב' או ג' שלומדין מקרא או משנה, נמצא שכל
ראש מלמד יפרד והיה לארבעה ראשים ואיך אפשר שילמד היטב.

וזאת שנית גודל הקלקול והבלבול אשר אין לספר שמתחילין ללמוד עם נער
חומש קורם שרגיל הישב בסדור ולומד פרשה אחת בסדרה אחת ואח"כ בשבוע אחרת
בסדרה אחרת שקורין כצבור. וכן נוהגין כל השנה עד שקודם שיתחילו [הפרשה]
השניה ישכת הראשונה. נמצא בהמשך כל השנה לא ידע שום פסוק בכל התורה ולא
שום ענין. ואחר כך כשלומד סדרה אחת או שתיים עד גמירא מיד יתחיל משניות
ואינו לומד רק מסכת ברכות פרק א' או שנים, ומתחיל מיד נמרא,
ולומד גם כן בסדר הזה בשבוע זו הלכה א' או ב' ומדלג בשבוע
שניה בשיטה אחרת, ואינו לומד שום סדרה רק ביום ו', פסוק אחר
פסוק ביחד⁴, ומדלג רשי, ויתחיל עם הנער מיד תוספות אפילו אם בן
ח' או ט' ואינו ראוי לתוספות. וכך נוהגין עד אחר בר מצוה ואז הוא ערום
ועריה ואינו יודע שום מצוה בכל התורה, עד שלא נמצא כמעט אף אחד הרגיל במקרא
ומכ"ש במשנה. ואם יבא מי שירצה להדריכם בדרך אמת וישר אומרים: הלא אחר
הרוב יש לנמות.

ועוד בה שלישיה גודל הקלקול שהוא, הבעל הבית, בכל זמן וזמן
ישכיר בנו אצל מלמד אחר, ואין לך בלבול גדול מזה, כי ידוע מה שאמרו רז"ל
במסכת ערובין (נ"ג א'): בני יהודה דהוו גרסי מחר רביה נתקיימה תורתן בידן, בני

1. ויקר פר' ז'. 2. נמרא, פרשי, תוספות.

3. הכונה שלומדין חצי עמוד ביום או בשבוע, או לפי"ד נידסן, נמרא בלי פרשי ותוספות.

4. באופן זה חורו ביום ו' על הסדרת בתדרי ליטא, כל תלמיד אומר פסוק על הסדר

גליל דלא הוו נרסי מחד רביה לא נתקיימה תורתן בידן. ואמרו נמי (עבודה זרה י"ט א') בנמי בחד רביה מעלי כי היכי דלא לפלנו בלישניה.

ועל ארבעה לא אשיבנו, שכל מלמד צריך ללמוד עם השעה¹ והשעה דחוקה לו ותחלת מושבה מחלת לב, כי כל עת ורגע הוא מביט על השעה אם חצי או רבע, ואין לו מרגוע ואפילו י' שעות אי אפשר ללמוד כיום, איכא אי אפשר שלא יקום בארור עושה מלאכת שמים ברמיה².

וחמישיתו אוסיף עליו (ויקרא ה' ט"ז), והוא כלל גדול בתורה שמביא לידי שכחה, שאינם נותנים לחזור על תלמודם הן מקרא הן משנה הן תלמוד, מה שלמד בשבוע זו אינם חוזרים בשבוע אחרת ואיך יבא הנער לתכלית טוב ואמית, ואת השש (שמות ל"ה כ"ה), שכל מלמד צריך להחניף לבעל הבית כדי שלא יקה הנער ממנו, ועשה זאת ולומד עמו אעפ"י שאינו ראוי למשניות או לנמרא ומהלל ומשבח לנער בפני אביו, וגם לפעמים הוצרך להחניף לנער עצמו כדי שילמוד אצלו. גם זו סיבה גדולה וקלקול גמור.

ואתן חלק לשבעה (קהלת י"א ב'), כי הרוב בעלי הבתים אין ידם משנת לשכור לבנו מלמד טוב ואצ"ל חברותה טובה, ויש לו בן שיהיה לבו פתוח בפתחו של אולם וצריך לשכור כאשר מצא, וידוע מה שאמרו רז"ל במס' נדרים פ' בתרא (פ"א א') הוהרו בבני עניים שמהם תצא תורה, וזה נמי סיבה שלא יוכל הנער לבא לתכליתו.

וגם לשמונה (קהלת ש"ס), שכל מלמד צריך לדאוג בכל שנה ושנה על דירה, כי בשנה זו יש לו דירה אצל בעל בית זה ובשנה אחרת אינו רוצה להתחיל עד שמעלה אותו בדמים, וצריך ליתן ארבעים או המשים זהובים ויותר מדירה, ואח"כ צריך לדאוג על שאר צרכי הבית ואין סיפוקו בידו משנת על הוצאות שדומות למרוכות והנם למשא כבד על המלמד.

ואת התשיעית, שכל מלמד שלומד בביתו אצל אשתו ובניו איא שיוכל ללמוד על נכון, כי יש לו בטלים הרבה כנגדו הן מצד אשתו ובניו שמבטלים אותו ושאר צרכי הבית שמוטלים עליו ושמעתתא בעי צילתא, וכיש מי שיש לו עסקים אחרים במשא ומתן שמבטלים בזה מלמוד.

ועוד בה עשריה (ישעיהו ו' י"ג), שבירות הלמוד הוא קשה להוציא מיד הבעל בית ואצ"ל הוא נושא את נפשו, והיו תלואים—זה הכומץ על בעל בית³, ואם אין למלמד על פרנסת ביתו צריך להשכין כל מה שיש לו וללוות, ואם אין לו משכון צריך לסבול דוחק גדול ואיך יוכל לעיין במושכלות וללמד בדת ובהלכה.

לכן כל אשר נגע יראת ה' בלבו והרד על דברו, דברי תורת אלהינו, לעשות עמודים שלא יפול בכללה ישמור סדר הלמוד המבואר לפנינו:

1. מפני רבוי ה"כתות". 2. ע"י ב"ב כ"ב א'.

3. דומה למה שאמרו במד"ר למגלת אסתר: והיו חייך תלואים לך סגור — זה הלוקח חטים לשנה, עיי"ש עיר דרשות רבות.

התיקין לסבה ראשונה ושניה, שיכול ורשאי כל מלמד לקחת אפילו עשרים נערים רק שיהיו כלם שוים, או כלם מקרא, או כלם משנה, או כלם נמנית, וילמוד עמם כל היום כסדר ובלא שעה, כמו שהיה בימי חכמי התלמוד שהיה לכל מלמד כיה נערים, וכשהיה לו ריש דוכני היה יכול להיות לו ארבעים נערים, כראיתא במס' בבא בתרא נד' כ"ב ע"א). בודאי לא היה לומר עם השעה ולא היה צריך לשבור המוח כל כך עם הנער שלא היה ראוי ללמוד הלכה ותוספות, כמו שמצינו עתה בזמנינו ובדורנו הללו, שרוצים להתחכם מהר ודולנים הכל מקרא ומשנה ומלמדים עם הנער מבן ח' ומבן ט' מיד נמרא ותוספות עד בר מצוה, או לכל היותר עד י"ד שנים, ואחר כך קוראים לו שם בחרות ואז הוא ערום ועניה ממקרא ומתלמוד ואינו יודע שום דבר בכל התורה, אבל כך היה סדר: מתחיל מקרא [ולומר] עד גמירא, שהיה בקי בכל המקרא היטב כמו שמצינו כמה פעמים בנמרא: פנע בההוא ינוקא אמר לו: פסוק לי בסוקך, פשוט שהיו לומדין מחמש שנים עד עשרה שנים מקרא ואחיב מעשרה שנים משנה, כמו שאמרו במס' אבות בן ה' למקרא וב"י, זה היה עקר למודם בנערוthם והיו בקיאים בהם בעל פה, שהיא יותר קרובה לאדם לזכור מפלפול התלמוד, ומכ"ש מתוספות.

ולכן סדרו חכמינו ז"ל למוד האדם בבדי שיתקיים בן, ואפשר מזה הטעם נחנו חז"ל שיעור לבן ה' למקרא ובן י' למשנה ובן ט"ו לתלמוד, כי אחר שעסק ה' שנים במקרא די לו בזה, כי מקרא מדה ואינה מדה¹, ואין ענין למידתם עכשיו כי אם למלאת בטנו של קטן מכל העינים והספורים שיש בכל המקרא, בין בתורה בין בנביאים בין בכחובים, ולידע עוד הקריאה עצמה ברקדוק יפה שלא יצטרך לחזור עליה לכתחילה. אבל ענין הפירוש אין זמנו עתה, כי אם בזמן למוד הנמרא, שיש לו זמן רב ויעסוק להבין פירוש המקרא וטעם כל ענין וענין, ולא נחנו זמן יותר מחמש שנים, משום שמי שאינו רואה סימן ברכה בלמודו בזמן ה' שנים שוב לא יראה לעולם, ולמדו זה מן הלויים שני בהם (במדבר ח' כ"ד): וזאת אשר ללויים מבן כיה שנה יבא לצבא וגו' ובמקום אחר כתיב (שם ד' ג') מבן שלשים שנה, הא כיצד? מבן כיה יבא ללמוד הלכות עבודה ומבן ל' יעבר, ונחנו להם זמן ה' שנים (ע"י חולין כ"ד א'). ובן הענין בכל הלמודים גדולים וקטנים, ואחר שהשלים י' שנים ונבטל בשנה י"א יש לו לעסוק במשנה, ולאביו להשתדל עם בניו על זה, והענין הוא כי גרסא דינקותא היא מתקיימת וגם כי יזקין לא יסור ממנו, ומשום הכי לא המריחוהו לעסוק בענין הבנה והעיון כל זמן שהוא קטן, ששכלו עדיין לא נתישב, אבל המריחוהו לעסוק במקרא ובמשנה, גרסא לבד שתתקיים לו לעת הצורך ואין אנו היששין מן ההבנה, דלימוד אינש והדר ליסבר (שבת ס"ג א').

וכשהוא בן ט"ו או מתחיל להשיג בשכלו את השלימות האמתי ולמאס בימי הנערות ושכלו מתחזק ומקרב את עצמו אל ימי הבחרות ויש לו דעה רחבה או יש לו

1. ע"י ב"ם ל"ג א'. כל הקטע הזה לקוח מס', סדר היום' לר' משה נ' מכיר בפירושו למשנת

ללמוד התלמוד אשר בו הפלפול דק ועמוק, ולא פלוג רבנן בין תלמיד חריף לשאינו חריף, כי הם הניעו לסוף דעתן של בני אדם והם הורו לנו את הדרך אשר נלך בה ואת המעשה אשר נעשה, ולא נסור ימין ושמאל, ודלא כהנך אשר טרם ידעו בניהם לקרא אביו ואמו יתחיל ללמוד הגמרא, הלכה ותוספות, נמצא שהנער כל ימי נערותו שהוכרן בחקפו ובגבירתו הוא מכלה אותו הזמן בעסק הפלפול לצלול במים אדירים, ואח"כ משהגדיל והוכרן מתחיל לטשטש והולך וחסור, ואז קשה לו ללמוד חלקי המקרא, ומביש חלקי המשנה שארו"ל (בבא מציעא ל"ג א'): לעולם היו רץ למשנה יותר מן התלמוד, והמשנה אם ירצה האדם ללמוד בעל פה צריכין זכרון פנוי ושפוי, וזכרון זך וצח כעצם השמים לטהר. ובהגיע אדם להיות ט"ו שנה או שכלו טרוד והוכרן טרוד בהבלי הזמן, מחמת שרוצה בשערו לסלסל ובגדיו לשלשל ולהיות נמנה בין הבחורים, ואז אין לו פנאי ללמוד מקרא ומשנה והנה הנם מונחים בקרן זוית, ונמצא כל אופן נלגל הלמוד תסוב על המגדל הפורח באויר שאין לו יסוד המקרא והמשנה. ואמרו במדרש פ' צו': המשנה היא עמוד ברזל לתורה, כי על המשנה יש לאדם יסוד ברזל שעליו התורה, הוא התלמוד, נבנה, וכן המקרא. ובמס' סנהדרין פ' היו בודקין אמרו (דף מ"ב א'): כי בתחבולות תעשה לך מלחמה – אמר ר' אחאי: במי אתה מוצא מלחמה של תורה במי שיש בידו חבילות של משנה. קרי רב יוסף אנפשיה: ורב תבואות בכח שור (משלי י"ד ד'), ופרשיי מלחמה של תורה – הוריותיה ולעמוד על בוריה ועל עקרה, לא באדם המפולפל ומחורד ובעל סברה ולא למד משניות וברייתות הרבה, כי מהיכן יתגלה לו הסוד. והאריך שם בפירוש, יע"ש. וגם שם בפרק חלק (דף צ"ט א') אמרו: את דבר ה' בזה – ר' נתן אומר כל שאינו משגיח על המשנה, והן הן מעשי הדור הזה, שאין א' משגיח על המשנה בחשבו, שלא יקרא חכם רק ע"י תלמוד שהוא פלפול, וזה כי אין למודו אלא בשביל החכמה, שכל אדם מבקש להתחכם בטבע ואינו מבקש לדעת המצוות בעצמם.

לכן טוב לבני אדם, שיתנו ללמוד מקרא תחלה כסדר מראש עד סוף ולחזור עליו מדי יום ביום עד שתהיה שגורה בפה, ואח"כ יעתיקו אל המשנה למוד גמור, אבל על כל פנים לא ילמוד גמרא עם הנער כלל וכלל קודם עשרה שנים, ואח"כ תלמוד הלכות לפחות ג' שנים רצופים ורשיי עד שיהיה מורגל ושגור בפה ואח"כ יתחיל בתוספות. וכל סדר הלמוד ע"פ שגדרו חז"ל כדאיתא במס' ברכות פ' א' (דף ה' ע"א): אמר רבי לוי מאי דכתיב ואתנה לך את לוחות האבן והתורה ונני לוחות – אלו י" דברות, והתורה – זו מקרא, והמצוה – זו משנה, אשר כתבתי – זו נביאים וכתובים, להורותם – זו תלמוד. הרי נמסר לנו כסדר מקרא ומשנה ותלמוד, ואין צריך להאריך בראיות שהם מלאים במדרשים סדר התורה. וכפי הנמסר לנו כן יהא למודו, ולא כאשר אנשים חוטאים ומחטיאים אשר כל כונתם בתורה לשם יוהרא² ומונעים בניהם

1. ויקר מר' כ"א, ואין זה בפרשת צו כי אם באחרי מות.

2. חר"ם נידמן קרא: לשם מקרא, ונדחק לפרש, לשם מקרא' כמו למען יקראוהו רבני. אבל

בחתקת פוסטגרפית שלפני אני קורא: יוהרא' – יהירות, נאות.

מזה באמרם: טוב שילמוד בנך פלפול הנמרא והתוספות תחלה וחידור ואחיב ילמוד
 הכל מעצמו, והם מעשה חידורים חידורים, ומלמדים הנערים לצפצף כעוף המצפצף
 ואינו יודע מה, ומפסידין שבר הגדול המיועד למשנה, כמו שאמרו במדרש פ' צו¹: אין
 הגליות מתכנסין אלא בזכות המשנה, שני' (הושע ח' י') גם כי יתנו בנויים עתה אקבצם.
 כן הוא סדר הלמוד במדינות אלו, מה שאין כן בארץ הקדושה, שמצוי
 הוא ומורגל ושכיחי רבים וכן שלמים הבקיאים בסדרי משנה בעל פה, כאשר
 אנחנו פה היום בקיאים באשרי, ומכיש בחלקי המקרא. והסיבה ללמוד הגיל הוא זה
 הגיל בהקדמה, כי במדינות אלו לרובו ככלו יש למלמד אחד תלמידים כלם מנילים
 שונים, זה לומד סידור וזה לומד קרא מקרא וזה נמרא וזה תוספות וזה חילק על רבו,
 ולא ראי זה כראי זה, נמצא כל מלמד שיש לו י' נערים ואין למודם שוה בתורה אחת
 להם או אין כל נער לומד ביום כי אם שעה אחת הקצוב לו, ואחיב יושב בטל כי אין
 לו חבר, וגם המלמד אינו יכול להשגיח ולהציק עליו בשעה שהוא טרוד בלמוד הנער
 השני בענין אחר. וגם למלמד הדבר הוא קשה מאד למשא ולבלבול, ונבול יכול גם
 הוא גם הנערים, ואפילו אם לפעמים אדם רוצה לילך עם בנו כסדר הלמוד כאשר
 הורו לנו חז"ל או בטילה דעתו אצל הרוב, ואין לו חבר, והוכרח היחיד ההוא להוליך
 את בנו ניכ בדרך לא כבושה, וכשבנו מריח בריח המקרא, בהיחא דלאו מלחא היא,
 או תבא מתחיל הנמרא והלכות ופוסע שש מעלות בפסיעה אחת, ולרוב פעמים שהנער
 בן י"ב או י"ג או הוא במעלה העליונה, ואחר כך הוא חזי יורד למטה ומתמעט. כל
 זה הוא לסבה הנוכרת, וכן העצה הנכונה והיא עצת ה' היא חקום לעשות כדרך
 שעושים בא"י, שאין שליח ה' עושה שתי שליחות. רק כל מלמד ומלמד בעל
 מלאכה אחת הוא, מקרא לחוד ומשנה לחוד, וכן מאלפא ביתא
 ולמעלה כל א' עושה מלאכה אחת בסדר הלמוד, ולכל מדרגה
 ומדרגה יש לו בית הלמוד מיוחד, והתועלת רב הוא לתלמיד
 ולמלמדו, כי כל תלמיד שונה פרקו מאה פעמים ואחד כמה שהוא
 לומד שעורו ובמה שהוא שומע כל היום הדברים היוצאים מפי
 חבריו, וגם יש לו חבירים שיכולים לחזור עמו. וגם המלמד יכול בנקל
 להשגיח על כלם כסיקור אחד, ונמצא שהתלמיד רואה סימן ברכה בלמודו
 בזמן א' יותר ממה שרואה בשנתיים ימי הרעב. וגם הוא תועלת באופן זה שהמלמד
 יכול ללמוד עם נערים רבים, מטעם נר לאחד נר למאה, עד שמלמד
 א' יספיק לכיה נערים, ובפרט אם יש לו ריש דוכנא, ואז יוכל המלמד
 ליקח שכר מועט מנער אחד לא עשרים או שלשים זהובים מנער א',
 ולא יהיה נכר שוע לפני דל, ואם עשיר ואם עני. ואם דל ישכב לבטח
 שיהיה לבנו מלמד להועיל. מה שאין כן כשאינו כן, כי כסף יענה את הכל, ועניים
 בשפל ישבו. ונמצא על פי העצה הזאת הנותן ונתן והמקבל כלם על מקומם יבואו בשלום,
 וראוי לתקנו בקהלות גדולות אשר שם עררי צאן גדיים ושלמים. ודי בענין זה.

ותיקון לסבות אחרות בכלל ובפרט הוא חזרת הלמוד כמיש (תהלים קמ"ט ו'): חרב פיפות בידם, ר"ל התורה הנקרא חרב, כמיש (שה"ש נ' ח'): כלם אחווי חרב מלמדי מלחמה, צריך כל תלמיד שתי פיות בלמוד התורה, כי פה אחד צריך לו כדי ללמוד הלכה ושעור של אותו יום, ועוד צריך לו פה אחד כדי לחזור על למודו כל יום שעור אחד מה שלומד מקודם. לא כמו שעושין מיד בשבוע אחרת ישבחו מה שלמדו בשבוע שעברה הן במקרא והן בתלמוד, כאשר למדו שיטת הלכה מיד יפנו לדרכם לומר כל אחד: מה לי עוד לעוק, כבר שמעתי שמה, ואין מרגילין תלמידים לחזור על למודם, וידוע שנמצא הרבה בתלמוד שעקר למודם היה מה שחזרו על תלמודם, כמו שמצינו במס' ברכות (ל"ח ב'): ר' חייא היה מהדר תלמודיה כל תלתין יומין. ומפרשי תוספות ביום שלשים וא' היה לחזור כל מה שהיה לומר בשלשים יום. לכן ראוי לכל מלמד לנהוג כן, שביום ר"ח לא יניד הלכה רק יחזור עם התלמידים כל מה שלמדו באותו חדש, והענש על זה בארו גם כן בפ' חלק (סנהדרין שם) מן הפסוק הנ"ל: את דבר ה' בזה-ר' יהושע בן קרחה אומר: כל המלמד תורה ואינו חוזר עליה דומה לאדם שזורע ואינו קוצר, וגם ידוע מה שאמרו במס' אבות: כל השוכח דבר אחד ממשנתו מתחייב בנפשו, לכן ירגיל כל מלמד את תלמידיו לחזור תמיד בכל יום יותר ויותר מאשר הם רודפים עתה אחר הפלפול ומבלים כל יום ויום בתוספות, אפילו אם הדף יהא מלא על כל נדויותיו מתוספות צריך ללמוד עמהם¹, ולמחר הם ישבחו, אבל כשיחזור במקום זה שמת הלכה בעל פה, או ילמוד במקום זה משניות, או עיי (= עין יעקב), או אלפסי ויחזור תמיד עליהם אז יהיה לו תועלת גדולה מזה שיהיה בקי בשטת הלכה במסכת כולה, כמו שמצינו בבבלי תוספות שמביאין כדיבור אחד כמה סוגיות נמרא, ויש בזה גם דבר חכמה: כשיחזור על תלמודו הוא מתחכם ונעשה חריף ויכול להקשות ולפרק.

ומשאר ענינים הנ"ל יתנו הקהל יציו בכל קהלה וקהלה, לפי גדלה ולפי ערכה, לבנות בתי מדרשות קבועים וישבו שם מלמדים בלא נשותיהם ובניהם וילמדו שם בקביעות עם התלמידים. מערב שבת לע"ש ילכו לבתיהם, כמו שהיו בדורות הראשונים היו מעמידים בכל עיר ועיר בתי מדרשות מיוחדים ליתן שם מלמדים עם הנערים וליתן שם גם בני עניים, שבשביל זה יהיה למוד בני העשירים מצליח בידם ולמודם יעלה יפה, ולא יצטרך מלמד להשגיח על השעה, רק יכול להיות לו אפילו ק' נערים כניל רק כלם שווים, וגם בעל הבית יניח את בנו ב' או ג' שנים אצל מלמד אחד עד שימלא בריסו בכשר ויין, ולא יצטרך מלמד להחניף לבעל הבית, ומכיש לנער, רק ילמוד באמת ובאמונה ולשיש ואו יצליח ואז ישביל כי לא יהיה למלמד שום בטול בעולם. ומענין השכירות של המלמד יתקנו בכל קהלה וקהלה לפי ראות עיני מנהיגי הקהלה יציו הכל לפי הזמן ולפי צורך השעה. על כל פנים יהא מחויב בעל הבית ליתן שלישית השכירות מקודם הזמן, או מרי חדש בחדשו,

1. עי' לעיל בדברי מהר"ל מפראג קס"ב ב'.

כרי שלא יצטרך המלמד לראונו על פרנסתו, כמו שכתוב בתשובת הרשב"א ברין חון ומלמד¹.

ועתה אכתב כיצד סדר משנה של המלמד, איך יתנהג עם התלמידים², המלמד צריך ללמוד עם התלמידים בנחת, מלה במלה, כל אחד כפי ערכו והשנתו ויראה לו פנים צהובות, ולא יקפיד עליהם להתכעס על חוסר דעתם וקוצר הבנתם והשגתם, כי לא כל הדעות שוות, ואעפ"י שנראה לו כפי הראוי שהיה להם להבין בבי' וגי' פעמים, אפשר שלא השיגה דעתם לכל מפני קושי הענין או מפני הבנת שכלם כאותה שעה, שאין כל השעות שוות, אלא ידבר להם בנחת בדברי רצון ופיוס בראשונה, עד שידע בודאי שהעכוב בא ממעוט השתדלותם, ומתוך שאין משימין לב אל הענין ומסיחין דעתם למקום אחר, אז וראי ראוי לכעוס עליהם אם הם קטנים בהכאה כל אחד לפי ערכו, ואם הם גדולים לזרוק מרה בהם ולהכלימם ולבישם בדברים עד שיכינו לבם ודעתם על הענין, ואם שואלים ממנו דבר של קושיא יתרץ להם בסבר פנים יפות ויטיב בעינו על שאלתם ויחדדם בעיניהם כדי שישאלו ויפתחו לבם בתורה, ואם מעכב בידם מלשאל, ואפילו יהיה דבר שאין בו טעם, פעם אחרת יתקשה בעיניהם דבר של טעם וימנעו עצמם מלשאל, וישאר בידם הדין או ההלכה כספק בלי טעם מספיק וידעו כצפצופי עופות. אדרבה כשאין בהם שואל לשאל דבר בהלכה יתכעס בעיניהם איך לא עלה בדעתם הקושי הזה הנמצא בהלכה הזו וזו, ויראה להם דרך כדי שיפלו מעצמם בקושיא פעם אחרת, כי כשהאדם נופל בקושיא הוא קרוב להבין הענין, כי הקושיא חצי תרוץ, ובוה יעלו בלמודם ויצליחו הצלחה גדולה בעיה.

וגם אלה לחכמים המלמדים עקר וכלל גדול, אשר צריך כל מלמד ומלמד להשגיח בעינא פקחא ולהציץ בהשקפה מעולה על הנערים, שלא ישחקו זה עם זה במיני שחוק וערוה, או יספרו לשון הרע ונבול פה חיו, כי הרבה פעמים יש למלמד נערים אשר לא ידעו בין ימינם לשמאלם הולכים לתומם כדעת החינוך, ויש ביניהם גדול היודע כי ערום הוא ופן חיו החוטא שהוא יאבד טובה הרבה מהקטנים וירגילם לדבר עברה. ובפרט בזמן החורף, שהתלמידים לנים בבית רבם וישכבו שנים או שלשה תחת כסות אחת, אז יהיה נזהר, וצריכין שמור ביותר שלא יצחקו וישחקו הנערים ויספרו חיו נבול פה וכיוצא בזה. וגם המלמד יהא נזהר תמיד להשגיח שלא ילכו שני נערים זה עם זה בפעם אחת לבית הכסא, ובפרט שרוח רעה השורה שם הוא עלול לטמא, וטמא טמא יקרא. וגם צריך להשגיח שלא יביאו כלום מבית אביהם וישאו ויתנו ביניהם זה לזה. ויזרוק מרה בתלמידים וידריכם בדרך אמת ויושר, וכן אמרו ז"ל לא המדרש עקר אלא המעשה (אבות פ"א). לכן ראוי למלמד לחקור אם הגער שומע בקול אביו ואם נזהר בנשילת

1. ע"י תשובת מהרי"י ווייץ סי' ק"נ: "ספר החינוך שכתבת—הטנה אינו ידוע לי, אבל הדעת

מכרעת שדינו כמו מלמד, דמלמד נוחנים לו הצי שכרו בתחלת הזמן מסוף לכלכל בני ביתו.

2. קטע זה לקוח מלה במלה מסי' "סדר היום" דרי' משה י' סכיר, ע"י בהוצ' ראשונה ויניציאה

ידים וברכת המוציא וברכת המזון, ואם מרוצה במה ששמו לפניו לאכול, וכן יצוה את הנער שיֵלֵךְ לביה להתפלל ולענות אמן יהשיר (= יהא שמה רבא), ושלא ידבר דברים בטלים בבית... ועל כל היוצא בזה ידקדק על הנערים לחנכם במצוות ולברך עני (= על נטילת ידים) וא"י (= ואשר יצר), וברכת הנהנין, ברכה ראשונה ואחרונה, וברכת הלבנה ולהנילם בתרבות ודרך ארץ, ומזה הצד מותר למלמד לקבל שכר מהנערים ולא שכר הלאמוד. כל מה שכתבתי למעלה הוא טיב ונקל לעשותו, אבל אם אב ואם רוצים לכסות פשע הנער וזדונו, כמו שיש מנהג רע שאביו או אמו מצוין למלמד, אפילו לפעמים לפני הנער, שלא יכה אותו, והנער שומע שאין רשות לרבו להכותו אז הוא מוסיף זדון על זדונו, הנזק הוא שלהם וסוף שיקבלו הרעה על זה.

ואנכי זה אדבר איזה דברים מהנהגת הבנים הקטנים, בהיות כי ראיתי כדור הזה הרבה בנים הולכים בשרירות לבם, בנים לא אמן בם, נתגדלו בלי תרבות ובלי דרך ארץ. אמנם אין להאשים הבנים על כך, כי הפשיעה היא מצד אב ואם שאינן חוששין לראות את הנולד ומונעים מוסר מן הקטנים, גם לאחר שיגדלו אינם מקבלין עוד מוסר, ויש אב ואם חושבים שהם אוהבים את בניהם אהבה שאין למעלה ממנה, ובאמת הם שונאים אותם שנאה גדולה, ועל זה העיד שהעיה (= שלמה המלך עליו השלום): חושך שבטו שונא בנו ואוהבו שחרו מוסר (משלי י"ג כ"ד). הקטן משיש לו שכל להבין נערת אביו ואמו חייבין לנעוה בו אם עושה דבר שלא כהוגן, ועתה בזמן הזה לא די שאין נוערין בו אלא ששומחים ומתפארים על חכמת הילד שיודע להרע ומלמדים אותו לקלל ולדבר דברים רעים, וגם כן ממלאין המיד רצון הקטן הן באכילה הן בשאר דברים. יש נותנין² לו ספר לשחוק בו והוא קורע הספר, וזה עין פליצי לעשות צחוק באותיות הקידוש. הקטן יושב לאכל עם אביו ואמו פושט ידו לאכל קודם כל המסובין, ובוה מתגדל הנער בזדון לבו בלי מורא ובלי דרך ארץ עד שיגיע לבן ח' וט' שנים, אז אביו ואמו רוצים לתקן את אשר עותו כבר ולא יוכלו, כי הנער מבקש לאמוד ואם לא יתנו לו אז הוא בא לקלל את אביו ואמו... בקצור דברים, זאת היא העצה היעוצה, שירגילו האב ואם את הקטן במורא ובמוסר טוב, וישימו לפניו לאכול על שולחן קטן לבדו, ובוה יתגדל הנער בתרבות וברך ארץ.

וגם אחר שיוקין ינהוג אימה וכבוד באביו שבשמים וגיב באביו ובאמו, ובוה יזכה לאורך ימים וימצא חן בעיני אלהים ואדם, והכל יאמרו: ברוך שזה ילד וברוך שזה גרל. אחר שכתבתי ענין חנוך הנערים, ובלי ספק מי שממלא כל רצון הקטן סופו יעלה למרת הגאווה, על כן ראיתי להוכיח בתכלית הקיצוץ הנזק המניע לאדם ממרת הגאווה. רע כי הגאווה היא פתח והתחלה לכל מדות הרעות. בעל נאווה אינו עושה

1. העתקת ר"ם גירסא: מלמד אב"י (beklagenswerthen Lehrer) מופעת.

2. כמעט כל הדברים האלה — וכן שאר דברי המחבר, עד סוף הספר, — לקוחים מן הס'

אורך ימים' לר' שמואל בנונישתי, היקר מאד מאד במציאות. בירי יש הוצ' ליורנו תרו שלא נרשמה אצל רושמי רשימות. כמעט כל דברי ס', אורך ימים' הובאו—בהוכחת שמו—כס', שכס מוסרי' פרק י"ו.

שום מצוה לשם שמים, רק כל כוונתו היא ליהרהר, וחמיד הוא חס על כבודו ולא על כבוד הבורא יתברך וכיש שאינו חס על כבוד הבריות, אבל הוא מתכבד בקלון חברו ומוציא דבה, ושם רע על כל אדם, ומדבר בנאווה ומסתיר פניו מהביט אל עני ונכה רות, וכן הוא מלביש עצמה בנאווה ואם אין לו הוא רואה לנוול ולגנוב. בעל נאווה רודף תמיד אחר השררה ורוצה שתהיה ידו על העליונה, ומתוך כך הוא בא לירי שנאה ומריבה. צא ולמד מקרת, בעבור שנתנאה בעשרו רדף אחר השררה וירד חיים שאולה הוא וכל אשר עמו, אפילו יונקי שדים נאבדו עמו. אמר ההכסם¹: הוורע נאווה וקטטה יקציר דאנה וחרטה. בעל נאווה אינו מודה לעולם על האמת, ולא די זה אלא שגם כן מעקש השקר שלו לאמת ועובר על לא תשא. וידוע שלא זה הוא קשה מכל לאוין שבתורה, שכתוב בו כי לא ינקו, והוא מחלל שם שמים בפרהסיא בכל עת ובכל רגע, ואפילו לפני דבור קל הוא מקדים השבועה ואין פחד אלהים לגנר עיניו, ואם לא היה בישראל רק עון זה היה מספיק להאריך הגלות. ואני השפל אומר: כל אדם יחרד על הרגל הרע הזה, וכל הרגל בעברה זו ראוי וטיב הוא לו שיקבל עליו לתת פרוטה אחת לצדקה בכל פעם שיוציא שם שמים לבטלה. והשומע שבועה מחברו ראוי להוכירו שיתן פרוטה לצדקה, ובדרך זה מעט מעט כל אחד ירחיק את עצמו מן ההרגל הרע הזה ומן העונש הגדול.

הנשים רגילות להשבע בחיי בניהן אפילו על כל דבר הבל, גם זה מנהג רע מאד, כי אי אפשר שלא ישבעו לפעמים לשקר. לכן כל אשה האוהבת את בניה תסלק עצמה מן ההרגל הרע הזה.

הנשים יש להן נאווה, ואינן יודעות העונש והנזק הבא מנאווה זו, לכן ראיתי להודיע להן כמה יכשלו כדי שירחיקו עצמן מן העון. יש אשה בביתה היא לובשת בגדי שפחה ויוצאת בחוץ בבגדי מלכות, כדי להראות לכל את יפיה, ולא נכון לעשות כך, כי ידוע מה ששנו רבותינו במסכת שבת (פרק ו' משנה א'): לא תצא אשה בשבת בעיר של זהב ולא במבעת וכו' ואם יצאה בהן לרשות הרבים חייבת חטאת. ומה טוב הירושלמי שאמר אף בחול אסור לצאת בהן לריה מפני שהעם מסתכלים בה וננאי הוא לאשה כשמתכבדים בה. ולא נחנו חכמינו לאשה אלא שחאה מחקשטת בהן בביתה בפני בעלה כדי שתמצא חן בעיניו ולא תתננה, וכדי שלא יתן בעלה דעתו באשה אחרת. ואשה היוצאת בחוץ מקושטת היא חיטאה ומחטיאה אחרים, כי אפשר שיפגשנה איש עם הארץ ויעבור על לא תחמוד אשת רעך. ולא זו בלבד אלא בעת שיתחבר הבור עם אשתו יתן דעתו על יופי האשה שראה ביום, והבנים הבאים ממחשבה זו נקראים בני תמורה², ואלה הבנים אי אפשר שיהיו טובים, לפי שכאים במחשבת עון, והנה האשה שיוצאה מקושטת גרמת מבשול עון ותקלה לאיש ההוא.

והנזק הבא מנאווה זו: אנחנו בגלות בעונותינו, והקמים עלינו רואים חכשיטי זהב וכסף ומרגליות ובגדי משי ומבקשים עלינו עלילות שקר, השיי יצילנו מידם ומכל רע.

1. בס', מבחר הפנינים שער הענוה: אחרית כל קטפה חרטה.

2. גרים כ' ב'.

שום תועלת אינו יוצאה מן הנאווה, ועתה בזמן הזה אפילו אשה שאין יד בעלה משנת היא רוצה להראות את נאותה, ואינה חוששת אם יבוא בעלה לידי סכנה בגולה או בגנבה או להיות בורח (= פושט רגל). אמנם האיש שיש לו שכל ראוי לו לראות את הגולה. גם ישים לבו על העבר, כי כמה גזרות קשות עברו עלינו בעבור הנאווה, כמו שנוכר בספר, שבט יהודה.

ואנב זה ראיתי להזכיר עוד מנהג רע שהנשים נוהגות. יש אשה יושבת בפתח ביתה להניק את הילד, והעובר דרך שם רואה אותה מגולה, ויש אשה שמגלה שער ראשה. אין אלו דרכי צניעות. וכבר ידעת מאמר רז"ל¹. שער באשה ערוה, ואיתא בזהר: איר חוקיה בלה חבוא על האיש שמניח לאשתו שיתראה משער ראשה לחוק, גורמת עניות לביתה וגורמת לבניה שלא יהיו נהשבים בדור. וגם ידוע מה שאמרו רז"ל²: ו' בנים היו לקמחית וכולן שמשו בכהונה גדולה ושאלה אותה מה מעשים טובים יש בידך ואמרה: מימי לא ראו קורות ביתי שערות ראשי וכו'. ואם בבית צריכה לזהר כך כיש בשוק. וכיש עזות והציפות אחרת. ואמרו רז"ל³: כל זמן שהאשה צנועה בתוך הבית כשם שהמזבח מכפר כך היא מכפרת על ביתה, שני אשתך כגפן פוריה בירכתי ביתך, ואין ירכתי אלא מזבח שני ושחט אותה על ירך המזבח. כל בת שכל תשים על לבה איך היא צריכה רחמים בעת לדתה. כל בת ישראל תקח מוסר מצניעות ומכשרות⁴ ותבחר ללכת בדרך הישר כעיני אלפים ואדם כדי שתזכה לאורך ימים ותזכה לראות בנים ובני בנים עוסקים בחורה ובמצות.

יען שאמר החכם: צריך הנפש אל המוסר, כשלחן ערוך
בלתי יחסר, לכן ראיתי לחתום זה הקונטרס במוסר כללי
בחכמית הקצור.

בהיות כי חכמית האדם וביאתו לעולם הזה הוא לעשות רצון יוצרו וללכת בדרכיו ולהמציא נחת רוח לפניו מתוך מעשיו הטובים ופעולותיו המתוקנים, והכל יאמרו עליו: אשרי שזה ילד אשרי שזה גדל, והוא יתברך ויתעלה משחבת ומחפאר בו, כמו שכתוב: עבדי אתה ישראל אשר כך אחפאר, על כן צריך כל האדם השלם בדעותיו לבקר בעניניו ולשקול כל מעשיו במאזני צדק ולא יעשה דבר שלא מן הראוי, וכן יהיו בצדק כל אמרי פיו ויכלכל דבריו במשפט, ולא יצא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן. וירחיק עצמו מן הכעור ומן הדומה לו. מן הגזל ומן הגניבה, מן התאוה ומן החמדה, ויהיה לעולם נעלם ולא עולה, שמח וטוב לב מן הבא בידו, טוב עין, מסתפק במותר לו, אוהב את הבריות, שפל רוח ומרוצה, נבזה בעיניו ומכבד את הכל, אוהב את התוכחה ומקבל את המוסר ולהשוות את ה' לנגדו תמיד, זהיר בתפלותיו ומכוון בברכותיו, ישר במדותיו וחכם בדעותיו, מואס במהנות ומתרחק מן המאכלות, מוותר בממונו ואוכל לשוכע נפשו, מצמצם עצמו בפת חריבה וכולם את פיו בשעת מריבה, חונן רעים ומרחם על האביונים, מפקח על עסקי אלמונים ויתומים, מכבד את התורה

1. ברכות כ"ד א'. 2. יומא מ"ז א'. 3. חנתי וישלח ו'.

4. בס' 'אורך ימים': כל בת ישראל תקח מוסר מצניעות נשי י"ט ע"א וכתבתי ללכת וכו'.

ולומדיה ומקרב נחת רוח לעושיה. הם על ממנו וזהיר בהוצאותיו וכל שכן על הוצאת ימיו. וזה כל האדם שצריך כל ירא אלהים לראות כיצד ימיו יוצאים מתחת ידו שלא יצאו בהבל ובבהלה. כי עתיד הוא לתת דין וחשבון לפני מי שבראו על הוצאת ימיו כיצד חלק אותם, כיצד התנהג בהם. אפילו על שיהיה קלה שבין איש לאשתו, שדרך בני אדם לדבר ולהרבות, עתיד ליתן דין וחשבון¹, ואם על הרבוב כך כיש על מעשים רעים ומקולקלים. ועל כן צריך כל אדם להשתדל על הימים ועל הלילות ועל העתות ועל השעות שלא לאבד אפילו אחד מהם בהבלי העולם וחמדותיו. ומעת אשר קם בבוקר ממסתו עד שכבו בערב על ממתו יראה ויבין כיצד הוצאת זמנו, שיהיה הכל בחפצי שמים. וחפצי עצמו יהיו בחפצי שמים נקיים וטהורים. ומובטח אני בנוהג סדר שפדתי, הן סדר משנה הן סדר מוסר הנערים הקטנים וגם הגדולים ולא ימיש ממנו, שיהיה אהוב לשמים ולבריות, ויהיה מוצלח בכל מעשיו ומושכל בכל דרכיו, ויאריך ימים על האדמה ויראה בנים ובני בנים, וחפצי שמים בידו יצליחו, והוא דרך ישר לבני אדם אמצעים ובינונים, והמוסיף יוסיפו לו חיים ושלום מן השמים והחכם ישמע ויוסיף לקח, כל א' וא' כפי מעלתו ומדרגתו. כן סדר הנהגתו וחכמתו והכל לפי מה שהוא אדם והכל לפי הכוונה. אחד המרכה ואחד הממעיט ובכלל שחזק כוונתו לשמים². והיה אתה הקורא אם תעשה ככה כאשר כתבתי הנהגה הזאת להשגחה ולא תהא דעת המלמד עליו נמה וזחה, לאמר מה לי הבא, להיות נפשי לעפר שוחה, ללמדו מוסר ותוכחה, כי עקר הלמוד הוא זה להצדיק רבים, ואז תזהיר כשמש מורחה³, ויקבלו ברכה, מאל המערכה, אלף פעמים ככה. זו משלי אשר המציאה לרווחה ולא ישינו יגון ואנחה, ולא ישמע קול צווחה, וחמת המלך מלכו של עולם שככה⁴, ארוני שמעה, ארוני הקשיבה, ארוני סלחה, וקרב לנו קץ גלותנו הממושכה, ונוכה לביאת הגואל אשר על שכמו יהי המשרה והממלכה, ולבנין בית מקדש וציון כי שם צוה ה' את הברכה. לפיק כה תפלה למשה איש האדמה ולארמה שוחה⁵.

על ידי הפועל במלאכת הקודש נאם יעקב ב'ר אברהם ועצר מקיק לייפניק.

על ידי הפועל נאם אברהם בן הר'ר נחמן ז"ל כץ פרעסן ציהר.

על ידי הפועל שלמה ב'ר אליעזר ז"ל כץ פרעסן ציהר.

1. חנינה ה' א'. 2. ברכות ה' ב'. 3. בבא בתרא ח' ב'. 4. סנה' מ"ו א'.

5. נראה שהפרט הוא לאר'מיה ש'וח'ה, העולה שצ'ר. הוא קורא לעצמו איש האדמה ולאדמה שוחה על שם הכתוב כי עפר אתה ואל עפר תשוב. הסתבר היה כנראה וקן או קרוב לזקנה ככתבו את ספרו ושוחה לאדמה.

ג. מתקנות הקהל בקרקא שנחקנו בשנת שניה (יצאו לאור עיי דיר מ.
בלבן ביאהרבוך ד. יוד-ליט. ניו. בפרנקפורט, כרכי 10-11). התקנות
נכתבו בעברית בלולה ביהודית-אשכנזית, או להפך, ואני נותן בזה
תרגומן. הקמעים ג-ד נתפרסמו עיי החכם פ. וומשטיין.

א. אדוות מלמדים. רב או מלמד, הן תושב הן נכרי, העמרנו על דין
תורה להנחיל תורה ולהאדיר; הן תושב הן נכרי לא ילמדו עם תלמידים רק באופן זה:
מלמדי חומש ונמרא רשאים ללמד י"ב שעות [ביום], ושכרם יהיה ד' זהובים [5, זמן]
מכל שעה ממקרא, וד' סלעים מנמרא. יותר מוזמן זה אין לו רשות להורות, ואם יעבור
על זה הוא מחויב ליתן קנס לצדקה כפי שכרו שקבל בעד השעות היתרות, בלי ערמה
ומרמה, והצדקה תפול לבנין בית הכנסת. בעל הבית המשלם, ומלמד הלוקח, יותר מן
השכר הקצוב הם נוזלי הצדקה ועוברים על התקנה ופרנס החדש מחויב להוציא מידם...
הראשים ישניחו על זה וישלחו לקרא את כל המלמדים, שיקבלו עליהם בהן צדקה
שלא יעברו על הניל.

מלמדי הלכה ותוספות רשאים ללמד עשר שעות, והחזרה עם התלמידים
על למודם בכלל זה¹, ולא יותר בקנס הניל. ושכרם מכל שעה ארבעה סלעים וחצי
ולא יותר בקנס המבואר לעיל.

המלמדים רק שמונה שעות רשאים לקבל מכל שעה או, חזרה חמשה סלעים.
והשמשים מחויבים בתוך שמונה ימים לחדש אייר לחקור ולדרוש אצל כל מלמד באיזה
אופן הוא נוהג ולרשום את כל הנוגע לכל מלמד ומלמד ולהראות לפרנס החדש.
בעלי הבתים מחויבים לשלם למלמדים את שכרם באופן זה: בימי החרף החצי
לריח שבט והחצי לסוף הזמן, ובימי הקיץ החצי לריח אב והמותר לסוף הזמן, וכל
בעל בית שלא ישלם לזמנים הניל, רשאי המלמד להוציא בנו מן החרף, ושום מלמד,
הן תושב הן נכרי, אינו רשאי לקבלו עד שישלם למלמד הראשון בעד כל הזמן,
שני הפרעונות בבת אחת. וכששלם מחויב המלמד ללמוד עם בנו עד סוף הזמן, וכל
בעל בית שאינו משלם בסוף הזמן יכופו אותו בתפיסה, בחרם, ויקחו ממנו
משכנות, וגם יכריזו בביהכ"נ ששום מלמד לא ילמד עם בנו עד שישלם
למלמד הקודם.

המלמדים לא ישלחו את הילדים לבקש מהוריהם עצים להסקה או נר למאור,
ויחזיקו את התלמידים בבית רבם או בבית הכנסת. כל מלמד ישניח שתלמידיו לא
ירוצו ברחובות, כי הרור פרוץ מאד בעויה, והשעה צריכה לכך שיהיו על זה את

1. במקור: דא מינן אויף נעמן עשרה שעות או חזרות בין ניס בקנס הניל, "חזרות" —
היינו לחזור עם התלמידים על למודם ולהבין עמם, "את השעור". לפי דעת סר. ש. ה. קיק יש לפרש
במובן זה גם את הדברים שבאו בסוית הראש כלל ה' סי' י"ג והבירו ישלם במיני דעלמא, הן
במלאכה הן בסחורה הן בחזרה... ולפי זה נהחדש כבר בסוית זה כשלש מאות שנה לפני זמן הבורן
של תקנות קרקא.

אבי הילד ורבו. אם הם לא יוביחו את הנער על זה—נתנו כח לקעקע¹ והדומים לו, והעמדנו אותם על ככה שיכו את הנערים וילקו ויגרשו מן השוק ומכל הרחובות.²
 ב. 1. חשעת הראשים והטובים³ ימנו הכף אחר חג הפסח מדי שנה בשנה ג' נבאים על הקופה [של תיח], והנבאי מחויב ללכת פעם אחת בשבוע אל הקופה⁴ ולבחון את הנערים חוץ ממה שיכחנם הרב, והנבאים ישניחו על הנערים שלא ירצו ברחובות, גם יחלקו את ארוחות ימי החול ושבתות, ורשות בידם לקנוס את המסרב להחזיק על שולחנו בחורים כרצינים, וגם (ישניחו?) שלא ישלחו שום בחור [מנערים אחרות] לקרקא⁵.

2. בני עניים וזכרים עד יג שנים ימפלו בהם הנבאים ליתן לסיוע למורם, ומיג שנים ואילך לא יתנו להם כלום, רק אבותיהם ישלחו אותו לישיבות [אחרות] בקנס אבוד קצבתו.⁶

3. ...גם מחויבים (הממונים) לחקור על המלמדים שלא ילמדו יותר מן השיעור המנבל, הן מקרא, משנה, ותלמוד, ולהודיע שמות העוברים תיכף לפרנס החודש⁷.
 ג. בענין המלמדים שעושים קרדום לאכול ממנו ומרבים בשכירות ואין יד כל אדם משנת, עמדנו לתקן כי המלמדים מקרא ומשנה תושבים, ילמוד עם תלמידיו י"ב שעות, ומלמד המתגורר פה עשרה שעות בקיץ ובחורף בשנה, ושכירות שלהם ששה זהובים פוליש ולא יותר, מלמד הלכות או תוספות או חזרות בחורף התושב י"א שעות והגר שמונה שעות, ושכירות שלהם שמונה זהובים פוליש ולא יותר. ועל זה הושבנו ג' ממונים להשגיח על זה: הרב ר' אהרן ב"ר אברהם חיימנש, וכמ"ר איזיק שיק, והרב ר' מאיר ב"ר גומפל כיץ. ואם יעבור המלמד—אם הוא גר מחויב תיכף ומיד לנסוע מפה אף באמצע הזמן, ואם הוא תושב לא יהיה עוד מלמד. שכירות שלהם לפרוע בכל רבע שנה, היינו בימי החורף חצי בריח שבט וחצי לסוף הזמן, ובקיץ חצי לריח אב והמותר בסיף הזמן.⁸

ד. מהפנקס דחיק, תלמוד תורה בקיץ קרקא⁹ (שי"א—שצ"ט).

אחרי השרפה שהיה בבה"כ הגבוה ונשרף הפנקס ישן דחיק תיח, אשר היו מונחים תחת ידי הרבני מויה זאלי נ"י, בקשנו מכבוד ראשים מנהיגי הקהלה לבקש מהם

1. קעקע היה אחד משוטרי הקהל, ה"תפסנים".

2. יאהרבוך כרך י"א עמ' 99—100.

3. הראשים הם ה"פרנסים". מספרם בקרקא היה ארבעה, וכל אחד מהם היה מנהל את עסקי הקהלה חדש אחד, ואז היה נקרא "פרנס החדש", ואחריו בא חברו, והזרז הליצה. "הטובים" הם היועצים והמפקחים על מעשי הפרנסים. מספרם בקרקא היה חמשה.

4. הכונה לבית התלמוד תורה שנבנה סקופת הקהל ונקרא: בית הכנסת של קיפה (בלבן).

5. יאהרבוך כרך י' עמ' 322. 6. שם עמ' 345. 7. שם עמ' 360.

8. מתקנות הקהל בשנת שניה(2), נחפרסמו ע"פ ווסשטיין באוצר הכפרות שנה ד' עמ' 591.

9. קטע זה נחפרסם ע"י ר"ם גירימן (בהעתקה העברית) מספרו הובא בחלק ג' עמ' 24—220.

וע"י ר"ם ווסשטיין באוצר הכפרות שנה ד' עמ' 578—588.

הכתבים הנמצאים בפנקסאות הקודמים ונתנו רשות להנאמן לחפש מאת אשר ימצא למסור לנו החיק להעתיקם אות באות. וכן עשה כבוד הנאמן ומסר לנו אלה הכתבים המועתיקים פה אות באות. הכיד הק' אברהם בהמנוח מויה יצחק ויל מתית.

(א) אלה תורף דברי כבוד אדוננו מורנו ורבנו רבן של כל בני הנולה הרב הנאון אביר ורימ דקהלתנו יצוי¹ אשר שלח לכבוד מנהיגי הקהלה ראשים וטובים יצוי: הן ידעתם אשר מימי קדם נתיסדה פה קהלתנו החברה דתית לפקח על למוד תורה לבני עניים שמהם תצא תורה, להחזיקם ללמוד תורה, ובגלל שבעויה יצא הקצף ונשחת הקיבוץ במגפה² ונתרדלה ונחרבה קהלתנו ונהרסה החבורה דתית, ועתה אשר חמל ה' עלינו ויאמר למלאך המשחית: רב! הרף ירך! ותעצר המגפה והקהלה חזרה לתפארתה, מדוע נהיה אחרונים להשיב ולחזק ולחדש חבורה דתית, אשר הוא אחד מעמודי עולם אשר העולם נשען עליו, כמאמר: אם לא בריתי יומם ולילה חקות שמים וארץ לא שמתי, איזה ברית יומם ולילה זו ברית התורה שנאמר בו והגית בו יומם ולילה³. על כן התאזרו חיל ותנו לב לשכלל ולחדש וליסד חבורה דתית כאשר היה מקודם ולהחזיק ידם בהכנסות אשר היה להם מקודם, ועוד תוסיף זרוע ידם בכל אשר תוכל עשוהו, אלה דברי כבוד הרב הנאון אביר ובית דינו. הכיד⁴ הוא עשרה טבת שצ"ח לפ"ק. בפקודת האביר ובדיצ' הק' יונה בן מויה יחיאל ספרא ודיינא פה ק"ק קרקא.

(ב) אחרי שכבוד אדוני הרב הנאון האביר דקהלתנו בצירוף בית דינו העיר לבבנו לחזק החיק דללמוד תורה אשר הוסד פה מאן נבחרו ע"פ כבוד הקהל רויט (=ראשים וטובים) חמשה אנשים אלה שהמה יתקנו הח' זו על מכונה, ולהרבות בתקונה, המה האנשים אנשי שם יודעי בינה הרבנים המהוללים היה ר' משה ביר מיכל נכאי, ר' ליב ביר יוסף, ר' צבי ביר אייזיק, ר' צמח ביר אברהם זלמן ור' יהודה ליב ביר אליהו, כל מה שיתקנו האנשים אלה לטובת ברית החיק דתית, ויקיים דבריהם ע"י כבוד אדוני האביר בצירוף בית דינו הצדק, יקום לעולמים עלינו ועל הבאים אחרינו, הכיד הכותב בפקודת רויט מנהיגי הקהלה ובא על החתום יוד טבת שצח"ת לפ"ק. נאם נתן נטע במויה דוד יהונתן סופר ונאמן דקהלה ק"ק קרקא.

(ג) אחרי אשר נבחרנו אנחנו החימ מאת כבוד רויט מנהיגי קהלת עדת ישורון דפה קהלתנו קרקא יצוי לפקח לשכלל החיק דתית על מקומה כמקודם חפשונו בכתבים ובפנקסאות הקודמים, וזאת אשר מצאנו ראינו בפנקס הנעשה בשנת ש"א לפ"ק וזה לשונו: תקנות החיק דתית והמה אלה:

(א) החיק הלו נתיסדה שהמה יפקחו על כללות לימוד התורה על כל המלמדים רפה, הן מלמדי דרדקי והן מלמדי נמרא, שלא יעשו מלאכתם רפויה. וילכו כל שבוע מאנשי התית לשמוע התלמידים אצל המלמד, אם נלמד עמהם כהוגן עם כל תלמיד לפי שכלו.

1. הרב אביר בקרקא באותו זמן היה הנאון המפורסם ר' יואל סירקס בעל הביח על המורים.

2. המגפה היתה, כנראה, בשנת שפ"ג. 3. מסכים מ"ה ב'.

4. צ"ל: הכיד (הלא כה דברי) הכותב ובא על החתום יום א' הוא עשרה בטבת.

ב) חלילה לשום מלמד ללמוד חומש עם פירוש אחר רק דווקא עם פירוש בר משה¹, שהוא לשוננו שמדברים אנחנו בו, כדי שידע הנער הפי' על נכון, וגם עם התלמיד אשר ישנו שכלו לפירוש רש"י לא ילמוד שום פירוש אחר רק פירוש רש"י, שהוא הפי' הנכון על פי פשוטו של מקרא וע"פ האמת.

ג) חלילה למלמד דרדקי שיחזיק בחדרו יותר מארבעים ילדים ויחזיק להם שני ריד² שיוכלו ללמוד עמהם, וריש דוכנא קטן שיביאם לביה"ס. וכן חלילה למלמד גמ' להחזיק יותר מחמשה ועשרים, ויחזיק להם שני ריד שיוכלו ללמוד עמהם ולהביאם לביה"ס.

ד) חלילה למלמד שישנו גבול חברו מלמד כמוהו באמצע הזמן ליקח תלמיד ממנו לחדר שלו, גם בסוף הזמן לא ילך שום מלמד אצל בעה"ב לדבר על לבו שיקח את בנו הילמד אצל מלמד אחר ויתן לו לביה"ס, רק אם יבוא הבעה"ב בעצמו וימסור את בנו ללמוד עמו רשות להמלמד ליקח אותו לחדרו ביה"ס, על כל אלה יפקחו אנשי הח"ק דת"ת.

ה) אנשי הח"ק דת"ת יפקחו לשכור מלמד הגון וירא שמים שילמוד עם בני עניים ויתומים המובאים לביה"מ' של נערים אשר הוכן להם, וגם ישכרו ריש דוכנא לפי מכסת הילדים אשר יבואו.

ו) המלמד וריד דת"ת ילמוד עם הילדים המובאים לביה"מ' של נערים אל"ף בי"ת עם הנקודות, וסידור וחומש עם פי' בר משה¹ דוקא, וגם עם פי' רש"י וסדר התפלות בזמנם, ודרך ארץ והנהגה ישרה, עם כל אחר ואחר לפי שכלו ומדרגתו. וגם ילמדו עמהם אותיות לעז' בלשונם³ כדי שיוכלו לקרות בהם וידעו מוסר דרך ארץ ודרך ישרה, וגם ילמדו עמהם מלאכת הכתיבה באותיות ובלשון לעז' שאנחנו מדברים בו⁴, גם ילמדו עם המשכילים מהתלמידים לוח הפעלים, כדי שידעו מהות לשון הקודש, עבר, הווה, עתיד, יחיד, רבים, נוכח, נסתר, שלמים, חסרים, כפולים וכן כל הנורות והבנינים, גם ילמדו עמם מלאכת החשבון, חבור, חסור, כפל, חלוקה, אם אחד מהתלמידים יהיה בן משכיל ומסוגל לבוא למדע לימוד או"ה יתחיל עמו נמרא עם פי' רש"י ותוספות.

ז) אם יהיה איזה תלמיד קרוב למלאה לו שלש עשרה שנה ילמוד עמו סדר מצות תפלין.

1. צ"ל: "באר משה", הוא פירוש התורה ביהודית-אשכנזית, על פי פירוש רש"י, ועי' עליו לעיל בעמ' ס'. ואולם תמה אני: הן ס' "באר משה" נדפס ראשונה בשנת ס"ה והתקנות נחתברו בשנת שי"א. ברור אפוא שזוהי הוספה משנת שצ"ח.

2. ראשי-דוכנא.

3. הכוונה, לפי דעת נדימן ופשטיין, לאותיות שבהן היו נדפסים ספרים הכתובים ביהודית-אשכנזית, הדומים במקצת לאותיות כתב רש"י, ובקריאתן היה נחזק להתלמידים הרגל סיוח.

4. זוהי הלשון האשכנזית המדוברת אצל יהודי פולין (ג).

(ח) בבוא הנער לארבעה עשר שנים ולא יהיה מסוגל לגמ' – יותן לאיזה אומנות או להיות משרת אצל בעה"ב. כל אלה יפקחו החיק דתית להיות הכל בסדר נאה ונכון על אופניו.

וגם הגה נמצא כתוב הכנסות חברה זו מאז הנמסר להם מראשי מנהיגי הקהלה: (א) שיקחו חלק ששית מכל בתי הכנסת ובתי המדרש ומנינים מהכנסות הסבוכים שנעשה בהם יום ב' ויום ה' בכל שבוע¹; (ב) בכל ברית מילה יקח המוהל מבעל ברית והקרואים לסעודה נדבה מרצון המנדב וימסור לחברה זו; (ג) בכל נישואין ילכו שני אנשים מחברה זו לצד החתן ולצד הכלה לבקש שיתנדבו דבר מה לפי נדבת לבם לחברה זו, וגם בעת סעודת נישואין ישלח מח' זו ביקס (=קיפסא) מחותם ליד אחד מהמסוכין שיעמיד הביקס על השולחן, ומי מהמסוכין שירצה להשליך נדבה לביקס ישליך, ואחר כלות הסעודה ימנה המסיב הנבחר הנמצא בביקס בפני המחותנים וימסור הנמצא לח' זו; (ד) הנכאים הגבוהים יתנו חלק עשירית לחברה זו ממה שימצאו בכל מהן בסתר בבהכ"נ².

בעלי התמנות יעשו עיפ שלשה אנשים הנבחרים עיפ קלפי בגורל מאנשי חברה זו, והנבחרים ימנו שלשה נכאים ושלשה במקומות³, וקאסיר אחד, ובמקום קאסיר, אשר על ידם יעשו הוצאות וינכו הכנסות, וארבעה משגיחים שיפקחו על הכל אם נעשו בצדק ואמונה ויבואו לחשבון עם הקאסיר אם נעשה הכל באמת וצדק. ולא יתמנו בחברה זו אנשים לבעלי התמנות שלא יהיה בן ששה ושלשים שנים. וגם מוכרחים להיות דוקא בני תורה ואנשי מדע ואנשים חשובים.

אלה התקנות הנכתבים בפנקס, ואנחנו לא לגרוע דבר חלילה באנו רק לחוק תקנות הלז ולחוסף הקנות, אחרי שהתבוננו אנחנו הנבחרים שראוי לחוסף, וזה אשר הוספנו:

(א) מאחר שראינו שהכנסות החברה מועטים ואינם מספיקים להספקת שכירות מלמד וריר והספקת בהמיד שינ⁴, גלל כן נחננו רשות לאנשי המבוי הסמוכים לבהמיד שינ לקבוע עצמם להתפלל בעת התפלה בבהי"מ זו, ובעד זה יתנו כל שבוע תמירין כסדרן חמשה עשר ציל פוליש לחברה זו, חוץ חלק ששית מהסבוכים בכל שבוע יום ב' ויום ה'.

(ב) קבענו בחוק ולא יעבור, שכל אחד מבעלי הבתים דפה שיתחיל בנו ללמוד חומש יתן נדבה לח' זו חיי טפלים⁵, וכן אם יעשה לבנו סעודת בר מצוה יתן גם כן נדבה חיי טפלים לח' זו.

(ג) כל ראשי דוכנא דפה יתנו מהכנסותיהם מכל זהב פוליש א' ג' פוליש.

1. בכל שני וחמשי היו סחורים בקופסא על כל המתפללים בבהי"נ, וכל אחד מהם נתן פרומה, או יותר, לקופסא זו, לצרכי צדקה. מנהג זה נהוג בהרבה קהלות גם היום.

2. בכל בית כנסת עמדה על יד הדלת קופסא או חברה, ועליה היה כתוב: "מתן כסתר".

3. = במקום נכאי, קנדימס. 4. = בית המדרש של נערים.

5. פרומות. 6. אחד גדול, גראשען.

(ד) כל אחד מבני החברה יתן לח' זו לכל חדש אחד נדול וחצי.
 (ה) מחמת שנראה בעליל כי כמה נערים נדולים אשר אין להם מורה דרך הולכים אחרי בצעם ומזמהם בדרך עקלקלות, זה נזכר וזה שואל על הפתחים למלאות בטנם, ואינם נותנים לב להניח חפצין ולהתפלל רק המה רועים עצמם בדרך לא טוב, ע"כ יפקחו אנשי הח' זו להכריחם שילכו להתפלל ערב ובוקר, לבה"מ זו ושיניחו חפצין, ושיתנו אותם לבעלי בתים להיות משרת אצלם או לאיזה אומן שילמדם אומנות, ואם האומן לא ירצה ללמדו אומנות בחנם יותן מקופת הח' זו לסיעו סך ששה זהב פוליש.

(ו) בכל שנה בעת עשית הקלפי חדשה ע"פ נורל לעשות החמנות אחרי זה יוקח מקלפי שלשה מאנשי הח' זו עד תשלום כל בעלי החברה, וילכו שלשה לפקח על עניי הלמוד ומורה דרך טוב לנערים שאין להם מורה בשבוע א', ואחריהם שלשה אחרים שבוע ב', וכן עד תשלום כל בעלי החברה ואז יהיו בחזור חלילה עד הקלפי חדשה.

(ז) המלמד דתית לא יתחיל עם איזה תלמיד נמרא וזלת שיובחן שלשה שבועות ע"י השלשה אנשים המפקחים בזמנם אם ראוי ומסוגל ושכלו זך ללמוד אורה.
 אלה התקנות ישנים גם חדשים אשר הוספנו אנחנו הנבחרים ובאנו על החתום לראיה טוב טבת שציח לפ"ק. נאום אלימלך מלך בן מויה מיכל, נאום הק' יהודה ליב במוהריר יוסף וצי"ל, נאום הק' צבי בן מוהיר אייזיק, נאום הק' צמח בהרב המהולל מויה אברהם זלמן וצי"ל, נאום יהודה ליב במוהריר אליה וצי"ל.

הובאו לפנינו התקנות הנמצאים שתקנו מחוקקי הגאונים הקדמונים ותקנות שהוסיפו הנבחרים ממנהיגי ר"ט דפה ומצאנו כל דבריהם נאמנים, והמה עשויים ע"פ דית תוה"ק וע"פ הנהגות האמת והצדק בשכל דעת, ונתנו חוקף לכל דברי התקנות האלה להיות בתוקף ועזו עלינו ועל הבאים אחרינו לדורות עולמין לנצח. הכיר הביד הקבועים² יושבים על כסא המשפט בצירוף ג' ראשינו כבוד תפארת ראשנו הרב הגאון אב"ד דפה ק"ק קראקא והגליל באנו עה"ח בעצמינו כיה טבת שציח לפ"ק, נאום הק' יואל סירקיש אב"ד ור"מ פה קראקא והגליל, נאום יצחק בהנאון מויה נתן ויל, הק' נחום במויה יעקב יצ"ו, נאום הק' יהודה במויה חיים יצ"ו, נאום הק' אביגדור במויה ישכר, נאום הק' ברכיה בירך בהנאון מויה יצחק, נאום הק' יונתן בן מויה חיים יצ"ו, נאום הק' יהודה ליב בן הרב מויה משה, נאום הק' יואב בהקדוש מויה מאיר וצי"ל, נאום הק' יחיאל מיכל בן הנאון מויה משולם משה יצ"ו, ונאום הק' אורי פייבש בן מויה יעקב וצי"ל.

אחרי אשר הובא לפנינו אסיפתנו מנהיגי הקהלה ר"ט ויחידי סגולה דברי התקנות מקדמת דנא אשר הוסיפו הנבחרים ור"ט והמה מיוסדים עפ"י דרכי התורה וע"פ אמונת היושר והנהגה ישרה, וגם כבוד אדומי הרב הגאון, בצירוף בתי דין הקבועים,

1. היינו לבית המדרש של נערים.

2. בקראקא היו שלשה בתי דינים קבועים, בכל אחד שלשה רינים.

מצא דברי התקנות לטובים ונתנו תוקף לדבריהם, לזאת אנחנו באסיפה שלמה שבעים איש בשפה אחת קבלנו דבריהם להיות בחוק ולא יעבור עלינו ועל הבאים אחרינו לדורי דורות. הכיר הכותב והחותם בפקודת רויט ובאסיפה שלמה שבעים איש הבעה"ח לראיה כיה טבת שצ"ח לפ"ק. נאום נתן נטע בן מר"ה יונתן סופר ונאמן דקה"ל עדה ישורון דפה קרקא.

הועתק אות באות מגוף הכתבים בח"י (=בחת"מ-יד) הנבחרים ובח"י הבריצי וצ"ל ובח"י מפי אסיפה שלימה בלי שום שנוי כלל. הכיר הבעה"ח לראיה ט"ו שבט תקל"ה, נאום הק' אברהם נאמן דת"ת, ונאום שרגא פייבוש ברי"א, נאמן דבה"מ. למען יהיה לעדות נאמנה שהכתבים מועתקים אות באות בלי שנוי, ושקבלתי הכתבים לירי בחזרה בעה"ח לראיה כ"א שבט תקל"ה, נאם הק' אברהם פנחס הלוי איש הורוויץ סופר ונאמן ק"ק קראקא.

ה. יזכור אלהים נשמת האלוף התורני הראש מהר"ר אליה בן מר"ה משה סג"ל ליפשיץ, המכונה ר' אליה ראליש וצ"ל, אור תורתו וצדקתו לפנינו יהלך שנתן כמה שנים קודם מותו נדבה גדולה בסתר מאה ועשרים אדומים הנרים, עולה סך הכל תריס זה' כמנין סתיר, והלזה אותם להאלופים רויט לקהל יצ"ו, מנהיגי קהלתנו יצ"ו עיי האלוף התורני כמוהר"ר ב"ר ד"ר ש"ן¹ וצ"ל, ונעשה בכל תקף גדול ועזו שלא לשנות בשום דבר רק לקיים כמבואר בפנקס הקהל יצ"ו, באופן שהקרן יהיה קיים ביד כבוד הקהל יצ"ו לדור דורים עד ביאת הנואל, וכבוד הקהל יצ"ו התחילו בעצמם ליתן בכל שבוע ושבע שני זהובים רוחים מהמעות לשלם למלמד שישכור ר' ב"ר דרשן שילמוד עם חמשה נערים נמ' פרוש רש"י תוספות בשביל הקצין הנדיב מוה"ר אליה הנ"ל סג"ל, והקהל יצ"ו קבלו וקיימו על עצמם ליתן בכל שבוע ושבע שני זה' הנ"ל, שלא לבטל חיו מעשה הנ"ל לדור דורים, וכל הנ"ל היה בסתר והיה נעלם מעיני העדה, שלא ידע שום אדם בעולם מי הוא זה הנדיב אשר רוח אלקים בו ואשר ננע יראת ה' בלבו, עד אחר מיתתו נתגלה ונתפרסם הדבר עיי האלוף התורני מר"ה ב"ר דרשן וצ"ל. בכך צדקתו עומדת לעד וזכותו יעמוד לנו ויגן עלינו שיבוא נואלנו במהרה בימינו אמן. יום ו' ט' חשון ת"י וי"ד וי"ן לפ"ק.

נא. החלטות, ועד המדינה בליטא על דבר עניני החנוך והלמוד. קיומו של הועד באופן רשמי מתחיל בשנת שפ"ג ונומר בשנת תקכ"ד. פנקס הועד, שבו נרשמו החלטותיו, נדפס בתור הוספה להרבועון Еврейская старина שי"ל בפברואר משנת 1909 ואילך. מאלף וארבעים סעיפים נדפסו לעת עתה יותר משמונה מאות. אני השתמשתי רק בחלקו הנדפס של הפנקס.

1. הוא מחבר הס' 'זרע ברך', שקטע ממנו מובא להלן.

א. ראשי הקהלות¹ מחויבים לעיין ולפקח על סביבות שמחזיקים ראשי ישיבה שיחזיקו בחורים ונערים כפי יכולתם. ועתה יש עפוש² במדינות פולין יראו לשלח נערים לישובים, אף שאין שם ראש ישיבה, אם יש שם בעלי בתים שילמדו עמהם. וכן יעשו כשיש מלחמה במדינות פולין (ועד שנת שפ"ג, פנקס ס"י מ"ו).

ב. כל אב"ד מחויב לקבל בחורים ונערים של בני הסביבות קודם לאחרים, בחורים ונערים שמחוץ לסביבות (ועד שפ"ג, ס' מ"ט).

ג. אותן האנשים נכרים שבאים לארץ ליטא ורוס"א להיות מלמד אין להחזיקם במדינה יותר משתי שנים, עד שיהיה בידו כתב הרשאה מאשתו ומקרובי אשתו שנתנו לו רשות לעמוד חוץ יותר משתי שנים. ואם יראה הביד הוראת שעה לנרשו תוך שתי שנים, ינרשוהו תוך שתי שנים³ (ועד שפ"ג, ס' ע"א).

ד. בחורים ונערים לומדי תורה בבית הספר מחויב הרב לקבל כרי מספר היותר אפשר לחלק שבתות בקהלה. ואין להרב למעט קבלת בחורים ונערים כרי שירותי דמי הספקה. ואין ביד הקהל למחות ולעכב על הרב שלא יקבל כל כך בחורים ונערים. ואף במקום שיש להם קביעות עם הרב על מספר בחורים ונערים שיחזיקו אין לו לילך אחריו, רק שהרב עם ראשי הקהלה יעינו על מספר השבתות שאפשר לחלק, וכן אם ירבע איזו סבה או אונס והברח למעט בחורים ונערים יעינו ג"כ הרב עם הראשים אם ראוי למעט אם לאו. ואין ביד הראשים לעשות כזה כלום בלי ידיעת ורצון הרב, וכך אין ביד הרב לעשות כזה כלום זולת צירוף ראשי העיר, למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר (ועד שפ"ח, ס' קמ"א).

ה. אין לקבל שום מלמד לשום קהלה או ישוב במדינות ליטא בלתי היות בידו כתב הרשאה מביד שבעירו שנוסע ברשות וברצון אשתו. ואם לא יהיה בידו כתב הרשאה כנ"ל ישתדל לו כתב הרשאה ע"י שליח תוך חצי שנה מיום כואו לשם. ואם לא ישתדל בתוך זמן זה יסלקוהו ויריחוהו, ויצאו נגדו בכל מיני כפיות ורדיפות שבעולם, עד שיחזר וישוב לביתו זו אשתו (ועד שצ"ב, ס' ר"ס, וע"י לע"ל ס"י נ').

ו. על דבר קבלות בחורים ונערים ולומדי [בית] הספר אין להרב לקבל כי אם מספר בחורים ונערים כפי מעמד שלו עם הקהל שלו⁴ (ועד שצ"ב, ס' ר"פ).

ז. על אדות נערי בני ישראל... העולים ובאים ממרחקים ערומים והולכי יתף... ואין מאסף אותם הביתה... עלה ונגמר לקבל שבעה וחמשים נערים אל תוך מדינתנו לחלקם לקהלות ולסביבות אשר להם רב, להאכילם ולהלבישם ולהנעילם, נערים אשר נתן אליהם חכמה בלבם שיהיה למורם עולה יפה ימסרו אותם לתלמוד תורה אל בית

1. = הקהלות הראשיות, ואלה הן: בריסק, פינסק, הוראדנא, ווילנא. אחר כך גם סלוצק. 2. קבר, מחלות מהלכות.

3. וע"י גם תקנת רבנו חם בענין זה שנתפרסמה ע"י נידון ב, התורה והחיים' ח"א עמ' 216.

4. בנודד להתקנה הקודמת משנת שפ"ח, ע"י מאמרי, "לקורות הרבנות" ברספוט' כרך ב' עמ' 289.

יש לראות בזה את השפעת הפרנסים "ראשי המדינה", שהשתתפו גם כן בועד יחד עם הרבנים, וע"י להלן החלטות הועד משנות ת"יב ותכ"ד.

הספר, ונערים אשר אין השנת שכלם לתלמוד תורה ימסרו אותם לשירות או ללמוד איזו מלאכת אומנות (ועד שצ"ט, ס' שניא).

ח. אדות אשר עינינו רואות למוד הבחורים ונערים... שאינו עולה יפה לשום תועלת, כי אם לשכחה – על כן על הרבנים מוטל לפקח על זה שיהירו את התלמידים, בחורים ונערים, על החזרה, שיחזרו תמיד על למודם מתחלה ועד סוף. והרב ישניח על זה לבדוק הבחורים בתיך, הזמן מה שלמדו מהתחלה, הזמן. ומכל שכן המלמדים שישינו ביותר על התורה הנל כנ"ל, ועל כן לא יחזרו הקינטרסים (=המפרשים?)¹ (ועד שנת שצ"ט, ס' שניב).

ט. גם כאשר ראינו קצת מלמדים מחניפים לאבי הילד וממהרים להתחיל עמו ללמוד משניות בטרם ידע הנער המקרא על מכונן, גם מתחילין ללמד נמרא בטרם ידע ויבין המשנה, על כן עלה ונמר: אפילו כשיתחיל ללמוד משניות לא ימוש המקרא מפיו, לעשות לו קביעות למקרא בכל יום; וכן אחר שיתחיל ללמוד עמו נמרא יקבע לו על כל פנים יום א' בכל שבוע למקרא, באופן שלא ימוש המקרא מפיו עד שיגיע לכל העיון מעצמו (ועד שצ"ט, ס' שניג).

י. מאחר² שראינו ביטול תורה מחמת ששולחים הנערים על הישובים בין הזמנים, עלה ונמר שלא ישלחו את הנערים על הישובים כי אם בימות החרף מריח ניסן ואילך ובימי הקיץ בחצי אלול ואילך. והסביבות יספיקו מזון הנערים ממזן שבט עד ר"ח ניסן וממזן אב עד חצי אלול כפי אשר יושט עליהם מפי ראש ביה. והבחורים ילמדו עם הנערים³ בחנם ממזן שבט עד ר"ח ניסן וממזן אב עד חצי אלול, ונבאי הקופה לא יתנו הספקה לבחורים, כי אם בתנאי שיקבלו עליהם ללמד עם הנערים כנ"ל. נבאי הקופה ישאלו את הנערים לבודקם על למודם משך בין הזמנים כנהוג בזמן. ובמקום שאין קופה קבועה ימנו הקהל עם האב"ד אנשים על זה (ועד שצ"ט, ס' שניד, הבחורים שמשו כריפיטטורים להנערים, ע"י סוף, יון מצולה).

יא. אין לשום קהל למעט בקבלת בחורים ונערים – כנהוג בקהלתם, והאב"ד יצו עם המנהיגים, או עם נבאי קופה, יפקחו על זה (ועד שצ"ט, ס' שניה).

יב. היום הזה בא לפנינו האלוף הר"ר פנחס בן החסיד המנוח מוהר"ר ישעיה ובקש מאתנו לעשות איזה סדר נכון בדבר צואת אביו החסיד וצ"ל... ובכן עשינו עמו מעמד כמבואר למטה, דהיינו: הקרן ששת אלפים זהובים יהא קיים לעד, אך מהפירות יהא סיוע להספקת בחורים, ונעשים בזה הסדר: דהיינו שהרי"ף יבנה בכל קהלה שני ממנים והם יוסיפו מהמעות הנ"ל שיגיע להם כפי החלוקה, לכל בחור יוסיפו

1. הכונה, כנראה, שיחזרו רק על גוף התיך והתלמוד בלי המפרשים וספרי החדושים.

2. להכנת ההלטה זו עלינו להכיא בזה את דברי ר' נתן נטע מהנובר בס' "יון מצולה":

"הזמן היה מה שהבחורים והנערים היו מהויבים ללמוד אצל הראש ישיבה בקיץ מריח א"ר עד סיו באב ובחורף מריח מרחשוון עד סיו בשבט, ואחר סיו בשבט או סיו באב היה רשות ביה הבחורים והנערים שיכלו ללמוד בכל מקום שירצו."

3. כל בחור למד עם שני נערים.

על הספקת הרב¹ עד שנים עשר גרולים פוליש, ולכל נער יוסיפו לו על הספקת הרב עד ששה גרולים פוליש, והיום לפי השעה עשינו חלוקה בינינו ליתן לקיץ בריסק עם הסביבות שש מאות זיפ (והובים פוליש)... ובעד אלול הסמוך אייה יביאו רימ (ראשי מדינה) יציו כיא ריסטר רשום בבהב אמת, כמה הם ומביבותיהם מחזיקים בחורים ונערים, ועל פי אלו הריסטרים נעשה סדר החלוקה לכל קהלה ומביבותיהם לפי ערכה. ואותן שני הממונים יעשו חלוקה הגונה למביבות קהלה זו... ועוד יתן הרריפ לכל קהלה מני קהלות ארבעים שאק ליטא לספרא, שיהיה מחויב לסמוד הכתיבה עם נערים בני עניים, כנוכר בתוך צואת אביו החסיד וציל גם כן משך ג' שנים (ועד שציו, ס' תיא).

ינ, עלה המוסכם: מי שלא חפס ישיבה מימיו, הן שהוא מפולין הן שהוא ממדינת ליטא, לא יתקבל במדינתנו ליטא לראש ישיבה אם לא שיהיה בידו כתב הרשאה על הרבנות מני נאונים הרבנים משלשה ראשי קהלות דמדינת ליטא, והרב של ראש ביד שלו יהיה ראשון (ועד תיו, ס' חליו).

יד. מאחר אשר ראינו בעויה נודל ביטול תורה בשנים שעברו לזאת נתנו לב ועדתה הסבמחנ, שמנהיגי כל קהלה בצירוף הרבנים יציו מחויבים להשגיח בעוצם השגחה שבכל קהלה וישוב יתנהגו כמבואר בתקוני ועד אלול שציט סעיף ד' וס' ה' (לעיל י"א), גם מחויבים הבעלי בתים להחזיק בחורים כל משך השנה אף בבין הזמנים. גם הספקה בבין הזמנים יתן להם הרב, או נכאי קופה, כנהוג בקהלות (ועד ת', ס' תניט).

טו. כמה קהלות שיש להם רב ואינם מחזיקים בחורים ונערים, קצת קהלות מתנים תנאי בשעת קבלת הרב למעט בישיבה וקצת קהלות מתנים עם הרב שלא להחזיק ישיבה כלל, אשר לא נכון הדבר לעשות כאלה... וכבר יש תקנה קדומה בזה, ועכשיו בצוקי העתים האלה הרבה בחורים ונערים משוטטים בכל הארץ... ופונים לבם לבטלה, עלתה הסכמה: שבכל קהלה שיש להם רב מחויבים להחזיק ישיבה בחורים ונערים כפי יכולתם ע"פ תיקון הקדום, וכל התנאים שלהם עם הרב למעט ישיבה בטלים ומבוטלים לנמרי (ועד תייב, ס' תפיר).

טז. מאחר שענינו רואות את נודל ביטול תורה מתינוקות של בית רבן בגרם הדפסת ספרים, נמרות, קונטרסים, שהמדפיס מושך ירו מלהדפיסם מחמת שמונעים מלקנות מהם, ובה מניע להמדפיס היוק רב, לזה שמנו לב איך ובמה לתקן המעות. עלה המוסכם: שכל קהלה ראש ביד (=ראשית) יטילו על כל קהלות שלהם כמה נמרות יהיו מחויבים לקנות, ויכופו הקהלות וישובים בכל מיני כפיות שיקיימו כפי אשר יושת עליהם מפי האלופים ראשי מדינה, ראש ביד שלהם, על כל קהלה וישוב לפי הצורך ע"פ אומד דעתם למען יגדיל תורה ויאריר (ועד חטיו, ס' תקיב).

1. ההספקה שמקבל הכחור מן הרב.

יו. כבר הוא תקנה קדומה שבכל קהלה וישוב מחויבים להחזיק ישיבות כפי יכולת, להרבות ולא למעט כלל, עכשיו באנו לחזק תיקון ההוא ולהזהיר ע"ז בכל חוקה ועוז. והעובר ע"ז יוקנס בקנסים ועונשים ולא יועיל להם שום אמתלאות בעולם: (ועד חט"ו, ס' תקי"ג).

יח. לאחר שענינו הרואות נודל ביטול תורה בעיה בעתים הללו, כמה קהלות וישובים אף שיש להם רבנים ואף שיש לאל ידם לעשות מונעים עצמם להחזיק ישיבות, ובחורים ונערים פונים לבם לבטלה והבטלה גורמת חליצה לאיזה מכשול ותקלה, על כל זה ראינו ליתן לב להסיר המכשלה ולעשות תיקון הגון לזה, ועלית הסכמתנו: כל קהלה וישוב שיש להם אב"ד מחויבים להחזיק ישיבה בחורים ונערים, ליתן להם שבתות והספקה הגונה או להיות מאוכלי שולחן בעל-הבית אף בימות החול. ובני הקהלה יחזיקו קצת בעלי בתים ארבעה שבועות רצופים וקצתם ג' שבועות רצופים וקצתם ב' שבועות רצופים, כת אחר כת בחזר חליצה ע"פ השנת יד כל כת וכפי סדר נכון שיעשו בזה מנהיגי כל קהלה בצירוף האב"ד שלהם, ומספר בחורים ונערים בכל קהלה וישוב יהיה באופן זה: דהיינו נדר כל מנין בע"ב פורעי מס הנרשמים בריסטר הסכום יהיה בחור א' ושני נערים, ואם יהיה נראה בעיני אלופי ראש ב"ד על איזו קהלה וישובים שלהם שירם משנת להחזיק יותר, הרשות להם להוסיף לפי ראות עיניהם, וכן חייבים להחזיק גם כן בחורים ונערים כנ"ל, ואם יהיה נראה בעיני אלופי ראש ב"ד יצו על איזו קהלה וישוב שלהם שמהראוי לקבל עליהם רב ומורה רשות להם לכופם על זה. גם מנהיגי כל קהלה וישוב שיחזיקו בחורים ונערים כנ"ל מחויבים להדר ולהשתדל מכיסם גמרות וקונטרסים לפי ערך מספר בחורים, ויפקחו איך ומה להיות הכנסות לצורך הספקת גמרות. גם כל קהלה שיש להם מנין ביב מחויבים להדר שיהיה מלמד קבוע, [ולחזק נערים] אם יהיה נראה בעיני ראש ב"ד שלהם שיכולים להחזיק נערים כנ"ל, ועל כל ראש מוטל להשגיח בעוצם השגחה פרטית על כל הניל (ועד חכ"ב, ס' תקכ"ח).

יט. אותן תקנות המבוארות בועד המדינה חכ"ב לפיק בענין להחזיק ישיבות, שכל המבואר שם יקום לכל יפול שום דבר ארצה. אך זאת הוספנו: חמשה בעלי סכומות (חמשה פורעי מס המדינה) הראשונים מחויבים להחזיק בקביעות בחורים או ביב (=בעלי בתים-נשואים) הלומדים בישיבה, ושאר אנשים יחזיקו את הבחורים או ביב ע"פ חזר חליצה, לפי האופנים המבוארים בועד הניל, אכן אותם הרבנים שמבואר בשטר

1. ראוי להעתיק כאן את הסכת ששלח הגאון ר' משה שפירא אב"ד הוראנא לישוב וואסילקוב (הנמצא בפנקס קהלת זבלורובה השמור בבית הספרים הלאומי בירושלם) בענין החזקת בני ישיבה: "אתם היקרים תושבי ישוב וואסילקוב יצ"ו. דבר יצא מפי אלופים ר"ם (=ראשי מדינה) יצ"ו להחזיק ישיבה בכל קהלה שיש להם סורה, בכך ע"פ הרבנים הניל הזהירו באם ישלח לכם הרב אב"ד דק"ק זבלוראוו איזה מספר נערים מבני ישיבתו אוי עליכם להחזיק אותם כנהוג תוך ערי מביבותינו. הזהירו בגורמנו לשמור ולקיים כנ"ל בלי דחיות והתנצלות. ושלוש. ד"ה יום א' דר"ח אדר שני ת"ס (צ"ל: חט"ו, כנראה מפנקס ועד המדינה סעיף תקכ"ג. בשנת ת"ס לא התאסף הועד כלל, וגם לא היתה שנה מעוברת) פה בועד מעלץ יצ"ו."

הרבנות שלהם סך מספר כמה יחזיקו בחורים ונערים כן יקום כפי המבואר בשטר הרבנות שלהם (ועד תכיד, ס' תקני').

ב. מאחר שענינו ראו ולא זר נודל ביטול תורה אשר בערה נתרבה מיום ליום, מחמת כמה מאורעות ובתוכם מחמת מניעות הקהלות אשר נרפים המה נרפים מלהחזיק בעץ החיים לקבל בחורים ונערים אשר ע"כ רוונים נוסדו יחדיו לעשות... תקנות הגנות בקהלות גדולות וקטנות.

כל ראשי הקהלה (=הקהלות הראשיות) מחויבים להחזיק לא פחות משמונה עשר בחורים, ובתוכם יהיו כמה ב"ב (=נשואים) לפי רצון הרב, ונערים ללמד ועל כל פנים החצי יהיו בחורים עניים, ויספיקו אותם הקהלה, והספקה לב"ב יהיה כפול משל הבחורים.

כל קהלה וקהלה מחויבים לקנות קונטרסים¹ וכל ראשי-הקהלה לא פחות מעשרה קונטרסים ויחלקו ללומדי התורה שאין ידם משנת לפי ראות עיני הרב. וכל ראש ב"ד בצירוף הרב המורה מחויבים להשניח ולתת לב על הסביבות והגלילות וקהלות קטנים וגדולים, בכדי להחזיק עץ החיים במקום שיש להם אב"ד, להחזיק בחורים ונערים וב"ב לפי השנת ידי בני הקהלה, וכאם לא תשיג ידם לפי ראות עיני הרב או ראש ב"ד—להחזיק שמה בית המדרש... (ועד תכ"ז, ס' תקפ"ז—חק"ק). כא. להיות זאת לפנינו בישראל בכל התועדות אסיפת הרועים והרוונים לפקח ולעיין בתקוני עסקי המדינה בכלל ובפרט ראשון הוא להם ולכל דבר שבקדושה... להחזיק ידי לומדי תורה², בפרט בכל קהלה שיש להם מו"ץ יראו להרביץ תורה בישיבה ולקבל בחורים ונערים לפי מספר אשר יוכל הקהל שאת, ואין ביד הקהל למחות ביד הרב על ככה וכמפורש כמה פעמים בפנקס, וכהיום באנו... לאמץ כח לכל החקנות הנוגעות בעסק ישיבה ולמוד (ועד ת"ל, ס' תר"ל, חזוק כזה עשו נס בועד תל"נ ס' תרע"ט).

כב. בכל קהלה מראשי קהלות מחויבים להחזיק בחורים ונערים וב"ב אף בבין הזמנים, על כל פנים כפי התיקונים הקודמים וכפי שטר הרבנות של כל רב, וכל ראש ב"ד מחויב להוסיף אומץ כח בתורת ה' על כל הקהלות הסרות למשמעם בעוצם השנתתם, שיחזיקו ישיבה כפי התיקון הקדום, ויהיו נוהרים הקהלות שלא לשלח בחורים על הישובים בבין הזמנים, וכן בחורים הבאים קודם הזמן מחויבים הקהל ליתן להם שבתות, ובעלי סכומות הנכודים שבסכום יחזיקו בחורים תחלה, הראשון ראשון קודם להחזיק שבתות כנ"ל, ואותן קהלות שאין להם ישובים מחויבים להחזיק אף נערים אפילו בבין הזמנים, כמבואר בתיקון שנת תכ"ב...

וכל קהלה עם הרב מחויבים לראות ולהשניח שיהיו הקונטרסים בזמן, ויבחרו איזה ב"ב שיקנה קונטרסים ממעותיו ויעמידו לו הקהל עם הרב איזה ריות לפי ראות עיניהם על הנכון (ועד תל"ז, ס' תשי"ח—תשי"י).

1. נמרות עם ספרשים.

2. ואסנם התקנות ע"ד תלמוד תורה באות ראשונה בתקנות כל ועד.

כנ, להחזיק ישיבות כפי חוקה התיקונים הן בועד תלוי לפיק הן בכמה ועדים הקודמים, כלם יהיו בהיותן להגדיל תורה. וכל רב מראש ביד מחויב להשגיח בעצם השגחתו שיהיו ישיבות גיב בכל מקומות ממשלתי, בקהלות הסרים למשמעתו, ובמקום שאין רב מצוי, עבים לגור על הקהלה ההיא שיהיו אצלם איזה למדן מופלג בתורה ויראת ה', ללמוד וללמד עם בניהם. ולהדריכם בדרך הישרה (ועד תליט, ס' תשל"ח). כה, בהיות שראה ראינו כיטול תורה שנחמט והולך במיעוט אחר מיעוט, ואינו אלא בשביל מניעות קונטרסים אשר אינם שכיחים ומצויים בעת הצורך להם בהתחלות הזמן, ובגורם זה בחורים ונערים הולכים בטל... בכך באנו להחזיק התקונים הקודמים ובאשר נחתן חוקה בועד תלוי, והננו מסכימים ומחזקים הענין שכל קהלה ראש ביד יתועדו יחד בצרוף הרב לעיין ולפקח ערך הקונטרסים הנצרכים ללומדי התורה לכל קהלה ראש ביד, וגם ליתן קצת מהם ללומדי תורה עניים חנם, גם לחלק לישובים וסביבות שלהם, ומחויבים להעמיד איזה איש עתי המיוחד לכך, שיקנה חמדי קונטרסים ביריד קאפול'י וביריד סטלוויטש¹ ולהעמידם לזמן הראוי להקלה, והם ישלחו להישובים כפי ערך שיעריכו איתם, ובאם שלא יודמן איזה ב"ב שיקנה קונטרסים או מחויבים המנהיגים ליקח מעות מבעל קראפקי² וליקח הקונטרסים (ס' תשל"ט). חזק לתקנות הועדים בשנות תלוי ותליט נעשה גם בשנת חמדי מכרי להוסיף עליהן כלום, ע"י שם ס' תשמ"ה).

נכ, מתוך ספר, יון מצולה לרי נתן גטע-הנובר (נדפס ראשונה בויניציאה ת"נ), שבו הוא מספר בפרטיות את כל הצרות שעברו על יהודי אוקריינא ופולין בשנות ת"ח ות"ט. בסוף הספר נותן לנו המחבר תמונה בהירה מחייהם הרוחניים של יהודי פולין באותו זמן.

המפורסמות אינן צריכות ראיה, שלא היה כל כך הרבה תורה בכל תפוצות ישראל כמו במדינת פולין. בכל קהלה וקהלה היו תופסין ישיבות והיו מרבין שכר לראש הישיבה שלהן כדי שיוכל לחפום ישיבה בלא דאנה ולהיות תורתו אומנתו. ולא יצא ראש הישיבה מפתח ביתו לחוץ, אם לא מבית המדרש לבית הכנסת, וישב חמדי יום ולילה ועסק בתורה. בכל קהלה וקהלה היו מחזיקים בחורים ומספקים להם ממון דבר קצוב בכל שבוע שיצמדו אצל הראש ישיבה, והיו מחזיקין לכל בחור לפחות שני נערים שיצמדו אצלו, שיוציא גפית מן הפה מה שלמד ויהא רגיל לפלפל. והיו נותנים לנערים אכילה מקיפה של צדקה או מן התמחוי, ואם היתה קהלה של חמשים בעלי בתים היו מחזיקים לא פחות משלשים בחורים ונערים.

1. קאפול'י וסטלוויטש הן עירות בפלך מינסק. אל הירידים שבהן באו סוחרים מכל קצוי

2. סכס הבשר.

והיו בחור אחד עם שני נעריו אצל בעל הבית אחד, ולפחות היה אוכל הבחור תמיד על שלחנו כאחד מבניו, אעפ"י שהיה לבחור הספקה מן הקהל היה בעל הבית מנמך לו אכילה ושתיה מה שצריך. וקצת בעלי בתים הנדיבים היו נותנים גם לנערים להיות מאוכלי שלחנם תמיד, לשלשים נפשות היו נותנים אכילה ושתיה כל השנה, וכמעט שלא היה בית בכל מדינת פולין שלא היו לומדים בו תורה, או בעל הבית בעצמו היה למדן או בנו או חתנו היו לומדין או בחור אחד מאוכלי שולחנו, ולפעמים היו כולם יחד בבית אחד... ולכן היו בכל קהלה וקהלה הרבה חכמים. אם היתה קהלה מחמשים בעלי בתים היו שם עשרים חכמים שנקראו בשם, מורני" או בשם, החברי, והראש ישיבה היה על כולם וכל החכמים היו נכנעים תחתיו והיו הולכים אצל הראש ישיבה לבית הישיבה.

ובך היה סדר הלמוד במדינת פולין. ה' זמן היה מה שהבחורים והנערים היו מחויבים ללמוד אצל הראש ישיבה, בקיץ מריח אייר עד ט"ו באב ובחורף מריח חשון עד ט"ו בשבט, ואחר ט"ו בשבט או באב היה רשות ביד הבחורים או הנערים שילכו ללמוד בכל מקומות שירצו. ומריח אייר עד חג השבועות ובחורף מריח חשון עד חנוכה היו לומדים כל בני הישיבה נמרא, פרשי ותוספות בהתמדה גדולה. ולומדים בכל יום הלכה, דהיינו עמוד אחד נמרא עם פרשי ותוספות נקרא הלכה. והיו הולכים כל החכמים והבחורים שבקהלה וכל מי שיש בו ריח תורה אל הישיבה אצל הראש ישיבה. והראש ישיבה לבד ישב על כסא וכל החכמים ושאר בני ישיבה נצבים עליו סביב לו, והיו מפלגלים זה עם זה בהלכה קודם שבא הראש ישיבה אל הישיבה, וכשבא הר"י אל הישיבה כל אחד היה מקשה לר"י מה שקשה לו בהלכה והוא מהרץ לכל אחד ואחד. אחר כך שתקו כולם והראש ישיבה אמר מה שחידש בהלכה. ואחר שאמר כל החידושים אמר הר"י, חילוקי, דהיינו שמקשה כנמרא או פרשי או בתוספות שדבריהם סותרים זה את זה, ומקשה קצורים או סתירות בנפית ומתקן אותם, והתירוצים גם כן סותרים זה את זה ואמר על קושיא אחת תירוק שני וכדומה לזה עד שההלכה עומדת על בוריה. ולפחות אינן הולכים מן הישיבה עד אחר צהרים בקיץ. ומחנן השבועות עד ראש השנה או מחנוכה ואילך עד חג הפסח הראש ישיבה אינו מרבה כל כך בחילוקים והוא לומר עם החכמים פוסקים, ארבע טורים בבאורים. ועם הבחורים הוא לומר רב אלפס או שאר ספרים, ועל כל פנים עוסקים גם כן כנמרא פרשי ותוספות עד ט"ו באב או ט"ו בשבט, ומכאן ואילך עוסקים עד הפסח או עד ראש השנה בפוסקים או בשאר ספרים לבד. וכמה שבועות לפני ט"ו באב או ט"ו בשבט ראש הישיבה היה מכבד לבני ישיבה שלו כל אחד שיאמרו, חילוקים על הישיבה במקומי, הן לחכמים והן לבחורים, והם היו אומרים החילוקים והראש ישיבה שומע אליהם והיה מפלפל עמהם כדי שיתחדדו הבני ישיבה. והיו לומדים בכל [ישיבת] מדינת פולין מסכת אחת כסדר הששה

סדרים¹.

1. תקנה זו היא עתיקה ונקבעה בתחלה בשנת ש"מ לסובתם של סרפסי לובלין שהדפיסו

ולכל ראש ישיבה היה שמש אחד שהלך מרי יום ויום מחדר לחדר שיצמדו הנערים, הן עניים והן עשירים, והזכיר להם כל ימות השבוע שיצמדו ולא ישיצו ברחוב, וביום ה' בשבוע היו מחויבים לילך כל הנערים בקבוצ יחד אל הנבאי הממונה על תלמוד תורה ושאל אותם הנבאי מה שלמדו בכל השבוע, ומי שאינו יודע דבר ממה שלמד או שמעה בדבר אחד השמש הכה אותו בשבטים גדולים בצווי הנבאי, ועשה לו גם שאר חרפות גדולות בפני הנערים כדי שיהיה לו לזכרון שיצמד בשבוע האחר יותר טוב. וכן בערב שבת הולכים כל הנערים בקבוצ יחד אל הראש ישיבה לשאול אותם מה שלמדו בכל השבוע הנ"ל. בזה היה פחד ומורא גדול על הנערים ולמדו בתמידות. גם כשלשת ימי הנבלה או בחנוכה היו מחויבים הבחורים והנערים לחזור למדום כל מה שלמדו באותו, ומן, וכנדר זה נתנו להם פרנסי הקהלה מתנות ממון דבר קצוב. כך היה המנהג עד שזו באב או שזו בשבט.

ואחר כך נסע הראש ישיבה עם כל בני הישיבה שלו הבחורים והנערים על היריד שהוא יומא דשוקא. בקיץ היו נוסעים על היריד של זאטלאב ועל היריד של יערזסלאב, ובחורף על היריד של לבוב ועל היריד של לובלין. ושם היה רשות ביד הבחורים והנערים שילכו ללמוד באיזה ישיבה שירצו ללמוד שם. והיו בכל יריד ויריד כמה מאות ראשי ישיבה וכמה אלפים בחורים וכמה רבבות נערים, ומוחרים יהודים וגויים היו כחול הים, כי מסוף העולם ועד סופו היו באים אל היריד. ומי שהיה לו בן או בת להתחתן נסע על היריד ושם עשה חיתון, כי כל אחד מצא שם דמיונו וזוגו. ונעשו כמה מאות חיתונים בכל יריד ויריד ולפעמים גם אלפים חיתונים... וכבוד גדול היה לראש ישיבה בכל קהלה ודבריו נשמעים הן לעניים והן לעשירים. והיה בידו מקל ורצועה להכות ולקנום ולעשות חרפות לעוברי עברה. ואעפ"כ היו אוהבים לראש ישיבה ומי שהיה לו מנה יפה כגון תרנגולים פטומים וברבורים אכוסים ודגים טובים היו מכבדים בו לראש ישיבה... ולא יצא אדם בשבת ויו"ט מבית הכנסת עד שהלך מתחלה ראש הישיבה ואחריו בני הישיבה שלו ואחר כך כל הקהל, והיו מליץ אותו עד ביתו. וביו"ט הלך כל הקהל אחריו לביתו להקביל פניו ברנל. ומזה נתקנאו כל החכמים והיו לומרים בתמידות, שיבואו גם כן לידי מעלה זו להיות ראש ישיבה באיזה קהלה, ומתוך שלא לשמה בא לשמה ומלאה הארץ דעה.

את הש"ס בשנות ש"מ—שצ"ו ועל שער המסכתות כתוב, שנרפמו בהסכמת גאון עולם וראשי ישיבות רש"ש סרינות: פולין, רוסיא וליסא, שהסכימו בהסכמה אחת ותקנו בתקנה חזקה בחתימת ידיהם שיצמדו בכל ישיבה רש"ש סרינות הנ"ל מסכתא אחר מסכתא כאשר אי"ה נרפים אותן בעור הש"ס כדי להרביץ תורה בישראל וכדי לחזק ולאשף לבנו בסלאכת שמים. עי' מאמר על הרפסת התלמוד דר' רפאל נסע רבינוביץ עמ' 54. גם הקילה על התלמידים את המעבר מישיבה לישיבה, ובאותו זמן נהנו בחורי הישיבות לכתת רגליהם מישיבה לישיבה. ועי' בשו"ת, עבודת הנרשני" ס"י י"ב: אשה אחת שפת בעלת... ולו שני אחים, הנדול הוא בפדינת פולין והלך מישיבה לישיבה כדרך הבחורים...

נג. מתוך הקדמת הספר, ורע ברך' חלק שני, לר' ברכיה ברוך
דיין דקיק קרקא (אמשטרדם תכ"ב).

מכאן תוכחה לאלו הדרשנים שקרנים, אשר מקרוב באו, שועלים קטנים מחבלים, חובלים בעצמם¹ ובאים לשנות הענינים, ובררו לעצמם דרך לא סלולה לא דרכו בו הראשונים ולא שערום אבותינו, רק מסך בקרבם רוח עוים, מעשה תעתועים ורוח בקרבם מעשה חרודים² חרודים בחריפות של הבל, ומבהילים הזמן שמחפשים בחיפוש נרות דוקא אחר איזה מאמר או מדרש שמסדר זה אחר זה הרבה ענינים, והמה רחוקים בכחינתם זה מזה כרחוק מזרח ממערב, ומעולם לא נחזון בעל המאמר ולא עלתה על דעתו שיהא להם קשר וחבור, והמה מינעים עצמם עד שהם מעלים הבל וקושרים נימא בנימא מדחי אל דחי עד מאה דחיות... ונוגבים דעת הבריות בקשרים הללו שיפוצו חוצה כמו נוצה, ונדולה העברה ואינו אלא כחולם חלום, ולא היה דבר מעולם.

והנה חכמים הם בעיניהם ושתו בשמים פיהם ואומרים שהמחברים הראשונים בדרשתם לא השיגו ולא טעמו טעם התורה, וטוב בעיניהם עולליהם מבציר הראשונים, ומרוב תשוקתם בזה קראו ללימוד זה שם בארץ לימוד ווענדיין, כלומר מחברים רבירים נפרדים ומה שסותרים זה את זה לפי סברתם, או שלא נסדרו יפה וקושרים אותם בקשר בוגדים³, צאו נא וראו כמה נתחבטו קדמונינו ולהיה וקראו מר וצותו ככרוכיא על לימוד ה'חילוקים' אשר המציאו דורות שלפנינו, מה שלא היה כוונתן כי אם לחרודי בעלמא לאחר שבבר מלאו כרסם מן אמיתת הפשט, שתחלה נשאו ונתנו בהלכה ופירשיו והתום וירדו לעומקה של הלכה, זה מותיב וזה מפרק ורווחא שמעתתא אליבא דהלכתא, ולבסוף עמד הרב לחדר את התלמידים כדי שיהא להם לב ממהר לשמוע ולפלפל בחכמה מצד האמת, וכל זה מפני שראו שהלכות התחילו להתמעט בערך שקל הראשונים ז"ל, ועם כל זה חכמי דורות שבאו אחריהם כשראו המבטול הגדול שמניע מזה שעשו את העיקר טפל ואת הטפל עיקר, כי לא היו מהדרים התלמידים אחרי פשט האמת ונמשכו אחרי חריפות של הבל, ועל כן נתאספו חכמי הדור והתקינו תקנות על זה⁴ והיו מגנים זה הלמוד עד שהיה נמאס בעיני כל ובטלוהו, ומכל שכן שראוי ונכון לקנא קנאת ה' צבאות וקנאת תורתנו הקדושה לבטל למוד שקר מוחלט כזה שמשכו הללו בחבלי השוא לתורה שבכתב, וראוי טפי להרחיקו מלמוד פילוסופיא ולמוד חצוני שבימי הרשביא והרא"ש החרימו עליה. ובעינינו ראינו שמעת שבא למוד המבולבל הזה במדינתנו באה ערבוביא גדולה לעולם וצרות צרורות, ונשפך דמם כמים ואין קובר, וכמה קהלות נחרבו ובתי כנסיות ומדרשות שנהרסו וכמה ספרי תורה שנקרעו, וכמה

3. ע"י מנהדרין כ"ו א'.

2. מנהדרין ס"ז ב'.

1. כבא קמא צ"א ב'.

4. תקנות אלה אינן ידועות לנו ממקום אחר.

נאוני הארץ נדונו במיתות קשות, וכמה אלפי אלמים נמשות מישראל שנהרגו¹ עד שנשארנו מעט מהרבה אשר לא יאומן כי יסופר, ובודאי לא עביר הקדוש ברוך הוא דינא בלא דינא חיו, אבל סבה נדולה היה לימוד זה....

נד. מתקנות הפנקס דקיץ פוזנא. פוזנא היתה אחת הקהלות הישראליות הכי חשובות במאות השנים שעברו, ורק במאות השנים האחרונה ירדה מגדולתה. לפנקסה ותקנותיה יש ערך מיוחד. תקנות אלו נתפרסמו ראשונה מכת"י ע"י ר"מ גירדימן.

א. אין העולם מתקים אלא בהבל תשכיר². בכן מחויבים המנהיגים לברר שני מלמדים אשר ילמדו עם נערים בבית המדרש. ולתשלומי שכירות שלהם ינכו ב' סכומות, אחד בזמן הקיץ, ואחר בזמן החורף. והאלופים הממונים על ת"ת יכופו הבעלי בתים על נתינות ב' סכומות אלו בכל חוקף אמיץ כחם כחפצם וכרצונם. וכל יום ב' ילך אחד בקלפי בכל בתי כנסיות לת"ת, וזאת מעות מי שכירך השייך לת"ת כמאז וכמקדם (משנת היא ת"ד).

ב. ראשית דבר יראת אלהים לפקח ולעיין בנין הנערים שיש להם לב פתוח ללמוד והולכים במל בנין שאין להם לשלם שכר למור. ובכן מוטל על הקהל יצו להחזיק ולתקן להם קלפי מיוחדת לשלם שכר לימוד הניל. האלופים ובני ישיבה³ יצו יבררו קופהינבאים, ודבר זה יהיה לכבוד ולתפארת הקהלה יצו כאשר היה מאז ומקדם ולהחזיר עמרה ליושנה (משנת חכ"ג).

ג. עמוד התורה ראה ראינו שהעמוד ההוא כמעט מתמוטט והולך, ובפרט הבל פיהם של תינוקות אשר מפיהם אנו חיים. על כן אמרנו וענינו שהאלופים הממונים על תלמוד תורה יתנו עין השנחתם על הנערים הלומדים בביה"מ, ואף גם יגזרו אומר על הקופהינבאים דו זא זאלין פרהערין בעצמם און ניט מכבד צו זיין⁴ עד חמשה עשר בשבט ומנחם אב⁵, באפן שיהיה תחלת הזמן וסוף הזמן שניהם כאחד טובים (שנת תל"ז). ד. האלופים פרנסי ת"ת מחויבים להתאסף מיד אחר יום טוב ולפקח בעסק למוד הנערים ולעשות סדר הנון בביה"מ, ולקבל מלמד דרייק וגרים⁶ וללמוד הישב עם הנערים דווקא בביה"מ בעצמו ולא בחדר אחר, וישניחו הפרנסים שלא ילך שום נער במל חיו, ויחזיקו עמוד התורה (שנת תל"ט).

1. הסתבר סבון לגזרות ת"ת-ות"מ, שעשו שמות בבנות ישראל בארץ פולין, אוקריינא וליטא, ודבריו אלה הובאו גם בספרי מחברים אחרים שחיו קרוב לאותו זמן.

2. = תינוקות של בית רבן, ע"י שבת ק"מ ב'.

3. בשם "בני ישיבה" נקראו הדיונים, ע"י בלאך ב' הויכל לכבוד גרוץ עם 1908.

4. הכונה כי הם יספלו בעצמם בבהינות ולא יכבדו אחרים בזה.

5. "ומן הלומדים נגמר כס'ו בשבט וס'ו באב, ע"י לעיל בדברי ר' נסע הנוכר.

6. ע"י בבא בתרא כ"א א'.

ה. ר"ח י"א: שכל טוב לכל עושיהם. כהיות שמהכל פיהם של התינוקות שכבית רבן אנו חיים, בזכותם העולם קיים, אימתי בזמן שהמלמדים עוסקים במלאכת ה' באמונה אבל רעה ראינו בעויה שהמלמדים כולם שווין, הן הלומדים בביה"מ והן הלומדים בביתם מתרפים במלאכתם מלאכת ה' לכלתי עשותם באמונה רק ברמיה, ובפרט בשבתות ויו"ט ושאר יומי דפגרי הי"דים ונערים רובם ככולם הולכין בשרירות לבם, בטלין ומבוטלין, ושבים ורצים רצוא ושוב ברחובות אצל כל פנה סביב סביב יתהלכון, וקול הצוה והשערויה אשר המה עושים נשמע בכל העיר בשוקים וברחובות וכמה רשעיות ומכשולות נתוין מהן, ומי נרם כל זה—בעבור שאין שום מורא על ראשם להיות לימודם שגור בפיהם בכל שבוע, מחמת שהקופה-גבאים אינם עומדים על משמרתם לנסות ולבחון כל הנערים והילדים כל שבוע ביד חזקה ובמורא גדול אם לימודם שגור בפיהם, כנהוג מקדמת דנא, על כן להסיר המכשלה הזאת מחויבים האלופים המתמנים על תית לשים עין השנחמם שלא יוסיפו המלמדים לעשות הלילה עוד כדבר הרע הזה בקרבנו, ולפי ראות עיניהם יעשו חזק לדבריהם בכל האופן היותר מועיל (שנת תמ"ב).

ו. ...אך בקרב הימים נראה שעמודי התורה שהבה"מ נשען עליהם ירופפון, וקצת לומדין שבתוכנו אינם מתמידים בלימודם כפי שהוטל עליהם², ואפילו אותן הלומדין ההוגין בתמידות מכל מקום אין סדר למשנתם ולגירסתם, ומחמת כל אלה רבים המה אשר מושכים ידיהם לאחוריהם ואינם נותנים החוק הקצוב, כמו שהיו רגילים ליתן מדי שבוע בשבוע כנדבת לבם, באמרם הלא אינם עוסקים בתורה בתמידות כדבעי לאעסוקי. אשר ע"כ העמדנו המצוה הזאת על האלופים הקהל יצין, וזה יהיה תחילת מעשיהם וזרון ליום ראשון: תיכף באסרו חג יצרפו עליהם את מ"ו כבוד הגאון אב"ד ורי"מ נר"ו [ר' נפתלי כהן] בצירוף אלופי בני ישיבה, בעוד שהגאון אב"ד נר"ו יהיה בביתו נאוה קדש, ויפקחו כדת מה יעשו סדר נכון להחזיק הלימוד שבבה"מ הניל. והעיקר להושיב ראש אשר ישגיח על בה"מ, וגם יפקחו כדת מה יעשו באותן הלומדים שאינם עוסקים בתורה בתמידות. גם באשר קצת הגרם בנויקין שהמשמש בבה"מ מעכב את הסיפוק המגיע לאיזה לומדים לכלתי תת להם במועדם ובזמנם, על כן אותם הגבאים הממונים על הבה"מ מחויבים לקבל חשבון צדק מן השמש הניל מירי שבוע בשבוע, בחק ולא יעבור בכל תאחר לשלם להלומדים סיפוקם מירי שבוע וכו' (שנת תנ"ה).

ז. מהכל פיהם של תשביר העולם קיים, ומתנכורת רעש המלחמה³ שאין מחזיקין ישיבה בקהלתנו הקדושה, ולפיכך אין קיפה-גבאים על בנם להבחין ולנסות את התנוקות והנערים מירי שבוע בשבוע אם לימודם שגור בפיהם, ומחמת זה קצת מלמדים עושים מלאכת ה' ברמיה ושבשחא ביון דעל על⁴, על כן ימנו ויפקדו האלופים חכמי ראשי בני ישיבה יצין את הלומדים בבה"מ שישמעו את לימודם של הנערים והילדים, בפרט

1. ראשית חכמה יראת ה'.

2. מעיף זה מדבר לא בתינוקות של בית רבן כי אם בבחורים ואברכים הלומדים בבית-המדרש.

3. ע"י קרלס, מאנאסטריוס לשנת 1865 עמ' 127.

4. כבא בתרא כ"א א'.

אותן שמשלמין מהם שכר לימוד מקופת ת"ת. מידי שבוע בשבוע, בחזור חליצה, יבחנו את הנערים אם לימודם שנור בפיהם להבין ולהשכיל, ואיזה מלמד שהנערים תלמידיו לא יעמדו בנסיון הלימוד מחויבים אותם הלומדים המנסים אותם להגיד לאלופי חכמי ראשי בני ישיבה נרין, והם יענשו ויקנסו להמלמד ההוא (שנת תס"ה).

ה. בהבל פיהם של תינוקות בית רבן ובזמן שקולן מצפצף בבתי מדרשות אין הידים ידי עשו שולטות¹. על כן עת לעשות לה', שהאלופים חכמי ראשי בני ישיבה ישניחו השנחה פרמית על המלמדים שיעשו מלאכת ה' באמונה וילמדו עם התינוקות ועם הנערים בהתמדה גדולה, שתהא לימודם שנורה בפיהם ויבינו ההלכה על בוריה. וכל מלמד לא יחזיק יותר [תלמידים] ממה שמגיע לו ע"פ תיקון קדמונים, הן למקרא, הן למשנה, הן לתלמוד, וכל מי שיעבור על פקודיו במספר ענוש יענש להעבירו, מלכד שאר עונשים, וגם נבחרו אלופי חכמי ראשי בני ישיבה שלשה לומדים, שאינם מלמדים, דו זיא ואלין אלי וואך, ביום ה' בקביעות, פרהערין התינוקות והנערים, והשמש יבריו ברחובות: צו פרהערין! לאותו הלמדן שבו יהיה הפרהערין, וכל המלמדים מחויבים לשלוח התינוקות והנערים צו פרהערין בעונש הניל (שנת תס"ז).

ט. על הבל פיהם של תינוקות בבית רבן העולם קים, אם אין גדיים אין תישים², ומחמת השרפה הוכרחו קצת מלמדי תינוקות להרחיק נדוד מקהלם, על כן יפקחו האלופים הקהל יצו להושיב מלמדים, ולתת להם מקום שיהיו יכולים ללמוד עם התינוקות ולהעמיד סיפוקם, כדי שיעשו מלאכת ה' באמונה, ובפרט לפוטרן מן נתינות³, למען אשר הקול קול יעקב יצפצף בבתי כנסיות ובבתי מדרשות (שנת תע"ז).

נה. מפקס התקנות דקיק פרנקפורט דמיין. נדפס מכת"י ע"י ר"מ גידימן.

ר"ח חשון תכ"ב פ"ר ל"ך נתאספו יחד החבורא קדישא ועלתה ההסכמה ביניהם שלא לברר עוד קופה-גבאים רק לברר במקום קופה-גבאים שלשה נכאי תלמוד תורה והמה ישניחו על עמוד התורה, וכמה נערים וכמה שעות יהיו לכל מלמד, וכמה יקבל שכר למוד מכל שנה. והנערים יבחנו בכל יום ה'. ולא יתקבלו יותר מעשרה בחורים חשובים למדנים ושלשים בהעלפרש⁴ עם נעריב. והשלשה נכאי תלמוד תורה יהיה משך התמנות שלהם שנה אחת, מהיום עד חנוכה תכ"ג, ואח"כ יתפטר אחד ויבורר אחר במקומו, כדי העמד התורה.

1. בראשית רבה פ"ר ס"ה.

2. בראשית רבה פ"ר ס"ב; פתיהתא דאסתר רבה.

3. ע"י לעיל ע"י כ"ג הערה 2.

4. כנראה אין הכוונה כאן לרישי-דוכנא, אלא לבחורים צעירים הוקקים עדיין בלמודם לעור

נ. מסי המנהגים דק"ק ווירמיישא, שנתחבר ע"י מהר"ר יוסא הלוי שמש הקהלה נולד שסיד-מת תל"ט. זהו אוצר יקר לידעת חיי אבותינו ומנהגיהם. וע"י מה שכתב הריא עששטיין על ספרי המנהגים דק"ק ווירמיישא בסי' הוכרן לכבוד ר' דוד קויסמאן ז"ל. חלק מהנדפס בזה נתפרסם ראשונה ע"י ר"ס גידמן ז"ל בספרו עמ' 19-218, ע"פ כתב יד אוכספורד, קמלונ ניבואיר 909, וחלק אחד מתפרסם בזה ראשונה ע"פ מה שהעתיקתי מכתב היד שהיה מקודם בידי הריא עששטיין ונתנו במתנה לקהלת ווירמיישא.

א. מנהג מקרי דרדקי והמלמדים.

בק"ק תיכף ביציאתו מבית הכנסת בשחרית מאספין הנערים לבית רבם ללמוד, וילמוד עמם דבר יום ביומו כל יום קצבתו, וישניה עליו בעת הלמוד וישים עינו עליו שלא יבטל חיו במלאכת ה' רמיה, ולא יעבור ולא יבטל אפילו יום אחד, ואפילו עם נער אחד, ואפילו לנכות לו דבר מועט מקצבתו¹. וישניה עליו להדריכו בדרך הישר ולצוות עליו ולהזהירו מן הרע כדי שיהיה לו היתר ליקח שבר ללמוד, ויוכיחו ובעת הצורך יכה אותם, הכל לפי הצורך ולפי הנהגת הנער, וביום ה' יחזור עמם מה שלמדו כל השבוע ויחקור מהם אם יודעים ערין מה שלמדו בשבוע ז', ואם אינם יודעים להשיב כהלכה מביין אותם יותר מבשאר הימים. וכל ימי השבוע מפחידם שיבקש ללמוד ביום ה', ועל בי דרי חושבנא² כדי שיהיו זדונין ומחמדין בלמודם. המנהג ביום ה' אין המלמדים לומדים אחר השעה והקצבה³ רק חוזרין ללמוד השבוע כדלעיל, והלומד לומד עד הסדרא⁴ ואומר להם החיבור והסדרא רש"י, וכן יעשה כל שבוע, כי דבר גדול הוא לנערים שילמדו כל שבוע הסדרא עם ידיעת החיבור ופרש"י. גם ביום השבת אחר סעודת שחרית הנערים באים לבית רבם ולומדים שם במקצת, אבל לא הקצבה רק כמו שירצה, רק שאל ימעט בלמודם יותר מדי, כדי לצאת ידי שמים.

בחורף משכימין הנערים שעה או ב' קודם אור הבוקר לבוא לבית רבם ולומדין שם. בעת תפלת שחרית המלמד ותלמידיו באים לבית להתפלל, וביציאתם מבית חוזרים ובאים לבית רבם.

בין בק"ק ובין בחרף בשעה חמשית⁵ כל הנערים הולכים לבתיהם ואוכלין שם סעודת צהרים, ובתחלת שעה ששית צריכין להיות כולן בבית רבם, ושהיה יותר מזו אסורה, — וכן בשחרית תיכף ביציאתם מבית — ואחר חצות בשעה תשיעית⁶ התלמידים באים לבתיהם ונותנים להם בביתם פת לחם או מה שיהיה לאכול, אבל אינן שוהין

1. להחמיר בלמוד מן השעור הרגיל. 2. שבת ל"ב א'.

3. של שאר ימית השבוע ואין מוסיפין ללמוד הלילה, ושעור חדש.

4. נראה שצ"ל: והמלמד לומד עמם הסדרא.

5. זוהי השעה האחת עשרה. 6. השעה התשיעית אחר הצהריים.

לאכול בביתם רק מוליכין לחמם עמהם לבית רבם תכף ואוכלין שם. ולעת ערב לעת תפלת המנחה התלמידים גם הם באין לבית הכנסת, ואחר כך כל אחד פונה לדרכו ואינו חוזר לבית רבו ביום ההוא, וכן לעולם.

בחרף ירניל כל בעל בית את בניו, או הבחור והנער שבביתו, שילמוד בלילה בביתו קודם האכילה ואחריה עד שהולך לישון. ויהיה ותרן לתת להם שמן למאור ללמוד אצלה, כי נר מצוה ותורה אור (משלי י', כ"ג).

בבין הזמנים ובר"ח, וכן בחנוכה וב' יריד, וכן בחתונה ויום המילה ושלושת ימי הנבלה קודם שבועות, ושלושה ימי אכילה קודם ט' באב לומדים עם הנערים חצי קצבתם, ומימ אל יסיח דעתו מהם אפילו באותן הימים להוכיחם ולהדריכם וללמדם לצאת ידי שמים. על זה וכיוצא בזה נאמר ויראת מאלהיך (ויקרא י"א, י"ד).

מחויב כל מלמד ללמוד לתלמידיו הלכות הג בחג והלכות עצרת בעצרת וכן כלם. גם המנהיג ללמוד ההגדה ושיר השירים קודם פסח, ורות וקדמו' קודם שבועות, ואיכה קודם ט' באב וקהלת קודם סוכות, ו'אוקף¹ קודם חנוכה והמגלה קודם פורים, מלבד ההלכות של כל אחד ואחד.

בפורים ובחמשה עשר באב ובשבט ובל"ג בעומר המה יומי דמפגרי בהו רבנן, ובפרט חמשה עשר ול"ג בעומר למלמדים ותלמידיהם באותן ימים בטלו בית המדרש של המלמדים ואין הנערים באים לבית רבן ללמוד. והמלמד מחויב לתת לתלמידים, ביציאתו מבית הכנסת בשחרית, בחמשה עשר ובל"ג בעומר יין שרף ולק"ח טוב מכיסו, לא מכיס התלמידים, כי כן המנהג.

ובבין הזמנים לומד² עם תלמידיו כל יום הלכה אחת ממסכת בין הזמנים, ואין המנהג ללמוד תוספות ב' בין הזמנים, ובמקומם ילמד להם עשרים וארבע ושאר ספרים אשר נפש התלמידים חושקת להם. ואחרי הצות היום יצוה עליהם לכתוב כל אחד אנרת שלום וכה'ג כדי שירנילו לאמן ידיהם לכתוב. וכל דבר תועלת לתלמידים יצוים לעשותה לעצמם אם יוכלו לעשות, ואם לאו—המלמד יודיע להם הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון (שמות י"ח, כ').

ב. ס"י נ"ה וכו' ו' סעיפים. מנהג הרב ובני ישיבתו.

א) הרב בשחרית אחר יציאתו מבית הולך ובא עם הרבנים והבחורים לישיבה שאחורי ביה, ושם כל אחד שואל כענין ומשיב כהלכה ומחדרין זה לזה בהלכה בפלפולם, זה מקשה וזה מתרץ, וממש עוקרין הרים וטוחנין זה בזה³ בפלפולם בנמרא, פרשיי ותוספות בהלכה של אתמול. והרב מחדש להן כל יום חדשים, ולפעמים אימר להם חלוקים⁴ ובפרט בהתחלת הזמן. לפנים בישראל היה המנהג ב'סוף הזמן' לכבד לכל למדן בעל הבית ההולך לישיבתו של הרב לומר, חלוקי אחר, וכן לבחורים, זה היום

1. מיום לשבת חנוכה לסי מנהג אשכנז.

2. העסקת סעיף זה ע"י ר"ם נידסן היא מנומסת ותקנתיה ע"פ כתי' ר"א עפשטיין.

3. מנהגין ב"ר א'.

וזה מחר, ועתה בקרוב בסל המנהג ההוא¹ רק כל יום מחרדן זה לזה בהלכה כדלעיל, ואין אומרים חלוקים רק הרב בתחלת הזמן אומר לפעמים חלוקים כדלעיל².

(ו) גם דבר זה מוטל על הרב, דהיינו לאסוף לביתו ביום ה' אחרי חצות כל התלמידים נערים הלומדים אצל רבם ע"י הנער של השמש. והוא קורא דרך הרחוב משער התחתון: אל"י יונני ויל ציו ויר העירין קימן. והרב חוקר ודורש ותוהא בקנקנו של כל אחד נערו ונערו ופשטיה³, ומי שאינו מבין מכה אותו, ולפי צורך השעה עושה לו חרפה ומשים על ראשו מצנפת השוטים או צובע לו בפנים צבע שחור וכהאי גוונא כדי ליראם⁴. ואם יראה לאב ב"ר שקולר תלוי בצואר המלמד שאינו מלמד להועיל – הרב מיסר המלמד ההוא בדברים ומלמדו להשניח על תלמידיו להלאה יותר ממה שעשה לעבר. כך הוא מנהג הרב ב, זמן אבל לא ב, בין הזמנים.

ג. סימן ס"ג ובו ב' סעיפים, מנהג קופהינבאים.

(א) לפנים בישראל פה קיק וירמיישא היו בוררין קופה נבאים והמה היו מחלקים כל שנה, בצירוף איזה פרנסים, כל הנערים נכרים הבאים ממקום אחר ממדינה, משובים וכה"ג לאכול בקופה. והיו נותנים לכל נער ונער ב"ב (= בעל בית) לאכול עמו שבת ויו"ט, והביב מחויב לחת לו [בימות החול] לחם שחרית, גם קודם מנחה לחם, ובצהריים היו אוכלין מעשה קדרה בקופה בבית השמש. וכן אכילת לילה היו אוכלין דבר חם או מעשה קדרה בקופה. ובא כל נער ונער לעת ערב לבית בעל בית שלו. והביב מחויב ליתן לו דבר מה קלפת בו את הפת אשר הביא עמו מהקופה, כי לכל אחד היו נותנים פרוסת לחם בקופה להוליך עמו לאכול שם בבית מלונו. גם היו מחלקין הבחורים נכרים הבאים ממקומות אחרים ללמוד פה, והבעל בית אשר יצא קרול הבחור אליו היה נותן לו לאכל שבת ויו"ט, ובחול היו אוכלין אצל בעל בית [אחר]. ונותנין לו שכר לבשל קדרתן, והבחורים עצמם היו קונים בשר ולחם ולפת וכל צרכם והביאו. כך היה המנהג בעת השלום שהיו באין לבאן קיק קופה נערים רבים,

1. את המנהג בסל. כנראה, הרב משה שמשון בברך, אבי הגאון בעל "חות יאיר". רב זה, כבנו, היה מתנגד נמרץ ללמוד החלוקים ודרכי הפלפול הנהוג באותו זמן, ע"י להלן ע' קכ"ד. הוא היה רב בק"ק וירמיישא בשנות ת"י–ת"פ.

2. מכאן ואילך הוא מה שהעתיקתי בהיותי בוירמיישא סכתי שהיה סיד לריא עפספיין ו"ל. סעיפי ביה מדברים ע"ד חובותיו של הרב לדרוש ברבים, לברך את הילדים בלילי שבת ויו"ט, להורות אותם וכו', וע"ד גבולות מסלתי שהתפסמה על כל אֶלֶם ומדינת שוויץ וכו'. וגם ידובר בהם על דבר בית הדין ופסקי דיניו.

3. רובו לדברי הנסרא בהולין י"ח ב"י נהרא נהרא ופשטיה.

4. עוד היום יראו בעיר וירמיישא, בקיר אשר סמוך בית התפלה הנקרא על שם רש"י, אות א' ההקיקה באבן. משה העמיד המירה את התלמידים העצלים, למען דעת כי נבערים הם מדעת וראוי לחזור ולהתחיל עמם הלמוד מאות הראשונה שבא"ב. (מנהיגם בספרו Juden in Worms עמ' 12, וידיען התוה"ה ה'א עמ' 102).

חמשים נערים ויותר, והיה כל אחד נותן חצי ריט¹ לשמש [הקופה] שכר בשול קדרתם, גם היו באים כף בחורים ויותר ללמוד פה, אבל בעת שנברה יד המלחמה² ואינן באים נערים ובחורים רק אחד מעיר ושנים ממשפחה, וכל בחורים ונערים ביחד אין מניעים למנין עשרה—מיום ההוא והלאה בטלה הקופה אצל השמש ובטלה בשול הקדרה של הבחורים ומחלקין עתה אותן הנערים ובחורים המועטים לבעלי בית. והביב נוחנים להם לאכל שבת וירט וחול כל השנה כלה.

ב) ולפנים בישראל, וגם עתה לא בטל המנהג, שמחויב ליתן כל כיב ולהניח ללמוד אצל נרו כל נער ובחור שבבית, אף אם ימשוך ללמודו זמן הלילה, ואף יעמוד זמן רב קודם אור הבוקר. אדרבה, אם יראה הביב שמונע ללמודו מפני הנר יורזו ויאמר לו: אל תמנע ללמודך ואל תהיה כחס על הנר כחס על השמן.

ד. ס"י מ"ב. מנהג בר מצוה.

...בשבת הסמוך אחרי שנעשה י"ג שנה ויום אחד רוב בני בר מצוה המה החונים לקרות הסדרא בצבור, ומתחילין, ויעזור ויגן בניגון יפה... ויש נערים בר מצוה שקולם ערב ובקיאם להתפלל בצבור ומהפלים בכניסת שבת ברכו, ושחרית ומוסף, או כלם או איזו תפלה שיוכלו, ויש שאפילו לקרות [הסדרא בצבור] אינם יודעים ואין קוראין בצבור, ומימ קורין אותו לסית. ועושין לנער בר מצוה שני מי שברך, השני לנדר לטרה, שעה שמן למאור. והאב מלביש את בנו לבר מצוה מלבושים חדשים ונאים, ומלבישין בכניסת השבת. ובמנחה בשבת עושה לו סעודה, ואין השמש קורא לסעודה ההיא, רק שעה אחת קודם מנחה הנער בר מצוה קורא את הקרואים למצוה, והולך כן במלבושיו החדשים ובא תוך ביתן של הקרואים ואומר לכל אחד שיסעוד עמו שלש סעודות על סעודת הבימ... והנער דורש על איתו סעודה דרשה המיוסדת על מנהגי בר מצוה, והמנהג שנער בר מצוה מברך ברכת המזון בזמן.

הוה עוכדא שנעשיתי בן י"ג שנים בשנת שעין, ביום השבת פ' תצוה, י"ג לחודש אדר א', ולמדתי הקריאה של תצוה ונודע הדבר למרגן ורבנן ולא הניחו אותי לקרות תצוה, רק הוצרכתי ללמוד הקריאה של כי תשא בשבת שלאחריו, כ' אדר, כי אמרו שצריך להיות הקורא בצבור בן י"ג יום אחד...

ה. סימן נ"ד וכו' ד' סעיפים. מנהג סיום מסכתא.

א) עושין שני גבאים, דהיינו שני בעלי בתים הראויים לכך, והרב ובני ישיבה בוחרין אותן, ועוד (אותן) עושין שני גבאים שני בחורין, והמה נבחרים איזו ימים לפני סיום כרי שיכינו צרכי הסעודה, וביום הסיום קורא השמש ומכריו בבית הכנסת: בשעה פלונית יסיים הרב. וחזור ומכריו כן בתוך הרחוב כשבאה השעה ההיא, ומנהג לסיים במקום שרגילין לנער שם הקהל, דהיינו אוף קהל'יש שטוביא, ושמה מתקבצין כמעט

1. חצי ריט 5, וסין, שכר בשול קדרת הקופה המשותפת.

2. היא המלחמה הידועה בשם מלחמת שלשים שנה, שקללת ווירמיישא סבלה ממנה הרבה.

כל הקהל¹, ובפרט מי שמבין סוגיא דשמעתא. ושם מקשין ומתרצין ומפלפלין כמו שעה ואח"כ הרב מסיים בדרשה נאה, ואח"כ אומרין בר פפא כמו שהמה נרפסים סוף המסכתא.

(ב) מוכרין הקריש קודם שאומרין הפפא, ודמי הקריש גם המה באים לסיועת הסעודה...

(ג) וכל החתנים, הן המה הררים בזה או אחרים אשר רק לפי שעה עתה פה עמנו, מחויבים לתת לסיועת הסיום כאשר יוכלו למצא פשר דבר עם הנבאים, והנבאים אל יחפשו עם שום אדם שלא בידיעת הרב.

(ד) אחר כך מכריו השמש בזה הלשון: עסין ניין ועיר דיא צעריין ווייל אצל הסיום, וכל הבאים לסעודה ההיא פורעים האכילה ושתיה, כאשר קצבו להם הנבאים, חוץ מהרב ו, המורינות² וחזן ושמש. ואין קוראין נשים לסעודת סיום. וכיום שני הרב והמורינות והנבאים, נבאים ב"ב וגם נבאים הבחורים, עושין יום משתה ושמחה וקורין לסעודה ההיא: נאיך צעך. ואם ירצה [הרב] שיסערו עוד איוו יחידים עמהם הרשות בידם.

ו. שמחת בחורי הישיבות.

שבת שאחר פורים בכניסתו הבחורים הולכים לבית אחר רחוק מבית ולובשין שבת סרבל³, שקורין ויימי מנטייל, ומטרון בראש כל אחד, כדרכו לא דרך אגל⁴, ויוצאין מבית ההוא זה בצד זה, ובראשם נער משרחם, שקורין, קנעיל נבאי, מרקד לפנייהם ומשתטה לפנייהם במלבושיו ובעניניו כשוטה, והנבאים הולכין לפני הבחורים וביד כל גבאי מקל מצויר, ואחריהם כל הבחורים, וכך בשמחה רבה באין לבית וישיבתן

1. ע"י גם שו"ת סהר"ם מינץ (שהיה ג"כ רב כמנצא ונפטר בערך ה'א ר"ט) סי' קי"ט: "רב או ראש ישיבה שהוא לומד מסכתא עם חבריו ותלמידיו כשבאו לסוף המסכתא ישייר מעט בסוף עד שעת הכושר, יומא דראוי לתקן סעודה נאה לכבוד התורה ותלמידיהו, ואז ראוי לקבץ כל הקהל כשבא הרב לצ"מ... ולכך נהגו כל בעלי בתים ליצף על הישיבה בתחלת התו" (=התוספות) ומן בישיבה ראשונה, ולכך מנהג להודיעם כשבא הרב לסיום המסכת כדי שיבואו גם כן לסיומא ואז יהיו שמה תחלת וסוף".

2. אלה שיש להם תאר "מוריני".

3. "מנהג טוב להוליך תדיר בלכתו אנה ואנה מלבוש ידות והוא הסרבל, כי הסרבל בלא בית יד סורה על הצניעות והיהדות" נקטע סכ"י עתיק שהובא ע"י ר"ם גירסון בספרו, התורה והחיים ח"ב ציון ו"א.

4. "וסרבלה יהא מנות על ראשה כאבלה" (שו"ת סהר"ם סי' י"ב ועיי"ש גם סי' י"ז). ר' יוסף עצמו, בהלכות שמהות, מבאר את ההבדל בין לבישה רגילה ובין לבישה בדרך אבלות: "האבל על אביו ואמו הולך לביהכ"נ בל' שלשים במטרון דרך צוארו וחזור כך אחר הכנסת לביתו, והאבל על שאר מתים הולך לביהכ"נ במטרון כדרכו, לא דרך צוארו, רק כשבא בחצר הכנסת... פשים המטרון דרך צוארו ועוסר כך בביהכ"נ עד שיוצא. גם כשעת נתינת גט הכעל לבוש בגדי אבל במטרון דרך צוארו, והאשה כאבלה בשמורף וסרבל על ראשה".

על הבימה, אף אם כל השנה יושבין על הבימה בעלי בתים, מכל מקום בכניסת שבת זו צריכין לירד כדי שישבו שם הבחורים, ובשמתחיל החזן ברכת מן אבות יורדין ובאין אצל האב"ד על מקומו, והאב"ד משים ידו על ראש כל בחור ובחור ומברכו בדרך שמברך כל ליל כניסת שבת להבנים¹, ואח"כ נכנסים הבחורים לביה דנשים... ובאים למקום שהרבנית אשת האב"ד יושבת, והרבנית מניחה ידה על ראש כל בחור ומברכתו, ואח"כ מסבבין כל שורת ביה דנשים ויוצאין והולכין, ותמיד הנבאין נכנסים ויוצאין ראשון לפני הבחורים האחרים.

שחרית שבת הנבאים מתעטפים בטלית גדול כמו בעלי בתים, ובעת שמוזמין פסוקי דזמרה הנבאין מחזירין תדיר לכל ב"ב שיש לו מצוה, דרך משל למי שזכה בשבת ההוא בנליצה או בהנכה וכן כולם, ובקשו מאתו למחול כהיום על מצותו, כי חק הוא לבחורים ביום זה בכל שנה לחלק כל המצות ביניהן, וכן ילכו לנבאי צדקה ויבקשו מאתו למחול על אותן המצות הנמכרים כהיום, וכן יבואו לפרנס החודש ויבקשו מאתו למחול על הסגן², כי הסגן הוא ג"כ בשבת זו לבחורים, ואף אם יעמוד אחד או שנים כנגדם ולא ימחלו יקחו הבחורים המצות והסגן אפילו כנגד רצונם, ואם יש חיוב לקרותו לתורה, כגון מי שאשתו יוצאת מלידתה לביה או יארצי"ט, אין הבחורים מחויבים לקרותו, אם לא יתן להם לפחות מדה אהת של יין, אבל אם יתן להם מחויבים לקרותו, אבל, גומלי לא—כי יוכל לברך הגומל פעם אחרת, כללו של דבר: שבת הבחורים עיקר ומנהג עוקר הלכה, ויד הבחורים על העליונה.

סגן לוקח גבאי אחד מהבחורים וקורין להבחורים, רק השביעי הוא הרב³, גם המצוות נחלקים ע"י הנבאים לבחורים אחרים, גלילה דס'ת ראשונה⁴ היא לרב, עוד יש מנהג וחרות גדול לבחורים שהפרנסים מחויבין ליתן להם צעמיל מה יתן להם כל ראש בית סך יין, זה חצי מדה וזה מדה, וזה ב' או ג' מדות, הכל לפי הערך ולפי רבוי הבחורים, וכל ב"ב מחויב ליתן כאשר יושט עליו בצעמיל ההוא, ואם לא, כופין אותו עד שיאמר רוצה אני⁵, ורשות לבחורים למשכנו על ככה בלתי התרת הרב וקהל, וצעמיל ההוא נעשה ע"י פרנס הישיב, הגמין פרנס⁶, ופרנס החודש, ושניהם חתומים עליו לראיה, ואחר פורים איזו ב"ב מכובדים מכניסים הבחורים לבתיהן ומאכילין סעודת פורים, והבחורים מביאים יין לרוב מיין הצעמיל הנ"ל ושותין ושמים היום אצל ב"ב זה ומחר אצל ב"ב אחר, וסעודות אלו המה סעודות הרשות, ואין כופים לבעיב שיקרא בחורים ויעשה סעודה, רק מי שירצה לעשות המצוה לשמות עם בחורים לומדי תורה

1. מנהג יפה זה נהוג עוד היום בקצת קהלות אשכנזיות.

2. כך קראו לנבאי או לאיש העוסק על יד ספר התורה ומחלק את ה"עליות", בליא קראים

לזה, "עמירה".

3. ויצרפת נוהגים לקרות את הרב שבעיר שביעי (אור זרוע ח"ב סי' ט"ב).

4. כי "שבת הבחורים" חלה תמיד במרשת פרה שמוציאים בה שני ס'ת.

5. בבא בתרא ס"ח א'.

6. כך נקרא ראש הפרנסים, ובפי הנוצרים נקרא "ודען" בישוף.

אשרי לו, והבחורים תופרין בפורים במצנפת שעל ראשם ענול קמן הנקרא בליא קרעניצבין מיט ולינדערליך, ואינו מסירו כל זמן שיש להם עוד יין מין שבצעטיל ההוא.¹
ו. סי' ליה. מנהג יולדות לזכר ולנקבה.

ה) כל אשה יולדת צריכה להיות בביתה עד סוף דעיר קראייו אויז איין, דהיינו שבכל לילה מיום הלידה אשה העומרת אצלה בביתה לשמשה לוקחת חרב שלופה ומסככת בו את היולדת איזו מכובדים ואומרת איזו לחשים כידוע לנשים, וכן עושה כל לילה ארבעה שבועות מיום הלידה, דהיינו אם ילדה ביום נ' אז היא יולדת, ועושין לה קראייו עד יום ב' בשבוע הרביעי אחר הלידה, וכן לעולם בשבוע הרביעי יום אחר לפני יום הלידה פוסקין מלעשות קרייו עוד. ואז אם סוף דקראייו ביום ד' שיכולה היולדת ללכת לבית הכנסת ביום ה' אז יוצאת מלידתה לביה (=לבית הכנסת) בשבת שלפני סוף הקראייו, ומכל שכן אם סוף הקראייו בימי א', ב', ג' שיוצאת לביה שבת שלפניו, אבל אם סוף הקראייו ביום ה' אינה יוצאת מבית לידתה לביה [עד] אחר שבת שאחר הקראייו, וכן לעולם.

י"א) שחרית ביום השבת, בעת שאומרין בביה כרוך שאמר, הולכות איזו נשים קרובות ושכנות, ובראשן הרבנית אשת האבד, לבית היולדת, והולכות עם היולדת לביה קודם שמתחיל החזן ברכו, ולובשת צעיף יפה ושטורף על השלייאר ולובשת רעקלי, ולבוש חכריכים תחת הסרבל.

מיו) אחר סעודת שבת נער של שמש קורא דרך הרחוב מלמטה למעלה: ציו דעיר היולי קרייש², ואז, אם הוא זכר, הנערים קטנים, שאינם עדיין בני מצוה, באים לאחר שהיולדת עם הילד שם, ואומרין תחלה פסוק בראשית, גם ויכולו עד אשר ברא אלקים לעשות, ואומרין המלאך הנואל עד בקרב הארץ. גם לישועתך קויתי ד' ופסוק האחרון מן ספר בראשית, ואח"כ הפסוק הראשון מן ספר שמות והפסוק האחרון מן שמות, הפסוק הראשון מן ויקרא והפסוק האחרון מן ויקרא, ופסוק הראשון מן במדבר ואומרים, יברכך עד שלום (ברכת כהנים), ופסוק ראשון מן דברים ועשרת הדברות

1. קטע זה העתיק גם ע"י ר"א עפשטיין במאמרו הנ"ל על ספרי המנהגים דווירמיישא. על התאור היפה הוה משמחת הבחורים בהג הפורים ואהריו יש להוסיף גם את דברי החשובה הקדמונית שהעתיק מהר"י איסרלין בסו"ת, תרומת הדשן סי' קי"ז: "שמעתי מהר"י טוביה בשם ריב"א, שכל מאכל שלוקחים הבחורים זה מזה, אפילו שלא ברשות, משום שמחת פורים, משעת קריאת הסגלה עד לילה סעודת פורים, שהן שני לילות ויום אחד, אין בהם משום גניבה ולא משום גולה, ואין להוסיפו לבית דין ואין חוששין עליו ובלבד שלא יעשו שלא כהוגן ע"ס שבעה טובי העיר".

2. על הולי קרייש ע"י בס' התורה והחיים י"ח נדפס ח"ג עמ' 86*86 ושם רשומה גם הספרות בענין זה, אולם הקטע שהובא כאן מפיץ אור בהיר על זה.

שבתוך ואתחנן ופסוק אחרון מס' דברים. והנערים יושבים סביב השולחן ולפניהם חומשים וקוראין כל הפסוקים הנ"ל כלם בקול גדול. והילד שוכב בערסו ומטתו נקי ויפה ומניחין שלית מצויצת על ראשו וגם סבלונות¹ מוזהב וקונטרס או דף מתוך הנמרא או שאר ספר מניחין גם כן עליו² ואח"כ תיכף כשיסימו הנערים הפסוקים עומדין מעל השולחן ומנביהין הילד עם ערסו ששוכב בה, וקוראין כלם בקול גדול בזה הלשון: הילי קרייש וויא זאל דו קינט הייסן, פלוני, פלוני, פלוני, ג' פעמים. ומנביהין וקוראין כסדר הזה ג' פעמים. ומחלקין לנערים פירות, ולפני פתח ביתו זורק לפני הנערים פירות והנערים מלקטין אותן והולכין לבתיהם לשלום.

י"ח) הילדת נקבה בתולות נערות קטנות באות צו דער הילי קרייש. וקורין שם לילדה ג' פעמים כמו שהוריתך לעיל אצל ילד זכר, רק שאין אומרות פסוקים. ומשימין על הילדה בעת קריאת השם צעף, גם שאיפיל וסבלונות... ומחלקין פירות לילדות שקראו שם בתוך הבית. ואין זורקין להן פירות ברחוב לפני הפתח.

נו. מתוך ס' שמן למאורי שחבר הגאון ר' משה שמשון ב"ר ר' אבי הגאון בעל, חות יאירי. הספר עצמו לא נדפס, אולם את הקטע הזה מעתיק בנו הנ"ל בשו"ת, חות יאירי ס"י קכ"ה. המחבר היה רב בקהלות גירונג ולייפניק אשר במהרן (מורביה), דרשן בפראג ובסוף ימיו אב"ד בווארמס (ווירמיישא) עיר מולדתו. מת בשנת ת"ל (1670). בדבריו אנו מוצאים ציור ברור מדרכי המפולפלים בדרונו.

...וזאת לפנינו בישראל היו מרבין ישיבות בכל הקהלות קדושות נאמנים שמה כל העדרים כתות בחורים, ותלמידים ונערים, אלו נוזנים מהספקה ואלו נוזנים מן התמחיו וקופה מחולקה, והן מחדרין זה לזה בהלכה שמורה בכל וערוכה, עד שהוסיפו חכמה וחריפות ומנדיים נעשו חשים בעלי קרנים³... ונודע שמם בשערים רבנים מובהקים... אבל חרשים מקרוב באו, לערך מאה שנים, לא פנו עוד ללמוד תורת אמת, אלא שמו עיקר מנמתן ומחשבתן להעמיק בחריפות, וקצתם אמרו חילוקים מזויפים לסרס ההלכה בשיטות מחולפות לומר: המקשן לא הבין התרצן והתרצן לא עמד על דעת המקשן, זה דרך לדרך זה וזה נטה לדעה אחרת, הלכו בהלכה אורחות עקלקלות

1. כך קרויות הפתנות שהחנן שולח לבנה לפני החתונה, ובס' המנהגים של ר' יוסף שלנו מתואר כל ענין הסבלונות באריכות כשהוא מניע לסנהני הנשואין.

2. ע"י לעיל בדבריו בעל ס' חסידים שהיו מניחין ס' תורת כהנים לסראשותיו.

3. ברכות ס"ג א'.

וכן יעשו התלמידים המקשיבים, יצעקו זה מול זה קול ברמה עד אשר לא נותר בו נשמה, אף כי גם שניהם כונת דבריהם מהם נעלמה... והרגל בזה נעשה טבע; טרם שהאחר פותח פיו במשא ומתן של הלכה, כל שכן טרם שיגמר דבריו ולא חצי דבר, יענהו חברו, מרורות ישיבנהו, ובחרי וקצף גדול יסלקהו, ועדיין לא הבין תחלת הדבור וסופו לא שמע, ישאג עד עב הענן, ולא ידע מאי קאמרו רבנן, ואפילו דבר עצמו אינו משכיל ולא ברעת ידבר אלא כסכל ומשונע, ועי' כך רבתה המהומה ותגדל המלחמה, ולא העלו מאומה, וסוף דבר לבשה ההלכה אדרת זר למען כחש...

ויש שהראו גם חריפות בדרכים בקהל אנשים, לבאר מאמרים קשים כמלעים ומרשים, בהבלים ושבושים¹ על נבו חרשו תורשים, יפתח יסוד תלמים, בענינים עקומים, מסבב מענין לענין, דא מן דא שניין, מעמיד עליו יסוד ובנין, והכל שוא ותוהו, אבני בזהו, דברי שקר, בלי שורש ועיקר, קילע אל השער לעשות חבל, ויבוקש הדבר והנה הוא חבל, רק למלאות רצון השומעים, במחוק החריפות משתעשעים, אף כי לאמיתות הפרוש אינם מניעים... ומעת הוסרה העטרה והומתו שרי תורה, בארץ פולין הבחירה, היחה לבער שורשה ועיקרה, ונוסף ינון על מכאוב ללא תורה וללא מורה, כי הקהלות מתרשלות להחזיק בחורים...

בנו בעל חות יאירי מעיר: לא בקשתי להעתיק הלאה, כי האריך בתוכחת מוסר על קצת עשירים מופלגים באשכנז, שאינם נותנים עיניהם ליתן בנותיהם עם בית והון לבחורים חשובים בני תורה², כל שכן שלא יחושו ליחוס, רק לממון, וסיים בסופו: אבל מי שהוא בחור חריף ובקי ולמדן מופלג לא יחשבו מאומה, והכל בדילין ממנו, אין מאסף אותו הביתה להשיאו בחו ומלענינים עליו לומר: אין כחו אלא בפיו להשמיע קול תורה, נמרא נמור סחורתא תהא³, מה תועלת בארשת שפתיו, וזה האכזב על כן יוקין בערער בערבה.

נת. מתוך ספריו של הנאון המפורסם ר' יאיר חיים בכרך
(נולד שנת שצ"ח—מת תס"ב) בעל שו"ת חות יאירי. נאון זה היה
יחיד בדורו וסלל לו דרך מיוחדת בלמודו. הוא היה מבקר חריף
ובקי נפלא בכל הדרי התורה. גדול היה האיש גם במתמטיקה
והנדסה, כנראה מתשובותיו שכתב בענינים אלה. את תולדותיו כתב
בספר מיוחד ר' דוד קויפמאן: R. Jair-Chajjim Bachrach u. seine
Ahnenn, Trier 1894. בן דורו, ר' יונה לנדסיפר, כותב בצוואתו:

1. עי' גם דברי תוכחתו של ר' שפמל הורוויץ, בן השליה, על דרכי הדרשנים בוסנו.
(לעיל עמ' קי"ג דברי בעל זרע ברך).
2. עי' לעיל עמ' ע"ד בקצת סס' ירושער פריאק, ולהלן בלוקמים סס' יערות דבשי.
לר' יונתן אייבשיץ.
3. רומן להסתננס המובא בנסרא (שבת קי"ג א'): נמרא נמור וסחורתא תהא.

ונדפסו גם כן בימינו חזות חות יאיר, שמאירין דבריו
כאחד מן הראשונים.

א. ועל דבר בקשתך שאודיעך סדר למור בנך יחידך, היה לך להודיעני עתה איזה ספרים שכבר למד ובקי בהם, רק מפני שהודעת לי שדרש דרוש נאה¹ אחשוב שכבר למד דברי אנדה, מדרש רבה וספר. עין יעקב², כאשר באמת הם יפים לבחורים כפרפראות לפני הסעודה, וגם המה להוד והדר באוני השומעים ממנו איזה פשט או דרוש, או בהיותו אצל הדרוש של גדול, שנכנס תוך דבריו בקול³ ומודיע ידיעתו והשנתו, והוא קצת תכלית שיש לו שם למדן מופלג כולי האי ואולי ימצא אשה ימצא טוב הון ועשר, אף כי לא זו הדרך ולא זו העיר ונדר למדן האמיתי...

ועיד סדר המדרגות⁴ דבר קשה הוא ליחיד אף שהוא עשיר מופלג להתנהג בו עם בנו, אף אם ימצא לו למדן מופלג ומלמד לשם שמים בלי רמיה שאין דעתו רק על בצעו לקבל, מה שגם כן לא שכיח במציאות, ואף אם יראה וימצא—אחר שכל בעלי בתים אשר בניהם ילכו לבית ספר יתפסו מנהג סדר למדן הבלתי הנון מה יעשה אחד מעיר לשנות ולתפוס סדר ההגון נגד כל חבריו? ואף אם ישכור אביו לו לבדו מלמד, הלא הצורך הגדול אל הלמוד דבוק חברים, כמו שאמר: מחבריו יותר מרבותי⁵, ואין תקנה לזה רק אם יתאספו חמשה או ששה בעלי בתים יחד וישכרו מלמד לבניהם, כתנאי שלא יוסיף עליהם, ויתנו לו כדי ספוקו כאלו היה לו מספר נערים כפול, ואז יועיל עצת ה' בסדר הלמוד.

והנה קשה מאד לקרב איזה למודים ולרחק קצתם, כאשר כלם אהובים, כלם עומדים ברומו של עולם... רק מצד שבכל חכמה עיקרו הסדר וההדרגה הנכונה הבי נמי בהשגת חכמת התורה. והנה ודאי תלמוד אין לך מדה נדולה הימנה⁶, אכן הוא דרך רחוק מאד מאד, כי אם ילמד עם גפית הקבוע שם בלימוד הכללי עוד דף אחד מהשים—והוא די ויותר אף לבחור חשוב, אם יבקש שיתקיים בידו ולא ילך קמא קמא ברוח—נמצא יבילה כמה שנים עד שיתקיימו בידו ד' ה' מסכתות גדולות... ולימוד המשיגות הוא מוכרח, שירגיל אדם את בנו מעת שזכה לקרוא הלכה ברוב השים שילמד עמו רבו פרק אחד משניות בכל יום, ובפרקים הארוכים והחמורים חצי פרק, וישגיח שיחזר תמיד עליהם בלי התרשלות, ובקל יוכל לקבל זה עם למוד נפית... והנה לפנים רידמא משמע ממשנה ראבות, דהנן בן המש למקרא בן עשר למשנה בן טו לתלמוד, שלא יתחיל בן משכיל ללמוד שים עד שינמור כל ו' סדרי משנה... אבל אין זה מוכרח רק בדורות ההם, שלא היו דברי המשנה בכתב כל שכן בדפוס.

1. הרברים סובבים על נער בן י"ג שנעשה "בר מצוה".

2. בדורות הקודמים היה המנהג שכל אחד מהשומעים יכל להפסיק את הדרוש ולשאול או

לסחור את דבריו.

3. כונתו למדרגות הלמוד, שיעלה הנער מדרגה לדרגה.

4. חקנית ו' א'. 5. בבא מציעא ל"ג א'.

לכן הוצרכו זמן רב ללמוד המשנה, ומכל מקום ודאי לא התחילו ללמוד עמהם דיוקי המשניות ודקדוקיהן ומה שנתחדש מרמיותן ושנוי לשונם עד שלמדו כל, או רוב, המשניות, והכי מוכח מה' שנים של מקרא שהיו לומדים כל תנ"ך עם בניהם קודם שהתחילו במשנה. וכך למד אבי הגאון עמי בכל יום פרק משניות, עם לימודי בבית רבי, עד שהגעתי לבבלי בחרות בקראי נפית בכל השנים סמוך לביאתו לקיץ וירמישא, שהיה סוף שנת ת"י, היה לומד אתי ועם חברים בחורים מופלגים הריף בקצת חדושי, והוא הדרך הטוב והישר המגיע לחבליית יותר מכל לימוד וזלח, וכך נהגו גדולי עולם הקדמונים, כי יכול להשלימו בקל בג' שנים, ואם יהיה בקי בו הרי שערי החכמה של חלקי הטורים פתוחים לפניו אחר שילמד גם כן הראש, שהוא על הריף בתוספות קצרים על הש"ס, והן המה דברי הטורים עם מקורם מהש"ס, ואין לימוד מוטעם ונכון מלמוד הראש אחר שבידו הריף...

ואם לי אתה ובקולי חשמע אל יכלה זמני בחילוקים ובחריפות של הבלי, אשר בעויה נחפשט בזמננו, מה שלא מצאנוהו בללי בדברי הקדמונים לא נגמרא ולא בחוספות, עם שהיו עוקרי הרים. וראוי לקרות אוי ואבוי על מבהר הזמן, שמבלין בזה לפעמים עד רובו של יום שהיננו יכולים ללמוד כמה דפין מש"ס ופוסקים, רק הרגל בנך לדקדק בנפית הדק היטב, בחסר, יחור וחלוקה, במקומו, וממקום אחר, וזהו חריפות של אמת שהרגלו והרגילו בו גדולי הקדמונים...

ולימוד הטורים והסמ"ע² ראיתי בחורים רבים שונים בזה ששומעים בכל יום שיעור מאלה, ואינו חבליית כללי רק לדיני ממונות, שהוא על צד הסברא והנכון קצה האחרון של הלימוד... והיפוך הסדר הנכון אינו רק מג' פנים. האחד, לפעמים הרב המניד בוחר בזה בשביל עצמו כדי ללמוד דיני ממונות, כי אפשר שהוא כבר מלא כרסו בשאר חלקים. הב', מפני הנובה והגאון אשר יחשבו בהם יהיו בקיאים בדיני ממונות יצא טבעם חוץ בני אדם וישאלו מהם עצה ויקבלו שכר, ולפעמים יקבלו שכר עי שיהיו מורשים מבעלי דבר ולבסוף גם מבוררים ודיינים קבועים, והרי גלוי שהוא לימוד לא לשמה... הג', בחרו בדבר שיש בו פלפול ועומק... והנה בדורותינו החלק המובחר והטוב חלק אורח חיים, בשמו כן הוא, יושב שכול וגלמוד אין שם אליו לב, דוגמת מסכת מועד קמן שזכר בעל ספר חסידים³.

והנה בדורות הראשונים לפי מה ששמעתי היו שומעים ולומדים בבחרותם ספר העקדה⁴, העקרים⁵ והכוזרי ודוגמתם, מפני שהיה כל מנחתם להשלמת נפשם שהוא האמונה בשרשי הדת... ובה יפה עישים הדורות הללו שמתרחקים מאותן הלמודים, כי טוב ויפה לנו ולבנינו להאמין האמונות המוטלות עלינו בלי חקירה...

1. המחבר היה או בן י"ב שנה.

2. הוא ספר מאירת עינים על שו"ע חשן משפט.

3. ע"י לעיל עמ' כ"ו.

4. ספר עקדת יצחק לר' יצחק ערסאת, אחר טגלי ספרד.

5. לר' יוסף אלבו.

ולמוד חכמת הרקדוק – מעוטו יפה ומוכיח לכל בר דעת... אמנם לידע כל המעיפים וסעיפי סעיפים והיוצאים מן הכללים אין לבלות הזמן בהם, כי ידיעתם רבת המבוכה ומעט התועלת...

מתוך הספר, 'איור נתיבי' שהגית אחריו הנאון הזה בכתובים. בסוף הספר הניל באה הקדמה גדולה לאחד מספריו, שקרא שמו, 'מטה אהרן', המוקדש כולו להשנות חריפות על ספרו של הנאון ר' אהרן תאומים, בגדי אהרן, הכולל דרושים ע"ד הפלפול המבולבל. הקדמה זו נדפסה כולה מכתיו עיי הריא יליניק ב, בכורים' לשנת תרכ"ה עמ' 26-4, ואני מביא בזה רק את הקטעים הנוגעים ביותר לעניננו.

ב. בתחלת דבריו מביא המחבר את דברי כל הנאונים שקדמוהו, הצועקים מרה על הפלפול והחילוקים מסוג ידוע, וכותב: ושמעתי מפה קדוש החסיד הנאון מהר"ר טעבלין מנולי קיק פולדא ששני נדרים נדר לה: שלא לישב בסוד משחקים ושלא לשמוע בקול דרושים כאלה, ואחשבה כי הפונים אל הדרשות האלה של דופי ונהנים מהם נטרפה דעתם וחלו חולי הנפש... וכמעט נפשנו יצאה ונבהלה מאד בקראנו בחלק ג' מספר. זקוקן דנורא¹ בשער ב', שמשבה את חריפות ופלפול השער ההוא וכונה אותן בשם, 'חילוקים', וכתב שקראו, הדרת זקנים' כי החילוקים הם הדור וכיבוד גדול אל ראשי ישיבות וכו'. וחמתה, כי המחבר היה חסיד מופלג, עד כי אמרתי: פה קדוש יאמר דבר זה! ואפשר כי מיירי דוקא כשחילוק משוכלל על קושיות ותירוצים אמיתיים, כאשר שמעתי שכך היו החילוקים של הנאונים מויה יעקב ובנו מויה העשיל² ודודי מוהיר חיים כ"ץ³ ולהיה...

1. בשם זה קרא ר' שמואל היירא ספראג את פרושו הגדול על תנא דבי אליהו רבה וזוטא. נדפס בפראג שנת תל"ו, ועל הרפסתו הסכים גם הרב ר' משה שמשון בכרך, אביו של בעל, 'איור נתיבי'.
2. על דרך למודם של שני הנאונים האלה עיי להלן בקטע הלכות מס', 'הבורי לקופים' לר' ועלינ מרגלית.

3. הוא הנאון ר' חיים ב"ר יצחק כ"ץ (חתן מהר"ל ספראג) שהיה אב"ד בפראג, פרנקפורט ופוזנא. ר' חיים היה אחי זקנתו של בעל, 'חות יאיר' חוה, שהיתה ספורסמת בלטרנותה ובקיאותה הרבה, ועל שמה קרא גם את ספרו, 'חות יאיר'. ר' חיים יאיר כותב עליה בהקדמת ספרו, שהיתה יחידה בסינה ברורה, ונהירגא שהיה לה מדרש רבה בלי פרוש ולמדה בו על פי השגתה ושכלה, ובמקומות רבים השיגה על הרב בעל, 'מתנות כהונה' מפרש הרבות, ופרשה באופן אחר שכל השוטע יבחון שהדין עמה, וכן עשתה בפירוש מחזורים וסליחות ובפירוש רש"י בתנ"ך ובתרגומים וספרים החיצונים. וכסה מעטים שנתחבמו בדבר גדולי הדור ובאה היא והוסיפה להם בקנה. והיתה טופלנת בכתב ובעלת לשון צח ומצוחצח, וגם הפלגת חסידותה והנהגתה אי אפשר להעלות על הניר. ונתאלמנה

אף כי בדרושים לכל חפציהם יוסיפו וזה, עברה וזעם וצרה, כי לא לבד על החלוקים אנו מצטערים, כמה שבאו לפעמים בדברי רז"ל דברים תמוהים לפי המובן לפי פשוטיהם... אלא שבאו עוד לחלק עלינו את השוים, המה דברי רז"ל הנכוחים למבין וישרים למוצאי דעת, בלי חסרון ומגרעת, יהפכו לנגע צרעת... וביום אשר ירדה צל החכמה אחורנית מטה מטה צץ המטה פרח הזרן, לאמר מי אדון, ובחמלת ה' השקיף למען קדשו לפרסם את החנפים ולגלות את קלונם נשא אחר מגדוליהם את לבו לחבר ספר... ובקראי בו שתים ושלוש דלתות נבעתי ונבהלתי, ואמרתי עת למרמא אימתא דשמיא על הנשאים, ישמעו ויראו, ולא עת לקרוא ולבלות זמן רק עת לקרוע אותו ואת בוגדיו¹ קרעים על טורף התורף ועל תופת הטופס וההדפסה, הן מצד כלל הדרושים: אמת אומר אל יברא דכולו שקרא², והן מצד דברים הבדויים אף בספרים המצויים אשר באו בו בדברי רז"ל, ונלאיתי כלכל לא אוכל עוד מלרשום בחרט אנוש מיני ההשנות הנזכרות... ומיום עמדתי לא ראיתי ולא ידעתי ולא שמעתי כתועבה כזאת הנעשית בישראל משום מחבר, איש ריב ומדון, אשר יעשה בזדון, לזיוף דברי רז"ל בחסר יתור וחלוק... ובכלל זה מה שכתב בשם מחברים אחרים דברים שלא זכר ולא פקד המחבר ההוא. וזה לשון מהר"ר אפרים³ תוך תוכחתו על הדרשנים שבימיו בהקדמת ספרו, עיר נבורים⁴: ,גם כל חלי וכל מכה שהדורש אינו חושש אף אם יביא המאמר שלא בצורתו, או לחסר ממנו או להפכו כפי אשר יאות על דרך שיחו, וכל זה שוה לו ולשומעים.

ואם כי לבי אומר לי מה לך לטפל בזה; הלא אין בספר זה לא איסור ולא היתר לא פטור ולא חובה... לזאת אשיב אל לבי על כן איחיל לו יתברך לקבל שכר על החקירה והדרישה בדרושים כאלה מצד ההשנות שבחלק השני, שפרסום קלונם מצוה רבה והשתקה והעלמת עין מסוררים כאלה תקלה ועין וחשש חילול השם יתברך ותורתו, על כן מפרסמים... וחוששני אם כל איש יושב בדר וידום הנה ימים באים חיו ותחי האמת נעדרת, רק כל איש סורר ומורה בביתו לבדות לו מדרשים כחפצו, כענין שמנסים הבחורים זה את זה בהמצאות נפלאות ושינויים בדויים, ומה גם שיקחו כת הדרשנים הקדמות זרות מזה הספר, אשר באמת לא היו ולא נבראו, כאשר זה לא אחת ושתים שמעתי, אף כי מיום יצא לאור עדיין כעת לא יצאה שנה... ועתה אתה ברוך ה' פקח עיניך וראה. אם בכתיבת ספר הלן, אשר

בהיותה בת שלשים, ושוב לא היתה לאיש לכבוד בעלה זקני הנאמן מהר"ר שמואל⁵. לעת וקנתה נסעה לארץ ישראל, אולם סתה בדרך, בעיר סופיא בירת בולגריא.

ראוי להעיר שגם אמו של ר' יאיר חיים היתה אשה מצוינת ובעלת השכלה, ובעלה, האב"ד בוורמיישא, כותב על שיר אחד: ,תקנתיו לכבוד אשתי שהנני אותו בבלי זמרי. ע"י ספרו הניל של ר"ר קויפמן עמ' 26.

1. רמז לשם הספר ,בגדי אהרן'.

2. ע"י בראשית רבה ס"ח ח'.

3. הוא הנאמן מהר"ר אפרים שלמה לונגשיץ בעל ,עוללות אפרים'.

בירר הסולת מתוך המסולת ואורחיה למידק וערך לפנינו את לחם הפנים קלקל בפנים מפנים שונים, אשר כל חיד אוכל יטעם לו קצה נפשו בלחם הקלוקל, וצא ולמד רברים שבעל פה בקל וחומר איך בתוספת הקדמות בדויות, או בתוספת מלה או מלות, או הסברה בלשון אשכנזי וטולדות כוונות, בצירוף הצעקה גדולה ומרה עם חנועה גדולה ושחוק, סיפוק כף וריקוד איך יקח לב ראשי עם הארץ, כי למראה עינים ישפטו ולמשמע און ראבה נפשנו, מפיו המה חיים, לא ידעו ולא יבינו לא ישאלו משפט צדק ולא ינסו, רק יחלטו הממנו כי שם העקוב למישור והרכסים לבקעה בפום ממלל רברבן...

ומפני שהרב המחבר, וקוקין דנורא מרתחי ליה בספרו דף צ"א ע"ב ונוגע למה שכתבנו בכלל ספרינו להתרעם על ספוק ורקיד והכאת ידים של הדרשנים, ואף כי ודאי כונתו לשם שמים לא אוכל להתאפק לנלות גודל שנחתו כמה שכתב: יגיע כפיך כי תאכל - קאי על ספוק כפים של תית כשמפללים, והוא מה שאמר רבי¹: יגיעתי בעשר אצבעות, ומה שאמרו² נבי יהודה ידיו רב לו, שרצה לומר למשקל ולמטרח בשמעתא, ושנם הארי היה מפלפל בחכמת הנפית עד שהיה מויע, ושלכן אם קול יעקב מצפצף ומכין ידו אין ידיו עשו שולמות. הרי כאן חמשה דברים, ואיני אימר שדברים אלה תלויים על בלימה, ולא די שלא מצאנו זה בכל דברי רז"ל קדמונים ואחרונים שיהיה בו נדנד מצוה ותקנה, כמו שהרגיש בזהר³ על חנועות לומדי תורה וזכרו נ"ב בכזורי⁴, אף גם זאת שהיא הנהגה משובשת ומקולקלת, וכל המרבה בה הרי זה משוגע אף בחילוקים כל שכן בדרושים... וגם הארי לא היה מכה בכפיו כלל, רק שהיה מפלפל בכח עד שהיה מויע... וליהם פלפול רבי ליגיעת אצבעות הוא יגיעת כשר... וחלילה שיגע בחנועה משיבשת כמנהגנו הנראית כאלו רוצים להכות זה את זה, וכך עושים תופסי ישיבה לפעמים מכים לבעלי פלפול המתעקשים להתנדר לדעתם, כאשר סיפר לי מי שראה בשנת שפ"ח, כשבא דודי רבתי הנאון מיהריר חיים כיץ לתפוס ישיבה בקיק פרנקפורט וביומא קמא הלכו חכמי ישיבה לישיבתו, והגדול שבהם היה מוהר"ר שמעון שאטליס, אביו של ניסי כהריר ליב ז"ל, ופטפט מאד נגד הרב הנ"ל בפלפול והכה הרב אחריו במקל, ואחרמי על עינו, כי סבור היה שהוא בחור, כי לא היה לו חתימת זקן, וצוה והלך לביתו, והוגד להרב מי הוא ובקש ממנו מחילה יום המחרת. ולרנהגתם-יפה אומרים בלשון אשכנז: רבנו חם שלא נט אויף רשין, עד שאחד כתב בגליון ספר פוסק אחד בלשונו הסרוח ומנונה: אדוני אבי הבה על זה ואני הכייתי על אבי... (עי' גם מה שכתב בענין זה בשו"ת, חות יאיר סי' קנ"ב).

1. כתובות קיד א'. 2. סכות י' ב'. 3. פרשה פנחס.

4. מאמר שני, ע"א-ט' ועי' לעיל ברברי בעל מחזור ויפרי.

נט. דונמאות מן הפלפול המעוקם, פלפול על דרך הדרוש, שאחריו נמשכו קצת לומדים במאה הי"ז והי"ח ועליו צוחו גדולי הדור, כי פלפול הישר ההולך בדרך התלמוד ובעלי התוספות ושאר הראשונים לא התנגד ולא היה יכול להתנגד שום איש. דונמאות אלה לקוחות מן הסי', לקט יוסף' לרי' יוסף ניובורג. ספר זה נדפס במשך שלשים שנה חמש פעמים (חמיד תס"ח; פראג תס"ט; פפדיא תס"ה; שאלוניקי תס"ט; אופיכאך תע"ו). לפני מונחת הוצאת אופיכאך, והמיל' בטוח ש. בוראי הלומדים יראו וישמחו והדרשנים יעלוו בראותם גודל מעלת ספר הלו, כי הוא גדול האיכות ומעט הכמות, והוא אינו בנמצא עכשיו ממש אחד בעיר ושנים במשפחה, אף שנדפס פעמים רבות. ספר זה בא להורות דרך לדרשנים איך יסדרו דרושיהם על דרך הפלפול, והוא מסדר ענינים רבים מכתבי הקודש בסדר אי"ב, ערך אדס', ערך בריאת עולם' וכו'. בסוף הספר בא מאמר בשם, סוגיות התלמודי, שתכליתו היא, ללמד הסוגיא בחילוקי דרבנן, ולהקל על צעירי הלומדים את ההתנגדות בפלפול ממין זה. נוהגים אנו בזה דונמאות גם מן, הערכים' הדרושיים וגם מכללי הסוגיות' שלנו.

א. ערך אדם. אדם הראשון שאכל מעץ הדעת הקשו במפרשים: הא נב ניסן ונב חשרי לא שמה נבב - ופלגנא בנמרא דבניסן נכרא עולם או בחשרי נכרא עולם², לפי זה בין למר ובין למר אדם הראשון לא שמה נבב, ותירצו דוקא ארים מותר ואדם לא היה ארים. והא דכתיב לעברה ולשמרה משמע שהיה ארים וי"ל שכך פירושן: לעברה - זה תלמוד, ולשמרה - זה מעשה, ותלמוד גדול ממעשה³.

אדם הראשון יש לו תירוק (על שאכל מעץ הדעת) משום שראה לעתיד יבואו פרעה ונבוכדנצר וחירם מלך צור ויעשו עצמם אלהות⁴, ואם היו חיים וקיימים הבריות מועים אחריהם, לכן חטא אדם הראשון ונרם מיחה לעולם כדי שימותו גם הם, אבל על זה קשה וכי אימרים לאדם: חטא בשביל שיוכה חברך⁵ וכאן הדרשן עובר לחטא משה ששיבר הלוחות וכדומה.

ע. רך אברהם. אברהם שנשא להנר הלא אברהם היה כהן וכהן אסור בשפחה, אלא הואיל ואשתרי קודם שנתמנה להיות כהן גדול, אשתרי⁶.

1. מנהדרין כ"ו ב'. ניסן ופן קציר, חשרי ופן בציר ואסיף.

2. ריה י' ב'. 3. קרושין ס' ב'. 4. שמות רבה פר' ח'.

5. שבת ד' א'. 6. יבמות ס"א א'.

אברהם ששחט את יצחק ביום הכפורים¹ שבת שבתון אי חיב אי לא-תליא כפולונתא דנמרא בשבת², מלאכה שאינה צריכה לגופה דפטור בשבת. גם אברהם פטור משחיטת בנו יצחק לקרבן, כי בקדשים הוי מלאכה שאינה צריכה לגופה משום דלרם הוא צריך וכו'.

ערך אסתר, ענין הסרת הטבעת (של אחשורוש) היה כדי לנמור המקח שמכר מיר ליר, שהכסף לא הגיע ליר אחשורוש שהיה המעות נקנה, אלא שנתן לו הטבעת לקנות הכסף שיהיה ברשותו ע"י שכירות מקומן, איכ מטלטלין קנות את המטבע³ ונעשה הכסף של אחשורוש וקנה המן את העם ואחיכ הכסף והרי מניע לרשות ובדבור בעלמא חוזר ומקנה, כדאיתא בפ' המוכר את הפירות⁴: ברשות לוקח קנה בדבור בעלמא (לקוח מס', צפנת פענח⁵). ולהלן שם: הטעם שעשה המן את עצמו לעבודה זרה למרדכי⁶, כי ידוע דהמן מכר את עצמו לעבד למרדכי בהיותם במלחמה יחדיו⁷, והמן וורש אשתו לא ידעו אם מרדכי הוא מורע יהודי או לא, לכן היו כל תחבולותיהם להפקיע את עצמם מקניות מרדכי. והיו באותו עצה לעשות המן איע ע"י ובוה יפקיע שעבודו של מרדכי, כמיש ההוס' בנימין דף מ' דהיכי דעשה ביהו אפותיקי לאחרים והשתחוה לו דמפקיע מידי שעבוד, דהוי כמו הקדש דמפקיע מידי שעבוד, לכן אמרה ורש אם מורע היהודים מרדכי וגו' ממילא אם הוא יהודי הוה ליה ע"י של ישראל שאין לו ביטול⁸, ולא מפקיע כי אם איבוד, לכן נפול הפול (לקוח ע"י המוכר מס', נחלת בנימין).

ב. דונמאות מכללי הסוגיות שבאו במאמר מיוחד בסוף הספר, בראש המאמר כתוב: סוגיות התלמוד⁸ לצורך הגמרא ללמיד הסוגיא בחלוקי דרבנן, למצוא פתח היאך לישב בל"ז⁹, או נירן ברנר או רענין שפארנר¹⁰ ושאר סוגיות ברשיי ותוספות מה ששמענו מרבותינו הגאונים גאוני ארץ, להורות סוגיות התלמוד והנהגותיו כדי לחדר הבתורי חמדי.

1. והו לפי פרקי דריא פרי' ל"ט, אולם לפי המדרש בשמות. רבה פרי' פ"ו נעקר בנימן ולפי הזהר והפסיקתא רבתי פרי' מ' נעקר בראש השנה. וע"י במאמרו של הר"ל געבורג בהצפה חארץ הגר' לשנת תרע"ג עמ' 8-186 שאסף הומר רב בענין זה.

2. ע"י ב"ז ק"ג ב"ז ובכ"מ. 3. בבא מציעא מ"ד א'. 4. בבא בתרא פ"ה א'.

5. סנהדרין ס"א ב'. 6. אבהר רבה פרי' י'. 7. עבודה זרה ג"ב ב'.

8. יש גם ספר מיוחד בשם זה מר' משה ב"ר דניאל מלמד בואלקיאו שנדפס שם בשנת ה'ת"נ.

9. בלא זאת, כך נקרא אחד מסוגי החילוקים.

10. ע"י לעיל עמ' ס"ו בדברי השליה.

סוניה אי. כשהמקשן מביא ב' בכות שלא לצורך, יש לתרוץ בסגנון זה: אלו לא הביא בבא ראשונה הייתי מתרוץ קושיות המקשן, לכך הביא בבא שניה לסתור לזה התירוץ. ואילו לא הביא בבא שניה או הייתי חמה על המקשן למה הביא בבא ראשונה, ומאי אמרת דאלו לא הביא בבא ראשונה הייתי אומר תירוץ על הקושיא הלא התירוץ זה בלא זה נסתר מבחוץ, לכך הביא בבא שניה ועם זה מתורץ הסתירה שבחוץ ודויק. סוניה י"ו. סוניה זו אני מקשה קושיא למטה, ואית למה לא מקשה אני למעלה ואם השאל אותי למה אני מקשה בתחלה למטה ואחר כך למעלה ולמה לא בתחלה למעלה? וי"ל דוקא כשאני שואל למטה או קשה למעלה נ"כ, כי מתחלה הייתי אומר למעלה תירוץ, אבל כשאני מקשה למטה על כרחך תירוצים דלמעלה אינם תירוצים, דאם לא כן למטה נמי אינו קשה כלום. אעפ"י שתירוץ שלמעלה אין שייך למטה, מ"מ י"ל דנקט למטה אידי דרש"א דשם הוכרח ללמוד כן וכו'.

סוניה י"ט. ג' מקשנים וג' תרצנים. הסוניה זו עמוק מאד בפלפול ובחריפות גדול. המקשן הקשה קושיא אחת, אלא מקשה בדרך אחר בפנים שונות. והתרוץ הבין כפשוטו ועל הקושיא זו יש לו תירוץ, אך במקשן אי אפשר לומר כן דאם כן אינו מקשה בקושיא שלאחריו כלום, וכאשר ראה המקשן שלא הבין אותו רק כפשוטו התוכח עמו בקושיא השניה שלא הקשה כפשוטו. והתרוץ לא הבין את המקשן איך שאל. אבל על כל פנים הבין מזה שהתוכח עמו אשר לא עמד על דעתו ולפיכך הקשה לו קושיא ב', והשיב לו על זה הדרך: אלו הבנתך כפשוטו היה לי לתרוץ זאת בקיצור אלא ע"כ הבנתך מיד, והמקשן ג' הבין שהתרוץ שהתוכח עמו על שהבין אותו כפשוטו ובאמת שאל דרך ג'. והתרוץ השיב: אדרבה אני הבנתך מיד דרך ג' והשכחתך אך אתה לא הבנת איתי. ואין להקשות מנא ליה דהתרוץ הבין אותו יפה דלמא לא הבין אותו לא התרוץ א' ולא ב' כי אם כמו שלמד המקשן בתרוץ כך היה אמת בתרוץ. וי"ל דהתרוצנים מוכיחים את המקשנים ביתור לשונם שהם מדת רצונו קושיותו והוא לא הבין אותם ודויק.

והנה הספר הזה נזכר - ולא לשבח, כמובן - ע"י הגאון בעל חות יאיר בהקדמתו לספרו, מטה אהרן המובאה לע"ל, והוא כותב: וכבר חיבר בחור אחד מנכדי מוהר"ר יונה ז"ל, שמו זלמן, ספר כמורה דרך על דרשות כאלה והדפיסו וקראו מורה דרך¹, כענין שראיתי בכות גדולות על דרבי החילוקים כאומר בלשון פולין חילוקים שלעיקר, וכתב הבחור הנ"ל בהקדמת הספר שלמודים ודרושים ההם כבודו עשו ממ' בורית שפורח בלי יסוד נשמי, והנה כמה עלובה עיסה שנחתמה מעיר עליה שהיא רעה, ואם רעה היא בעיני אדוניה מי ידרוש שלומה וטובתה, ובלי ספק שתורת ה' אמת הוגרת שק על מכירין וכופרין. עוד נדפס ספר אחר נצרך מאד לדרשות הנ"ל כעין ילקוט חדש דראובני², עשו ערכות כמותו לא ידעתי אכנה שמו, כי זה שבא לי הסר השער... ואח"כ בא לידי שלם ושמו, לקוטי יוסף.

1. לא נדפס באיזר הספרים של ב"ר יעקב.

2. ילקוט ראובני לר' ראובן ב"ר הארי' בן.

ס. מתקנות המדינה במורביה (מעהרין) הנקראות גם—על פי מספרן—שייא תקנות. הרבה מן התקנות הן עתיקות ומוצאן מזמן מהריל מפראג — שהיה רב בניקלשבורג והמדינה בשנות שייד-שליז — והרבנים הקודמים לו. בשנת תי"א נאספו כל התקנות ע"י רב המדינה ר' מנחם קרוכמל, בעל שו"ת, צמח צדק, ונתבקרו על ידו בצורף ראשי המדינה והפרנסים, ואחרי שנתאשרו על ידיהם נכתבו בפנקס המדינה. התקנות שמורות במקורן באוצר הספרים שבארכיון (וקבלתי מקצתן העתקה פוזיגרפית) והן כתובות בשפה בלולה עברית ואשכנזית. בשנת תקי"ד תרגמן לאשכנזית, בסגנון אותו זמן, בכדי לתת להן תקף ועו מצד הממשלה. ע"ס התרגום הזה הדפיסן החכם ג. ווא"ף בשנת 1880 בשם Die alten Statuten der Jüdischen Gemeinden in Mähren. וראש פרידברג, מתרגם ספרו של ה"רם גידימן, תרגמן שוב מאשכנזית לעברית. אולם כיון שלא היו לפניו התקנות במקורן נשתבש תרגומו בקצת מקומות, ולכן חזרתי ותרגמתי אותן שנית. עד כמה שאפשר השתדלתי להתקרב אל לשון המקור והשארתי כמעט את כל החלק העברי שבמקור.

ראשית חכמה יראת ה'.

עמוד התורה.

א. כל קהלה וקהלה, שיש בה שלשים בעלי בתים הפורעים מס ונושאים בעול הצבור, מחויבת להחזיק רב אביר שיהא חופס ישיבה. בישיבה יהיו לא פחות מששה בחורים וששה נערים¹. ההספקה הנתנת לבחורים תהיה לא פחות מ"כ צ"י (=צלמים, קרייצר) ולנער הלומד עם חברו² לא פחות מ"ז צ"י, ולנער—פחות קצת מזה. ב. ומדר חלוק שבחנות לבחורים ולנערים, ומאין יקחו את כסף ההספקה, תקבע לה כל קהלה לפי ראות עיניה, באסיפת ראשים וטובים שלה ועיקורי הקהל, בצירוף הסכמת הרב שלה עם הסכמת ראש הנגל"י.

ג. אותן הקהלות המחזיקות ישיבות מחויבות להחזיק את הבחורים והנערים בזמן החרף עד ר"ח אדר, ובזמן הקיץ עד ר"ח אלול. ובשנת העבור עד ר"ח אדר שני. וכן הומניב יחולקו בני הישיבה לסביבות, לאותן הקהלות שאין מחזיקות ישיבה, כדי להקל על בעלי הבתים שבקהלות. וכל ראש נגל"י יחלק את הבחורים והנערים

1. הבאים סערים אחרות, ולכן גם הם היו זקוקים להספקה.

2. בלשון התקנה: "ולנער ביהעלפיר", אולם קשה לתרגם כאן "ריש דוכנא". וכבר ראינו לעיל

ע"פ ע"ח שבקראקא היתה תקנה שכל בחור הנהנה מן הקופת עליו ללמוד עם קטן סטנו.

קלה

להקהלות שבגליל שלו, לכל קהלה וקהלה כפי מסת ידם, ומחויבים הבחורים ונערים
לצמוד בכל יום הקביעות, ואם יש [באותן קהלות] רב או איזה למרן מחויבים לילך
אלו לצמוד ממנו.¹

ד. בשני הרגלים, דהיינו בחג הפסח ובחג הסוכות, מחויבת כל קהלה לאסוף
נדרות לצורך הספקת הבחורים, ואותם הסכומים הנאספים בקהלות שאין בהן ישיבות
יהיו לסיוע אתן הקהלות המחזיקות ישיבות, וחלוקת הסכומים תהיה ע"פ שני ראשי
מדינה יצו.

ה. ובאם תהיינה בגליל אחד ישיבות מועטות ובגליל אחר ישיבות מרובות ונדולות
אוי יחלקו שני ראשי הגליל² ויתנו חלק מן הנדרות של אותו גליל לגליל האחר, וכן
גם ישלחו הבחורים והנערים מגליל אחד לגליל אחר, דהיינו מגליל שישבויותו מרובות
לגליל שישבויותו מועטות, אם הם מכבירים ביותר על הגליל המחזיק ישיבות הרבה.

ו. בכל קהלה וקהלה יתמנו לא פחות משני נבאים שיהיו ממונים על הספקת
הבחורים והנערים, ואותם הנבאים יחלקו את ההספקה להבחורים ולא הרב תופס
הישיבה, ומכל מקום יעשה הכל על פי הרב, הוא יקבל בחורים ונערים מתי שירצה ואת
מי שירצה וגם יכול הוא לנכות לבחור או לנער משעור ההספקת, כרצונו וכאות נפשו, ואלי
ישמעו הנבאים ולא ימרו את פיו, רק המה יהיו נבאי צדקה ומחלקי צדקה.

ז. מפני שקצת קהלות מולדות בכבוד התורה וממנות להן רבנים המלוים להן
מעות בשעת דחקן ואין מדקדקות אחריהם אם המה ראויים להוראה ורבים חללים
הפילו³ - ראינו לתקן: קהלות שיש בהן שלשים בעלי סכומות (פורעי מס) רשאות
לבחור בראוי להן, כי בודאי אותן קהלות אין צריכין לבדוק אחריהן, אבל קהלות
קטנות, כגון ט"ו או כ' בעלי סכומות לכל היותר, באם שירצו לקבל עליהן רב ומורה,
הן ממדינה זו והן ממדינה אחרת, יהיה בדרך זו: אם אותו רב שהם רוצים לקבל מלנה
לקהלה כסף אינם רשאים למנותו בלי שאלת פי רב המדינה גרין, כי כל דין צריכה
בדיקה ועיון רב.

ח. הרב המגדר והמגרב סכום ידוע להספקת הבחורים מחויב למסור נדרו או
נדרתו ליד הנבאים להספקה, ומכל שכן שצריך הרב ליתן הקנסות ליד הנבאים⁴.

1. נותן אני כזה לדוגמא מלשון התקנות את הסעיף במקורו, אותן הקהלות די רב מחזיק
ישיבות וזינין, זיין מחויב צו האלמין הבחורים והנערים כגון החורף עד ר"ח אדר ובזמן הקיץ עד
ר"ח אלול, ובשנת העבור עד ר"ח אדר שני, ובין הזמנים ואלין די בני ישיבה לסביבות, לאותן הקהלות
די דא קיינה ישיבה האבין ניהאלטין כדי להקל על ב"ב שבקהלות, וכל ראש גליל ואל מחלק זיין
הבחורים והנערים להקהלות שבגליל שלו לכל קהלה וקהלה כפי מסת ידיהם, ומחויבים הבחורים
והנערים לצמוד בכל יום הקביעות, ואם יש רב או איזה למרן מחויבים לילך אליו ולצמוד ממנו.

2. ראש גליל וראש מדינה היינו הך, כל המדינה נתחלקה לג' גלילות ולכל גליל היו שני
ראשים, בכך הכל היו אפוא ששה ראשי מדינה.

3. ע"י עבודה זרה י"ט ב'.

4. כספי הקנסות היו נופלים בהרבה מקומות לקפת הת"ת או לקפת הצדקה שבכ"ר.

ט. הרב התופס ישיבה מחויב להשניח על התמדת הלמוד, והוא מחויב בכבודו ובעצמו לבחון את הנערים ובני בעלי בתים שבקהלה באחד מימי השבוע, ביום ה' או ביום ו' תמידין בסדרן. על כל פנים בחורף עד ט"ו בשבט ובקיץ עד ט"ו באב. ובאב שהרב אין לו לפעמים פנאי – יכבד לאיזה למדן שהוא יהא הבוחן. והרב שיעבור על זה יוקנס בסכס השכירות שמגיע לו בעד שבוע אחד בכל מקום (פעם?) שיעבור. וראש הקהל יעכב את כסף השכירות, בקנס שני אדומים על ראש הקהל שיעבור. אמנם אם הרב אין לו פנאי ויעשה את המוטל עליו, ויחלק את הכבוד ללמדן אחר ואותו ללמדן לא ירצה לבחון, או אין הרב נקרא פושע.

י. כל הרבנים התופסים ישיבה ילמדו על הסדר ואיוז מסכת שיתחילו – יגמרוה ולא ילמדו בסרוגין. וכלם ילמדו מסכת אחת, ולא תהיה תורה שתי אנודות. ורב המדינה מחויב להודיע לחקופת השנה, קודם ה'זמן', איוז מסכת שיתחילו כדי שישתדלו להביא להם גמרות מפראג או מקרקא.

יא. כל המלמדים שבקהלות מחויבים לשלח את תלמידיהם אל הרב, או אל הלמדן שהרב יכבדו, למען יבחננו, ומלמד שלא ישלח את תלמידיו רשאים בעלי הבתים לנכות לו ממשכרתו, מפני שאינו עושה מלאכת השמים באמונה. והנכיון שינכו אבות התלמידים יהיה עפ"י דיני הקהלה או הרב, ואין לו לדיין אלא מה שעניו רואות וע"פ תאר הענין.

יב. אוחן הקהלות שאין בהן שלשים בעלי סבומות, ואין מחויבות אפוא להחזיק ישיבות, מחויבות בכל זאת להחזיק מלמד בקהלם שימלמד את החינוקות היטב היטב, ובאם לקצת בעלי בתים יש בנים הראויים ללמוד והם הפצים לשכור מלמד, ושאר בעלי בתים אינם צריכים לזה או מחויב הקהל על פי דין להחזיק מלמד בקהלם. ואופן החשלוטין למלמד יסודר ע"פ ראש הגליל ורב אחד עמו, דהיינו אותו בעל בית ישלם מה שמגיע על חשבון בנו הנער וגם יתן מה שמגיע עליו ע"פ הסכום פיא משארי בעלי בתים שאין להם בנים ללמוד¹.

יג. וקהלה קטנה שאינה יכולה לשכור מלמד, רק החזן והשמש הוא גם מלמד החינוקות – רשאים הם לעשות כן, ובכלבד שאותו מלמד לא יהיה גם שוחט, כי ע"י השחיטה יתבטל מן הלמוד ולא יוכל לעשות מלאכתו באמונה.

1. זה לשון המקור: „ובאיזה אופן שיהיה ע"פ הדין תשלומין ללמד (צ"ל למלמד) יהיה ע"פ רה"ג יצ"ו ורב אחד עמו, דהיינו אותו ב"ב ואל סלם ויין טה שמגיע על הנער. וגם יתן מה שמגיע עליו ע"פ הסכום פיא (כמו?) משארי ב"ב שאין להם בנים ללמוד. ואין הדבר ברור לו, כי מה ישלמו לפי זה האבות שאין להם בנים. והלא סגמית התקנה היא להחייב גם איהם. אולם נראה שהכוונה היא זו, שאם יש עשרה ב"ב שיש להם בנים וחמשה שאין להם בנים וסבב המלמד ע"ה, למשל, לחמשה עשר סלעים, אין אלה שיש להם בנים צריכים לשלם כלע והצי כל אחד. אלא נחשוב כאילו כל בעלי הבתים יש להם בנים ולחלקו של כל אחד מניע רק כלע אחד, ואלה שיש להם בנים ישלם כ"א מהם סלע והשאר יוקח מקפת הבהל. ובאופן זה מניע על חלקו של כל בעל בית עוד שליש סלע. (וע"י שו"ע ח"מ סי' קס"ג סעיף ג' בהנחת הרמ"א). ואולי יש לקרוא במקום: „פ"א משארי ב"ב – פ"ט משארי ב"ב, וזהו ריתו פחות מעט.

יד. כל אב מחויב ללמד את בנו ולהחזיקו בבית הספר עד שיהיה לכל הפחות בן שלש עשרה, וישלם שכר למור כפי מסת ידו. ואם אין לו יכולת לשלם יפנה לראש הקהל ולגבאי הצדקה שיעזרוהו, או שישלחו את בנו לקהלה גדולה שיש בה ישיבה. ויגלגל עמו עד מלאכת לו שלש עשרה שנים כניל כדי שישאר בביה"ס. ואפילו נער שאינו מסוגל ללמודים אכור להפרישו ולהוציאו בביה"ס לפני מלאכת לו י"ג שנה בכדי שיעסוק במשא ומתן או ללמוד מלאכה, רק ילמדוהו בביה"ס סדר חפלות וחומש, קריאת התורה והפטרה, כתיבה וקריאה (שרייבין אוני לייאנין) וביוצא בזה, וגם ילמוד את הנחיון לו לדעת מן הדת ומנהגי היהדות.

טו. ויהומים שאין להם אב מחויבים נבאי צדקה להשגיח עליהם שלא יוציאו מביה"ס רק עד לאחר י"ג שנים כניל. והקהל יצוי מחויבים לסיע לשכר למור של אותו יתום, אם הוא בן עני, כי המה אביהם של יתומים, או ישלחוהו לקרוביו. רק שלא יהא בטל מבית המדרש עד י"ג שנים, וקהלה שיש בה ממונים מיוחדים על תקנת היתומים ישגיחו הם על כל זה.

טז. וכל קהלה קטנה, המחזיקה מלמד או שיש בה אחד או שנים – וכל שכן יותר – מוסמכים ויודעי תורה, וכל שכן הקהלות המחזיקות רב ואין מחזיקות ישיבה – מחויבים בעלי הבתים לקבוע עתים לתורה וללמוד יהי איזה דבר אשר ייטב בעיני ה' בבית המדרש דבר יום ביומו. וראש הקהל מחויב להשגיח על זה בהשגחה פרטית, בקנס עצום ורב כפי ראות עיני ראש הגלילי הוא, כדי שלא תשחכח התורה מישראל. טז"ב. וכל קהלה קטנה שאין בה בחמדות מנין להתפלל בכל יום בביה"ס שחרית וערבית – מחויבים ראשים וטובים ועיקורי הקהל יצוי לחקן ביניהם בתוקף וען, בקנס גדול, שיתפללו במנין עשרה בכל יום בבקר ובערב. וראש קהל שיעבור על זה מחויב ליתן קנס שני [אדומים] הגררים, בלי הנחה כלל, לצדקה.

כא. מתקנת הקהלה בניקלשבורג (מורביה) משנת תל"ו ואילך.
אולם יש להעיר, שתקנות אלו מיוסדות על תקנות מזמן יותר קדום. התקנות כתובות עברית בלולה באשכנזית¹. בתרגומי השתדלתי עד כמה שאפשר להתקרב לסגנון נוף התקנות.

1. דוגמא מלשון התקנות: „א. הסכמנו כל מלמד גמ'ת מלושבי קהלתנו דרך נים מער האבין או שמנה נערים ולא יותר. אין איין פרעסדער גמ'ת מלמד נאי ששה נערים ולא יותר. אם לא ווען דיא היאנין מלמדים איהר סיפק במלואה האבין מאנין די פרעסדין גם בן להשלים כניל. ודוקא ווען ער חורה תיכפות לטרינס. ובאם די דער מלמד נים קאן איינע חורה תוספות יונגין האבין יהיה באיזה אפן שיהיה טאר ער עד עשרה נערים האבין ויא יותר כלל. ובאם או איזה מלמד יהיה מי שיהיה, איין היאנער או איין פרעסדער, ווערס מותרות נעמן כניל – הרשות ביד הנכאים לעשות לו כל כפיות ונשיטות שבעולם בין ער סוה המותרות דוה ויין מבית הספר, ואפילו די כל המלמדים

תקנות אלו חשובות מאד וקובעות ברכה בפני עצמן. מהן
 יורעו לנו כמה פרטים חדשים ומענינים בדרכי הלמוד וסדרי
 ה"חדרי". גם רואים אנו לפנינו את אגודת המלמדים בניקלשבורג,
 אולי האגודה הראשונה בכל העולם מסיג זה, עם כל תקנותיה
 וסדר הנהגתה, התקנות נתפרסמו מכת"י ע"י ר"מ גידימן.

א. זה השער לה' צדיקים יבאו בו.

תקנות קבועות כמסמרות, מקיימות מן נאוני עולם הקדושים אשר בארץ המה,
 ויבדלו החיים מן המתים הלא המה נאוני רבני פה קהלנו והמדינה גרין, בעסקי
 המלמדים פה קהלנו ק"ק ניקלשפורג.

בהיות כי ראה ראינו בעינינו מלמדים פה קהלנו שאין סדר למשנה, ואיש הישר
 בעיניו יעשה ולעצמו במה בונה, כן הסכמנו לעשות להם תקנות קבועות כמסמרות
 נטועות, להגדיל תורה ולהאדירה, זו תורה וזו שכרה, ואושרו ויקוימו הכל חזק כראי
 מוצק לכל יעברו על התקנה הן מלמדים מתושבי קהלנו [והן מלמדים זרים] בקנס
 המבואר להבא על כל פעם שיעבורו.

וזה יצא ראשונה.

א. הסכמנו שכל מלמד נפית מתושבי קהלנו ילמד רק לשמונה נערים ולא
 יותר. ומלמד נפית זר רשאי ללמד רק לששה נערים ולא יותר, אם לא שיש להמלמדים
 התושבים כל ספוקם במלואו או רשאים גם המלמדים הזרים להשלים למספר שמונה
 הנ"ל, ודוקא כשהוא לומד עם הנערים חזרה תוספות¹, ובאם אין למלמד שמונה נערים
 הלומדים כלם חזרה תוספות (חזרה תוספות יונגין) רשאי הוא ליקח עד עשרה נערים
 ולא יותר כלל, יהיה באיזה אופן שיהיה, אכן אם יש להמלמד ששה נערים הלומדים
 נפית אינו רשאי ליקח כי אם עוד שלשה על פי ערך השעות המבואר להבא בסימן ב',
 ובאם איזה מלמד יהיה מי שיהיה, הן גר או תושב, יקח מותרות² – הרשות ביד
 הנבאים לעשות לו כל כפיות וננישות שבעולם עד שידחה את המותרות מבית הספר,
 ואפילו אם כל המלמדים יתמצו וכבר למד כל ה"זמן" רק מלמד אחד מעכב – אזי כל
 השכירות שייכת לחברא קדישא של המלמדים.

מרוצה ווערין אין צוא נעמין אוני העם שון כל ה"זמן" כולה גיקנעלם רק איין מלמד איז מעכב –
 אזי איז אותו השכירות שייך לחברא קדישא של מלמדים, אכן אם יש להמלמד ששה נערים נפית
 אינו רשאי ליקח כי אם עוד שלשה נערים על פי ערך השעות המבואר להבא בסימן ב'. קצת
 סעיפים כתובים בעברית נקיה כמעט בלי שום תערובת.

1. חזרת הנסרא והתוספות, וזו היתה הדרגא היותר גבוהה ב"חדרי". אחרי כן נכנסו
 תלמידים לשיבה.

2. – תלמידים יתרים על הנורמל חקבועת.

ב. הסבמנו כי נער שלמד איב, כידור, יהא נחשב לחצי שעה, ונער שלמד חומש יהא נחשב לנ' רבעי שעה, ונער שלמד נמרא יהא נחשב לשעה, ונמפית, דהיינו, תוספות, יהא נחשב לה' רבעי שעה¹.

ג. הסבמנו ששום מלמד דרדקי לא ילמד בלי שעון של חול², והשמש מחויב להשניח על זה בהשנחה פרשית ויוריע מזה להנבאים, בקנס חצי ריש על המלמד ועל השמש.

ד. הסבמנו: השמש מחויב לדרוש מן המלמדים, שני ימים אחר התחלת ה, זמן, את רשימות התלמידים ולהציען לפני הנבאים, וישגיתו שיתנהנו על פי התקנות. והמלמדים מחויבים ליתן תיכף את הרשימות להשמש, ואם השמש רוצה לרשום בעצמו את הנערים אצל איזה מלמד מחויב המלמד להניחו לעשות כך בכל עת ובכל שעה שירצה השמש, וכן מחויבים המלמדים ליתן בכל חודש רשימת תלמידיהם להשמש. השמש יציע הרשימות לפני הנבאים, והנבאים יקראון לפני הנאספים באסיפה, אף גם הרשימה של הנבאים³ – ובאם ילמדו גם בני המלמד בחדרו יהא נכלל בתוך הרשימה לכל הפחות אחד מבניו.

ה. הסבמנו: אם איזה בעל בית לא שלם לאיזה מלמד שכר למור, רב או מעט, אין מלמד אחר רשאי להחזיק את בנו בחדרו יותר משמונה ימים, ואחר כך ידחה המלמד להגער ההוא עד שיספגה אביו עם המלמד הראשון. ובאם יש לבעל הבית דין ודברים נגד המלמד צריך בעל הבית לשלח אחר המלמד שיכך עמו לבית דין ויצית דין. וכל זמן שלא עשה כך לא יקח שום מלמד את בנו, ובאם בעל הבית מניח את בנו ללכת בטל רשאי השמש, בידיעת הנבאים הגבוהים, לקחת, עיי מושקטירר⁴, מאותו בעל בית משכנות על אותו חוב. ובאם ירד בעל הבית לדין עם המלמד והמלמד יוכה בדין, יתנהנו על פי תקנה זו עד שישולם החוב עד פרוטה אחרונה, ובאם שהמלמד בעצמו יעשה פשר עם בעל הבית על הומנים⁵, הן בפני עצמו הן בפני הנבאים, הרי זקפה עליו במלואו, ואין להמלמד הראשון שום דין ודברים על המלמד השני.

ו. הסבמנו: אם לא ישגיח איזה מלמד על תקנה זו ולא ידחה לאותו נער מבית הספר – מחויב המלמד ההוא לשלם למלמד הראשון את החוב מכיסו, והשמש יקח ממנו משכנות על זה. והרשות ביד הנבאים בצרוף האלופים הנבאים הגבוהים להכריז עליו חרם, והתקנות הניל חלות על העבר ולהבא. גם הסבמנו, שאם בעל הבית יחזיק

1. כנראה לסדו בבית הספר עשר שעות ביום, ובאופן זה למד כל מלמד עם עשרים ילדים

בני איב וסדור, ס"ז לסדרי חומש, עשרה לסדרי נמרא ושמונה לסדרי נמרא ותוספות.

2. = נגד שעה. למלמד היה צורך בשעון בכדי שיחלק זמנו לכל התלמידים והכחות באופן

צורך ושוה.

3. הכונה לנבאי האגודה שהיו גם כן מלמדים.

4. = (Mousquetaire) Musketier, חיל ושוטר.

5. על זמני הפרעון.

את הנער בביתו ולא יתן לו ללכת לחדר בתוך הזמן באיזה אופן שיהיה, ושכרו של המלמד יקופח ע"י זה -- יש לחשוב את דבריו של בעל הבית לרברים של מה בכך, ועליו לשלם כאלו למד בנו כל הזמן, ויעשו לו כל כפיות ונגישות על דמי השכירות. ו. הסבמנו: שמרי חרש בחרשו מחויב כל מלמד, גר ותושב, ליתן להשמש שבר חרש (חרש-נעלטי) ג' צ"ל¹. והשמש רשאי לקחת משכנות על סכום זה, אפילו על חרש אחר, ומכל שכן יותר. ואת הכסף הזה ימסרו לפרנס החרש, וכל מלמד חייב בנתינה זו חוץ מהנכאים.

ח. הסבמנו: אם מלמד בן עיר אחרת למד פה קהלחנו שתי שנים רצופות אינו רשאי ללמד יותר, ועליו לעקור שבתו מכאן על כל פנים לזמן של שתי שנים, ואחר כך רשאי הוא לשוב הנה. ולא יועיל לאותו המלמד שום תירוץ בעולם בעונש כל כפיות ונגישות שבעולם ובקנס המבואר להבא. וכלה נרש יגרש אותו המלמד באם יתן בתך סודרת. והתקנה חלה על לעבר גם כן, דהיינו, מי שלמד כאן שתי שנים רצופות מחויב לעקר מקהלחנו, כי תקנה זו ישנה כבר בתקנות הישנות מכל נאוני ארץ.

ט. הסבמנו: שאל יתישבו ללמוד (קנעלין) בקהלחנו יותר משלשה מלמדי נפית בני עיר אחרת, ואף שלשה מלמדים אלו צריכים להבחן אצל הנכאים הנכונים בצירוף הנאון אידי אם המה ראויים לכך ללמד גמפית. ועם מלמדי דרדקי יתנהגו כמשמעות הפסק מהאלופים ראשים ולא יקובל בקהלחנו שום מלמד דרדקי, כי המלמדים מבני קהלחנו כולם ראויים לכך (ללמוד איב, חומש והתחלת נמרא). ומכלל נשמע, שמלמד נפית גר מחויב לקבל רק תלמידים שהניעו לכלל קריאה², (לכלל לייאנין, קריאת סוגיא רנילה בנמרא בלי תוספות). אבל עם תלמידים שלא הניעו לכלל זה יתנהגו כמשמעות הפסק בדבר מלמדי דרדקי זרים, כי כל מלמדי עירנו התושבים ראויים לכך או רוכן בודאי. והכל לפי ראות עיני האלופים, אובר הנכאים, וכאם איזה מלמד, יהיה מי שיהיה, מלמד ג' מלמדים הניל, רוצה להיות אצל בעל בית וללמוד עם איזה נערים חוץ מבני בעל בית שלו, הרשות ביד האלופים מלמדים דקהלחנו לעשות כל כפיות ונגישות לבעל הבית, הן בהכרות חרם והן בהעמדת מושקטורר שדוחה הנערים מבית הספר, והכל לפי ראות עיני האלופים נכאים יצ"ו.

י. הסבמנו: בכל חול המועד פסח מחויבים לבחור שני, אובר נכאים, בעלי בתים חשובים מבני קהלחנו, ושלשה מלמדים מתושבי קהלחנו, שישניחו על קיום התקנות. ולהם יהא כח ויד, מקל ורצועה לענוש ולקנסם ולהכריז חרם על העובר לפי ראות עיניהם. וכל המלמדים מחויבים לסור למשמעתם לכל ימרו פיהם בשום אופן בעולם בקנס הצי ר"ט.

יא. הסבמנו: סדר עשיית הנכאים יהיה ככה: כל המלמדים מפה יתאספו בכל חוה"מ פסח בניל לחדר מיוחד וירשמו כלם ברשימה אחת, ויהתמו פתקאות ויכתבו עליהם שמות הנאספים, ויניחום לתוך הקלפי. אחר כך יוציאו חמשה פתקאות בזה אחר

1. קיצור מן, צלם, קרייצר.

קטא

זה. ואותם חמשה יבחרו, על פי רב דעות, שני, אובר נבאים¹ ושלשה, אונטר נבאים² ורואה חשבון אחד ושני בעלי תקנות. והרשות ביד חמשת המבוקרים לעשות לנבאי או רואה חשבון איזה מלמד שיהיה, הן מלמד גפית הן מלמד דרדקן, רק אחד מהנבאים הקודמים צריך להשאר.

יב. הסכמנו: אותם חמשה בוררים הניל לא יבחרו מהם עצמם רק שני, אונטר נבאים³ או אחד נבאי ואחד רואה חשבון ולא יותר. ובאם אחד מבוררים אלה מציע עצמו לאיזו התמנות, או אחד מציע איתו, מחויב המוצע לצאת וימנו עליו ע"פ רוב דעות, אבל לא יביאו את דעתו הוא בחשבון. אבל אם בין הבוררים יש נבאי קודם והוא מציע את עצמו תחשב גם דעתו בחשבון רוב הדעות. האונטר נבאי אינו רשאי להיות נוגע לאובר נבאי.

יג. הסכמנו: קודם התחדשות בחירת הנבאים ימנו המלמדים שמש. דהיינו שיוציאו מן הקלפי עוד פתקא (ששית) והרשום בפתקא זו יציע שמש, וכל המלמדים יהיו דעהם עליו בהן, ולאו, ובאם לא יפקד מועמד זה יוציאו עוד פתקא והרשום בה יציע מועמד אחר, ויוסיפו לעשות כסדר הזה עד שיבחר השמש.

יד. הסכמנו, שהנבאים יהיו, פרנסי חודשי בזה אחר זה, והנבאי מחויב בכללות חדשו ליתן חשבון לשני נבאים אחרים ורואי חשבון ואת המעות וספר התקנות ימסור ליד פרנס החודש הבא אחריו.

ראינו להחזיק התקנות שנקשר (שנעשו) אשר להם יד ושם לשם שמים. בכך יאושרו ויקיימו בכל תוקף ועוז שבעולם ולא יפול שום דבר ארצה, ואין לשנות מכל המבואר תוך יד תקנות הניל וממנו אין לנרוע, ולת בס"י ח' באם שלא יהיה פה מלמד ממדינה אחרת או ממקום אחר אוי יעמוד [הדבר] על [דעת] האלופים הנבאים הגבוהים בצרוף האביד יציו.

כתבתי וחתמתי בריח אייר תל"ו לפ"ק

נאום הקטן אריה יהודה ליב¹ החונה בקיץ ניקולשבורג

ונאום הלל בלאיא מוהריר דוד וצ"ל

ונאום הצעיר צבי הירש בלאיא הריר יוחנן וצ"ל

ונאום יצחק בהריר מאיר ולהיה

ונאום אלחנן בן מוהריר ברוך בול וצ"ל.

האלופים הנבאים בחבורה קדישא דהאלופים המלמדים להועיל דקהלתנו הקדושה קיץ ניש (ניקולשבורג) יציו הרבו עלי עתירתם להחזיק ולקיים את תקנתם וקרית ושונית כולם כאחד, ואף כי מעושים המה – על רגל האמת יסודתם, וכן נתתי ידי ואצבעי אתם², לא לנרוע רק להוסיף ולפתח פתוחי חותם מה שנשמט מהתקנות הניל לקבוץ על יד ירבה. עיקר הנשמט במחברתם וזה לשונו:

1. הוא בן הנאק ר' מנחם קרובסטל בעל שו"ת, צמח צדק שיהיה אביר בניקולשבורג ובנו זה

מלא מקומו אחריו.

2. ע"י סדרש קהלת רבה כתהלתנו.

בהיום יום הששי ד' ניסן חיו מים טיית עלתה הסכמה מנויה ונמורה שמהיום
והלאה יהא חוק לישראל שלכל המלמדים פה קהלתנו יהא סדר
אחד, ודרדקן, דהיינו המלמד לחינוך איב, סידור וכן חומש לא יחזיק בחדרו שום
נער הלומד נמרא (נמראיינוני), אכן, באותו זמן, שהוא מחנך את הנער לנמרא¹ רשאי
הוא להחזיקו עד סוף הזמן, ובכללות אותו הזמן מחויב הוא לרחות את החינוך מבית
ספרו בכדי להעלהו בקדושה מעלה מעלה ולקנא בקנאת סופרים, וכמו כן מלמד
פירוש (רשי) ותוספות לא יחזיק חינוקות דרדקן, רק המלמד נמרא רשאי להחזיק
בחדרו נערים הלומדים חומש (חומש יונני), ותקנות הנ"ל עם ההוספה חמשה עשר
בכלל, ויאושרו ויקיימו חוקים כראי מוצק וכן בשפתוהיהם הוצק, ומהראוי
לחוקם, ועל כן באתי על החתום היום יום ה' 2 ד' ניסן חמ"ט לפ"ק.
נאום ארי' עזר מנדרס החונה בק"ק ניקולשפורג והמדינה.

טו. גם הסכמו: כל המלמדים באלה ובשבועה כמבואר מעבר לרף⁴, כאם
שתודמן שנת העבור, והמלמד ירצה מן הבעל בית שיוסיף לו כפי הערך בעד חדש
העבור, ובעל הבית אינו רוצה ליתן לו כי אם בעד שנה פשוטה ולא יהיה חילוק אחר
בין המלמד ובין בעל הבית כי אם זה – בכן איסור נמור לשום מלמד ליקח הנער
הנ"ל, פירוש: הנער הנ"ל מן בעל הבית, וכאם שיחברר כי לא היה כי אם חילוק
הנ"ל מחויב המלמד, [אפילו] אחר שלקח הנער הנ"ל – להוציא אותו מתוך החדר שלו.
טז. בהתאסף יחד האלופים נבאים דמלמדים קבועים מתושבי קהלתנו, שנבחרו
מכל חברא קדישא של המלמדים, שקלנו וטרינו בעסק תקנות שלנו, באשר ראינו עין
בעין כי אין סדר למשנה ואיש הישר בעיניו יעשה ליקח יותר שעות ממה שרשאי
ליקח על פי התקנה, ובמה נחשב הוא הקנס שמגיע מן העובר על התקנה, בכן מעבשיו
קבלנו עלינו באלה ובשבועה ובחרם הנדול והנורא לקיים התקנה הישנה בעסק לקיחת
שעות ולא יותר כלל וכלל. ובכל התחדשות [הבחירות מחויב כל מלמד] יהיה איוה
מלמד שיהיה [לקבל עליו למלא אחרי התקנות בלי ערמה ומרמה] ובלי שום צד
הוראת היתר כלל. ובכל התחדשות נבאים מלמדים מכאן ולהבא מחויבים הנבאים
לקבל עליהם בחרם ושבועה להשגיח על התקנה זו בהשגחה פרטית, והחרם לא יפמור
את הקנס והקנס לא יפמור את החרם.

יז. הסכמו, כאשר באמת כבר נכתב בתקנות ישנות: כל איש
שלא עברו עליו שתי שנים אחר חתונתו אל יעזר להיות מלמד,

1. היינו ה"מ"ן הראשון שהילד מתחיל ללמוד נמרא.

2. צ"ל: יום ו' כרשום לע"ל, ואנב נראה מכאן שהרב אב"ד הוא היה המעורר לתקון תקנה

יקרה זו.

3. רוב המעיפים שמכאן ואילך נכתבו בעברית לחוץ מבאויים טועמים ואני מעתיקם כמו שהם

בשניים קלים מאד.

4. ע"י בסעיף ט"ז.

5. כלשון התקנה: ררף ויך ניס דר ווענין קנעלין צו ועציין.

ואפילו אחר שתי שנים עליו להיות מוסמך בשם, החברי מן הגאון הרב אביר דקהלתנו¹. כל זה קבלנו עלינו בחרם ובשבועה.

חי. עוד הסכמנו לקבל עלינו בחומרות הניל, כל מלמד בפני עצמו, שלא לזרז בשבירות הנערים: רק מבלי נער שלומד נמרא אינו רשאי ליקח ממנו פחות מששה זהובים, ומלמד חומש לא פחות משלשה ריט, ומסדור שני ריט ומן לומר איב כאשר יפשרו עצמם.

יט. גם מחמת סדר הלימוד שבתקנה הישנה ראינו עין בעין כי נכון הוא, וככה יהא משפטו: כל מלמד שיש בחדר שלו שלשה נערים שלומדים סידור אינו רשאי להחזיק כלל שום נער הלימוד נמרא (נמרא יונני). כמו כן המלמד שמחזיק שבעה נערים שלומדים חומש אינו רשאי גם כן להחזיק שום נמרא יונני. גם אינו רשאי להחזיק שים נער הלימוד, עין יעקב². כמו כן מי שמחזיק בחדר שלו חמש בתולות אינו רשאי ללמוד חומש עם נערים. ועל כל פנים מי שמחזיק נערים על פי החקנה אינו רשאי ללמוד [עם] דרדקי יותר מחצי ליפוק שלו, ובאם יחזיק יותר דרדקי אינו רשאי ללמוד עם נמרא יונני. ואין בכלל אלא מה שבפרט: מלמד המלמד בחדרו נמרא, אפילו הלכה אחת, אינו רשאי להחזיק שום בתולה ללמוד, ומכל שכן נער קטן שלומד איב.

ך. גם קבלנו עלינו בחומר הניל: איזה בהעלפר (ריש דוכנא) שיהא אצל מלמד ואחר כך ילך ממנו ורוצה לילך למלמד אחר, אין המלמד השני רשאי ליקח אותו אצלו כלל וכלל רק מחויב לחזור ולילך אל המלמד הראשון. וגם לרבות, אם בהעלפר מנוסח על מלמד אחד מקהלתנו הרי הוא חתיכא דאיסורא על כל המלמדים עד שיעקור דירתו מכאן. וגם לרבות, בהעלפר המשכיר את עצמו קודם ה'זמן' אצל מלמד אחד, יהיה מי שיהיה, ותיכ בפ"מ³, הרי הוא חתיכא דאיסורא על כל המלמדים, ובאם יתן כתף סוררת כלל נרש יגרש. ובפירוש איתמר כינינו בהסכמה גמורה: בהעלפר המשרת אצל מלמד אחד אל יעזו לקחת נער קטן, ומכל שכן נדול, ללמוד עמו בבית אחד אצל בעל בית אחד, אפילו סידור ואיב. הנכאים מחויבים להשגיח על זה בהשגחה פרטית. כא. גם מחמת שמכואר בתקנה הישנה⁴ שכל מלמד מחויב ליתן בכל חדש לתוך חיבה שלהם ג' ציל - ראינו שנכון הוא שהנכאים, שנים מהם, מחויבים לילך בעצמם לנכות סך הניל. ובאם לא יהא להם פנאי מחויב לילך על כל פנים נכאי אחד וליקח עמו מלמד אחד שיכשר בעיניו, והמלמד מחויב לילך עמו בקנס על אותו המלמד, שיסרב נגד הנכאי ולא ירצה לילך עמו, חצי ריט.

1. על הדרישות שדרשו מן הבא להספך בתור „החברי“ עי' בספרו של וואלף: Die alten

Statuten der Jüdischen Gemeinden in Mähren, Wien 1880 S. 35 ; 135.

2. ב„עין יעקב“, הכולל את אנדרות התלמוד, לסדר הנערים סאינס סטולים לפי כשרונותיהם

ללמוד ההלכה שבתלמוד. 3. סאיים.

4. ראשי תיבות: וחקע כף בפועל סמש, או וחקע כף בפני מנהיג, כי עסקים כאלה היו

עמרים עמ'ר בסני אחד הפרנסים, מנחיני הקהלה. 5. עיין לעיל סעיף ו'.

כב. גם על דבר מספר המלמדים הזרים ומספר השעות שלהם, שיכולים להחזיק על פי משמעות תקנה הישנה, הסכמנו: באם יכשר בעיני איזה בעל בית מקהלתנו ליקח אצלו איזה מלמד, שלומד פה בישיבה¹, ללמוד עם בניו בביתו, לא יונרע כוחם של מלמדים דקהלתנו בשכיל כן – ודוקא בעל בית² מבני ישיבה ולא בחור מבני ישיבה, ומכל שכן בהעלפר או בחור שאינו מבני ישיבה שאין להם שום זכויות כאלו ללמוד אפילו אצל בעל בית אחד עם נעריו – והזכויות שיש להם כלפי מלמדים זרים נשארות בתוקפן, דהיינו אם בעל בית אחד מבני קהלתנו יצו יקח אצלו בעל בית³ אחד מבני ישיבה ויתן לו שני תלמידים, אזי אם יהיו שלשה בעלי בתים כאלה מבני ישיבה יחשבו שלשתם כמלמד אחד, ולא יורשו להיות כאן רק עוד שני מלמדים זרים. כג. גם הסכמנו שמי שלא שלם במשך שתי שנים רצופות את דמי החדש (חדש נעלם) במלואם לא יתמנה בשום התמנות, וכל שכן שלא יתמנה מי שלא נתן דמי הקדמה (דמי כניסה לאגודה, ועי' להלן סעיף כיה), ואם גם שלם בכל הנ"ל לא יבחר בכל זאת לנבאי אם לא היה מקורם ריח בית⁴.

תקנות קבועות במסמרות, נשועות כדרכונות, ישרות ונכונות ומיוסדות על אדני פז ורגל האמת ורגל ישרה להגדיל תורה ולהאדירה, ויאשרו ויקוימו בתוקף גזרה מלכד הקנס הבמס אתי על העובר. יום א' אדר ראשון תניא לפ"ק⁵. כד. גם הסכמנו שכל מלמד חדש שלא עסק עוד באומנותו זו שתי שנים רצופות לא ישחתף בבירירת נבאים.

כה. גם הסכמנו שכל מלמד המתחיל לעסוק במלמדות, ואפילו אם אינו מהזיק כי אם ה' או ו' נערים, מחויב ליתן דמי הקדמה בסך חצי ר"ט להחברא קרישא המלמדים. וכך גם דינו של זה שהיה כבר מלמד אך פסק בינתים, ואפילו אם פסק רק 5, ומי' אחד הרי הוא נחשב למלמד חדש. ומלמד זר המתחיל ללמד בקהלתנו מחויב ליחן זהוב אחד רייניש, ועליו לפרוע את זה מיד בסוף החדש הראשון.

כו. גם הסכמנו שבשעת התחדשות הנבאים לא יוריעו חמשת הבוררים את תוצאות הבחירות עד שיקבלו הנבאים עליהם בשכועה שישמרו את כל החקנות ולא יצאו חוץ לנבולות התקנה אף כמלוא נימא. ואם גם לפי ראות עיניהם השעה צריכה לצאת חוץ לנבול התקנה למיגדר מילתא – לא ישנו הנבאים שום דבר, אם לא באסיפת המצורפים בית וריח⁶ ועוד שלשה מלמדים הנבחרים לכך.

כז. וגם [הסכמנו] אחרי שמבואר בתקנות הישנות, באם איזה מלמד מהזיק יותר מג' תלמידים, אפילו בני עיר אחרת, עליו לשלם להמלמדים דמי הקדמה בלא פקפוק.

1. ישיבת ניקולשבורג היתה ספורסטת והיו באים אליה קרובים ורחוקים.

2. „בעל בית“ בא כאן בהוראת נשוי.

3. = ראש חברה בעל תקנה.

4. החתימה חסרה, ויש להשג שגם כאן ההם הנאון הירוע וגדל היהם ר' דוד איפנהייסר

בעל הביבליותיקה הספוארה, שנתמנה ססוך לאותו זמן לאב"ד ניקולשבורג ולרכ המדינה בסעהרין.

5. = בעלי הקנות וראשי חברה.

קמה

כח. גם הסכמנו שאם אחד מהלמדים יסער פיו נגד הנבאים והלמדים הרשות ביד הנבאים לקנוס לאותו המלמד לפי ראות עיניהם, ורשאים הם לקחת משכון על אותו הקנס.

שמעתי קול קרות הנבר כרוז נפיק בחיל לאורייחא... לכן נתתי ידי עמהם והסכמתי עמהם בתנאי זה שכל כוונתם תהיה לשם שמים, בכל דרכיך דעהו וכו', כאשר בודאי חזונו מוכיח שכן הוא וכן יהי וכן יקום. נאום הכותב מתוך מרדנות הדרך אשר ירמז לנגדי בסיעתא דשמיא, יום ג' אדר ראשון תנ"א הכא קאי דקתנינו לפיק פה קיק ניקלשפורג.

נאום דוד הקטן בן כבוד אא"מ הקצין הריר אברהם אופנהיים שלישיא החונה פה קיק ניש ובמדינת מעהרין ערת שבטי ישורון.

ב. באשר בשנת תפ"ז עלתה בהסכמה על פי חמשה בית (= בעלי תקנות) המבוררים מתוך הקלפי ולרם ניתן כח ויר לפשפש בתקנות החברה, בכן עלתה בהסכמה נמורה שכל מי שנבחר לנבאי שלש שנים רציפות מחויב להסתלק מנבאות בשנה רביעית, ובכללות שנה רביעית רשאי לחזור ולהיות נבאי. ובכן בעת ראוי להחזיק תקנה זו בחוק ולא יעבור חלילה, ותקנה זו חלה על לעבר ולהבא. שנת תפ"ז לפיק. גם עלתה בהסכמה לחוק ולהאדיר אותה התקנה המבוארת בס"י י"ז בעסק שבועה, שתיכף לאחר התחדשות המינויים מחויבים הנבאים לקבל עליהם בחרם ובשבועה להשניח על התקנות בעסק לקיחת מספר שעות. נעשה היום יום ב' בניסן ת"ץ לפ"ק.

בהתאספנו יחד עם מלמדים דקהלתנו לפקח לקיים עמוד התורה עלה במוסכם למעט המחלוקות, וזהו בדבר שמבואר לעיל בס"י ד' וז"ל: ,ובאם ילמדו גם בני המלמד בחדרו יהא נכלל בתוך הרשימה לכל הפחות אחד מבניו, ולא נחבאר היטב אם לומר רק עם בנו אחד איך יהיה, והוחלט עכשיו שאם אינו לומר רק עם בנו האחד יוחשב לחצי שעות, דהיינו נמרא יוחשב לחצי שעה, וכן לחומש וסידור. ואם יש לו [כל] מספר השעות מבני בעלי בתים מחויב להוציא בנו מחדרו. עד כאן מצאנו להקל ולא יותר.

וגם נהגו המלמדים לחשוב חינוך נמרא לחומש² ולא נחבאר איזוהו נקרא חינוך, ועל ידי כך רבו המחלוקות בין המלמדים זה אומר בכה וזה בכה, והחלט עכשיו שאותו חינוך שיתחיל ללמוד בתחלת ה, ומן נמרא יוחשב בזמן השני שלאחריו לנמרא. ואם לא יתחיל ללמוד בתחלת הזמן נמרא, רק בתוך הזמן, יחשב לזמן שאחריו רק לחינוך כל אותו הזמן.

ובדבר תלמידים מ, תלמוד תורה הקילו עד היום שלא למנותם [במספר] כשארי [בני] בעלי בתים וע"י כך בני עניים בטלים והקילו כלמורם, בכן נעשה עכשיו שלא

1. ע"י ברכות ב' א'.

2. ע"י לעיל, אחרי ס"י י"ד, בהסכמת הרב ר' אליעזר סענרל.

יהיה שום קולא בבני תלמוד תורה, רק יוחשבו במספרם כשאר בני בעלי בתים הן
לנמרא והן לחומש, סידור, איב, ולא יקילו מעתה בשום דבר.

גם באנו לחזק את התקנה הקדומה המבוארת בס"י י"ט, דהיינו באופן שכל
מלמד שיש לו תלמיד הלומד עמו נמרא רשאי להחזיק, חומש תלמידים, ולא קלמדי
סידור ואיב ובתולות [והמלמד סידור ואיב אינו רשאי להחזיק תלמידים הלומדים נמרא],
אכן, ה'זמן' שמביאו להנער מחומש ומחנך אותו לנמרא רשאי להניחו בחדרו כל אותו
זמן, אמנם, זמן' שלאחריו מחייב להוציאו מחדרו מיד אם יש לו תלמידים לסידור ואיב,
כל הנ"ל נעשה בהסכמה אחת ולראיה באנו אנחנו אובר גבאים על החתום, י"ד תמוז,
תק"ר לפ"ק.

ג. ב"ה.

הן היום הקריכו לפנינו האלופים התורנים גבאים ראשונים של המלמדים והציעו
דבריהם כמתק לשונם לשון מדברת, בתוכחה מגולה ואהבה מסותרת. להגדיל התורה
ולכל תהיה נעדרת לאות ולמשמרת, לעמוסי בטן עמרת תפארת. כאשר שראו כמה
מכשולים ועקולים בתוך כרם ה' צבאות בית ישראל גפנים ועוללים שאלו ללחם של
תורה ללמוד בידיעות בית רבן כדי שיצמחו ויגדלו ויעשו פרי קודש הלולים, מקננים
ועד גדולים, כאשר כבר גבלו הראשונים כמה גבולים, המה נאונים ורבנים הקרושים
שבכל דור ודור עשו תקנות ומיינים ונדרים לגדר הכרם, כדי שלא יהיה ח"ו כרם
שחרב מאמצעו¹ כאשר נמצאים פה, והאלופים התורנים גבאים ראשונים הנ"ל פשפשו
במעשיהם של המלמדים, והנה יש מהם ובהם אשר אינם מקיימים כפי התקנות הנ"ל,
לכן התחכמו לעמוד על עומק קצת התקנות ולפרש דבריהם הדק היטב לפי תאר
הענין, וקצת הוסיפו לתקן והכל לשם שמים, ולהחזיק בעמוד התורה והיראה, המה שני
העמודים אשר כל בית ישראל נשען עליהם.

א. וזה יצא ראשונה להחזיק התקנה הקדומה שכל מלמד לא יהיו לו
תלמידים המחזיקים למספר יותר מערך י"ב שעות², הן המלמדים גפית, ומלמדי חומש
ודרדקי, ואם המצא ימצא מי שיעבור על זה ענש יענש על פי ראות עיני מרא דאתרא
הרב אביד ובית דין הצדק שלו, ובצירוף הנבאים ראשונים, נוסף לזה יוכרו עליו בבית
הכנסת, כי הוא האיש העושה מלאכת ה' ברמיה ועובר על חרם ותקנות נאונים ורבנים
הקדמונים כמבואר למעלה.

ב. איבר זיץ קינדר³ לא יהיו למלמד אחד יותר על שמונה, אכן
רק ב. זמן' הראשון שהולכים לבית הספר נקראים איבר
זיץ קינדר, אבל ב. זמן' השני נחשבים לאיב קינדר, אף שעדיין אינם לומדים

1. כלאים פרק ד' משנה א'.

2. לפי זה יכול המלמד להחזיק ביד ילדים לומדי איב וסידור, מ"ו לומדי חומש, י"ב לומדי

נמרא או עשרה לומדי נמרא עם תוספות.

3. כך נקראו הילדים שבני שלש עד חמש שאבותיהם היו שולחים אותם לא ללמוד איב בכיה"ס.

רק ל"שקת' שם, ומלמדי דרדקי היו מקבלים אותם למעלה מן הנורמה הקבועה לילדים לומדי איב

כלל גם בזמן השני, ואף שבאים למלמד אחר בזמן השני מכל מקום נקראים ילדי איב (איב קינדערי) ומחויבים המלמדים להעלותם ברשימה בכל תחלות הזמן, איש על שמו ושם אביו, כמבואר בתקנת הקדמונים.

ג. גם באנו לחוק תקנה קדומה¹: כל מלמד שיש לו בחדרו תלמיד הלומד נמרא אינו רשאי להחזיק תלמידים הלומדים סידור ואיב, ומכל שכן שאינו רשאי להחזיק ללמוד בחדרו שום תינוקת, קטנה או גדולה. ואף שהיא לומדת רק מלאכת נשים אצל אשת המלמד מכל מקום היה לא תהיה כזאת בישראל, אם לא שאשת המלמד לומדת עמה בשטח² אחר, אבל באותו השטח שבעלה מלמד עם הנערים נמרא בניל – כלל וכלל לא, אפילו בחדר אחר.

ד. וכמו כן אותו המלמד המחזיק חמש קינדר אינו רשאי להחזיק חמש תינוקות³ קטנות שהמה מבנות שבע שנים ומעלה, וכלל בזה אף שאותן הקטנות לומדות רק מלאכה אצל נשותיהם של המלמדים, אם לא שיהיה דוקא בשטח אחר בניל כפי ניל. ה. מה שמבואר בתקנות הקודמות שכל מלמד שאינו מוסמך בשם, החברי אינו רשאי להיות מלמד, אכן כאשר שכבר נפרץ הגדר הזה באיזה שנים שעברו, וישנם כמה מלמדים שאינם ממוכים, אמרנו בהו כיון שעלו לא ירדו. רק כדי שלא יהא הדבר הפקר – כלל הרוצה ליטול השם, יבוא ויטול וישתמש בכתרה של תורה – מצאנו לטיב לחקן שמחויבים אותם המלמדים שאינם ממוכים כעת להשתדל להם, קודם ר"ח אייר הסמוך, כתב רשיון מהרב אב"ד ובית דין שלו שהותר להם להיות מלמדים, אבל אם אין בידם כתוב וחתום כתב ראיה על הרשיון בניל או סמיכות בניל אינם רשאים להיות מלמדים, ומכאן ולהבא צריכים ליקח סמיכת, החברי או רשיון בניל.

ו. גם באנו לחוק התקנה הקדומה שתיכף אחר התחדשות [הבחירות] של המלמדים מחויבים הגבאים שניים אשר יחמנו בעת ההיא לקבל עליהם בחרם או בשבועה בפני הגבאים ראשונים להשגיח על תקנות הקדמונים הנאמרות בפנקס הלו עד שנתחדש, ועד בכלל. וגם על אותם שנתפרשו ונתחדשו כעת.

ז. וכמו כן מחויבים המלמדים ליתן חקיעת כף להגבאים שניים שיחנו הרשימות שלהם ביושר, הן במספר השעות והן בתערובות⁴, אכן אותם המלמדים נמרא המה

1. ע"י צעיר ס"י י"מ וגם סוף קסע ב'.

2. קובת, דיוטה, וע"י גם לנריוואכסמיון; יודישע פריוואט־בריעף בהלך העברי עמ' 24; אמ"ו עם נכרו ר' משה דרים בשטח של מהור"ר פנה"ס. מותר אפוא ללמד את הכתולות גם באותו בית, אבל בקומה אחרת.

3. אבל פחות מחמש מותר, אם גם הן בנות שבע ומעלה, וקטנות מבנות שבע מותר להחזיק אפילו יותר מהחמש.

4. הכונה להערובות ילדים בני גילים שונים הלומדים נמרא, הומס, סידור ואיב, והמלמדים צריכים לרשום בדיוק כמה תלמידים יש להם מכל סוג וסוג. אולם מלמדי הנמרא חשבונו פשוט: שעה לתלמיד, שעה לתלמיד, ולכן פטרו אותם מתקיעת כף.

יכולים לברר מספרם על מי התקנה בכל זמן ועידן ואין צריכים ליתן תקיעת כף הגיל. ומכלל לאו נשמע הן: מי שאינו יכול לברר מחויב ליתן תקיעת כף.

ה. תוקף הקנס על המלמדים שיעברו חם ושלום על התקיעת כף שלהם כבר מבואר לעיל סי' א'. וכמו כן הנבאים אשר יעברו על קבלת חרם או שבועה הגיל יוקנסו גם כן כגיל.

ט. גם מחויבים הנבאים שנים של המלמדים להחזיק תחת ידם כל הרשימות הנתנות להם מן המלמדים בזמן העבר. ואם יתחדשו נבאים חדשים מחויבים הנבאים ישנים למסור לחדשים אותם רשימות הישנות כדי שיוכלו לבוא על הבירור בכמה תקנות התלויות בזה.

י. מחמת הרישודוכנא, הנקראים בהעלפר, ראוי לתקן באשר שנראה עין בעין נודל הפרצה והתקלה הנעשה ע"י השחוק והשעשועים שהם עושים בימי הפורים, ועל ידי זה המה מבטלים כמה חרשים בביטולים הרבה, בטלו ולא קיימו¹ את המוטל עליהם ועוסקים בהבלי הזמן, וכיום ישנים מן המצות וטלו בהו מפלי. ככן מהיום והלאה היה לא תהיה עוד; הבהעלפר לא יעשו שום שעשועים כלל רק באותה שבוע שחל פורים להיות בתוכה ולא יותר. וישניהו על זה המלמדים שלהם והנבאים שנים. ואם יעברו על זה יוקנסו על פי ראות עיני המורה אביד ורימ דקהלתנו וביתדין שלו בצירוף הנבאים ראשונים.

יא. וכמו כן יתנהנו כך עם אותם ראשי דוכנא המקבלים פתקאות וחשבונות כדי לגבות את חובות היין² וכדומה ועל ידי זה הוא מחבטל מהשנחתו על הילדים, ובפרטות ביום הששי והכינו אשר יביאו בני ישראל את המנחה להתפלל בבית רבן ושאר צרכיהם עבודת היום ההוא, שהתינוק בטל באותו יום מבית הספר ואין אימת רבו עליו ועקר אימתו מן הריש דוכנא – אינו מן הראוי שיהיה הריש דוכנא פנוי ממלאכתו, מלאכת שמים, ונמצא התינוק קרח מכאן ומכאן ואין לו מורא שמים כלל, לכן ישתקע הדבר ולא יהיה מכאן ולהבא ולא יקבלו עליהם גבית פתקאות כלל וככלל, רק אם אחו בעל הבית שהריש דוכנא כמוך על שולחנו באותו השבוע³ נותן לו פתקא לגבות ונראה שאין האב בעצמו חושש על בטלת בנו – מה עלינו לעשות; הותר לו. אבל וולת זה לא יעשה כך כלל וככלל, בקנס על הריש דוכנא הגיל.

אלו אחד עשר סימנים, נעשו לתיקונים, מסמרות נטועים וכדרכונים, אונו וחקרו האלופים התורנים, נבאים ראשונים, לראיה יבואו על החתום ד' ניסן ת ק ט י ז לפ"ק.

הק' בנימין וואלף בהר"י רייבלס 154.

הק' אברהם בן המנוח כיה ר' יוזה ז"ל שוואבק.

1. מכות פ"ו ב'. 2. גבית חובות היין באה ליכון בקשר עם קניית יין לקידוש ולהברלה.

3. ראשי הדוכנא היו סוערים שבוע שבוע, הציפות, על שולחן בעלי הבתים, אבית התינוקות המסורים להשנחתם.

4. הוא מחבר הס' 'דברי תהענונים' שנרשם בפראג תקנ"ה. המחבר היה רב בכמה קהלות ונפטר בן ס"ג שנה בשנת תקס"ו.

קמט

אהר כך רשום למטה אשור חקנות אלו עיי הרב אביר ר' נרשון מפולין ביום
ה' ניסן ושן נאמר גם כן שהומינו את כל המלמדים - מלמדי דרדקן, חומש וגמרא -
וקראו לפניהם את כל החקנות והם התחילו לשמרן.

סב. בספר הזכרת נשמות לקהל וירמייא (נדפס עיי ריא
ברלינר זיל ב, קובץ על ידי שיי' עיי, מקיצי נרדמים, שנה ג')
נרשמו שמותיהם של כל האנשים והנשים שעסקו בצרכי הקהלה
באמונה, הרביצו בה תורה, טרחו לטובתה בנופם ובממונם או
השאירו עזבונות הגונים לטובת מוסדות הקהלה. יש בספר רשימה
שלמה של מנדבים לטובת תלמוד תורה, ויש גם כאלה שנדבו
למטה זו, כל אשר להם. ניתן אני בזה רק חלק אחד מרשימה
ארוכה זו. הקורא יעמוד כרגע על השתתפותן הגדולה של הנשים
במצוה רבה זו של הפצת תלמוד התורה.

יזכור... נשמת מרת אונגיא בת ר' אליקים ונשמת בתה מרת נינא שהניחו
שמונים זהובים ללמוד נערים; מרת שערלן בת ר' יצחק שהניחה מאה זהובים ללמוד
נערים; ר' מרדכי ביר אברהם שהניח ארבעים זהובים ללמוד נערים; ר' יוסף ביר
יעקב שהניח ללמוד נערים כל אשר היה לו; ר' שמשון ביר יצחק הלוי
ואשתו גוטלן שהניחו ללמוד נערים כל אשר היה להם; ר' אורי שרנא ביר
משה שמונים זהובים ללמוד נערים; ר' שלמה ביר ישראל בנימין ואשתו מרת לאה
חמשים זהובים ללמוד נערים; ר' יודא ביר שמואל בעבור שנדב אלפים זהובים
לנ' קהלות: וירמיישא, פרנקפורט ופרידבורג להספיק מן הריוח בחורים; ר' משה
אליעזר בן אשר נדר מאה זהובים להספיק מהפרי ללמוד נערים; ר' יודא ביר שמואל
שנדב מאתים זהובים ללמוד נערים מהפרי; ר' שלמה ביר משה שנדב אלף זהובים לנ'
קהלות: וירמיישא, פרנקפורט ופרידבורג להספיק מן הריוח בחורים ונערים כדי שיכולים
ללמוד; ר' יחיאל ביר צדוק שנדר מאה זהובים ללמוד נערים מהפרי; מרת רחל בת
שבע גיטלן בת כמר יעקב שנתנה כל אשר לה לקהל פה ללמוד נערים
ולחשא בחולות עניות מהפרי, והקדן קיימה; הקצין דוד ביר יהושע יוסף אופנהיים
בעבור שהיה מאכיל על שולחנו שלשה בחורים יותר משלשים
שנה והחזיק לומדי תורה בגפו ובממונו.

חוץ מאלה נזכרו שם עוד הרבה אנשים ונשים שנדבו כסף לתת, הרביצו תורה
בישראל והחזיקו בידי לימודים.

סג. מפנקס קהלת בום ברג. נדפס ע"י ר' דוד קויפמאן ו"ל ב. קובץ על ידי כרך ז.

א. ראשית דבר יראת ה' להחזיק עמוד התורה... כי רבים מכני עניים, שמהם ראוי שתצא תורה¹, מבקשים למודם ואינם מוצאים² מחוסר כל ודלות של אביהם שאין ידם משנת לשבור להם מלמד להועיל לבניהם, ובשביל כן מביאים ממחרים וחשים, פורקים עול תורה, ועול דרך ארץ מבקשים... על כן יצא המוסכס מאחנו המתועדים בגזירה, שכל קהלה וישוב, הן מהיושבים תחת ממשלת אדונו הרוכוס והן היושבים תחת ממשלת הקיורין, יתן כל אחד ואחד מהדירים תוך המדינה בכל ערב שבת לקלפי מיוחדת מה שידבנו לבנו... (פנקס במברג עמ' ו').

ב. בפנקס זה סי' י"א אנו קוראים, שבכל מדינה היה מנהג, ש, בחור חתן העובר ממקום למקום ומפינה לפינה צריך ליתן מתנה הגונה, לאכסניא של תורה³, אולם אחיב התחילו גם נערים ומשרתים ההולכים בשרירות לבם, שלא קראו ולא שנו, להכביד עול החתנים במדה רעה ומנונה, על כן, עשו לחוק מהיום ומעלה, שבכל מקום אשר תדרוך כף רגל החתן באחת הקהלות או הישוב, ובאופן שיהיו שם לכל הפחות ששה בעלי בתים ומלמד קבוע ללמוד עם בניהם, מחויב החתן ליתן שם ממאה ראשונה של סך נדן שלו ג' פצין (Balzen) ט"מ (=טויטשי מעות), וממאה זהובים ומעלה, יהיה סך מה שיהיה, מחויב ליתן מכל מאה זהובים מה שעולה סך נדן שני הצדדים אחד פץ ט"מ, ויתחלק סך ההוא בין הנערים העוסקים בישובו של עולם ובין הנערים הלומדים אצל המלמד, אמנם במקום ישיבת הרב יצוי לא יקח שום אחד חלק במעית הנ"ל כי אם אותן הראויים לילך על הישיבה, היודעים לשא ולתן ולפלפל קצת בדבר הלכה (שם עמ' ו').

סד. התקנות המובאות בזה לקוחות מ,ספר תקנות הקהל במדינת העסיין, שחלק קטן ממנו נתפרסם ע"י ד"ר מונק בס' היוכל לכבוד ריע הילדסהיימר (שי למורה ברצין תר"ן). הד"ר מונק מודיע לנו בהערותיו שבספר התקנות יש הרבה סעיפים נוגעים לעניני החנוך והלמוד, והוא מוסר תוכן קצתם: שבכל בתי הכנסיות אשר במדינה לא ינדבו שום נדבה רק לצרכי ת"ח; תוך כמה שיעדב כל אחד בנדבה עוד צריך הוא ליתן, לפי ערכו, סכום שנת ידוע בתור חובה, גם מירושות נגבה אחוז אחד לצורך תלמוד תורה. בכל קהלה יש גבאי מיוחד לת"ח. המורים מקבלים שכרם מקופת ת"ח. סעיפים אחרים מוקדשים לאופן מגוי המורים וההשגחה על למודם. ומי יתן ויתפרסמו תקנות הפנקס הנוגעות לת"ח. התקנות המובאות למטה נתקנו בשנת ת"ן.

1. נדרים פ"א א'. 2. מנהדרין ע"ב א'.

קנא

וכן יזהרו בבני עניים שמהם חצא תורה, באם אחד מבימ ייץ (=מבני מדינה ישמרהו צורו) ויירד בנעהרין ליתן לו לסיועת שכר למור בניו הקטנים... וזלין שני פרי' (=פרנסים) איהם איין כחב נעבין בחתימות ידיהם או הנימ (הנוכר מדינה?) ליתן לו לסיועת בניו לשכר המלמד שלשה קיש (=קופערשלינג?), ואותן ג' קיש ישרם הנימ להמקרי דרדקי שלו.

אחד הדר במקום שיכול לשכור מלמד לבניו עם חבירו מחויב לשכור מלמד לבנו עד שיהיה בן ארבע עשרה שנה.

שנים או שלשה, או יותר, הדרים ביושב אחד וצריכים למלמד תינוקות אין רשות לאחד מהם לשכור מלמד לבניו לכד לעצמו, רק יתן לחביריו הצריכים למלמד גם כן חלק בהמלמד כדי שילמדו בניהם גם כן, ולא יפרוש מהם רק ישכור עמהם, ואם יש לאחד מהם בנים ללמוד ואין ידו משגת לשכור מלמד לכד יסייעו לו בני מתא, אעפ"י שאין להם בנים ללמוד¹.

סה. תקנות שתקנו במיץ בשנת ת"ן בישיבת י"ב פרנסי הקהלה

ובהסכמת הרב. נכתבו ביהודית-אשכנזית של אותו זמן ונתפרסמו

בתרגום לצרפתית ע"י א. כהן ב Revue des Etudes Juives

כרך ב' עמ' 303-4.

ראה ראינו שלמוד התורה הולך ומחמעט מיום ליום, ויש מבני הקהלה הנמנעים מללמד את בניהם בלי סבות מספיקות; ומצד אחר יש כאלה הרוצים ללמד את התורה לבניהם אבל אינם יכולים לעשות זאת מפני מצבם הקשה, ועל ידי זה מתרבה מספר עמי הארץ יותר ויותר. חוץ מזה ראינו שהמלמדים עמוסים בעבודה יותר מדי, וגם זה גרם לירידת מצב החנוך, על כן ראו י"ב הפרנסים נחיצות לתקן את התקנות הבאות בכדי להרים את קרן התורה:

כל מלמד גפית לא ילמד יותר משמונה שעורים ליום, שעה לשיעור, השכר בעד כל שיעור לא יעלה יותר מארבע שקלים (טהאלער) לחדש².

תנאי התשלומין שבין המלמד ובעל הבית צריכים להיות לפי חשבון השעות ולא לפי היום כלו.

הקהלה תשלם מקופתה בעד כל ילד עני חמשה שיללינגים לחדש, ודמי ראש חרש³ בכלל זה.

מלמדי הקריאה, תניך ומשנה רשאים ללמד תשעה שעורים ליום, שעה לשיעור, משכרתם לא תעלה על סך שלשה שקלים לחדש בעד כל שיעור. בעד ילדי עניים תשלם הקהלה שלשה שיללינגים לכל שיעור.

1. ע"י גם שו"ע, חשן משפט סי' קס"ג סעיף ד'.

2. לפי זה יגיע שכרו של מלמד לשלשים ושנים שקל לחדש. שכר הגון לפי ערך הכסף

באותו זמן. 3. הילדים היו רגילים להביא להמלמד מתנה בכל ראש חרש.

- כל אב מחויב ללמד את בניו תורה לפי התקנות ולקמן:
- (א) כל ילד צריך ללמוד כל היום בחדר, עד מלאות לו ארבע עשרה שנה תמימות.
- (ב) הנערים מבני י"ד שנה עד בני י"ח צריכים ללמוד לכל הפחות שעה אחת ביום.
- (ג) האב שיעבור על זה גורם לבנו שיאבד את חזקת הישוב בקהלה.
- (ד) הקהלה תשלם מקופתה שכר למוד בעד כל הילדים שאבותיהם ינישו בקשה על זה. הקהלה תמלא את כל הבקשות מבלי חקור ודרוש על מצבם החמרי של המבקשים.
- (ה) המלמדים צריכים לעשות את עבודת הקודש באמונה, אסור להם לעזוב את החדר בכלי להתעסק בעניניהם הפרטיים, חוץ מיום חמשי בבוקר ויום הששי אחר הצהרים.
- (ו) שני לומדים שיבחרו ע"י ועד הקהלה, צריכים לבחון בכל יום ששי את התלמידים הלומדים נמרא. ובחינה זו אינה משחררת אותם מן הבחינה שהם נבחנים בכל שבוע, ביום ה', ע"י הרב אב"ד.
- (ז) המלמדים ואבות הילדים ישניחו על זה, שהילדים יבואו אל הבחינה כל זמן שלא הניעו לניל של י"ד שנה. אך הנערים שכבר נתארסו פטורים מבחינה.
- (ח) המורים והאבות שיעברו על התקנות יענשו בקנס של ארבעה ריש לקופת הצדקה.
- (ט) פרנסי הקהלה יכולים בשעת הצורך להשביע את המורים או את האבות החשודים בעברה על התקנות. כמו כן יכולים הם להחרים את העברניים.
- אנו מקוים שע"י מלוי תקנות אלו נוכח לזה, שחמלא הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים.
- התקנות נחקנו באספת כל י"ב הפרנסים ובהסכמת הרב אב"ד, ונתפרסמו ביום ג' ר"ח שבט שנת ת"ן.

סו. מתוך הקדמת ר' יקותיאל בליץ להעתקתו שהעתיק את התנין לשפת יהודית-אשכנזית (נדפס באמשטרדם שנת תל"ט ע"י המדפיס אורי סייביש הלוי). בראש דבריו הוא מדבר על זה שאין ליהודי אשכנזי ולעין העתקה טובה של כתבי הקודש לשפת יהודית-אשכנזית

1. הח' כהן מעיר, שכדי להבין את חשיבות חקנה זו יש לדעת כי בחלוקת צדקה ותמיכה היו מרבין—לפי תקנות הקהלה—בחקירה ודרישה, וכל האומר פרנסוני היו בודקין אחריו לדעת את הנהגתו ומעמדו החמרי; ואם אינו הולך בדרך טובים או שיש לו קצת נכסי דלא ניידים, או גם אם יש לו סטלמין, מחורה, או חובות בפוחים בסכום של מאה פרנק לא היה יכול ליהנות מקופה של צדקה. כמו כן יכלו להשביע את המבקש עור אם באמת הוא ממלא אחרי חתנאים הנוכחים. הרי שרק בנוגע לחשלוש שכר למוד הקלו מאד.

כזו שיש ליהודי איטליא באיטלקית וליהודי ספרד בספרדית, ולכן יהודי ספרד ואיטליא הם, בעלי מליצה בלשון הקודש מפני שיש להם, עשרים וארבע בלעזי בצח לשונם. בכל ההעתיקות שנעשו עד עתה ביהודית-אשכנזית הפשט והדרש מעורבבים זה בזה, או שפרשו רק על דרך הדרוש ולא שמו לב לפשוטו של מקרא כלל, והרי זה, כאלו ילמדו, חכמת שלמה (נחירושי מהרש"ל והגהותיו בלי הלכה, פירשי ותוספות). העתקות אלו גרמו לכך שהיהודים אינם יודעים פשוטו של מקרא ולהבדיל בין פשט לדרש, והנוצרים עולים עליהם בזה והם לועגים ליהודים. הן גרמו גם להונחת כתבי הקודש ע"י המלמדים, והמעט שמלמדים לילדים הוא באופן משובש ומקולקל. ומהו הוא עובר לדבר על סדר הלמוד.

עקר ושורש הדבר הוא מה שצמח ויצא הנזק הגדול שמנהג האשכנזים הוא שלא להחזיק, מדרשי קבוע, כמו שעושים הספרדים האיטלקים והליוואנטינים, ומלמדים קבועים המקבלים שכרם מקיפת הקהל, רק כל יחיד צריך לשכור מלמד לבניו, וראשית הוא הולך אחר הזול של שכר הלמוד; שניה, לעתים קרובות יכלתו של בעל הבית קצרה; שלישית, קודם שהנער יגיע לבר מצוה רוצה אביו שידע כל התורה על רגל אחת, מה שאינו לפי הטבע האנושי, גם אינו רוצה ליתן להנער מוונות ומכל שכן לשלם בעדו שכר למור, והיוצא מזה שכשהמלמד מודיעו: בנך לומד גמרא, הוא חושב בלבו: הילד יודע כיו, כך מתחילין ללמד הנער בסדר הפוך: קודם שהוא יודע להתפלל מלמדים אותו הומש, קודם שלמד הומש מתחילים אותו פרק משניות, ואחר כך הגמרא, שהיא החכמה היותר גדולה בעולם, ושכלו של הילד אינו סובל זה, ואף דברי עצמו אינו מבין והנער מצפצף כעוף המצפצף ואינו יודע מה מצפצף... אנחנו מהפכים סדר הלמוד ולומדים קודם את החמור כדי להרויח זמן וממון, חושכים שהדברים המוחזקים לקלים ילמוד הנער בעצמו כשידע את החמור והקשה, אבל ההבנה הלא אינה באה לפני זמנה ואת הדברים הקלים לא למד הנער, וכה אינו יודע גם את זה וגם את זה. אנו רואים במופת חותך ובחוש הראות מקהל הספרדים אשר באו מארץ גזירה, גורת השמד, לעמוד על נפשם ובאותו זמן לא ידעו עד מה, ומכאן סדר הלמוד שלהם הפך ה' בידם הצלית, אין גם אחר שלא יהיה בקי בכ"ד ספרים, ומכנים תפלתם ולנצח בשכל ודעת את מנדי אמונתו כשהם מחרפים אותה, אבל אצלנו האשכנזים הכל בהפך... כל הספרים הכתובים בעברייטיש מלאים מתערובת אנדות וזרות ומדרשים, והמלמדים מסרו בצורה זו (את כתבי הקודש) לתלמידים, מקרי הדרדקי אינו יודע מה זה דרך הפשט או דרך הדרש, כי גם הוא למד בסדר המהופך, וכה ידיעתו דומה לידיעת התלמיד, והתלמיד יודע כמו הרבי בעצמו... והלכו הלאה במנהג המשובש, ומעשה שטות הצלית בידם ולא יושיע ולא יועיל לשום תכלית בעולם, אולם היום ירסא הנזק הישן, הפוך סדר הלמודים וחלול השם יעקר משרשו... כי

העתק כ"ד ספרים מוכא בבית הדפוס בלשון אשכנז בצחצוח פשוט¹, בשפה ברורה בצח
זך לשון אשכנז².

אחד הרבנים המסכימים על העתקה זו כותב בהסכמתו:

בעברי פה ק"ק אמשטרדם... ראיתי את גורל תפארת מלאכת שמים בבית
מו"ה אורי פייביש... אשר הוציא הוצאות גדולות מכיסו לתשלום המלאכה גדולה, לבאר
התורה בלשון אשכנז אשר שמחו ההמוני ישראל והנשים והנערים משרתים והבתולות,
שלא יצטרכו לשאול פירוש המלות מפי הלומדים, וכל שכן בני הכפרים שאין
ידם משנת להשכיר להם רבין, ילמדו בעצמם עם בניהם הקטנים, ויקוים בנו ומלאה
הארץ דעה... אפרים היילפרוין מוכיח, חופיק פילאי.

סו. מתוך הקדמת המדפיס יוסף עטיאש לתרגום התנ"ך לשפת
יהודית-אשכנזית ע"י ר' יוסף וויצנהוין (נדפס באמשטרדם תמ"ז).
העתקת בליץ נעשתה ונדפסה כמעט בזמן אחד עם העתקת
וויצנהוין, ולרנלי זה פרצה מהלוקת גדולה בין שני המעתיקים
והמדפיסים.

...התורה שבכתב מונחת כמעט בקרן זוית. את זה רואים אנו היום כמעט בכל
ארץ פולין ופיהם ובמדינות אחרות – שמיר שהילר יודע לדבר ולקרא כן³ –
מלמדו הרבי פרשה בחומש, ואח"כ מתחילים עמו משניות ונמרא, עוסקים הם בעקר
בהריפות וחלוקים ומוניחים את היסוד, שהוא התורה שבכתב.
ומאותו זמן שמלמדים רבים מפולין באו לאשכנז התחילו
גם שם לעזוב את העסק במקרא. רבי לא שנה ר' חייא מנין ליה (יבמות
מ"ג א'). בין כך ובין כך אפשר שתשחכח חס ושלום התורה שבכתב מישראל.

1. בלשון המקור: דען העתק כ"ד ספרים אין בית הדפוס צו ברענגען אין לשון אשכנז אין
צחצוח פשוט בשפת ברור בצח זך לשון פייש.

2. קרוב לדברים אלה כותב גם ר' אליהו בחור בשירו שהדפיס בראש העתקתו את ס'
תהלים (נדפסה ראשונה ויניציאה ש"ה).

דרום דיא מלמדים דיא מיט דען יונגן קלגן.

אונ' תהלים רעכט פוישטן וועלן.

דיא ווערפ דש דאזיגע אונסר ווייזן

דש זיא ניט טין אין פוישטן גרייזן.

3. במקור: דאש אזא באלד איין קינר נייארט שאלטוין קאן... על המלה, שאלטוין

סח, מהקדמת הספר הידוע, שפתי ישנים לרי שבתי משורר נס. נדפס ראשונה באמשטרדם שנת ת"מ. לרגלי ההדפסה בא המהבר לעיר זו והתבונן לסררי החנוך המתוקנים של הספרדים. בשנה זו הדפיס באמשטרדם גם את ספרו, דרך ארץ, מורה דרך לסוחרים ועובדי אורח. גם הגיה שם את תרגום התנ"ך ליהודית-אשכנזית שנעשה ע"י וויצנהויזן.

ומאז באתי לכאן קיץ אמשטרדאם והלכתי כמה פעמים בבתי מדרשות של קיץ ספרדים יציז. ושם ראיתי בני עניק, ילדים רכים קטנים כחנבים, וגדיים נעשו תישים והיו בעיני כענקים לרוב בקיאותם בכל המקרא ובחכמת הדקדוק ולחבר חרוזים ושירים על פי המשקל ולדבר בצח לשון הקודש. ואשרי עין ראתה כל אלה, ולשמע אוזן תאבה נפשי ואמרתי: אוי לי אם לא אומר, ואוי לי אם אומר, שלא יאמרו מי שמך לאיש לדבר בשמך. כדברים האלה. והנה עד כה שמעתי קול איש קדוש קורא ומדבר היה הנאון הגדול כמוהר"ר שבתי שעפסל הורוויץ הלוי בספרו, ושם פתח פיהו לדבר נפלאות בענין סדר הלימוד של קיץ ספרדיים²...

ואני אבוא אחריו ומלאתי את דבריו וארחיב את הדבור, וכן הוא הסדר של קיץ ספרדיים יציז. הם בנו את בית ה', בית מקדש מעט, בית הכנסת המפוארה, ומי שלא ראה בנין זה לא ראה בנין נאה מימיו³. בתוך בני ישראל, ואצלה סמוך לה בנו ששה חדרים לתלמוד תורה, אשר בדעת חדרים ימלאו⁴. ובכל חדר יש מלמד א', אף אם יהיו התלמידים למאות, וכן ירבו, בחדר הראשון שם לומדים הילדים קטנים עד שידעו לקרות בהפלה; ואז משימים אותם לחדר השני, ושם לומדים התורה עם ניגון הטעמים עד שיהיו בקיאים בחכמה חומשי תורה עד לעיני כל ישראל. ואז יכנסו לחדר השלישי, ושם לומדים תורה עד שהם בקיאים לפרש בלשונם, לשון לעז, ובכל שבוע לומדים היטב פרוש רש"י עם כל פרשה, ואז יבואו לחדר הרביעי, ושם לומדים נביאים וכתובים בסדר בניגון הטעמים, והנער קורא הפסוק בלשון הקודש ואח"כ מפרש אותו בלשון לעז, וכל הנערים שומעים לו, ואח"כ יבאר השני גם כן, וכן כולם, ואח"כ ילך לחדר החמישי ומרגילין לנערים לקרות הלכה מעצמם עד שיגיעו להבנה ולשכל ולכלל בחור. ושם אינם מדברים בלשון אחר רק דוקא בלשון הקודש, רק ההלכה מפרשים בלשון לעז. והם לומדים חכמת הדקדוק היטב, ובכל יום ויום לומדים גם כן הלכה אחת מהנמרא. וכשיגיע לפני מועד או רגל אזי כל התלמידים לומדים שלחן ערוך מענייני הלכות פסח בפסח והג בהג, עד שהנערים כלם בקיאים בהדינים. ואז ילכו לחדר הששי על הישיבה, לבית המדרש של החכם אביר יציז, ושם יושבים בחדר ולומדים כל יום ויום הלכה אחת בדקדוק, רש"י ותוספות ומפלגים גם כן בעיון הדינים מהמיימוני, והטור ובית יוסף ושאר פוסקים, ובתוך

1. בבא בתרא פ"ט ב'. 2. כאן הוא מביא את דבריו ר' שעפסל שכאן לעיל ע"פ ע"א.
3. בבא בתרא ד' א'. 4. סשלי כ"ד ד'.

המדרש יש להם בית הספר המיוחד ושם יש להם ספרים הרבה, ובכל זמן שהם על הישיבה אותו החדר גם כן פתוח ומי שרוצה ללמוד כל מה שירצה משאלין לו. אבל לא מחוץ מן המדרש, אף אם יהן משכון גדול.

וזמן הלמוד הוא שנה לכל הרבנים ומלמדים, והוא בשחרית כשהזוג מכה שמנה או יבואו כל המלמדים והתלמידים כל אחד לחדרו, ולומדים שלש שעות עד שיכה אחד עשר. ואז יצאו כלם כאחד. וכשיכה הזוג שנים אחר חצות היום באים גם כן כלם כניל ולומדים גם כן עד שיכה המש. ובזמנות ההרף עד שנכנסים לבית הכנסת. ובאותן שעות שהילדים אינם בבית הספר יש לכל בעל בית איש אחד המלמד עם הילד לכתוב בלשון לעיניו ובלשון הקודש, ולחזור הלמוד בביתו, ולעשות שירים והכמות ולנהג אותו בדרך הישר ולכל אחד מה שירצה.

והרבנים המלמדים הניל נבחרים ונמנים מהקהל יצאו ונפרעים מתוך הקופה של חבורא קדישא הנקראת תלמוד תורה, לכל אחד לפי ערכו ולמודו וצרכו כל שנה ושנה. ואין המלמד צריך להחניף לשום בן-אדם, וילמד לכל התלמידים בשוה, עני ועשיר. ומי שיש לו לב להבין, או עיין רואה ואזן שומעת ושמעה קול כאלה הדברים והוא עד או ראה וידע אם לא יניד ונשא עינו. ומי שיש לו בית יד לקבל זה ישקל בפלס ובמאזני צדק, ויראה ההכרעה הגדולה, שכל זה מיוסד להקל הטורח מהמלמד ומהתלמיד.

ט. מהקדמת הספר, תקון השולחן למהריר לייב ביר יצחק, חתן בנו של הנאון בעל המיז (נדפס באמשטרדם שנת תפ"ה).

...עמוד התורה לחזק בדק בית המדרש, כפי מנהג הספרדים שראיתי בהיותי משוטט בארץ. נהינא כד הוינא מליא, הייתי באיטליא, ועיה כישן נרדם פה קיץ אמשטרדם, בישיבה רמה ושם העיר ה' שמה, וראיתי שמה הנהגה טובה וישרה לפני האלקים בעמוד האורה, אין ערוך אליהם אנדה ואדברה, קצר המצע מהשתרע, ומאז לא נחתי עד שאגרת שלומים חברתי, ולפני שלחן המהור דארבע ארצות מדינת פולין מברת, ותוכן האגרת שיתקנו הגאונים הרבנים ומנהיגים הרוונים שיהיה בכל קהלה חברה של תית בבית המדרש... וילמדו שם תנין בסדר, ומשניות, גמפית ופוסקים בסדר. ונתנו לי הגאונים רשות, את האגרת הזאת להביא לדפוס, אך העקר חסר וכו' וגם כי כסף אגם.

ע. דרכי החנוך של היהודים האשכנזים באיטליא וסדרו
התית שלהם נלמד ממה שכתב ר' יצחק מן הלויים, נכד ר' יהודה
אריה ממדינא, בספרו, מדבר תהפוכות (ע'), הצפה מארץ הנרי
שנה ג' עמ' 92).

ה' מתיר אסורים, וזכרתי כי עבר הייתי בשנת התייב בקירוב הקימו מעלת
המעמד אשכנזים יצו שנים הררים, אחד שמו בו מהריר משה טריוויס ובאחד
ישבתי אני, ה' הוא יודע איך עברו ג' או ד' שנים בשבירת ראש, בצעקות קול ברעב
ובחוסר, בטביה, ויתקבצו כל רעב ללחם כל עני ומדולדל ברון יחד... הבוקר אור הייתי
הולך שם כי הנוגשים אצים... והתלמידים... מי בא יום א' ומי בא יום מחר לעבודה,
כי היו מדולדלים... בחורף הייתי קונה אני העצים לחמם ובליילה הייתי שואל כמה
פעמים למכירי נרות לעמיד עד ב' שעות, וכמה פעמים אקנס משלי, ואין נותן לא חומש
ולא ספר. כבוא הזמן לפרעני, אוי לו, כמה הייתי הולך אנה ואנה בלתי ראות ברכה
מהם, כל החצר מצוים ומעט פורעים... עשיתי ג' או ארבעה שנים, כי אם הייתי הולך
יותר — הייתי מת ברעב אני וביתי... וכמו משלש חדשים בא מעמד חדש ובתוכם כל
אותם שלא היו רוצים לפרוע... והייתי מצפה בתי אצא ממאסר זה ואהיה חפשי...
וקודם שיבוא הבקר הלכתי בחדר ולקחתי הספרים שלי והבאתי
אותם לביתי ושלחתי אל המעמד על ידי השמש את המפתח...

עא. זכרונות מרת גליקל האמילי משנות ת"ז-תע"ט ויצאו
לאור מכתב יד על ידי ר' דוד קויפמאן, פרסבורג תרנ"ו. זכרונותיה
של האשה החשובה הזאת מכילים חומר רב הערך לתאור חי
אבותינו באותו זמן, ובין שאר הדברים אנו מוצאים גם פרטים
מענינים על דבר החנוך, הזכרונות כתיבים יהודית-אשכנזית.

על אביה היא מספרת ש, אח בניו וכוונתו למד בין במילי דשמיא ובין במילי
דעלמא (עמ' 24) וגם הבנות למדו בחדר (עמ' 26). לאביה היתה בת הורגת שקראה
צרפתית במהירות, פהו כמיס (ועלבי פראנצעזיש אלש איין וואשיר גיקענטי) וגליקל
מספרת כיצד הצילה בת זו את אביה, על ידי ידיעתה את הלטין הצרפתית, מנוק גדול.
גם ידעה בת זו לנגן על הפסנתר (עמ' 34). את הבנים היו יהודי אשכנזי, גם
האמידים, שילחים לישיבות פולין למען ישתלמו שם ברעת התורה (עמ' 62, 64, 66,
313). וכך נסעו לפולין בני הנוכר, המבורג, מיץ ושאר הקהלות הרחוקות.
בחורי פולין היו באים לאשכנז לשמש במלמדות, מה שידוע לנו גם ממקורות אחרים,
וגליקל מספרת על יהודי פולני אחד, ר' מיכל, מלמד דרדקי בהנוכר, שהיה קצין

משרת גם כן, כנהוג בין יהודי אשכנז השוכרים בחורים שילמדו את בניהם¹. אחר זמן מה נסע ר' מיכל זה להילרסהיים ונשא לו שם אשה, חי בעושר ובכבוד ונתמנה לפרנס הקהלה (עמ' 90).

בין המלמדים האלה, שהיו בדרך כלל אנשים טובים וישרים, נמצאו גם בלתי הגונים ורמאים. באיש בלתי הגון כזה נשללה גם גליקל עצמה והיא מספרת לנו את נופ העובדה: בני ר' יוסף סניל היה אז צעיר בן י"ד שנה, התנהג בנמוסים נאים ולמד בשקידה וחשקה נפשי לשלחו למקום תורה, אבל לא ידעתי לאן. ואצל אייזיק פאלאק היה מלמד מקיף ל"ס א, אדם יקר ולמדן מופלג, וכששמע שיש ברעתי לשלח את בני למקום תורה בא אלי ואמר לי: שמעתי שיש ברעתך לשלח את בנך יוסף ללמוד, תנהו על ידי ויסע עמי לליסא. אין הוא דורש ממני אף פשוט אחד להוצאות מוונותיו או שכר למוד (רבי מעות או רבי לוין) עד לאחר שתי שנים, ובמשך זמן זה יעמידהו על הכנת הלכה ותוספות על בורין. חקרתי ודרשתי אחריו והכל יעצוני לעשות בדבריו, אז עשיתי עמו שטר-חווה, ובשם אלהי ישראל שלחתי את בני עם רבו לליסא... כעבור י"ד יום כותב לי בני יוסף ומבקשני, שאשלח לרבו כסף למוונותיו ושכר למוד לחצי שנה, והגם שלפי החווה איני מחויבת לעשות זאת, אך בליסא עתה היוקר גדול והרכי טרוד בהשגת הלוואות, מה שמפריע קצת את מהלך הלימודים, אולם כשלא תהיה לו דאגת פרנסה ילמוד עם תלמידיו ביתר שקידה, יש לרבו תלמידים רבים מהמבורג, ולכלם שולחים ההורים כסף, עשיתי כבקשתו ושלחתי לו כסף לחצי שנה... כעבור חצי שנה אני מקבלת מיוסף בני מכתב כזה הלשון: אמי האהובה, הן יודעת את שכל ימי הייתי בן נאמן ומקשיב בקולך ולא מריתי מעולם את פיך, לכן אל נא תסירי ממני את אהבתך הנאמנה, אהבת אב, ואל תחני שימסרוני בידי אינם נמולים, כי דעי לך אמי האהובה, קהלת ליסא הייבת הרבה כסף לפרויצים, ואין ביכלתה לשלם להם לא את הקרן ולא את הרווחים. ועל כן יש בדעת פרנסי הקהל למסור לפרויצים את ילדי ה, אשכנזים, ויהודי אשכנז, הורי הילדים, יוכרחו איפוא לפדותם². את כל זה נלו הפרנסים בסוד להמלמדים הלומדים עם ילדי אשכנז, ובחור אחד מידידי נלה לי את זה בסוד. בחור זה הוא גם כותב המכתב בשמי, כי הרבי משניה עלי בהשגחה מעולה וקורא את כל מכתבי, ומפני זה איני כותב בכתב ידי. ויוסף מבקש שאמו תשלח לו חמשים או ששים ריט למען יסלק חשבונותיו עם הרב והוא ישלחני בהסתר מן העיר.

נקל לשער את פהדה של האם בקבלה מכתב זה, והיא שולחת תיכף ומיד את בנה הגדול, מרדכי, לליסא, מרדכי נוסע מהמבורג לברלין ומשם לליסא דרך פראנקפורט

1. דער זעלבנער ר' מיכל האם זוא פאר איין האלבין משרת גם כן גיוועזן, וויא דער סדר אין אשכנז איז, ווען זיא זוא בחורים האבען ביא זיך צו קנעליין.

2. יש להעיר שבפולין היו מקרים שהאבות משכנו ושעבדו את בניהם לפרויצים והקהל היה מוכרח אחר כך לפדותם. ועד ארבע ארצות וגם יער הסדינה לליסא אסרו לעשות כך והחרסו את האיש שיעשה כדבר הזה.

קנט

ראדר. אך יצא מרדכי משער העיר פרנקפורט והנה אחיו יוסף נוסע לקראתו על עגלת
אכרים קטנה, ואז נתגלה שהרבי עצמו כתב את המכתב הזה ברצותו להוציא עוד כסף
בערמה מאת אמו. גם ספר לו שהרבי לקח את כל מטלטליו, וגם את כפתורי הכסף
שבבגדו, והשכין אותם, וכשרצה להוציא אותם מידו, העליל עליו שהוא בעצמו מבר
אותם ואכל את הכסף שקבל בעדם (שם עמ' 231-34). את בנה האחר, משה, לא שלחה
עוד נליקל לפולין. רק לישיבת פרנקפורט (שם עמ' 249), ואת יתר בניה, שלא היה
להם חשק גדול ללמודים, חנכה במסחר.

עב. קמע מן השיר, 'אשכנו אוני' פאלאק' (מוכא עיי ריא שולמאן
בספרו, שפת יהודית-אשכנזית וספרותה: עמ' 202), שבן-יחואר יחסם
של יהודי אשכנז אל אחיהם העניים יוצאי פולין. מקמע זה אנחנו
רואים, שכל יהודי פולני נודד היה מוחזק למלמד או, פאקין
טרעגער' (רוכל נודד וחבילתו על שכמו).

בא איש פולין לבית איש אשכנז
כחתול בעכבר יתעלל בו או.
מטייל לו, שלום עליכם! מרחוק בשפה רפה
ומקיפו, רואי ננבה! לשמרו יפה יפה,
כאלו את מלוא ביתו ישא עמו הנוכל
ושואלו: שמא מלמד אתה או רוכל?
כבוד גדול הוא חולק לו באותו היום
ואומר לו: זכורני, כבר באת עד הלום¹.

1. קוסם דער פאלאק אין אשכנז זיין הויז
אזו שפילט ער מיט אים אז וויא איין קאץ מיט דער טויו
ער טום אים הלב שלום (שלום עליכם) נעבן פון ווייסן,
אבר רואה ננבה שומרים פון אלי וייטן
אז ווען ער אים זיין הויז וועלט אוועק פראגן
ער פרעגט אים: וויס איר איין טלמה, אודר קענט איר אפאק פראגן.
ער טאכט מיט אים גרוש ווען
אויז זאגט: ניט לאנג וויס איר אויך היר גיווענין...

עג. מן התנאים שעל פיהם נתקבל הרב ר' משה ב"ר אברהם אבריק
הוראדנא לרב נקרא בשנת ח'ס נכתב הרבנות נדפס בס'
דעת קדושים, פטרבורג תרנ"ז. ועי' גם בס' כלילת יופי, לרח"נ
דמביצר, חי'ב עמ' קמ"ז.

סעיף ד. הרב הניל יאסוף תלמידים בחורים וירביץ תורה בישראל, ויגיד חלוקים מן
הת[חלת הזמן] עד כלות שלשה חדשים, בכל שבוע ארבעה, חילוקים
ל[שבוע?] ובכל יום ה' יגיד להם הפרשה עם רש"י ז"ל.¹

סעיף ה. כבוד הקהל מחויבים להחזיק לו של[שים בחורים] ליתן להם שבתות
ולחספיק הספקות למספר... שיתנו לנערים, והנערים...²

סעיף ו. בכל יום ה' בשבוע מחויב לצוות לקרא אל[יו הבחורים, או הנערים] דקהלתו
לשאל את פיהם מה שלמדו...

סעיף י. אם איזה בחור בישיבתו יעשה דבר שלא כהוגן יוקנס ע"י הרב הניל, בצירוף
הרוב של הראשים יצ"ו.

סעיף יד. הנבאים הממונים על הקופה יחלקו שבתות כפי ראות עיניהם, ואין להרב
לצוות להם בענין חלוקי שבתות.

סעיף טז. אין שום בעל בית רשאי לעשות אסיפה בביתו ללמוד גפית ו, חילוקים א'
להגיד איזה פוסקים בהתחלת ה, זמן, דהיינו עד ר"ח סיון ועד ר"ח כסלו
רק הם בעצמם ילכו אל הישיבה להרב, ומשם ואילך רשות בידם להתאסף
אליהם להגיד חילוקים ופוסקים בלי מוחה.

עד. תקנות ת"ת מפנקס הקהל בזאל קווא. (נדפסו בס', קריה
נשגבה לר' שלמה בובר, קרקא תרס"ג, עמ' 106).

א.

בעזרת ה' תקנות שנת תר"ס: עפ"י אלופים הנכבדים משולחן מלא⁴ דאלופים
קציני ראשי מנהיגי הקהלה בצירוף יחידיו כגולה ההולכים בעקבי הצאן אחר תקנות

1. גם, הנודע ביהודה: נהג ללמד לתלמידיו ישיבתו הגדולה ביום ה' הושם עם רש"י נשות
„נודע ביהודה“ מהדורא קמא ה'ת"ר ס' י"א, וכך נהג גם הנצי"ב בולוין ללמד בכל יום אחרי תפלה של
סהרית פרשה אחת של המדרא. גם בעל „התם סופר“ היה לומר עם תלמידיו ישיבתו את המדרא עם
פרש"י (עי' „חיס המשולש“ חי'ב ד' ע"ס ע"ב).

2. מחוק ומסושש בטף ה, כתב. כנראה לומר כל בחור עם שני נערים, עי' גם לעיל
ב, יון מצולח.

3. ביום כ' לחדש שבט שנת ת"א.

4. לאספה, שבה השתתפו כל הפרנסים ובעלי הקנאים שבעיר, קראו, שולחן מלא.

קסא

שתקנו הנאונים דמאורות גדולים הרבנים¹ והוסיפו עוד וחקנו קצתם לפי עתה חמן וצורך השעה כאשר יורונו מן השמים.

(א) ראשית חכמה יראת ה' שמחויבים להחזיק ישיבות בחורים ובתוכם בעלי בתים² הכל שמונה עשר, ובוה הסדר: ארבעה, ראשים³ מחויבים כיא להחזיק תמיד בסדרן בכל זמן וזמן בחור על שולחנו, והטובים⁴ ארבעה יחזיקו שנים שנים מהם, זמן אחד שני בחורים ובזמן השני שנים אחרים שני בחורים, והבחורים הנותרים יחזיקו מי שסבמו מן ששה, גדולים⁴ ואילך יחזיק זמן אחד לשנה בחור אחד, והמותר יחזיר בחור חלילה חודש בחודש על אותם שנותנים משני גדולים ולמעלה, והעיקורים⁵ הנבאים אף שנותנים, גדולי אחד יהיו בכלל זה.

(ב) בהעלפירש⁶ יחזיקו שמונה עשר חוץ בהעלפירש שאצל מלמדים, דהיינו בהעלפיר אחד אצל מלמד אחד ולא יותר, ובוה הסדר: הקצבים יחזיקו ששה בהעלפירש בחור חלילה חודש בחודש רק בשבת, והנותרים בחור חלילה חודש בחודש על אותם שנותנים סבים מ, גדולי ולמעלה עד ב' גדולים, והבהעלפירש שאצל המלמדים יתנו להם פתקאות⁷, ובהעלפירש שאצל בעלי בתים לא יתנו להם אפילו פתקאות.

(ג) הבוררים שעושין מנויים דקהלה מחויבים לעשות ארבעה קופה נבאים, דוקא לומדי תורה, ויהיו לבושי שיפא⁸, על כל פנים שלש שנים אחר החתונה, ומחויב כל אחד ואחד בחדשו ללמוד על קנקן הבהעלפירש, מה שלמד מהבחור בכל שבוע, ועל הרב מוטל לשלוח את הבהעלפירש לקופה נבאים בכל שבוע כדי שיראו מה שלמדו, והפרנס חודש עם שני מנהיגים ועם הקופה נבאים יחלקו השבתות.

(ד) המלמדים הנבואים שלומדים עם נערים הלכה עם פ"י רש"י ותוספות אינם רשאים להחזיק יותר מאחד עשר נערים, ונוסף עוד נער אחד של ת"ת בחנם, והמלמדים שלומדים עם נערים נמרא וחומש לא יחזיקו יותר מהמשה עשר, ועוד אחד של ת"ת בחנם, ומקרי דרדקי אינם רשאים להחזיק יותר משמונה עשר עם אחד של ת"ת בחנם, ועל אלופים השומרים תקנת הדבר מוטל שיהיו עיניהם תמיד פקוחות ע"ז אף בתוך הזמן כדי להגדיל תורה ויאדיר.

ב.

שום קהלה לא יחזיקו ישיבה אם לא כשיש בה ארבעים בעלי סכומות⁹, ואח"כ קהלה שתעבור על זה תוקנס בקנס מאה הנריים¹⁰ לפדיון שבויים ולעניי המדינה. אך

1. הן התקנות שתקן הנאון מהר"ר הלל בעל "בית הלל" בצרף רבני לבוב, ונרפסו בקריה נשכבה עמ' 92 ואילך. 2. היינו אברכים נשואים. 3. ע"י לעיל עמ' צ"ט בהערה. 4. מי שמשלם מס לכל "סכום" (מספר הסכומים שהיו נבים בכל שנה לא היה קבוע, אלא נגבו לפי הצורך) ששה גדולים לכל מאה והובים, בכל זהוב היו שלשים גדולים, גדול — גראשען, Gross—Grosch. 5. חברי ועד הקהלה. 6. ע"י לעיל עמ' קמ"ז. 7. פתקאות לבעלי הבתים שיארחום על שולחנם, וע"י בספרי, העונשין אחרי חתימת התלמוד עמ' 40. 8. ופא, ופיצא, בנד עליון ארוך. 9. ארבעים משלמי מס לפי ההערכה. 10. מאה אדומים הונגריים.

לקבל להם רב להורות להם איסור והיתר הרשות בידם איזה מורה היודע להורות בהלכה. אבל לא יחזיק עצמו בחזקת רב וראש ישיבה לשום דבר, שלא יקפח סיפוק האביר דגליל. וכן כל רב שאינו מחזיק ישיבות בקהלות, אפילו שהוא מקהלה שיש בה ארבעים בעלי סכומות, מכל מקום אינו רשאי לקפח סיפוק האביר דגליל, אם לא כשהוא זקן מופלג שהרביץ תורה בישראל כבר. וכל קהלה שהחזיקו כבר ישיבה חמש שנים יש להם רשות גם כן להחזיק ישיבה מהיום והלאה, אעפ"י שאין בה כל כך בעלי סכומות, מכל מקום כיון שעלו שוב לא ירדו. הועתק אות באות מנוף התקנה. דברי אברהם בהריר יואל אשכנזי היה החונה בקיק לבוב¹.

עה. קמע משות, אמנות שמואל² להנאון ר' אהרן שמואל
קוידנובר. נדפסו ראשונה בפפדיט תמ"ג.

ישוב אחד שיש בו כמו ששה בעלי בתים, ויש להם כעשרה או כיינ נערים שצריכים למלמד ואינם רוצים לשכור להם מלמד, ואחד מהם חבע לחמשה מהם לדון שישכרו מלמד לבניהם, שילמוד עמהם ששה שעות ביום, ואחרים אינם רוצים—הרין עם מי?

נראה לי דשעור כיה² לא היה שייך כי אם בדורות התלמוד, מה שאין כן בדורות הללו שהלכות כמחט של סדקית, ונתמעטו הלכות בעיה פשיטא דסך כיה אי אפשר למלמד אחד, והלאוי שיצא ידי חובתו בסך עשרה, וכל שכן יב פשיטא דהוה בדורותינו כיה בזמן חכמי התלמוד... ועל זה פסקתי והוריתי דמחויבים לשכור להם מלמד לבניהם...³

עו. קמעים מס', קב הישרי לר' צבי הירש קוידנובר, בנו של ר' אהרן שמואל קוידנובר. הספר נכתב עברית ונתרגם לעבריישיטשי על ידי המחבר עצמו. מפני תכנו וסגנונו היפה וזה הספר להתפשטות מרובה בין העם, ונדפס ראשונה בפפדיט שנת תע"א ועשרות פעמים אחר כך, עם התרגום וכלי התרגום, ויש גם שנדפס התרגום בלי המקור העברי.

א. אותן אנשים אשר בונדים בנשותיהם והולכים למדינות מרחקים להיות שמה למלמדי חנוקות, ואחר כך המה עוסקים באיזה משא ומתן וקובצים יד אל יד להרבות

1. נאון זה מת בשנת שצ"ו ואת התקנה הזאת תקן כנראה בשנת שפ"ד, ועי' "קריה נשנבה"

עמ' 7. גוף התקנה נדפס שם עמ' 102.

2. עי' בבא בתרא כ"א א'.

3. ועי' גם שו"ע יורד סי' רס"ה סעיף ט"ו וש"ך וט"ז שם. הפיו כותבו, אבל להשכיר מלמד

חייבים אפילו בשהות סכיה, וכן עמא דבר.

מעות לממון רב... ואחר כך כשרוצים לילך ולחזור לבתיהם אוי באים עליהם שודדים ונולנים ולוקחים כל אשר להם... (פרק י"א).

ב. אמרו רז"ל (שבת ק"ט ב') כי העולם מתקיים על הכל מי תינוקות של בית רבן, ומבאן תראה שגדול שכר המלמדים עם התינוקות, ובכל מקום שתינוקות לומדים אצל רבם שם השכינה מצויה ושורה שם, כדאיתא בזהר פרשה לך לך: ריש בן יוחאי כד הוי אתי למחמי עולמא כבי רב הוי אמר אזינא למחמי אפי שכינא, ומה שדייק ואמר כד הוי אתי למחמי עולמא בכירב, כי כן מנהג אנשי מעשה כשהיו פנויים מן המלאכה היו הולכין אל המלמדים כדי לקבל פני השכינה... על כן צריך המלמד לשום אל לבו שהשכינה שוכנת אצלו ויעשה מלאכתו באמונה בלי רמיה באשר שהיא מלאכת שמים, ויראה שיהיה החדר אשר לומדים שם התינוקות נקי וטהור מכל לכלוך ויקיים והיה מחנך קדוש, כי זה נקרא מחנה שכינה...

ובהגיע זמן לתת התינוק לבית הספר ללמוד אצל המלמד ישכים האב בבוקר ויקיץ את הילד ויוליכנו בעצמו לבית של רבי¹, ואף אם האב הוא זקן וגדול, או פרנס ורב, לא יהיה לו בוש בזה שמוליך את בנו פעם ראשונה לבית רבו של תינוק, ומחויב האב או האם לכסות את התינוק תחת בגדו בהליכתו שלא יסתכל התינוק בשום דבר טמא בעולם. ואחר שמביא התינוק לבית המלמד יתן האב את התינוק לתוך חיקו של מלמד על שם הכתוב: כאשר ישא האומן את היונק, ואנכי תרגלתי לאפרים קהם על ורועותי. ומביאין הלוח שכתוב עליו האלף בית ויקרא המלמד לפני התינוק א' ב' ג' ד' ה' ו' ז' וכו' ואחר כך תשריק צפצפים נמליך יטחיו והדיג ב'א, ואחר כך יאמר התינוק כל אות ואות אחר המלמד, ואחר כך יקרא המלמד הפסוק תורה צוה לנו משה וכו', ואחר כך פסוק ראשון של ויקרא והתינוק יענה אחר כל תיבה ותיבה, ואחר כך יתן מעט רבש על הלוח וילחך התינוק את הרבש שעל גבי האותיות, ואח"כ יקח האב התינוק וישיבנו לביתו באופן שלא יראה התינוק שום דבר טמא... ונכון הוא להתענות בו ביום אביו ואמו של תינוק, ויתפללו אל אלהים בשמים שיהיה הילד מוצלח בתורה וביראה ובמעשים טובים לאריכות ימים, ולעת ערב אחר התענית יעשה סעודה לעניים וליתן צדקה כפי מסת ידו... (פרק ע"ב).

ג. עכשיו ראיתי מכשול גדול אשר צפון ברוב המדינה, אשר בעויה הרבה בני אדם עושים שלא כהוגן והוא זה, דקיימא לן שצריך האדם ללמוד עם בניו כשהן קטנים כל דבר בלתי, כדי שיבוא בנו וירגיל עצמו בקדושה לדבר בלשון הקודש, וחדשים מקרוב באו שמרגילין הקטנים לדבר בלשון צרפת ובשאר לשונות ובשיגדל הנער אין אביו שם על לב שילך בנו לבית המדרש, כי אם השנחתו הוא לילך בבית הלימוד לשון צרפתי ושאר לשונות... עכשיו עושין הלשון צרפת ולועז עיקר ולמוד התורה עראי (פרק פ"ב)².

1. עי' על כל זה לעיל בדברי "סחור ויטרי", "הרוקח", "לב טוב" ו"וסף אומץ".

2. המחבר יושב בפרנקפורט, וכנראה נמצאו כבר או קצת עשירים שלמדו לבניהם

צרפתית או לשונות אחרות, ועי' נ"ב בוכרנות נליקס האסיל לעיל עמ' קנ"ו.

עו. לקומים מספר, דברי חכמים' להדרשן והמוכח הידוע ר' יהודה
 ליב פוחאוויטשר (נרפס בהמבורג תניב) מחבר הספרים: דרך
 חכמה, קנה חכמה ו, כבוד חכמים. ספריו היו נכבדים מאד
 בעיני בני דורו ובאה עליהם הסכמת ראשי, ועד ארבע ארצות
 ו, ועד המדינה בליטא. המחבר היה יליד פינסק אשר בליטא ועבר
 למסעיו בפולין, אשכנז, איטליא ותונרמה.

א. מן הראוי היה לנזור בחרם, ששום מלמד לא יתחיל גמרא עם הנער עד שידע
 על כל פנים החומש היטב עם החבור... ושבת אני בזה את הספרדים אשר אף
 הפחות שבהם ואינו בעל תורה בקי במקרא ושגור בפיו, כי הוא אצלם גירסא דינקותא,
 וכן הלמוד שלומדים בישיבות הבחורים עם נערים ראוי היה שילמדו עמהם למודים
 כאלה שיחקימו בידם... וזה לא עלתה ביד... (הקדמה).

ב. בשער העבודה פרק ו'. הוא מדבר על קלקולי החנוך ומביא בארוכה את
 דברי מהר"ל מפראג ובעל, עוללות אפרים בענין זה, עי' לעיל עמ' מז ועמוד ס"א.

ג. ...והנה רבנן קשישאי היו יוצאין ידי חובתן, כאשר בעינינו ראינו בילדותנו
 וגם אבותינו ספרו לנו, שהיה כל מנמתן להרביץ תורה ולהחזיק ישיבות גדולות בחורים
 ונערים, והיו משניחים עליהם דלא יבטלו מפתנמי אורייתא כל ה, זמן ועירן. מה שאין
 כן בדורנו זה, שנתקיים בעיה מה שכחבו: וידל ישראל מאד (שופטים ו'), ועל פי הרוב
 אין מחזיקים ישיבות משך כל השנה, וקהלות קטנות אין מחזיקים ישיבות כלל, אשר
 אין להם (להרכיבים) היתר על השכירות אלא אם כן הוא לומד ומלמד ומגיד שעורים
 לבני קהלתו דבר יום ביומו ומדי שבת בשבתו. גם לפי זה אותם שאין מקבלים בחורים
 ללמוד אל הישיבה שלו עד שיחן לו מתנה הנונה עברה הוא בידם, כי אם מקבל שכר
 מהבחור על למודו אם כן מה ישיב לבוראו על השכירות שנמל ונהנה מתורתו בהאי
 עלמא... גם עבור זה בני עניים שאין להם מה ליתן מוכרחים לפרוש מלמודם, כאשר
 עיני ראו כמה וכמה בני טובים והיה להם לב ללמוד והוכרחו לעמוד ולשרת אצל
 בעלי בתים על שלא היה להם מה ליתן ועל כן לא נהקבלו לישיבה, והתורה אמרה:
 יול מים מדלין, הזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה (נדרים פ"א א') (שער העבודה
 פרק י"א) 1.

ד. מנהג ישראל בקהלות קדושות שמחזיקים בחורים ונערים עניים לומדי תורה
 על שולחנם כאחד מבניהם... ומכאן תוכחה מגולה לאותם ראשי ישיבות שאין
 מקבלים לישיבה שלהם כי אם בני העשירים הנותנין להם מתנות, ולא
 רי שהוא פוגם לעצמו אלא גם בעל הבית נפגם על ידו, שמונע ממנו כל
 הטובות המעותדים למאכיל עניים על שולחנו. גם הוא תוכחה מגולה לאותם שסיפק
 בידם להחזיק והם צרי עין, ואינם רוצים להחזיק על שולחנם בחורים ונערים רק עד

1. כדברים האלה כתב גם בספרו 'קנה חכמה' (פפדיא תשי"ב) בפרוש הערכות.

חמשה עשר¹. גם הוא תוכחה מגולה לראשי ישיבות שישינתו על התלמידים ולא יבטלו מפתנמי דאורייתא ושיהיה למודם לתכלית טוב, כי אם הם בטלים מת' לא די להם עונש בטול תורה, אלא גם מה שהוא אוכל אצל בעל הבית הוא כנוז בידו (דברי חכמים ח'ב הנקרא בשם, מקור חכמה, הנהגות הסעודה).

ה. באמת אבותינו והדורות שלפנינו היה מנהגם ודרכם לקבל עליהם רבנים להיות מרכיבים תורה, אף שהיו הרבנים עניים, גם היו מחזיקים על שולחנם בחורים ונערים כאחד מבני ביתם, והרבנים היו משניחים על התלמידים... אמנם אותם המנהיגים שאין מקבלים לרב עליהם כי אם בעל ממון, וכן אותם הרבנים אשר ע'פ רוב אין מקבלים בחורים כי אם בני עשירים – אלה אינם יוצאים ידי חובתם במה שמספיקים [לרב] העשיר ולתלמידיו העשירים, דבלאו הכי אית להו... (שער העבודה פרק ד').

ו. עתה נבאר קצת סדר הלימוד, ראשונה חייב אדם להיות עמל ויגע בלימודו יותר מכדי השגתו, כגון אם הוא בעל מקרא מחויב ללימוד גם קצת משניות כפי כחו והשגת שכלו, וכאשר יראה שאינו יכול להשיג הרבה בלימוד משניות או יוצא ידי חובתו במה שלמד מקרא ואותן קצת משניות שלמד, וכן אם הוא בעל משנה מחויב להיות עמל ויגע בלימוד קצת נמרא, וכאשר יראה שלא יוכל להשיג הרבה בלימוד נמרא או יוצא ידי חובתו משנה ומעט נמרא שלמד... והשנית צריך האדם להיות חוזר על לימודו... וביותר צריך לעורר ת'ח, כי רובם אין חוזרים על לימודם שיהא תלמודם בידם הן מקרא, הן משנה, הן נמרא, גם אינם חשים להיות בקיאים במקרא... ואמרו: מה כלל מתקשטת בכיד קשומים אף ת'ח צריך להיות בקי בכיד ספרים²... (כבוד חכמים פרק כ'ג, נדפס בויניציאה ת'ס).

ע. מדברי ר' זליג ב'ר יצחק אייזיק מפור'צק בהקדמת ספרו, חבורי לקושים (ויניציאה תע'ה). בימי נעוריו למד בעיר קאליש. אחר כך נתקבל להיות מוכיח בקי' פראג. ובסוף ימיו היה במשך י"א שנה אחד מלומדי בית המדרש שיסוד הקצין המפורסם ר' בערמאן מהלברשטט. ולבסוף שלח קצין זה את המחבר ואשתו לאיץ-ישראל וקצב לו לכל ימיו מאתים ר'ט לשנה. קטע ראשון כבר הובא ע'י יליניק במאמרו, קורות סדר הלימוד ב, בכורים לשנת תרכ"ו.

א. ...בשהיה איתן מושבי בקי' קאליש היינו עוסקים [בתורה] ביחד חמשה אנשים: הרב המופלג סיני ועוקר הרים מהר"ר ישראל עלקושר, והרב המופלג

1. הבניה כנראה לחמשה עשר כשכב או כאב שאז נמר, וס' הלמיד בישיבות פולין ולימא.

ע' לעיל ע'ס' קי"א ב'גון סעודה.

2. שמות רבה פרשה מ"א.

מוהריר משה כ"ק, בן הגאון בעל ש"ך, והרב המופלא מוהריר מיכל בעל שערי שמים¹, והרב המופלג מוהריר עזריאל מקיק קאליש, ואני הקטן שבכלם. נמרנו ללמוד יחד תורה לשמה ולא לשום פניה אחרת, הן הנאת ממון והן חלוקת כבוד... לא כן עתה בראות הלומדים איזו שעה רחוקה להם מיד בורחים מבית הספר והולכים למדינת אשכנז לאסוף הון וללקט את הכסף, מה שלא עלה על דעת שום אחד ממנו הניל גם שהיינו מסתפקים בדוחק גדול.

ויען הרב מוהריר ישראל עלקושר, אשר היה אחד מן המיוחדים תלמידי רבינו הגאון הגדול מוהריר העשיל² ושימש לפניו ג' פעמים, ויאמר: נלך בדרך הלמוד של רבינו הגדול הנז' ³ כאשר קבלו מאביו הגאון מוהריר יעקב אביד דקיק לובלין וכאשר קבל אביו מהגאון מהרש"ל. והנני אניד רשום בכתב אמת סדר הלמוד שלנו כך היה: לעיין היטב בנמרא החלה ואח"כ בפירוש רש"י ותוספות ביתר שאת. ומעולם לא היינו מקשים ממסכת אחרת רק כל החידושים היו באותה הלכה, אבל לא להקשות להיות סותר במקומו על מנת לבנות שלא במקומו, דרך משל עוסק בקידושין ומחדש דברים בנידושים⁴, כעומד בסוריא וקטיל ברומי⁵, וכבר אמרו (שבת נ' ב'): כד קאי רבי בהאי מסכתא לא תשאלנו במס' אחריתי... ובכלל זה שלא להקשות אף באותו פרק מן הלכה שעדיין לא למד זה, ובפרטות שלא לסתור את דברי המקשה מבח סברת הפוסקים דקיימא אליבא דאמת לפי תירוץ ומסקנת הגמרא, אשר זה לא עלה על דעת המקשה עדין שהוא אליבא דמלקא דעתין, וכן שלא להקשות מבח איזו תשובה, זה אינו דרך למוד הישיבה לחדר לב התלמידים, והעושה כן אינו אלא לבלבל את השומעים שלא יוכלו לסתור דבריו, ועושה סחורה בפרתו של חברו⁶, בפרט כי ספרי הפוסקים אינם מצויים בידי כל אדם, וכן הניד לי האלף התורני המנוח מוהריר שמואל⁷, שהיה אחד מיושבי ביהמ"ד של אדוני הקצין כהר"ר בערמאן סניל, ואמר לי, כשהיה לומד בבחרותו בישיבת קיק פרנקפורט ופעם אחת בא הרב אל הישיבה ורצה להקשות מבח סברת הפוסקים, וכמעט כל ה"חילוקי בנה יסודו ע"פ סברת הפוסקים, והתחילו כל בני הישיבה להתרעם באמרם: והו דרך לא סלולה, מטעמים הניל, ועוד: הרוצה לשקר ירחיק עדותו, שאין הספר מצוי ביד כל אדם שיוכל לסתור דבריו, ולא כן היה הלמוד שלנו, ואפילו הלמוד של על כרחיך הרחקנו, כאשר הוא מקשה איזה קושיא ומחמתה הוא מכריח וממציא איזה פשט אחר בנמרא שאינו כהונן, ואחר העיון יכולין לתרץ הקושיא רק באותו מעמד ובאותה שעה של למוד הישיבה אינם יכולים לסתור

1. דרשות ופוסקים, נדפס בפראג תל"ה.

2. הוא הגאון המפורסם בשם רבי רב העשיל שהיה אב"ד קרקא.

3. תלמידו ר' אהרן קלינקר, שהוציא לאור חידושו על בבא קטא וחלק מב"ט וב"ב, ולובלין

תמ"ב) מספר, ש"ר העשיל היה סגור בכל שבוע ארבעה "חילוקים", וכסגנון להדפיס את החידושים יעצוהו ר' נפתלי הירש אב"ד לובלין חתן ר' העשיל ונכדו של ר' העשיל, ר' בעריש, להסמיס קצתם, כי דברים שהם סגנון ה"חילוקי אינו כדאי להעלות על הדפוס (בהקדמה לספר הניל).

4. ע"י קרושין ה' א'. 5. ירושלמי מאה פ"א ה"א. 6. בבא מציעא ל"ה ב'.

דבריו במהירות, אם כן זהו למוד של שוא, ובכלל זה הוא הלמוד של שוא כשדורש בנמ' או בתוספות, ומביא בהקדמותיו קישית התוספות, כגון, תימא' קיימת או, וקשה' בלא תירוק, ואומר שהוא יכול לחרק קושיותם ועל ידי תירוצו הוא רוצה לחרק פסוקים או מדרשים ותלי תניא בדלא תניא¹. וזה דומה ללימוד של, על כרחי' שהיינו מרחקים זה הלימוד, ותכלית הלימוד שלנו ללמוד ולחדש חידושים מיניה וביה באוחו ענין ובאותה הלכה עצמה אם רב או מעט, כמו שעשו בעלי התוספות, לפעמים חידשו הרבה ולפעמים מעט. אבל המה סעו למנוחות ואותי עזבו לאנחות, בראותי שערוריה כשמתחיל ללמוד איוו הלכה, אף שעדיין לא עיין בה כל צרכה, הוא מחדש בדבריו הפוסקים להמציא איוו קושיא...

למה לא נלך בעקבות הראשונים הנאונים מהרש"ל מהרשיא ומהרים אשר חברו פרושים כמעט על כל הש"ס, הביטו וראו אם עלה בלבם להביא ולהמציא איוו קושיא מבח סברת הפוסקים. וכן הגיר לי חברי הרב מויה משה כיץ הגיל מסדר הלמוד של זקנו הגאון מוהר"ר מאיר, אביו של שיך, והגאון מויה יהושע אביר דקיק קרקא, כשלמדו יחד והגיעו לאיוו שטה עשו תנאי ביניהם שלא לעיין ברשי' ותוספות כי אם ללמוד ולהבין צורתה דשמעתתא בעין שכלם עד מקום שירם מנעת, והגאון מהרי' היה מכון לפירוש רשי' והגאון מהרים לפירוש התוספות, וכך החזיקו כל ימיהם הגאון מהרי' לישיב כל קושיות התוספות שהשינו על רשי'², וזה היה כונתם להטריח הרבה לעיין היטב מה שיוכל להשיג בשכלו בנמרא, לכן אנשי לבב שמעו אלי ותחי נפשכם ולמוד תורתכם והא נחת רוח ליוצרכם ולא לשם נאווה.

גם באתי להמליץ בעד הגאונים רבני וחכמי הדור אשר כמה וכמה דברו עליהם סרה בלמוד ה'חילוקים' לאמר שוא ידברו, ואף שמצאו סער וסמך לדבריהם בספרי הגאון שליה ובמהרשיא³, והנה האמת דלפי דורם שרצו לומר חילוק בכל יום כדי לחדד התלמידים וכל מי שהיה נקרא בשם רב הוכרח לעשות כן, וזה היה גרמא בנויקין שרצו ללמוד דרך שלעיק (ר"ל סגנון כגון ציכצאוייל⁴ בליא, ובלשון איטליא אשקקי או טירקיש פערדייל, פאלשיי ביגיל, איין צייכנש איז קיין איין צייכנש) וכיוצא בהן, בסגנון זה הוא צריך להקשות ד' או ו' קושיות ומחמת זה היו לפעמים נוטים מדרך האמת, אבל אחר שקם הגאון מוהר"ר יואל ביח⁵ והגאון מויה יעקב והגאון מויה העשיל וראו להמציא הלמוד ללמוד בדרך אמת כמו שלמדו בעלי התוס', וחדשו חידושים אשר נאמרו לקרות ולכתוב, ומי שדבר סרה עליהם ועל הגאונים הרבנים שבאו אחריהם עתיד ליתן את הדין... ולכן אותם הדוברים סרה על החילוקים האמיתיים שתיקתם יפה.

1. כתובות ב' א'.

2. הוא חבר את הספר „סניני שלמה' הסוקדש לתירוק קושיות התוספות על רשי'. נדפס

ראשונה באמסטרדם תע"ה.

4. Schachzabels.

3. עי' לעיל עמ' ס"ה ועמ' ס"ו.

5. בעל „בית חדש' על המורים.

...עברתי בכמה מדינות ולא מצאתי שיכולים לקרב הגאולה כמו אנשי מדינת פולין אשר הריחו ביראת ה' ומגדלים בנעוריהם, אבל בעויה הנאווה וחמדת הממון זהו שאור בעיסה המעבב, והם הלומדים והדיינים וראשי עם ושמשים וחונים כאשר אפרט מעשיהם... שרוב למודם הוא שלא לשמה, אקרא שיקראוני רבי¹ או להיות דיין ועושים ממש קרדום לאכול ממנו אשר לא כן במדינות אחרות, וחזרתי ואמרתי בלבי מה לנו לעשות כאשר ג' דברים מעבירים את האדם על דעתו ועל דעת קינו ויש אומרים אף עוני², כי אין להם כמה לתת טרף לבניהם, וזה גרמא בנויקין לעשות מעשים שלא כדת. אך בכואי למדינת אשכנז הוספתי יגון ואנחה בראותי קנאת איש מרעהו לדבר סרה על חבירו לקפה פרנסתו. אורח המלמדים שעושים כל הפעולות להלשין ולבזות את חבירו, ואמרו תירוץ אויב פן יגרע הסיפוק שלנו, ומחמת זה עושים עבירות ומחליפים עולם עומד בעולם עובר, ולא אלו בלבד, אלא אפילו אותן הלומדים שהקצינים מחויקין אותם לפרנסם עם נשיהם ובניהם מתנשאים לאמר להם לברם נהנה הארץ, לומר שהוא למהן מופלג ומרחיקין שאר לומדי פולין בכל מיני ריחוק, שלא לשמוע מהם דית ולא להגיד להם שום דבר, רק להציע דברי עצמו לפני אנשי אשכנז כדי שישבחוהו ויפארוהו, והגידו לי על איש אחד מלומדי פולין מגדל החנופה שבו, שמעו מפיו שאמר: לא יגיעו כל לומדי פולין לצפירנס של לומדי אשכנז וכשמעי זאת נהפך לבי בקרבי וזלזל עיני דמעות לפגום באבותינו הקדושים, בהנאון מהרש"ל ומהרש"א ושאר הגאונים אשר כהיום עודנה בחיים, ואמרתי שאם הייתי שימע זאת מפיו הייתי רוקק בפניו, וכאשר ידעתי נאמנה ששום אחד מאנשי לומדי אשכנזים אינם מרוצים לדברי חנופה כאלה, וקצתם אינם עושים פעולות כאלה רק כפיהם יתנו ובלשונם יכריזו: אני למדן מן הלומדים המפורסמים, אשר לא שמעתי דבור כזה מפי שום אחד מחברי המופלגים ולא יצא מפיהם שום דבור להתפאר... ובוזה הדבור הוא מטעה ומבהיל אנשי אשכנז באמרם מה שהוא אומר הוא אמת, דאם לא כן היאך מעיז פניו לומר דברים הללו בפומבי אם אינו אמת, כאשר במדינה זו כל המרכה לספר בשבח עצמו היז משוכת, ובודאי במדינת פולין לא ירים ראשו לדבר כדברים האלה, כי מתיירא פן ואולי ימרשו שערות ראשו וזקנו...

ואזהרה לראשי מחויקי ישיבות אשר קצתם מקבלים מהנות מן הבחורים ומחמת זה נדחו בחורי חמד העניים, ומוכרחים למכור אפילו כתנת שעליהם³, כי זולת זה לא יקובל, אשר הרעה הזאת ראתה עיני וירדה מים, ולפעמים נעשה הרעה הזאת ע"י בניהם וחתיניהם או נשיהם, ובודאי עון זה גרם בעויה שבטלו ישיבות במדינות פולין, לכן ישימו זאת אל לבם שלא יהא זאת עוד למוקש לבית ישראל.

ב. ...גם מצוי העון מתשלומי פעולת שכיר, ובכלל זה שכירות המלמדים, אשר יום ולילה לא ישבתו ואין משלמים להם שכרם — היש עון גדול מזה? — ומחמת זה מוכרחים בעל כרחם לנוד למרחוק, וזה מוטל על הקהל לתקן שהרשות תהא נתונה

1. נדרים ס"ב א'. 2. ערוכין ס"א ב', אבל שם הנורסא אחרת.

3. ע"י לעיל בקמט שהובא סס', דברי חכמים' לר"ל פוחאוו'סער.

להמלמדים ליקח לעצמם משכון. ועל המלמדים עונשם חרותה: ארור עושה מלאכת ה' רמיה, בפרשות שהנערים אינם יודעים שום פירוש המקרא, ואפילו סדר בריאת העולם אינם יודעים בעיה... והגרמא בנויקן שאינם לומדים ככדר. כשמתחיל ללמוד עם הנער חומש לומד עמו מכל סדרה פרשה אחת, ולא טוב לעשות כן, והעיקר ללמוד עמו החיבור כדי שידע פירוש התורה, ככה יתנהגו ולא כמו שעושים למהר ללמוד נמרא... שכל אחד רוצה שבנו יהא חריף, והם אינם יודעים שאלף נכנסים למקרא¹ וכו'. ויותר טוב בראותו שאין לבנו לב. להבין ללמוד וללמוד לו החומש עם החבור, וכן הנביאים ובתובים ואח"כ ילמוד משניות ושלחן ערוך...

עט. ר' יחיא'ל מיכל עפשטיין, מחבר הס' קיצור של"ה (נדפס ראשונה בשנת תמ"ג) נותן לנו ציור של יחס בני הישובים אל המלמדים, ודבריו ממלאים את דברי ר' יוסף שטאטהאגין (עי' להלן).

עתה בדור הזה נתפשט ננע הצרעת בישובים ובכפרים שכל מלמד תינוקות מורה הוראות איסור והיתר, כיון שדרך הישובים כולם שנתפשט המנהג שקורין אנשי הישובים למלמדי התינוקות בשם, רבי, אפילו הוא עם הארץ גדול שאינו יודע אפילו פירוש המלות של האמש, ויש מלמדי תינוקות שנשמכו בשם, חברי ויש להם הדרת זקן ובעלי צורה, ומעולם לא למדו כלל ולא ידעו מאי קאמרי רבנן מפוסקים ראשונים ואחרונים רק שיש להם שולחן ערוך בלי פירוש... והנשים דעתן קלות ואומרות: ווען מירש דער רבי מתיר איז איזט שוין רעכט²... וכל היושב על כסא ההוראה מוטל עליו להשגיח בכל מדינות ממשלתו, שלא יהיה שום מלמד מורה הוראה עד שבא מקודם לפניו ויתתה על קנקנו, ומי שמורה הוראה בלי רשות האב"ד ורימ באותה מדינה יהיו כל הכלים מאותן בעלי בתים ששאלו לו הוראה אסורים (סוף מס' שבועות, ד' ווארשא תרל"ד, דף ע"ו ע"ב).

פ. לקטים מן הספר, דברי זכרון. לר' יוסף שטאטהאגין³ (נדפס באמשטרדם תס"ה). המחבר היה רב בעיר שטאטהאגין ואנפיה. בספרו זה משלב המחבר עניני תשובה והוכחה בדיני שהיטה ע"פ סדר שולחן ערוך. כל סעיף וסעיף מדיני שהיטה משמש לו יתר

1. קהלת רבה על פסוק, "אדם אחד מאלף מצאתי".

2. אם הרבי מתיר לי את זה אין לי להרהר אחריו.

3. ר' משה חניו בספרו, "מסנת הכמים" (וואניבעק תצ"ט) מפליג בשבח המחבר הזה (וספרו,

וכותב: "אל תסבך סלסול בספר, דברי זכרון" שחבר אחד סיוח סרבני נאוניאשכנז... גאון ישראל

סבור'ר יוסף שטאטהאגין וצוק⁵... לא הניח דבר קטן וגדול ממוטי הרור שלא הוכיח במישור... ועי'

גם שו"ת חכם צבי סי' ס"ו.

שעליה הוא תולה את דרשותיו באופנים שונים ומשונים. יש בו בספר הזה הרבה קיום ושרטוטים מחיי היהודים בימים ההם. ביחוד שם המחבר לבו ליושבי הכפרים, ה'שובים', להדריכם בדרך ישרה ולרגלי זה הוא נותן בהרבה מקומות תאורים מפורטים מחייהם. במקום זה אנחנו נותנים, כמובן, רק את הקטעים הנוגעים לעניננו.

א. המחבר מראה על הצורך להודיע לקטנים את עיקרי הדת הישראלית ושרשי האמונה בדרך קצרה ולהסבירם להם כפי שכלם והבנתם. כן יש להודיע לקטנים את טעמי החנים העבריים, למען ידעו על מה הקבעו, ועייז ידעו מקטנותם להאמין בחרוש העולם ובהשגחתו ואחדותו, ובתורה מן השמים וביום הדין, וביום סליחה ומחילה ידעו שהקביה סולח ומוחל עונות... ואפילו עם הטף יכולים ללמד זה ולהבין בחכמים כפעם בפעם, אחר ואחר.

אבל נמצא בעיה שתיים שהן הרבה רעות ב'שובים' מתי מספר, מאיוז אבות אוכלים בוסר וימעלו מעל בבניהם, אחת, שלוקחין ושוכרין מן סרמיטין וסרמיטין¹ השור והבור למלמדים... שנית, איזה אבות יחנכו לבניהם מעוריהם דרך גדלתן להסתכל בצורתא דוויז וללמוד משא ומתן, ולהיות לפעמים מסבכים הקרפיות, הבתים והחצרות כרובלין המחזירין בעירות, ושולחין אותם לעתים גם למקומות הסמוכין לקנות דבר מה לצרכם, וגם כדי שלא ישבותו פוקדים עליהם לעשות במלאכת הבית מה שיהיה מן הצרך. ואף גם זאת, הגם שהמלמד הוא הגון ועושה מלאכת ה' באמונה, בהיותו מיסר את התלמיד בערקתא דמסאני², כאשר הותרה לו, מיד האבות ינטרו איבות למלמד ומוחים בו שלא להכות כלל ושלא לצערן, וכל זה הוא לשטן שלא יוכל המלמד לעשות כרבעי למעכד, ועייז אינו עוסק בתורת ה' עם התלמידים דרך קבע כי אם דרך עראי לפי רצון הנער... אחינו בני ישראל הנתונים בירכתיים ימה וקדמה צפונה ונגבה לאחור אחד; כשושנה בין החוחים חוכים ומצפים לישועת ה'. כהרף עין בעין יראו כי מדי יום ביום קשה משלפניו בענין למוד התורה ב'שובים', ובכן יחנכו את בניהם הקטנים בדרך קצרה עד שיגדלו ואז יוכלו לשלחם אל אחת הקהלות הקרושות ללמד ולהבין דבר מתוך דבר, ואם אז אין יד האבות משנת מכל מקום לא יסורו הדברים הנזכרים מבניהם גם כי יוקינו (חלק א', ד' כי עמ' ד'—כיד עמ' א').

ב. ראיתי ב'שובים' הנהגות איזה מלמדים, המלומדים להחניף להבעלי בתים שאינם יודעים ראה והשקפה אל משפט הנער ומעשהו אם מכרכים עליו שהכל או פריא הארמה, ובחניפות, לא בחריפות כי אם בהרדפה, מקרין עם התלמיד פסקי פסקי תלתי תלתי³, ובהאי שידא דקפץ משורה לשורה⁴ ומעמיד לעמוד ומספר לספור וספור דברים של מה בכך, והאבות חושבים לנבירות ונוראות של המלמד וסוכרים שיגדיל תורה ויאדיר כאדיר שבאדירים. ולא עוד אלא שקקקשי זמנים הם, ראשי חדשים

1. כתובות י"ז א'. 2. כבא בתרא כ"א א'.

3. תולין נינ כ', חתיכות-חתיכות. 4. ב"ב ע"ג ב'.

ושבתות ויו"ט וחנוכה ופורים, ימים שאין אומרים בהם תחנה, וערבי שבתות ויו"ט ותענית צבור ושלשת ימי אבלה קודם תשעה באב וכו' וביום א' דשוקא במקומות ההם... וכבוא חמשה עשר באב לא היו ימיט טובים בישראל כיום הזה, או חמשה עשר בשבט ראש השנה לאילנות... והמלמד הולך ונוסע על כרחו דבעל הבית¹ כי יחשוב למצוא מקום ועיר שגדול יהיה לו כבוד הבית האחרון מן הראשון ושכסף ירבה לו. ועד כי יהיה תחלת הזמן הבא הנער הולך וחסר עד כי יבא מלמד אחר, אשר גם הוא מוסיף החבל אחרי הרלי כאשר עשה הראשון מלפניו, וככה ימשך עד כי יגדל הנער ומפספט כפספוט העופות ולא ידע מאי קאמרי רבנן, ואפילו במקרא לא ידע ספר וספיר, ומתביש לקרוא מעתה את המקרא ומשנה, שלא יאמרו: וכי זה שנתגדל ונתרומם שהוא כאחד מבחורי חמד לומד עתה מקרא ואגדה, ואומר בלבו בכל מקום למדת, ומתחיל להתנהג כזוחלי הלל שמתגדל בעצמו, ונתגדל העזות והליצנות וכיוצא בזה אחת אחת עד בלי די, ואין להאריך בזה (חלק א' דף ל"א, עמ' א').

ג. באתי להזכיר אותן מבני עמנו המפורים בפזור נפלא, רחוקים מן המורים צדק ומישרים וכל מעגל טוב, מאספים אסופי מן השוק, מן ההולכים ושבים וחוזרים ובאים, בחורים שהן פסולת ולא עקר בהם להדריך את בניהם הילדים והילדות, ונותנים להם שכר ומוון, ובאשר שהתם קרו לו רביא² והבא קרו לו רבי מתעלה בדעתו היותו ירום ונשא, ונכה לכו מורה הוראות אסור והיתר מה, שולחן-ערוך, בהמאכלים אשר לפניו, אם שבדוחק יודע פירוש המלות בהחומש כי אם ע"פ הבאר משה שהוא נדפס בלשון אשכנז, ומכל שכן שלא ידע מקשור הפסוקים ואין צריך לומר שישן במשנה ועיניו סגורות בנמרא. ובכן אהוביי אל תאמינו ברע: אם אתם צריכים לשכור מלמד לבניכם קחו מזמרת הארץ, ואם פן ואולי מבילתי יכולת אתם צריכים לקחת מן הבא לידכם, עכי"פ אל תסמכו על הוראותיו עד שמביא ראיה מן הביד, או מורה צדק הסמוך לכם, שהוא הגיע להוראה. ואף שהוא לכוש בחלוקא דרבנן ווקנו מגדל אל תשניחו בזה, כי ראיתי שערוריה אשר איוו עושים עצמם כפרושים ואין פירוש להם (שם דף ל"ב עמ' ב'), ורברים דומים לזה כתב גם כדף י"ב עמ' ג').

ד. אמרו חז"ל³: הזהרו בבני עמי הארץ שמהם תצא תורה, על כן אל יאמר אדם מאחר שבער אני לא אדע מסתמא ברא ברעא דאבוה הוא, מה לי לשכור מלמד לבני עד שיגיע לכלל בחרות כי היא לא תצלה. אלא אלמד עמו או אשכור לו מלמד שירגילו בהאותיות, מלות, תנועות עד שיוכל להתפלל מתוך הסידור והמחזור ולא יותר, אבל לא זו הדרך, ולמדתם את בניכם כתיב, וכייפינן לו לשכור מלמד, ואף שהוא עצמו אינו מרבנן אפשר שיהיו לו בנין רבנן (שם כ"ז עמ' ב').

ה. במקום זה מדבר המחבר שבלמוד הנערים צריך ללכת ממדרגה למדרגה, להודיע להם בתחלה הכנת כנויי המעשיות (ה) שהם: מוריש ומעשיר משפיל אף מרומם, רחום וחנון, קנא ונוקם, גבור, נדיב, וכדומה ואחר כך גם הטפלים, כמו: ברוך ומבורך.

1. סוף הזמן היה מתחיל בפ"ו בשבט ופ"ז באב. ועי' לעיל עמ' ק"א.

2. = ילד. 3. מנהדרין צ"ו א'.

מהולל, קדוש, רם ונשא, ואחריהם גם את השוללים כמו: חי, אחד, ראשון, אחרון וכו' ולהבינם שמה שאנו אומרים חי אינו תאר להקב"ה כי אם לשלול ממנו תאר המות, וראוי לב"ה אחד מִישראל לידע ולהבין אותם ולהחזירם בפני בניו ובני ביתו בעצמן, או ידריכם ע"י מלמד הנון ורניל בעינים אלה, וביותר צריך וירוו אל בני הישובים קטנים, עירות וכפרים, אבל גם לאותן דמפקו מכרך ומפקי מכפר¹ שלא ישכרו לבניהם. מלמד אשר אינו מלומד... ולא עוד אלא שלפעמים מבלתי יכולת מתמלא חמה על התינוק הקורא, או תלמיד השונה, ומכה אותו כמו יכול על מִנן², לא בשומים וברצועה כי אם מכת אויב ואכזרי, אבל אלו הם קנקנים חרשים וגם הם ישיגו שינה של שחרית וצהרים, אי מ, זמן ראשון אי מ, זמן שני³. וגם נמצאים איזה בני ישובים אשר שוכרים משרתים לביתם ושהם ילמדו לעתים קצת עם בניהם והוא גם יצא לפעלו ולעבודתו עדי ערב⁴, ולערב אמר להו להני קראי וגאני⁵, אבל לא זו הדרך התורני, ואפשר כי בא להם הטעות מפני שראו מאמר בעירובין (דף כ"ז ע"ב): כן בג בג אומר: בבקר⁶— מלמד שלוקחין בשר על גב עורו, ובצאן—מלמד שלוקחין צאן על גב גיזתו, ביין— מלמד שלוקחים יין על גב קנקני. אולם המשיבילים ישכילו וילמדו את בניהם דעת ולא יקיפו אותם מקטנותם בנמלין, באובפות, בעביטין, בשליפין, בקנים ובקלחות... (שם דף מ"ח ע"ב ב').

ו. לפעמים יש שפותח בברוך ואינו חותם בברוך⁷ והוא, שמיד שהתינוקות יאמרו מילתא, האבות מלמדין אותן היכי דפרעי טבחי והיכא דממשמשא ירא דטבחי⁸. ולידע לסדר החלקים על נבי האצטבא, ומשקל נמי לשקול כדי שיהי להן שימתן⁹ בגדילתן למלאכת קוצץ בקופיץ עצמות ולהבין בבהמה כל מה שבבהמה¹⁰, מכפא דמוחא עד אטמא, השמנה היא אם רזה, וגם מפשחים אלותא¹¹ (מקלות) שיתענגו בהם ברפת של בקר ולהשניח אם הזכרים מנגחין זה את זה... ובנגד מקל ורצועה (שקורין בלשון אשכנז שוועפא או גיישל) זריון הן¹², ובקיצור יתחברו לעוסקים בפרה מתחלה ועד סוף¹³, ושבת הוא לבני עירן שילכו עד ארכובותיהם בדם ובגדיהן מטושטשים¹⁴... שמתלכלכין בשחיטה ומיחוי קרביים... ואם שהשחיטה בור כשרה¹⁵... מכל מקום אינה ראויה לבטל על ידה חנוקות מבית הספר, וגנאי הוא לאב להעלות את בנו הראשון על מנת לעשותו שוחט... גם איזה מבני פקתא דערבות¹⁶ (פירוש בקעה דאותה מדינה)

1. כתובות ד' א'. 2. = לחנם.

3. ב"מ ע"ב א', והכינה שעסקו במלמדות רק, זמן אחד או שנים.

4. ע' לעיל בזכרונות נפיקל האמיל. 5. = ישן.

6. זוהי דרשת הכתוב: ונתת הכסף בכל אשר תאוו נפשך, בבקר ובצאן, ביין ובשכר ודברים

י"ד כ"ו. 7. ברכות מ"ז א'. 8. חולין מ"ט א'. 9. כתובות י"ז א'.

10. ויקרא י"א ג', ומכאן לשליל שהוא נתר בשחיטת אביו.

11. ביצה ל"ג ב'. 12. סנהדרין ז' ב'. 13. פרה פרק ה' משנה ד'.

14. פסחים ס"ה ב' ושם: שבת הוא לבני אהרון (הכהנים) וכו'.

15. ובחים ל"א ב'. 16. ברכות נ"ד א', פקתא -- בקעתא.

מגדלים בניהם מתחלה לאבוננריו (מסדרי שולחנות), לסדר על השלחן את הלחם ואת הבוכין ולסלקם ולהיטיב את הנרות ולהקריב חביתין והיין, ולהחזיר הטופח (הוא בלי שנוטלין ממנו לידים) על האורחין?, ולפרוס סדין של כוץ לקדוש ולנגוב ידים, ולעשותם גם בקיאים במעשה לחם לאפות ולרדות, ובקטיפה טחינה והרקדה, ולסייע בבית הנרות, וגם לפעמים משכירים אותם לחולב ומחכץ ומנכץ... ובכן באתי להזכיר מה שכתוב בשבת (דף ק"ט): אין העולם מתקיים אלא בהביל פיהם של תינוקות בית רבן, ואם נמצא מי שיצא ללקיט טרף לביתו ורוצה ואין לו, אונסא דשכיח שאני (כתובות ב' ב')... אבל אל יהא אדם בהול על ממלונו ולמנוע מלמד מכנו, ולעשות לבנו בדרך שעושין לעיז³ אשר תמיד בידו מקל, צפור וכדור, ולשחוק יאמר מהולל... (ח"ב דף ג' ע"ב ב').

ג. לפעמים האבות מגדלים את בניהם אל זה שיעזרו להם לצוד ציד, טרף להביא, ורק למראית עין ישכרו להם מלמד למקרה ולא למקרא, וכל שכן דלא למשנה, ואין צריך לאמר דלא לגמרא... ולא אומר דבר מאותן שעושין המוטל עליהם ולא ישינו חפצם, אם שהעכוב הוא מצד המלמדים או שיש לבניהם לב אטום או שאר מעכבים... אך מאיוז אשר צרור הכסף בידם ואין נותנין לב שיגיעו לבניהם אל מעלת למיד התורה, כאשר שדי להם שיפקיעו אותן בתפלת יומי ורשבת יומי, ואם שאפשר לדונם שהם מאמינים בני מאמינים, והם מהכים יום יום על הגאולה ושחקויים הנבואה⁴: כי מלאה הארץ דעה, וההבטחה⁵: ולא ילמדו עוד איש את רעהו וגו' כי כלם ידעו וגו' למקטנם ועד גדולם, ועל כי שכל יום מוכן לגאולה אין לדעתם צורך לשכור מלמד לזמן... או אפשר שמו עיניהם במה שאמרו חז"ל (ערובין דף ט"ז): מנין שלא ישנה אדם מאומנות אבותיו וכו' וזהו: קבלו עליהם ועל זרעם⁶, אבל כל זה הוא ממראה טריפות (שם כ"ה ע"ב ג').

ח. ובכן עמיתי יושבי ישובים לברם, אל יפתח הזמן לכם שתלמדו את בניכם הקריאה והכתיבה בשאר לשונות טרם שיודעין ויבינו בלשון הקודש לפחות מה שמתפללין, וידעתי שאיוז מכם ישיבו לי שצריכין לכך, כדי שבניהם יהיו להם לעזר במפר הפרנסה והכלכלה, אבל הם לא ישיבו אל לבם מי היה להם לעזר טרם הולידו וקודם הגדילו הבנים (שם דף כ"ז ע"ב ב').

ט. בדרך כ"ט ע"ב ג' מדבר המחבר על סדר הלימוד שצריך לאחוז בו, אבל אין הוא מחדש דבר והוא רק מעתיק את דברי השליח וזו העמודים המובאים לע"ל.

פא. מתוך הספר, ליבליכה תפלה לרי אהרן ב"ר שמואל
מהערגרשויתא (Hergershausen), שנדפס בשנת תס"ט בלי
רשימת מקום הדפוס. המחבר מדבר על לב קוראיו, שינהינו את
התפלה בלשון המדוברת במקום להתפלל בלשון הקודש שאינה
מוכנת להם. בהקדמתו מרבה הוא להזכיר את התועלת הגדולה

1. ערובין ס"ב א' ושם: אבוננריו. 2. יומא ל' ב'. 3. עבודה זרה פ"ק ג' ס"א.
4. ישעיהו י"א ס"ג. 5. ירמיהו ל"א ל"ג. 6. אביתר מ' כ"ז.

שתביא התפלה בלשון יהודית-אשכנזית לבני הנעורים ולהמון העם,
כי תשפיע לטובה על מדותיהם ורוחם. וגם תביא שלום בעולם,
דען מיר זיינען בייא די אומת אים נר דקט מיר קטין תפלות
צוא בעטין אים רמאות¹. בנמוק זה הקדים המחבר את בעלי
הריפורמה במאה וחמשים שנה. עור תועלת אחת יש בזה, כי
הילדים, וורן לרנן מיט איין שיין לשון רידן און
אויך שרייבן אָני גרייזין².

מתולדותיו מספר לנו המחבר שסבב בחייו הרבה צרות ויסורים.
אין מיינער יוגנט האב איך צדקה און קלמין סונן גמל... קיין
פריינט אין דער גנצה וולט, אכר שונאים גנוק. איך ווך הילף
הין אונט וידר, אכר איך פינדט קיינה. איך זוכט אכר טרושט
אין דער ליבליכה תורה ונלקה איך ניש נר שטנדן האב, ווייל איך
אכר גאר ווייניק אין לשון הקודש קאנט, אלזא קויפט איך מיר
מייטשען ספרים קנן די לשון הקודשה, און זוכט פלייסיג סון
גרונט מיינש הערצין דיא נקליכה חכמה צוא ערקונדיגן דא לערינט
איך אין מייטשען ספרים גאר פיל וואש איך מיין לעביגש טאג
ניש געוויסט האב...³

בסוף הקדמתי הארוכה באה גם, הודעה קצרה כתובה עברית:
זה התפלה (כן) חברתי בלשון אשכנז... להורות בו הדרך הטוב
והישר לאנשים כערכי, ולאנשים וגושים ונלמדים הפחותים
ממני לנהג על מבועי מים חיים כאשר קבלתי מספרים רבים מלשון
אשכנז, על כן באתי לבקש (כן) לכל עין הקורא שימהר ויהיש
לקנות הספר הזה וילמדו בו ילדים היטב ב' או ג' שנים או יהיה
בהם יראת אלהים...⁴

בסוף הספר מודיע המחבר שכל החפץ, מיט זאלכה ביכליך
הנדלן, דיא קענען צוא שפרעכן בייא מיר אין הערגערשויתת,

1. כי אומות העולם חושדים אותנו שאנו מתפללים ברמאות.

2. הילדים ילמדו לדבר בלשון יפה וגם לכתב בלי שגיאות.

3. בימי ילדותי הוכרחתי לקבל צדקה ופתקאות-סעודה "נבאי צדקה שבכל עיר היו מהלקים

מתקאות כאלה להעניים העובדים סמקום למקום. בפתקאות היה רשום שם בעל הבית שאצלו יסעוד

העני... לא היה לי שום ידיר בעולם, אך שונאים לרוב. בקשתי עזרה פה ושם ולא מצאתי. או

בקשתי לי נחמה בתורה החביבה שלא הבינותיה, וספני שידיעתי בלשון הקודש היתה מועפת מאד

לכן קניתי לי ספרים כתובים ביהודית-אשכנזית והפשתי בשקירה ומעומקא דליבאי לדעת את החכמה

האלהית, ואו למדתי בספרים אלה הרבה מאד, דברים שלא ידעתיים עד עתה...

צוישען דיבורג און באבי הויזין, אונטער דעם פרייא הערן
פון גראן שלאק... ויקבלוהו במחיר נמוך.

חשב המחבר שהספר יזכה להתפשטות מרובה, אולם קסין עליו
רוגזו של הרב בקהלתו, והוא הטיל עליו חרם ועל ספרו גזר גניזה,
ונגזרו בעלית בית הכנסת בהרנסהוויזין. כאלף אכסמפלרים היו
מונחים בעלית הנג במשך זמן של מאה ועשרים שנה ואחר כך
נקברו באדמה (עיי עין 173 s. 1846 für Israeliten, Wien).
נצלו ממנו רק אכסמפלרים מועטים מאד. אני השתמשתי בהאכסמפלר
הנמצא באוצר הספרים של האליאנס בפריז.

כתוב בספר חכמה: אמר החכם: הרוצה לנדר אנשים חכמים ילמד את הקטנים
דברים המחקבלים על לבם, שיבינו יפה. מה שהם לומדים, וזה אפשר רק אם
ילמדו בשפת האם, באופן אחר אין הילד יכול להבין למדו... כי לבו של בן
אדם מחמש עד יב שנים דומה לניר חדש, שכל מה שיכתבו עליו בזמן זה מתקיים
יפה, ואם כותבים על לוח לבו דברי חכמה, דברים שהילד מבינם, יכול הילד להיות
חכם, ואם מלמדים אותו בזמן זה דברים שאינו מבינם ישאר לבו מטומטם עד סוף ימיו.
כי אחר יב שנים לבו דומה לניר מחוק, ואם גם יעשה אחיב ללמדן לא יוכל להבין
דבר על בוריו אלא עיי יסורים רבים. ולכן ילמדו עם הילד בשפת אמו, ואם לומדים
אתו בלשון אחרת בלתי מובנה לו או הוא כחורש עם הילד שש או שבע שנים ולבו
אינו יודע מה זו יראה או אהבה... כי אצלנו המנהג שהילד ילמד מקטנותו לשון הקודש
שאינו מבינה כלל, וגם הרבי אינו יודעה אלא במדה שקבלה מרביו, ולכן אי אפשר
שתמצא יראה טהורה אצל מי שהוא... כי בילדותו לא הבין את הנלמד, וכשהוא מתגדל
ויכול לקרא בספרים הכתובים בעברייטיש הרי לבו אטום, והוא קוראם קריאה מהירה
ושם לב למה שהוא קורא במדה עוד יותר פחותה מאשר בלתיק...

כמה יגיעות ינע העני והוא נע ונר למען ילמד את בניו, אך עני זה אינו יודע
שלאחרי כל יגיעותיו הרבות אם גם הילד לומד ד' או ה' שנים אין לבו יודע מלמדיו
כלום. האזנים אמנם שמעו לדברי הרבי והפה חזר על דבריו, אבל הלב אינו יודע מזה
כלל. אדם טוב זה חשב אפוא שכנו יהיה למדן אך מפני הלמוד הבלתי מובן נשאר
לבו אטום...

את כל זה נתקן בזמן שהילדים ילמדו שתיים או שלש שנים
את התפלות באשכנזית, ולבם הרך יבין יפה, ולכשיגיע עתם יחפצו להתפלל
גם בלשון הקודש באימה וביראה. עיי זה יוכלו הכפריים העניים להגיע לידי חסידות
ולתפנות מפרנסות כשרות... כיצד עושים הספרדים? הם מלמדים את הקטנים
בשפת האם ואחר כך לומדים אתם לשון הקודש בשורש ודקדוק שתיים או שלש שנים,
עיי זה הם מבינים את כל הספרים בלתיק ואת התפלות. באיטליא יש לקצתם

סדורי תפלה באיטלקית¹, והם בקיאים בכל זאת בתורה נביאים וכתובים...
 לבן נתעורר מחברנו וחרגם הרבה מן התפלות ליהודית-אשכנזית, מכלי שהביא
 את המקור העברי. כן עשה גם לקריאת שמע. חוץ מזה חבר הרבה תפלות חדשות,
 נופך משלו.

פב. מתוך תוכחת מנילה הנספחת לספר, ראשית בכורים לרי חנוך
 הענך ביר יהודה לייב (נדפס ראשונה בפפדים תס"ח).

והיות שכל אדם חייב בת"ת... על כן יקבע כל אחד עתים לתורה... ומי
 שטרוד ביותר במונותיו מחויב תיכף אחר תפלתו ללמוד תורה... ואדם שאינו מבין
 לשון הקודש על ביריו אינו יוצא ידי מצוה זו אם לא שלומד תורה בלשון שהוא מבין
 ובמדינה זו בלשון אשכנזי, כי עיקר מצוה הוא שיכוון לקיים מה שלומד, ובפרט
 עתה שזכינו שרוב נופי תורה הנמסרים להמון עם כבר נדפסו בלשון אשכנזי. ובאלו
 ספרים מחויב להיות בקי: לב טיב², מצות נשים³, בראש שפיגלי⁴, ספר המוסר⁵
 וכדומה לספרים אלו. ולאחר שיהיה בקי בהם יקרא גם ספר צאקה ראקה⁶ ועשרים
 וארבע, ומחזור וסליחות ושכרו הרבה, אבל אינם הכרחיים כל כך כמו הראשונים...

פג. מהקדמת הסי, מקרא קודש, על כללי הדקדוק הנוגעים לנוסחאות
 התפלה, להמדקק אליהו ביר עזריאל מוילנא. נדפס
 בשנת תס"ד בברלין.

כל ימי גדלתי בין החכמים... והרבה תורה למדתי מהם בעזרת השין, ואף גם
 לא חסרתי ללמוד מהם חכמת הדקדוק, והיא חכמה ואינה מלאכה, כי מבלעדה לא ירים
 איש את ידו ואת רגלו בכל התורה... ואמר אחד הקדמונים: מי שלמד תורה ולא למד
 יסוד דקדוק הוא כמו חרש אשר ינהג שורים וידו בלי מלמד ודרכן... וזה לשון הנאון
 בעל תוספות יום טובי בהסכמה על ספר שיח יצחקי⁷: כי החכמה חכמת דקדוק לשוננו

1. במקור כתוב: אין איטליא הבן איין טייל ולשה תפלות. על Walsch או Walsch
 Beiträge zur Geschichte der Hebr. u. Aram. Studien s. 138.

2. עי' עליו לעיל עמ' ע"ה.

3. הלכות נדה, הלה והדלקת הנר. נדפס ראשונה בוויניציאה ט"ב.

4. עי' עליו לעיל עמ' נ"ד.

5. הכונה כנראה לס' המוסר של ר' יוסף שמש מוורמיישא, שנדפס באמסטרדם ת"ן.

6. הוא הספר הירוע שנתחבר על התורה ע"י ר' יעקב ביר יצחק מיאנוב ונתחבר מאד על

הנשים והטין העם.

7. לרי יצחק ביר שמואל הלוי ר"מ בפונא, על דקדוק לשון הקודש. נדפס באויל שפ"ז.

פראג שכה.

קעו

הקודש רמושה ועוובה, אף שהיא מצד קרימה זמנית על כלנה היא חשובה, על כל זה הלא היא בכלה אשר בבית חמיה עלובה. גם המחבר ספר הנ"ל האריך בדברים אלו... ובעין זה כתבו הרבה מהראשונים שחיוב נמור על כל אחד מישראל שיהיה לו ידיעה בחכמה זו, כי מכל ערה לא יפתח פיו לדבר בלשון הקודש, בפרטות שלא יוכל להתפלל כדת ובראוי¹...

פד. מתוך צואת ר' משה חסיד מפראנ (חי במאה הי"ז), שנדפסה פעמים רבות. המחבר היה מושפע הרבה מאד מן הקבלה, שהניחה הותמה על חלק גדול מן הצואה. היא מתחלקת לשלשה קונטרסים, וכל קונטרס נחלק לסעיפים. אנו מעתיקים בזה קצת סעיפים משני הקונטרסים הראשונים.

1. סעיף א': מה טוב להיות שנור בפוך איזה מסכתות בעל פה כדי שתוכל לחזור בעל פה אם אין לך נר, וימשך מזה בפעם שתהיה בבית אחר בלי ספר כלל תוכל ללמוד בע"פ ולא תשב בטל.

סעיף ט"ז: עסוק תמיד בתורה וחזור מאד מאד על למודך... ויהיו השנים שלך מוכנים תמיד לטחון דברי תורה כמו שאבן הריחים מוכן לטחון החיטים. סעיף י"ז: הבכיה טובה בכל עת ובכל רגע... ודבר שלא תוכל להבין תבכה עליו כל מה שתוכל...

סעיף כ"א: בעניני החדור טוב שיהיו לך כתבים מן אדם גדול ותוכל לעיין בהם בכל יום איזה דבר, וישמע חכם ויוסף לקח... ואם אתה לומר כל היום תוכל נ"כ לעסוק בעיון עוד חצי שעה... והזהר מאד בזה, כי לפעמים כשתגיע לעסוק בעיון ימשך חצי היום, אבל שעה אחת או יותר מעט ודאי טוב מאוד בכל יום.

סעיף כ"ד: טוב מאוד ליטול רשות מרב הקהלה מרם יעשה איזה דבר.

2. סעיף ד': בענין הלמוד ראה ללמוד, טור אורח חיים בעיון רב ולחזור השיעור ג' או ד' פעמים... גם האחרונים תלמוד בעיון רב... ובה שולחן ערוך תראה

1. המחבר הדפיס, יחד עם אביו ר' עזריאל, סדר תפילה מדויק על פי כללי הדקדוק, ור' יעקב באבאני כותב בספרו 'ישרש יעקב' (נירנבורג תקצ"ה) דף י"ג ע"ב: 'ובבר ראיתי ספר תפילה יפה וצדופה כפי מנהג ק"ק אשכנזים אשר הדפיסו אב ובנו מונה על פי דקדוק לשוננו מפי סופרים ומפי ספרים היה מוהר"ר עזריאל ובנו כהר"ר אליהו... ורבני וגאוני ארץ אשכנז ופולין החזיקו ושכחו מרחם ועמלם. ורוב הרבנים וההונים נמשכו אחריהם. והכריזו על כל מצדי תיגוקות שלא ילמדו לתלמידיהם התפילה אלא מהוך ספר הנ"ל, כדי שיתחנכו מקטנותם להתפלל כדת ובראוי, וגורו אומר שהמלמד העובר על הדבר הזה קאי בארור עושה מלאכת ה' רמיה, והצליחו כל כך עד שהוצרכו לחזור ולהדפיס הספר הנ"ל שלש פעמים בשנים מעטות. וע"י אוצר הספרים לבן יעקב אות ת' סט. 771.

לחזור את הדינים, הסימנים בפנים ואח"כ בע"פ, והאחרונים יכלול בו במקצת בע"פ. גם ב"מור יורה דעה' ו, אכן העור' ו, חושן משפט' טוב מאד על דרך הניל בפנים ובע"פ. סעיף ה': ראוי לך לעסוק בכל יום שעה אחת ומחצה לערך בתוכחה, בפשטים דמקרא תניך וברש"י, וגם מדרשי תורה... וטוב ללמוד ספר אחד ב' או ג' פעמים ואחר כך ספר אחר.

סעיף ו': אשיאך עצה בענין התורה. תשער לעצמך כמה זמן נשאר לך ללמוד מן היום והלילה ותשים אל לבך לחזור בכל שעה כמו ה' או ו' דפים בתלמוד ואם נשאר עשרה שעות יש לך לחזור ג' או ס' דפים, וכו' תהיה והיר ווריו מאד... ואפילו המדרש ותניך וספרי תוכחה הניל תרגיל עצמך לחשוב על דרך זה... דף מור תחשוב לד' דפין נמרא, פרק משניות לדף א' נמרא, שלחן ערוך של ר' משה רבקש' אם תהיה [לומד] ד' דפין תחשוב לח' דפין נמרא. ויום שבת ויו"ט, וכן בכל ערב שבת וערב יו"ט, תלמד חצי שעור על כל פנים.

סעיף ז': אל ישיאך יצרך לומר הרי אני בדרך, אי אפשר ללמוד, כי כבר הרבה למדו באושפיוא ולית מאן דמוחה להם². ומה טוב להבין צדה לדרך קודם נסיעתך לחזור איזה קונטרס נמרא פירשי תוספות, וגם באיזה מקומות קושיות מגדולים, אי בסדר הפרשה של השבוע פרשי בדקדוק עם המפרשים השויכים לה ותוכל לעיין היטב על העגלה.

סעיף ח': הסוחרים שאין יכולים ללמוד בקביעות אע"פ כן יראו ללמוד שלחן ערוך ומשניות כפי שכלם וכפי הזמן שיש לו לחזור, ואם אין לו לב כלל יראה לקרות בספרים הנדפסים בלשון אשכנזי, כגון, לב טובי³ ו, כראנד שפינלי⁴. ואל יתבייש מפני המלענים, וללומדי תורה ורבנים שבדור ראוי לזרז המון עם על זה מאד. בסעיף ט' הוא מזהיר על למוד הקבלה.

פה, מציאת ר' יונה לנדסופר מפראג (מת סמ"ך לשנת ת"ע).
צואה זו כוללת בל"ז סעיפים הרבה הנהגות ישרות ועצות טובות בכל עניני החיים. ר' יונה השאיר אחריו גם שו"ת שנדפסו בשם מעיל צדקה. בסופן נדפסו חרושיו על ס' אוקלידוס ומהם אנו רואים את רוב ידיעתו גם בחשבון והנדסה.

אל תשבו לאכל כל זמן שלא קריתם בתורה כאותו היום לפהנת איזה דבר כל שהוא. ומי שאינו בריהבי יקרא בספרים הנדפסים בלשון אשכנזי ולא

1. "שלחן ערוך" דר' יוסף קארו עם מראה מקום מקורי הדינים בתלמוד ופוסקים ראשונים בשם, כאר הנולה לר' משה רבקש סוויזנא.

2. =הרבה למדו באכסניות ואין מי שימחה בידם.

3. נדפס ראשונה בפרג ש"ס ועשרות פעמים אחר כך, ע"י לעיל עמ' ע"ה.

4. לר' משה הענוכש, נדפס ראשונה(?) בבאויל ש"ס. ע"י לעיל עמ' נ"ה.

קצת

יבוש... ואם תזכו להיות מיושבי אהליתורה ותלמידי חכמים אל ימנע ממיכם תלמוד תורה נביאים וכתובים. ודע כי למוד ניך ראשיתו יקשה עליכם מאד, כי נמצא פסוקים נביאים אחרונים, מכל שכן בתרי עשר בלי הבין... ותקראו באופן שתסיימו בשמחת תורה כל התניך.

סדר הלמוד של תלמיד חכם יהא כך: מקרא תניך כניל, ומשניות כולו כניל, והסדרים שאינם נוהגים גם כן לפהות ישלים פעם אחת בשנה ושאר הסדרים יחזור בעל פה. למוד הגמרא, כפי יכולתו יראה עכ"פ שלא ימנע מלחזור יום ויום ה' דפין, ומה שחבר מן הימים ימלא וישלים מן הלילות. למוד השלחן ערוך אין לו קבע, כי בו ירבו ימין. ואשרי האיש החוזר על למודו בתמידות ולומד המור עם הבית יוסף, בכל שנה כל די מורים... ויהי עינו ולבו על המור והביי להבין מקור הדין. אף כי מי שישים לבו על למוד הראש הוא דבר גדול מאד עם כל זה יותר נכון לחזור הביי והשלחן ערוך על הסימן ההוא. ויראה לסדר קיצור מספרים האחרונים וקיצור החידוש שמחדש האחרון בדיון ההוא. ואם יזכהו השם שיש לו לברר וללכת בעצמו דבריהם יראה גם כן לכתב דעתו מה שנראה לו להלכת, כדי שיהיה מוכן בעת צרכו... בענין למוד החרוד והדרש נתקלקלו הדורות מאד, כי בעויה נתקלקלו הפלפולים והם בנויים על קו התודו ועם כל זה ימצאו להם חן בעיני שומעיהם... ועל כל פנים כל שהאדם מכון את דעתו לשם שמים בלי יוהרא וקנטור ינחהו ה' בדרך אמת ויתן בלבו לידע האמת.

הנהגות בעל תורה שאינו בעל הוראה: יקבע רוב למודו במשניות עם פרוש הרב ברטנורא. ואם יזכה עוד יראה לציין לו מקומות בה, תוספות יום טובי שצריכין לו לפירוש ולדין. ואם יזכה עוד שיוודע כל זה ילמוד השי"ס בהתמדה, ועל כל פנים לא ימנע מפיו למוד השלחן ערוך או ה"לבוש¹ אורח חיים עם איזה אחרון, ולמוד ה"יורה דעה והאחרון או קצורו. ומה שצריך ממנו להורות לאחרים יהיה שגור על לשונו, וכן מן השורים האחרים.

הנהגת הלמוד מי שאינו למדן כי אם יודע ספר, יראה ללמוד ולידע המצוות ויחזור לסדר לפניו תרי"ג מצוות בקיצור² ולהיות בקי בהן ובשמותיהן. ולשמע שעורים מן הלומדים משניות, מקרא ומדרש ושו"ע, ואם לא תשיג ידו ולבו גם לזה לא ימנע על כל פנים מללמוד ספרים רבים הנרפטים בלשון אשכנז כמו, המגיד³ על תורה, נביאים וכתובים, וספר, לכיטובי⁴ וכיוצא בהם, וישמע שעורים מן הלומדים דינים והנהגות, וכל דבריו יהיו על פי תלמידי חכמים ועצתם והוראתם...

מאד הזהירו קניי בבניכם ללמדם ספר ושירדעו היטב לשון הקודש, כי מזה יצא להם אף אם לא יצליחו חס ושלום בתורה מכל מקום יבינו, אבל אם לא

1. ספרי הלבושים נתחברו ע"י הגאון ר' מרדכי יפה.

2. להכליל זו נתחברו הרבה ספרי קצורים על תרי"ג מצוות כפי, אלה המצוות לרי"ג חניו.

ואחרים.

3. נדפס ראשונה בפראג של"ו ומעמים רבות אח"כ.

4. ע"י עליו לעיל עמ' ע"ה.

ישימו לב על זה בימי נעורם לא יצליחו בתורה ולא יבינו, ויהיה נראה שלא ידעו כלום, ושבעים שנה שיחיו לא ידעו מה שהם מתפללים ומה שמברכין...

למדו לבנותיכן לקרות בספרים הנדפסים בלשון אשכנז ושירעו להבין התוכן המוכן מאותה הקריאה, והזהרו מאד בזה, כי אין די במה שקירין מתוך הספר, כי נשים דעתן קלות הן ואין מבינות מה שאמרו, לכן צריך זהירות גדול בעת למודם ע"ז לאחר שקראו במקצת הדף ב' או ג' פעמים, וכשאתם משיאים נשים לבניכם הזהרו לפחות שיהיו נשיותם יודעין היטב לקרות בספרים הנדפסים בלשון אשכנז.

הזהרו מאד בלמוד התפלה עם הנערים, שיהיו בקיין בטיב הקריאה היטב, ושירדברו המלות באר היטב, ואל תשניחו לזמן מה, אף אם תוסיפו שנה תמימה בלמוד הזה, וכן בלמוד הקריאה, פירוש המלות מתוך התורה עם הדקדוק קצת אל תשניחו לזמן מה; אף אם יראה לפניכם ארוכה מביאה ללמוד הנמרא מכל מקום קצרה היא לבוא למבוקש, והדבר מנוסה לפני.

תנו בניכם ללמוד הנון ישר וכשר ולמדן אשר אפשר לרמצא, וראי כי הקדמתי שיהיה ישר וכשר, מלבד שיהיה למדן ישר, בנוי על קו האמת, כי זהו העיקר העושה רושם וחכותו יעמוד לו שאל יצא ממנו תלמיד חוטא ח"ו. ואל ידקדק אדם בשכר למוד בניו, ומכל שכן שיראה לשלם להמלמד שכר למודו מראשית ועד אחרית כל שוֹכֵה לו ה' באותו שבוע, ודי בזכות הקדמת פרעון שיראה סימן ברכה בבניו, וישלם בטוב עין ובותרנות, אף אם יארע ח"ו לתינוק איזה אונס או בימי המועדים שהתינוק אינו לומד כל כך בקביעות.

אחרי שיניע ללמוד בפני עצמו בלי מלמד, או מי שאין יד אביו משנת לשלם למלמד, או יראה להשתדל שילמוד¹ לפני מלמד ישר וכשר ומתמיד בלמודו, ואל יבוש מלשואל אותו להבין תוכן הדברים ולמה מסביר לו רבו הדבר בזה האופן דוקא... ואם גם זה אי אפשר לו, כגון שאין לו בעירו רק כיוצא בו, ישתדל ליקח ספרים אותן הקישרים את האדם לאמיתו, כגון מספרי העיון יעמוד על עומק כונת בעלי תוספות במקומות שמארכיין לפלפל, ואל יעביר ששה ימים בלי עיון הלכה ותוספות, ויעמוד גם כן בדקדוק רב על פירוש הנאון מהר"ר שמואל אידלש (מהרש"א), ופירושו לכד יוכל להאיר עיני האדם בתורה... כי מכל עדי השנה רוח הקודש אי אפשר שיעשה אדם ספר בדומה לו. רבני הנאון מהר"ר שלמה לוריא (מהרש"ל) צריכין עיון גדול ופירושו מאירים כספירים, וכן הוכל לברר כיוצא בהן מפרשים אחרונים.

יש ללמוד דברי ה' שפתי כהן' (שיך) בכל מקומות, ועל כל פנים בחושן משפט צריך האדם ללמוד הסמ"ע², כי אין דברי השיך כי אם כמפרש לדברי הסמ"ע, וגם אינו מספיק בכל פעם, וביותר דעה דברי השיך מאירים עיני האדם, ולפעמים יעיין

1. בבית המדרש.

2. = ספר מאירת עינים, לר' יהושע מאלק הכהן.

קסא

בדברי ה, פרייחדשי¹ שעליו... בטור אורח חיים ילמוד ספר, מנן אברהם, אבל הוא נרפס בטעות וצריך ביאור בקצת מקומות, אבל לדעתי הלכה כמותו, כל מה שפוסק למודו ישר מאד.

מן התשובות הנדפסות יקדים אדם לקרות ספרי הרמב"ן וספר מהרי"ט² והראניח³, הראיש והרלבי⁴ ומהרמ"ט⁵ ומהרים מרונבורג, ואין אני פוגע ח"ו בכבוד שארי הספרים, אבל אני מקדים אלו לאלו, ודע כי כל דברי הראשונים יחבב האדם מאד מאד, כגון הרשב"א והר"ן והרמב"ם ותשובות הריב"ש ו, תרומת הדשן⁶ ומהרי"ל⁷ והתרומו⁸ וראב"ן⁹, ונדפסו גם כן בימינו תשובות, הו"ת יאירי¹⁰ שמאירין דבריו כאחד מן הראשונים, ועל כל פנים מי שאין לו [אפשרות או זמן] ללמוד בעיון יש לו להשתדל בדבר השם והתוספות שעליהם בעיון, מהרשיא והראיש והרי"ף והר"ן שעליו, והרמב"ם והטור ו, בית יוסף והשלחן ערוך עליהם, ואשרי משכיל בכך שישים עינו בהראיש והרי"ף והר"ן; בלי ספק לא יהיו ימים מועטים יחד שכלו ללמוד האמת כמותם, ויכול האדם להסתפק נפשו בהם בלי שום רב ללמוד ממנו, ובכלל שיהא לו חבר או תלמיד שיוציא הדברים מן הפה, ויחזור על כל אחד מדבריהם לפחות עשרים פעמים, והמוסיף יוסיף טעם להבין דברי חכמים וחרותם.

פו. מתוך ספר, אור הישרי להמקובל ר' מאיר פאפרש נדפס ראשונה אחר מות המחבר בפוזנה תס"ט. השמטתי מתוכו את הדברים שמקורם בקבלה או שאין להם נגיעה ישרה לעניננו.

סדר הלימוד והנהגתו:

א) ינהג כבוד בכתב מרובע אפילו שלא בקדושה¹¹.

1. לר' חזקיה דה סילווא. בחיי המחבר, וזמן קצר אחרי מותו, קמו הרבה עוררין על ספר זה מפני שהוא מבקר קשה את השו"ע ומקיל בקצת דבריו, ובמצרים גם החרים ושרפו את הספר, אולם בני הדורות הבאים הכירו והודו בערכו הגדול.

2. לר' יוסף די טראני, נדפס ראשונה קושטא ת"א, וניציה ת"ה.

3. לר' אליהו בן חיים. קושטא, חס"ד.

4. ר' לוי בן חביב, הודיע במהלוקתו ע"ד הסמיכה, בנו של מהבר ס' "עין יעקב".

5. ר' משה ספרני אבי מהרי"ס, תשובותיו נדפסו ראשונה בוויניציה שפ"ט.

6. לר' ישראל איסרלין, ויניציאה רע"ט.

7. ר' יעקב ווייץ, ויניציאה רס"ג. ר' יעקב ווייץ ור' ישראל איסרלין היו דור אחר ושניהם תלמידי מהרי"ל.

8. הוא ס' התרומות לר' שמואל ב"ר יצחק. תלמיד הרמב"ן, על דיני מסונות.

9. ר' אליעזר ב"ר נתן סטנצא, שחי בסחציתא השניה של המאה התשיעית לאלף החמישי.

10. נדפסו בפריס תנ"ט, ועיי' לעיל עמ' קכ"ה.

11. אפילו אם נכתבו או נדפסו בו דברים בלתי קדושים. ועיי' שו"ת, הו"ת יאירי ס' ק"ו.

(ב) להיות בבית הכנסת גם הלמוד, כי הלמוד אינו נשכח כשלומד בבית הכנסת¹ וכן נהג האריי ז"ל.

(ו) עסק התורה יהיה בשמחה, ולהתרחק מאד מעצבון וראגה כשעת ללמוד.

(יא) יזהר שלא ללמד מספר שאינו מונה מטעות, ויניח ספריו.

(יב) טוב ללמוד משניות בכל יום, ואם אפשר ישלים חיי פרקים בכל יום.

(יג) טוב שיחשוב בשעת הלמוד שאינו עומד בעולם הזה, רק בנן ערן לפני השכינה.

(יד) מצות פריה ורביה בדברי תורה שלא יהא עקר בשכלו... וצריך

שיחדש בכל יום מה שלא חדש מקדמת דנא.

(טו) כל מה שלומד בשלשים יום יחזור ביום ל"א... וקנייה לך חבר, הוא הקולמוס

שנקרא קנה, שעל ידי שיכתוב הדברים בזה יהא עיקר זכירתם.

(טז) בחכמת הקבלה לא יוציא מפיו מה שלא שמע מאדם שראוי לסמוך עליו.

(יז) מנהג נכון לנשק הספר בפתיחה וחתומה² ובפרט בספרי קבלה.

(יח) צריך שיעסוק בתורה פשט, רמז, דרוש, סוד, סימני פרד"ס, דאם לא כן

צריך לבוא בנלול אף על אחד מהם.

(יט) יש ללמוד יד הנדולה³ להרמב"ם, או סמ"ג⁴ וסמ"ק⁵ שיש שם ביאור

בתרי"ג מצוות.

(כב) יפלא בשיבה עד שיוע⁶, ועיי' בן משבר הקליפות ובפרט על הימים עבירה.

(כג) ימעט בעסק וילמוד תורה, ואם אין לו פרנסה יעסוק ביום ג' וד' כי הם

ימי המעשה (אבל ימי ב' וה' הם ימי תשובה כמובא לעיל סי' כ').

(כד) חייב אדם ללמוד בכל יום תנ"ך, משנה, תלמוד, קבלה...

(כז) השנת החכמה למעט בדבור ולהרבות בשתיקה, מלה בשלע ושתיקתא בתרי"ג.

(כח-כט) בעסק חכמת הקבלה יש הצלחה בערבי שבתות אחר הצות ובתוך

הסיכה בחג הסוכות. גם בליל חג השבועות הוא זמן טוב ללמוד הקבלה.

(ל) מי שאינו נשוי אסור לעולם⁸, ונשוי – דוקא בן עשרים.

(לא) אסור ללמוד ספרי הקבלה אם הוא ריקן מפוסקים.

1. ירושלמי ברכות ריש פרק ה'.

2. כשהוא פוהחו וסוגרו.

3. יד חזקה או, משנה תורה להרמב"ם.

4. הוא, ספר מצוות גדול, לר' משה מקוצי, אחר מבעלי התוספות שהי בסוף האלף החמישי.

5. הוא, ספר מצות קטן לר' יצחק מקורבניץ, והוא קצור הסמ"ג. נקרא גם בשם "עמודי גולה".

6. ע"י לעיל בסוף דברי בעל "חות יאיר", ושכך נהג האריי ז"ל.

7. סגולה י"ח א'.

8. ללמוד קבלה.

לב) ירגיל בכל יום לעיין הלכה אחת בעיון, אך לא יסריד כל היום בעסק הלכה, כי מה לו שילך כל הזמן בנוף התורה, ולא בשמות התורה.

לה) יזהר שיהיו ידיו, גם בנדין, והמקום שיושב שם ולומד, נקיים.

לז) ירחיק למור הפלוסופיה מכל ד' אמותיו, כי הוא אש ורה.

לט) בטיו דרכים התורה נקנית²...

פז. ספר, מלמד שיחי לרי אליקים ביד יעקב שיין באמשטרדם.
המחבר היה יליד קאמארנא אשר בגליציה. בספרו זה הוא מתרגם ליהודית, על סדר פרישיות התורה, את המלים שבתורה וחמש מגלות. הספר נדפס באמשטרדם ת"ע ופעמים רבות אחרי כן. בהקדמתו, הכתובה עברית ויהודית, מבאר המחבר את מטרתו בחבור ספרו זה.

אמר המעתיק והמפרש... הראשונים הניחו לי מקום לנבות ולשלם החוב שחבתי להבשיר את נוקי הילדים המלומדים שבששתא דעל על יקראום מלמדיהם ללא הועיל⁸ ולא ישימו על לבם להבדיל בין נכח לנסתר, יחיד ורבים, עבר הוה ועתיד, ונכח לזכר נסתר לנפקה, יען וביען שלא רבים יחכמו לרקדקד בזה, ופירוש המלה יוצא מפיהם כמצות אנשים מלומדה בשגם המה לא למדו היטב מפי רבותיהם, וזוהי הסבה שאינם יורעים לחבר ענין הפסוק על מתכנתו כי אם בקושי גדול... ורעה מזה ורבה היא על בני העניים, אשר לא תשיג יד אבותיהם די שכר מלמד טוב ללמדם עד כי יגדלו הנערים להפיק מהם השבששתא שעל פי דרכם, וגם כי יזקינו לא יסורו ממנה, ולעולם לא יוכלו לדבר ולכתוב לשון הקודש מעט ואיני צריך לומר הרבה. הגם שכבר קדמוני מפרשי המלות החמורות שבתורה בלשון אשכנז, לא נתנו לב לתקלות שברור הזה, שכל אחד יקחהו לבו להיות מלמד בארץ הנגב ארץ אשכנז, וכמעט לקרות לא יוכלו אף כי להבדיל בין הניל... בכן מחני חגתי ולפרשי פניתי, ועטי לקחתי... ופרושי קראתי, מלמד שיחי לטובת כונתי, שלמעלה כתבתי, לעזר מלמדי תנוקות ללמדם שיחי. ועוד טובה אחת ורבה היא באשר השכר אבר, ורוב מנין ישראל בארצות אלו הם ברלי דלות, ממש חסרי לחם ואין ביכלתם לזון בניהם הקטנים קל וחמר לגדולים, ומעתה יוכל כל אחד מהבנים לבקש פרנסתו להיות מלמד

1. כך קוראים קצת מקובלים לתורת הנגלה.

2. הוא מביא בקצור את הדרכים שחשב בעל האסורי, וכנראה העתיקם הסחבר מן השליה

ויוורסמו בשלמות בכרך ב'.

3. עי' בבא בתרא כ"א ב' והושע י"א ו'.

תינוקות באיוה ישוב שיבא, ע"י פירוש הזה, ולא יסמוך על שלחן אביו להיות עליו למשא...

בהקדמתו האשכנזית הוא כותב בין שאר דבריו:

...עש קנעלין ביא איך מלמדים, אז ווען ניט ווערן גיוועזן ביא יהודים, איהר הייסט זיא זעלברט: גאזן רעביכן, אז וויא איך גיהערט האב ביא מעניכן, עש ווייט קיין ווארט אין כל התורה כלה, פר שווייגן צו פר מייטשן מיט דר פעולה, אויך גיבט אים דאש קיין מא, צו פרמייטשן דוא פר זיא... דארום האב איך... אלי דיא גימייני אוני הארבי וורטער אויף מייטש, דש וועט זיין אויף דיזי מלמדים איין בייטש, ער ווערט מוזן קנעלן רעכט אודר עש וועט אים גיין גאר שלעכט, דיא פרויא וועט אויך זעהן קעגן דו ער נישט קאן¹...

פח. מתוך קונטרס, מעשה רבי מאת ר' יוהנן מה עליושיא, שנרפס בסוף, תשובת הנאונים, חמיר תסיו. הקונטרס עוסק בדברי ריבות שפרצו בקהלת אשכנזים בלונדון בשנת תס"ו, ע"ד החרם שהחרים הרב ר' פייבוש את ר' מרדכי המבורגר על שהוציא לעז על גט אחד. בדברי ריבות אלה לקחו חלק גם שני מלמדים (מספרם בקהל האשכנזים היה אז חמשה), ואגב זה באו שם גם קצת פרטים הנוגעים לעניננו.

מה שלא צרפתי אז המלמדים [לנתינת הגט] מפני שאין רגילים בטיב גיטין... ומה שכתב הרב ר' פייבוש: ומנתי לעדות ממובחרים שבמובחרים זה אמת שלקח ממובחרים שבנערים, נערים אחרים בדוחק יודעים להתפלל ואילו הנערים יודעים להתפלל ויודעים החומש, ומה שכתב: מלמד אחד ירא אלקים מאד הבחיר כמר יצחק ביר יואלי² — מה שכתב, 'רא אלהים' — אמת, אבל מה שכתב, הבחור המלמד — לא ראה ולא ידע ולא למד כל ימיו שום גמרא, רק הוא הולך מבית לבית ללמוד עם בנות קטנות...

והנה במחלוקת זו נטה רוב הקהל ופרנסיו אחרי הרב ר' פייבוש, ועל המלמדים שנמו לצד השני, יצא פסק דין מהקהל שלא יעלו לתורה ולא יהיה להם שום מצוה

1. רונמאות מתרגומי של בעל "מלמד שיהי: תהו — ווישט. ובוהו — אוני לער. ברקיע — אין שפרייט. השמים — פון הימל. הכרובים — די מלאכי הבלה. עצי גוסר — פיספסין האלץ. אחרנית — הינסער וועהליך. והיה ברכה — אין זיי איין בענשר. במחזה — אין שייך. במרסה — מיט קלוגהייט. גיר — אודר. הנשה — די שפרינגנדיג. גינת — קרויט גארפין. ביתן — בוים גארפין. חור — גילעכערמי. אחוז — בעגריפען. בחבלי — מיט זייער. האחשתרנים — די טרוספיל פרארש. הרמכים — די טויל אייזש. משנה — מאראשאלק.

2. זה הוא חקר הראשון של הגם.

ולא לבוא לסעודת מצוה, אך בזה לא המתפקו: מלמד אחר היה תובע לבעל בית עבור שכירתו ודן המורה ר' פייבוש את הדין ביחודי בלי צירוף דיינין, ויצא הפסק דין ממנו שהמלמד מחויב להשבע בפני ארון הקדש נגד הבעל בית שלמד כראוי¹, וכל בעלי הבתים היו נגזרים אחר פסק זה, ולא רצה שום אדם לשלם עד שהמלמד יהיה נשבע לכל אחד ואחד. לימינם של המלמדים עמד מחבר הקונטרס, בר פלונתיה של הרב, והוא כותב בין שאר דבריו: בנדון דידן טען הבע"ב נגד המלמד שהיה לו ללמוד עם הנער יותר, והמלמד השיב שלמד עמו מה שהיה באפשרי [להנער] לקבל, שהיה הזמן הראשון שהתחיל ללמוד חומש וכל התחלות קשות, בפרט במדינה זו אינו מורגל בפיהם לשון אשכנז²... וזה מובן לכל אדם שדבר קשה עד מאד בתינוק המתחיל חומש, ולא כל התינוקות שווים בזה ובפרט במדינה זאת³.

פס. קטעים מס', שחרת הקודש לר' בנימין וואלף ב"ר מתתיהו, חיב פיק ט'. נדפס ראשונה באמשטרדם תצ"ו. הספר כולל הנהגות ישרות ועצות טובות בכל עניני החיים ודברי מוסר ותוכחה, שבהם הוא מגלה את מומי דורו. מתוך כך אנו מוצאים בו הרבה חומר לתאור החיים באותו זמן.

א. אמר שלמה המלך ע"ה: חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנו, (משלי כ"ב ו'), וגם אמר: חושך שכטו שונא בנו ואוהבו שחרו מוסר (שם י"ג כ"ד), הנה אלה שני כהובים הבאים כאחד, להזהירך על גדול בנים באיזה אופן תגדלם שיהיה על צד היותר טוב לך ולבניך ולבני בניך אחריו עד דורי דורות, ופירוש הפסוק כך הוא: חנוך לנער ע"פ דרכו שמתחיל לילך, כי מנעוריו יתנכר נער. אם אתה רואה שחכם הוא ומבין כל דברי העולם הזה בטוב אזי תיסרו ותוכיחו ותחנכו שילך בדרכי ה' גם כן בהשכל, והכל כפי שכל הבן וכפי כחו ורצונו, לומר, שלא תקדים זמן לומנים המבוארים לנו מפי חז"ל, דהיינו, בן חמש למקרא וכו'. וביותר כשהתינוק מתחיל ללכת לבית הכנסת צריך האב להדריכו בבית הכנסת בעניית אמן וקרושה ושאר דברים שבביהמ"ד, ובביתו גם כן בכרכות ונטילת ידים ובכל דרכי דרך ארץ, ובכבוד אמן, והיא גם היא תדריך אותו בכל מה שאפשר לה, כי האשה מסוגלת להדריך בניה; ותוהירהו על כבוד אב וכהאי גוונא, ושיכבד את הבריות, זקנים וקנות, וכיוצא בו.

וזה לשון ספר, פתח-עניים⁴ בדבר זה:

הנה יש איש ואשה כל מה שעושים בניהם היא חכמה וטוב בעיניהם, ובשיתחיל

1. ועי' שו"ת מהר"ם טרומבורג הוצ', טקצי נדרסים' עמ' 276 סי' נ"ה.

2. המלמדים היו באים מאשכנז, או מפולין, ומתרגמים להלטידיהם את התורה ליהודית-אשכנזית.

3. ספר, פתח-עניים לר' משה יקיר אשכנזי. והוא יקר מאד במציאות, אולם כצאתו

במרוצתו באוצר הספרים של חברת כ"ח מדפוס סאלוניקי שנת שס"ב, והמדרסים כותב בהקדמתו:

"אמר המדרסים: עלי לשבת לאדון הכל אשר חנן לעבדו ביום הזה להדפיס הספר הזה הנקרא, פתח

הילד לדבר אומר לו האב: הכה את אמך, או אמו אימרת לו: חן לי ירך ונקה את אביך, וכן מלמדים את הילד לקלל, ואם הוא מחלל שבת אין ממחין בידו וממלאים לו רצינו בכל דבר, ובוה מתגדל הילד בשרירות לבו אין לו מורא אב ואם, וזה אינו מקיים כבוד אב ואם, כי כבר ידוע שבמקום שאין מורא אין כיבוד. ואין חייבים בזה רק אביו ואמו, ועליהם אומר שלמה המלך ע"ה: חושך שבטו שונא בנו. אומרים: עדיין אין שכל לילד להדריך אותו, אם יש לו שכל לדבר ולהכות אביו ואמו יש לו גם כן שכל למונעו מדבר רע כשיכה אותו בשבט קטן. כחוב בבני עלי: ולא כהה בהם, (שמואל א' ג' י"ג) שלא הראה להם פנים זועפות כיא פנים שוחקות, ונחגלו והלכו בשרירות לבם ולעת זקנתו בקש להוליכם ולא קבלו, דכתיב ולא שמעו לקול אביהם, וכן באבשלום כתיב: ולא עצבו אביו, סוף בקש להרוג את אביו. לכן ידריך כל אדם את בנו בדרך הישר מנעוריו.

ואעפ"כ אל יראה אדם לתינוק באוניו, אלא מלקו מיד או ישתוק ולא יאמר כלום, משום מעשה שברח תינוק מביה"ס והראה לו אביו באוניו נתירא מאביו והלך ואיבד את עצמו² וכו'. עד כאן לשונו, ומה נמלצו לחכי אמרותיו מדבש לפי, שכדבריו של בעל הספר הניל בן הוא ממש בזמנינו הוה מורגלים דברים אלה בפי רוב ההמון. ויש להתפלל אנה פנה רוח ה' מאנשים האלה? מי החשיך את מאור עיניהם? מי נתן ספר מוטעה לפניהם ללמוד ממנו הנהגות בנים להנהיגם בדרכים מעוקשות כאלה? אבל באמת שהוא מעשה שטן... על כן כל איש הירא יוהר בהנהגות בנים במאד. וגם צריך להזהר שיטכור לו איזה מלמד ללמדו, שאף שיש לאל ידו לקיים בעצמו טוב יותר ע"י אחר, גם צריך לקיים הדברים שחיבו חז"ל לאביו לעשות לבנו והוא, ללמדו אמנות נקיה, גם לשוט בנהר ולרכוב על סוס³ גם ליתן לו אשה, כאשר קצת מהם יהיו עוד נזכרים לפנינו בסיעתא דשמיא...

ע"פ... אשר נדפס פעם אחרת זה כמה ימים... ולהיות כי חברי הנכונ' הר' מוליט'ן צור והר' בצלאל ביר מרדכי והר' קינפאראדו שבתי יצ"ו במוצאם דבר מור דחיי מפורש, ובראותם כי אין ביהו כדי להדפיס הספר הזה הם החזיקו בידיו...

ובסוף הספר: אמר יאודה בן לאדוני אבי יום טוב ביטון יצ"ו: להיות הספר הזה הנדפס מדבר בענין יראת שמים, אסרתי להדפיס כאן קצת דברים אשר ימנעתי מפי מורי ורבי החכם השלם כסוהר"ר אשר ברורו יצ"ו... והנה דפוס זה לא נרשם אצל בן יעקב באוצר הספרים. והוא מציין שהספר נדפס ראשונה בקרקא ת"ר, אולם הן ראינו שדפוס שאלוניקי משנת שס"ב וזהו כבר ההוצאה השנייה של הספר. אחר כך בא לירי ספר זה שדפוס קרקא. נדפס ע"י יצחק מברוסביץ תחת מסגרת-וינמגד אינוספ, בלי רשימת שנת הדפוס. ונראה שדפוס בין שנות שס"ט-שנ"ב, כי בשנת שס"ט פחת יצחק את בית דפוסו ובשנת שנ"ב פת וינמגד אינוספ. ספר זה נעתק גם ליהודית-אשכנזית, ונדפס באמסטרדם שנת תכ"ר בשם, אויגין עפנערי.

1. מלכים א' ו' באדוניה.

2. מסכת שמחות פרק ב': מכאן אמרו הכסמים אל יראה אדם לתינוק באוניו וכו'.

3. קדושין כ"ט א'.

ועתה באתי לדבר בהנהגת המלמדים יציו, והניע רצוני אחי להאריך בזה כי רבים המה הדברים אשר יש לי עליהם וצריכים הצעה ארוכה... ובראשית נח לך לך¹ להנאתך ולטובתך לבעל ספר, פתח-עינים, אשר כבר עלה זכרונו הטוב לפנינו בפרקים הקודמים, וזיל בענין זה: יבן מלמד תינוקות יעשה מורא לתלמידים כדי שינהגו בו אימה וכבוד, אבל לא בכעס ורוננו כי אין הקפדן מלמד, והייב המלמד להשגיח ולדקדק מאד על הנערים כדי שיצליחו בלמודם, ולא יקח הרבה נערים כי אינו יכול לצאת בהם חוץ חובתו חובת שמים, אלא ילמוד עם מעט נערים ויקח מעט שכר יותר מכל אחד ואחד ויהיה טוב לו ולנערים שהעלה בידם גירסא דינקותא. וביותר צריך לדקדק עליהם בהדרגה, כי אין המדרש עיקר אלא המעשה², כיצד? ידריך הנערים ביראת שמים, כגון בתפילה ובעניית אמן ונטוי וברכת המוציא וברכת המזון, ויזהירם שלא יחללו שבת ועל כבוד אב ואם, ושינהגו כבוד בכפרים שלא יקרעו ושלא ישמשו את הספר... וכן לא יתן הספר ביד התינוק הבוכה כדי לשתק אותו... עד כאן לשונו.

הנה מה נמלצו לחבי אמרותיו מדבש לפי, מדבריו אתבונן עיכ שנאתי כל אורח שקר של המלמדים שוא, עושי מלאכת ה' רמיה, ועל זה נתבונה התורה בעיני ההמון, רובם ככולם אומרים שכל שקר ורמיה בבעלי תורה דבוקה... ומי יספר נודל תחבולותיהם הרמות בענין לקיחת נערים באין מספר ושאר מעשי מרמה. וביותר רע ומר המעשה שנוכחים דעת אבי הילדים ומשבחים הילדים בפני אביהם ברוב שבח ואפילו מעט אין בהם, וכל מלמד מננה חבירו בפני אבות הילדים של חבירו. כלל הדבר אין להספר, מחריבים עולמות. יתן ה' להם כמעשי ידיהם וימנע חסדו וטובו מעליהם, אבל אלו שכל פעלם תמים, הוגים בתורה לילות וימים, סלה לעולמים יהיו קיימים, ואלו המלמדים בלי שבר יותן להם ככפלים מאדון העולמים.

וזה לשון ספר הפליאה³: מי שאינו נוטל שכר לימוד ומרביץ תורה בישראל או שמים וארץ, שהם שני עדים, אימרים פה אחד; ויתן לך האלהים מטל השמים ומשמי הארץ ורוב דגן ותירוש, והחלב והיין שהם שמים וארץ, החלב אומר הנני נותן לו את בריתי שלום והיין אומר וידנו לרוב בקרב הארץ; והחלב אומר מאל אביך ויעזורך והיין אומר ואת שדי ויברכך. ומושבים אותו עם בחו וצילו ונהנה מזיו השכינה, כאשר עשה בן יעשה לו עבד...⁴

ונשוב לדברינו היאך יתנהגו המלמדים עם הנערים: – והמחבר עיבר לסדר הלמוד ומעתיק בענין זה את דברי של"ה, שהובאו לעיל עמ' ס"ה, ומוסיף אחרי כן: גם נראה לי שראוי ונכון לכל מלמד ומלמד לכחוב על לוח כל הרברים המשבחים את הלמוד ולהזהיר לתלמידים מהם מאד, והוא הולך ומונה אותם אחד לאחד.
ב. כשתמצא במקומות רבים כינויים לאין מספר, היינו יד ורגל עין ואוזן ופה ולשון וכו' בן, דע שאין זה מורה גשמיית (הקביה) הם וחלילה אלא שדברה תורה

1. רטו לפרשיות בראשית, נח, לך לך, ולסירוש רש"י: לך לך לטובתך ולהנאתך.

2. אבות פ"א ט"ו.

3. הוא ספר הקנה, ע"י רמס קורין תקמ"ד דף ע"ב, בקצת שנויים.

כלשון בני אדם... והכל הוא דרך משל, שממשיל אותו דבר על שם הפעולה שהוא כמו יד ורגל, דוגמת שנוהגים מלמדי תינוקות ליחן סימנים להנערים בא"פ בית א¹, כדי לכתב עליו ולקרבו אל הלמיד בדברי משל, עד שיבא אל השכל להבין המלות והתנועות אז אינו צריך לסימנים אלו... (שם רף מינ ע"א, דפוס אמשטרדם).

צ. תקנות והחלטות אלו של קהלות אלוטווא-המבורג וואנדזובעק (ואה"ו) נרפסו ע"י ד"ר גרינוואלד, ביחד עם הרבה אחרות, ב"מיטטהייזונגען צור יוד. פאלקסקונדע" שנה י"ד עמ' 127-121. במקורן נכתבו ההחלטות ביהודית-אשכנזית וד"ר גרינוואלד תרגם תמציתן לגרמנית ואני מתרגמן ע"פ תרגומו.

י"ח שבט היא תפ"ט, מלמדי תינוקות לא ילמדו עם הילדים רק בשעות הקבועות להם. י"ב סיון היא תצ"א. לנרש מן הקהלה את ראשי הדוכנא שאינם מחושבי הקהלה. כ"ז תשרי היא תצ"ב, כל המלמדים שלא קבלו מאה הפרנסים רשיון (ללמד) יגורשו מן הקהלה כיתר הזרים.

כ"ב אלול היא תצ"ב, כל המלמדים, בין תושבי הקהלה ובין בני ערים אחרות, מחויבים בלי שום אמתלא בעולם להחזיק, מהיום ועד יום כפורים, את תלמידיהם בחדר עד זמן תפלת המנחה, ומיום כפורים עד הסכות לפחות חצי היום, ואחרי הסכות שוב כל היום, כן מחויבים המלמדים ללמוד עם התלמידים בכל שבת, ומי שיעבור על זה יענש בלי שום נשיאת פנים.

כ"ה אלול היא תצ"ב, היות שילדים ונערים מתנהגים בחוצפה אחרי הסליחות קורם שמתהילין להתפלל, ורצים ברחובות ובשוקים ויש לחוש לתקלה שתצא מזה, לכן מודיעים ומהירים, שכל ילד לא יתנהג בחוצפה בזמן הני"ס, ומי שיעבור על זה—אם זר הוא יושיבו אותו בתפיסה, ואם הוא בן אחד מחושבי הקהלה מחויב אביו ליחן לקופת הצדקה שני ריש, והעמידו שומרים שישגיחו על זה.

כ"ה אלול היא תצ"ג, כל מלמד שלא ילמד עם הנערים בחדר בימי, בין הומנים והם יתנהגו בחוצפה—יענש, ולא תהא לו רשות להיות מלמד עוד, עשירי בניסן היא תצ"ד, כל המלמדים צריכים ללמוד בחדר עם תלמידיהם עד יום ד' הבא³.

1. ע"י לעיל עמ' ס"ה. בקטע ס"ט, הורח חיים' להנאון ר' אברהם חיים שור.

2. תקנות הת"ת של הספרדים בהסבורג יובאו בכרך ב'.

3. בשנת תצ"ד הל' יום א' דפסח ביום הראשון. הילדים נשתחררו איפוא רק שלשה ימים

קטט

ברשימת הכרוזים שהכריזו בשלש הקהלות הנ"ל בשנים הנ"ל אנו מוצאים כרוזים אלה הנוגעים לענייננו:

(א) המלמדים ילמדו תמיד עם תלמידיהם אותה המסכת שהרב אב"ד מלמד לתלמידיו בישיבה.

(ב) לא ילכו המלמדים לטייל אחר תפלת המנחה.

(ג) על המלמדים לשלח את תלמידיהם לבחינה בתלמוד התורה הנדול.

צא. מתקנות הקהלה בא'לטונא-המבורג שנתקנו בשנת תפ"ו. נדפסו בתרגום אשכנזי ב. מיטטהייזונגען דער נעז. פ. יור. פאלקס-קונדע. לשנת 1903 עמ' 164 (המקור העברי לא נתפרסם עד היום). התקנות המובאות בזה נכללות בסעיפי קמ"ט-קנ"ב מספר התקנות.

נבאי הת"ת ישניחו בעיני פקחא על המלמדים ותלמידיהם, והרשות בידם להשתמש בכל אמצעי כפיה כדי שימלאו המלמדים חובתם באמינה ולא יעשו מלאכתם רמיה. המלמדים בני ערים אחרות המוזמנים לכאן צריכים לבוא לפני חבר הראשים של הקהלה¹, ופרנס החורש ירשום בספר את שמם ויום כואם, כדי שלא ישארו לשבת פה יותר משלש שנים ואח"כ ישולחו מכאן, וישתמשו נגדם גם כאמצעי כפיה אם יהיה צורך בדבר.

המלמדים לא ילמדו בקיץ יותר מעשר שעות ביום, ובחורף יותר משמונה שעות. ובן לא יקבלו המלמדים שכר יותר מארבעה ר"ט בשביל תלמיד אחד², ומן.

צב. מתקנות החברה, מגדלי יתומים' שנתסדה באמסטרדם בשנת תצ"ח (נדפסו שם שנת הקמ"א). התקנות כתובות ביהודית-אשכנזית בלולה בעברית.

סעיף לב. על הנבאים והנובים מושלת החובה למסור את היתומים להמלמדים היותר טובים, למען יתחנכו יפה בין במילי דשמיא ובין במילי דעלמא, ובכל שבת קידש צריכים הנבאים לשלח את הילדים אל הלומדים שיבחנום בלמודם.

סעיף ל"ג. היתום צריך על כל פנים ללמוד עד, כר"מצוה, ואם יראה סמן ברכה בלמודו ילמד עד היותו בן ט"ז שנה, וילמדוהו גם כתיבה יהודית ולועזית² להבדיל. וילד שיראו שאין תלמודו עולה יפה הם וחלילה —

1. סס', דברי אהה ומשפט ט"ס' ליעב"ץ (אלטונא תקל"ג) דף ה' ע"ב יוצא, שבאלטונא-המבורג היתה תקנה קדומה שכל סלסר אורח צריך ליפול בחדר שלו תלמיד אחד כהנפ'. חוץ מזה היו צריכים עוד לשלם סכום ידוע, לפי ערך הכנסתם, לקופת הקהלה.

2. בנוף התקנות: כתיבה יהודית וגלות.

רשאים הנבאים ללמדו מלאכה גם קודם הזמן הניז, אך עליו ללמוד בכל יום שיעור קבוע, שלא לפרוק עול תורה לנמרי חיו. סעיף מ"ו, גם הוסכם לתיעלת למוד היתומים שכל אחד מהנבאים ישניח שני חדשים על התמרת למודם, וילך בחדר היתומים לפחות שתי פעמים בשבוע. סעיף נ"ד, על השנתת למוד הכתיבה עם היתומים נבחרו שלשה אנשים שיבכרו בחדר פעם או פעמים בשבוע וישניחו השנחה מעולה על מה שילמדו... סעיף נ"ז, (תקנה שתקנו בשנת תק"ה) כדי שאמות היתומים לא תפרוקנה עול תורה מעל בניהן ולא יוציאו מביית הספר כדי ללמדם מלאכה מיד אחר בר מצוה — הוסכם שהילדים ילמדו עד היותם בני ט"ז שנה, רק אם לא יראו סימן יפה במשנתם ילמדום מלאכה גם חוץ זמן זה... היתומים שתורתם תהא אומניתם הנה חוץ מזה שכל אנשי החברה ייטיבו עמם, הן לענין שבתית כאן ולהביאם לבית המדרש, או לשלח להם לקהל לות אחרות כסף לסעודת שבת, נוסף לזה יקבלו הלכשה בצאתם מביהם כשיגיעו לניל של ט"ז שנים, וגם יתנו להם שבעים וחמשה זהובים מקופת החברה שלשים יום לפני חופתם.

סעיף ס"ד, כולל תקנה משנת תק"י, המכניסה שנויים בתקנה הקודמת. לפיה על כל היתומים ללמוד לפחות עד שימלאו להם י"ד שנים, ואליה שתלמודם עולה יפה ילמדו עד מלאות להם י"ז שנה ואז יקבלו מקופת החברה ששה זהובים לחדש, ואליה שאינם מצליחים בלמוד ילמדום אומנות מייד שנה ואילך.

צג. מתקנות הקהלה דקהל קודש אישכנזים אשר באמ שטרדם משנת תצ"ה (נדפסו שם שנת תצ"ו). סעיף ל"ב מדבר על ההובח המוטלת על הרב להשגיח על מצב החנוך בקהלתו. התקנות כתובות יהודית-אשכנזית בתערוכת מרובה של בטויים עבריים, אני נותן את התרגום של סעיף זה.

הנאון אב"ד דקהלתנו נר"ו ישניח בהשגחה פרטית על כל המלמדים והתלמידים אשר בקהלתנו יציו ובפרט על המלמדים והתלמידים בתלמוד תורה... ולכן אב"ד נר"ו, או אחד מהדיינים הבא בפקודתו, צריך לזהוץ את התלמידים אם הם בקיאים בלמודם ומבינים הכל יפה. ובהאי נונא לא יקח לו שום מלמד ורבי תלמידים בקהלתנו קודם שיתחיה הנאון אב"ד על קנקנו לדעת אם הוא ראוי לכך. גם כל המלמדים שכבר שהי כאן שלש שנים בלי נשזויהם מחויבים לחזור לביתם ולאהליהם! ואם בעל בית, תושב או אזרח, לא יהן למלמד הנשאר פה אחר הזמן הניל שום סיוע ולא יבנה אותו בשום דבר, כל שכן וקל וחומר לבלי למכור לו ילדים ללמוד בקנס חמישים זהובים לצדקה.

1. ע"י לעיל בתקנה, ועד הסדינה בליסא סעיף ג' ובחקנות ניקלשבורג סעיף ח'.

צד. מכתב הרבנות שנתנה בשנת תקס"ז קהל"ת האשכנזים באמ"ש שטרדם
להנאון שאול ב"ר אריה ל"ב מחבר הס', בנין אריאל, הכתב
נרפס ע"י מרשן ב, הצפה לחכמת ישראל שנה ו' עמ' 147-50.

הנאון אב"ד נר"ו ילמוד בכל יום שיעור שתי שעות בחברת בני בית המדרש,
בבית המדרש הנקרא חכרא קדישא עץ החיים, באוזה זמן ביום ש"קצ"ה לפניו, וגם סדר
הלימוד שיוכשר בעיניו.

מורנו ורבנו ישניח על מלמדי תינוקות בקהילתנו שיהיו יראי ה' ולומדי תורה,
יודעים גפית ויורדים לעומקא של הלכה, ושלא יהיו עישים חזי מלאכת ה' רמיה. וגם
שלא ירכו להם תלמידים יותר מן הראוי והערך. והנאין אב"ד נר"ו יסדר להם המסכתות
וסדר משנתם ולהורות להם הדרך. וככה ימחול להשניח על הנערים התלמידים שיחזרו
על תלמודם את המוטל עליהם, ויהיו מחמדים, וביחוד ימחול להשניח על התלמידים
מן לומדי תורה שלא יפרקו עול לצאת הפשי, ויחזרו תלמודם לפני הנאון אב"ד בכל
יום המישי.

צה. לקומים מספר, משמרות כהונה לר' חייא כהן די לארה,
אמשטרדם תקי"ג. המחבר היה בעל בקורת הפשית ובספרו זה
נפגוש הרבה הערות חריפות.

א. אי דייקנין כולי האי לא תנינן (ערובין ד' מ"ח), מכאן מודעא רבה לחכמי
דרום¹ אשר מבליים ימיהם לריק ושנותיהם לבהלה ולעין דברי הבאי ושקר וכזב מה
הכריחו לרשי' ז"ל לפרש כך, או לומר: פסוק הוא בישעיה', גם, מברח² שעושין על
התוספות, ומה גם לחכמי אשכנז שעושין חילוקים – הלא בפירוש אמרו בתלמוד: אי
דייקנין כולי האי לא הוי חנינן (ר' י"א עמ' ב').

ב. מצאתי שכתב הרב, תוספות יום טובי במשנה בהולין פרק ד': דרכי האמורי
פירש הרב ברטנורה נחוש, וכתב ולא תעשה כמעשיהם, וכן לשון רש"י, ואינו מקרא
אלא כתיב בפרשת אחרי מות: וכמעשה ארץ כנען וגו' לא תעשו... ומחילה מכבוד
חורתי ששבח שהוא פסוק בפרשת משפטים: ולא תעשה כמעשיהם, כאשר הביא הרב
ברטנורה ז"ל ורש"י, אבל אין זה מן החימה אצל רבני אשכנז שהם נאוני עולם
בתלמוד ופוסקים ואינם יודעים לשון המקרא, ודומים למי שיבנה העליה ולא בנה
הבית (שם ד' נ"ז עמ' א').

1. קטע זה הובא גם ב"תולדות גדולי ישראל באיטליא", ושם הניחא: "לחכמי דורות", וכן צ"ל.

2. מקשין איזו קושיא על דברי התוספות, וכדי לתרגמה מכריחין וסמציאין איזה דין או פירוש
חדש בתוספות, וע"ז לעיל בדברי בעל "חבורי לקושים" שגם הוא קורא תגר על זה.

צו. קטעים מסנקס דובנא. נרפס בס', דובנא רבתי' לה' מרגליות

עמ' 49.

א. בהיות כי נעשה מלאכת ה' רמיה בהני מקרי ומחני ינוקי, דלא נרסי ולא דייקי שפיר, עושים הכל לשם ממון, עושים סלסול בעצמם להרבות בשכרם ולרבות תלמידים יותר מדאי ואינם יוצאים ידי חובתם נגדם, כאין נדיים אין תישים... ככן באנו למגדר מלחא ועשינו תקנה ביניהם: אותן מלמדים המלמדים נמרא עם פיי התוספות אין להרבות התלמידים יותר מעשרה, וחלף עבודתו יהיה משכרתו חמשה עשר אדומים למין ולא יותר. ואותן המלמדים נמרא לבד יהא להם חמשה עשר תלמידים ומשכורתם יהי שני מאות זהובים ולא יותר, וסך מקרי דרדקי יהי חמשה ועשרים תלמידים, ומשכרתו יהי מאה וחמשים זהובים ולא יותר, הלילה חולין למלמדים להרבות בתלמידים או בשכרם יותר מקצותא הנ"ל, וכל מלמד מחויב להביא רשום בכתב אמת התלמידים שלו להראש ופרנס חודש שבועיים תוך, הומין, ואם המצא ימצא איזה מלמד שעבר על התקנה ובעט שקר ירשום רשימה שלו ענש יענש בעונשים קשים כעובר על נורהו. ועל אבותיהם של התלמידים לשלם שכר למור מדי חודש בחדשו, ואם יעשוק השכר חודש אחד רשות לרהות בנו מחדו, וחלילה לשום מלמד להכניסו לחדו. כל הגיל מנויה ונמורה בחברת רוזני, נגיד, קציני, מנהיגי הקהלה בצירוף כבוד הרב אביר רימ ניי חוהימ סכות תיק אלף (1741). ועל החתום הרב ופרנסי הקהלה.

ב. חל אסורא על בעל הבית שלא יחזיק בביתו שום ריש דובנא שמגלח זקנו, ופשיטא שחל האיכור על המלמד... ולא ילך שום ריש דובנא או משרת מנערים ביארמילקי של סמיט, וספאדיק מחופה ממיט או שאר מיני משי (תקנה משנת תק"ז, שם ע' 60).

צו. מסנקס החברה, תלמוד תורה ב, שדה-לבן (Бѣлая Церковь)

סלך קיוב משנת תקכ"ה¹. את ההעתקה מן התקנות הואיל לשלח

לי בסובו ריש דובנא.

סעיף ט"ו. הנכאים מחויבים להשתדל מלמד הגון לכל בני העניים, ונבאי החודש בחדשו מחויב לתת על קנקנו לראות אם המלמד אינו פושע בהם, וכל המשנה ידו על התחבולה² להקנס בקנס עצום.

סעיף כ"א. כל מלמד, הן תושב הן אורח, מחויב לקבל תלמיד של תלמוד תורה ללמוד עמי. ועל הנכאים ליתן לו קוויטל³ על רובל אחד בעד תלמיד דרדק, ועל

1. את פרס השנה קשה לברר ולהכריע בין הכית לתקניה. אולם ריש דובנא סובר שהפרס

הנכון הוא תקניה. ונראין דבריו.

2. בבא מציעא ע"ו א'. 3. פתקא בהתחייבות על רובל אחד וכו'.

קצנ

שני רובל בעד תלמיד נמרא, ועל ארבעה רובל על תלמיד שיכול לקרות בעצמו עמוד נמרא עם תוספות.

סעיף כ"ב. המעות שיצטרכו לשלם להמלמדים יהיה במזיו באב וכימי החורף במזיו בשבט והחצי השני בסוף הזמן.

סעיף כ"ג. חליצה למלמד לשמש עם תלמיד אחד של תית תשמיש בזוי ויהיה חשוב בעיני המלמד אותו תלמיד כתלמיד של אחד מבעלי בתים, והיה אם שמוע ישמע תבוא עליו ברכת טוב, ואם לאו יקנס בקנס עצום.

סעיף כ"ד. אם לא ירצו הנבאים ליתן למלמד אחד תלמיד של תית מחויב המלמד ליתן שלשה זהובים ומלמד אורח ארבעה למאה.¹

סעיף כ"ה. כל מלמד אורח לא יהיה לו יותר משלשה תלמידים חוץ [מתלמיד של] תלמוד תורה אחד למלמד הלכה, ולמלמד דרדקי לא יהיה לו יותר מששה תלמידים חוץ תית. וכל ריש דוכנא, הן אצל מלמד דרדקי והן אצל מלמד הלכה והן תושב הן אורח, מחויב ליתן חצי זהוב פ' מכל אדום זהב שיטול אצל המלמד.

סעיף כ"ו. חליצה לשום בעה"ב ליטול בנו מיד המלמד כל זמן שלא סילק למלמד מזמן העבר, ואם עשה כן על המלמד שלא לקבלו ועל הנבאים לדרוש היטב על זה.

סעיף כ"ז. אם יודע להנבאים ששום מלמד הלך לבעה"ב אחד של מלמד אחר לקלקלו—ישלחו הנבאים למשכן את המלמד הנ"ל, או ריש דוכנא הנ"ל, אלא אם כן יתן תקיעת כף שלא יעשה עוד כניל ויהיה בכלל שארית ישראל לא יעשו עולה.²

סעיף 5. חליצה לשום ריש דוכנא לקבל בעצמו תלמידים וללמוד עמהם רק להשכיר עצמו למלמד...

סעיף ל"ב. כי יהיו דברי ריבות בין מלמד למלמד, או בין ריש דוכנא למלמד, או בין בעה"ב למלמד, יבא דבר המשפט לפני החבורה לדית הקהל³ ולא לפני מנהיגי הקהלה, ומי שיפרוץ נדר יוקנס בקנס עצום, ובכלל זה אם יודע הדבר לנבאים שריש דוכנא עשה איזה דבר בליעל, אשר ראוי לקנוס אותו משום מנדר מלחא, ישלחו הנבאים למשכן אותו לפי דעתם, ואין למנהיגי הקהלה שום תוקף על זה.

שאר הסעיפים שהשמטתי מרברים על בחירת נכאי החברה, על חובות החברים ועל הכנסות החברה וסדר נביתן.

1. לזכות קופת תית. 2. צפניה ג' י"ג.

3. יש לשער שבמקנות היה כהוב: לרתה"ק=לרין תורתו הקדושה, ונשתבש הטעתיק והעתיק

לרית הק' = הקהל.

צח. מתוך ספר, דרכי נועם, והוא באור על אנדות רבה בר בר חנה
בדרך פרדים, לרי שמואל מקיק קלווריע. נדפס בקניסברג
תקכ"ד. וראוי לציין שעל הספר באה הסכמת הגר"א מוילנא.
קטע זה לקוח מן הדפים ס' וס"א.

אמר רבה בר בר חנה זמנא חרא הוה אזלינן בספינתא. חזאי ההיא צפרתא
דהוי קאי עד קרסוליה במיא ורישה ברקיעא ואמרין ליכא מיא, ובעינן לניחות לאוקורי
נפשין. נפק בת קלא ואמר לן: לא תחותי להבא, דנפלא ליה חצינא (נרון) לכר נגרא
(חרש עזים) הא שבע שנין ולא מטיא לארעא. ולא משום דנפיש מיא אלא משום
דרדיפי מיא (ביב ע"ג ב'). מאמר זה מרמז לנו על העתיד לבוא בדורות האחרונים.
והוא המנהג הרע המצוי אצל הלומדים שבזמננו לעסוק בלמוד המשובש והמפלג, הן
בחילוקים והן בפשטים גדולים ונוראים המכחישים את בני אדם, ואם יתועדו לפלפל
יחד אז כל אחד מרים קילו בפלפולו יותר מחבריו כדי שיתראה שהוא המנצח...

ואומר אני על דרך צחות: שזהו שרמזו חז"ל (שבת ק"ג ב') במשלם: נמרא
נמור זמרתא חרא, והוא לפי שמנהג רע זה הוא גם בין החזנים המזמרים ומריונית לערך
שעה או שתיים במקום אחר, ונוסח התפלה או הפיוטים הוא מבליע ודולג לנמרי. כן
הלומדים השומים משתגעים בלמודם לחטוף כמה וכמה דפין בלי עיון וסברא כלל
ואח"כ יתיצב על דרך לא טוב לומר, חילוקי גדול ורם, הרי ששניהם בשנעון אחד
ינהגו, ע"כ יאמרו המושלים על תלמיד שוטה: נמרא נמור זמרתא חרא, כלומר לומר
שלך הוא בדרך הזמר כנוכח, כי שניהם לדבר עבירה מתכוונים. ופוק חזי מה שכתב
הרב בספרו של"ה...¹ וגם בספר, חמדת הימים אחר שהאריך בגנות המיגעים עצמם
במעשה חידודים בחריפות של הבל כתב בזה"ל: והעידו רבנן סבוראי מחכמי אשכנז?
שמיום בא לימוד המבולבל הזה באשכנז באה ערבוביא וחשיכה גדולה לעולם, וצרות
צרות ונשפק רמס כמים ואין קיבור...² עיין שם שהאריך.

וזהו כוונת המאמר שלנו, אמר רבביה זמנא חרא הוה אזלינן בספינתא וחזינן
צפרתא—המשיל תלמוד תורה להליכת אדם במים, על שם הכתוב הוי כל צמא לכו
למים... כן תלמיד חכם שאינו מעמיק בהלכה ולומד דרך פשוט דומה שעומד במים
רק עד קרסוליו, ששם אין המים עמוקים... ואם יעמיק בפלפול, דהיינו בפרטים
וחילוקים, כמנהג הרבנים וראשי הישיבות ברור הזה, אז הוא נמשל כמו שנכנס במים
למקום עמוק מאד שהוא באמצע הנהר ממש. אמנם החכם הזה שראהו רבה בכ"ח לא
היה יורד לעומק הפלפול המשיבש רק תורת אמת היתה בפיו, על כן דומה כאלו לא
עמד במים רק עד קרסוליו, ורישיה ברקיעא, כלומר, ואותו חכם ראיתי שנתקבל לראש
ישיבה ואב"ד, ואמינא לית מיא דאורייתא, מאחר שאינו עוסק עם התלמידים בחילוקים
ודרשות כשאר רבני הקהלות... ומי הוא להיות אב"ד ורי"מ, ובעינן לניחות לאוקורי

1. הוא מעתיק את דברי השליה הטובאים לעיל בגנות הפלפולים.

2. רומז לדברי הרב בעל "זרע ברך" שהובאו לעיל ע"י ק"מ.

קצה

נמשין, ועל כן רצינו לקנא קנאת ה' צבאות ולהעבירו, ונמיק בת קול ואמר לא תחתו להבאי - אתם טועים בדבר הזה, ואדרבא עיקר הלאמוד כן הוא, והביטו וראו כי רעה נגר פניכם לרדוף אחרי ההבל ומעשי תעוועים לבלות הזמן, שהרי זה כמה שנים, דנפלא חצינא לבר נגרא הבאי - פירוש, שנאמר, חילוקי בישיבה של אדם גדול וחכם בעיניו וזה כמה שלא נח ונשקט החילוק ההוא, שכן דרך כל המתעסקים בבניין חילוקים, שבתחלה מקשה ומתקן וחוזר ומקשה ומתקן, וכן עד עשרה או עשרים קושיות ויותר, ובנמר כל הבנין בא חכם אחר והופך הקערה על פיה וסותר את הבנין ובונה את הסתור... ולו חכמו ישכילו זאת כמה זמנים בטלו תורחן בשכיל זה, וכמה מסכתות ומדרשים היו יכלים ללאמוד בזמן שהיו מבליים על החילוק ההוא...

צט. ספר, מערכת אברהם אשר ערך לפני מלמדי תנוקות דברי חכמים כדרכנות, ללאמוד וללאמד על מתכונתו הבנים והבנות. חיברו התורני, אשר היי מלאמד בקיק האג והצלית ועשה פרו למעלה, כהריר אברהם בן כהריר מאדיל סגיל מאישינגיל. נדפס בפיוורדא תקכ"ט, כ"ד דפים בתבנית 2320.

אמר אברהם אנכי עפר ואפר, ועובר הייתי על בתי ספר ומצאתי וראיתי רעה אין לספר, הרב רודה והתלמידים ילילו יליל וגנחו כסופר. לכמה שנים הולכים הבנים לבתי רבנים רקנים ובני חפר, ובלי מדע תפלת ערב ובוקר ראש וצפר. כצפור וכאוב מצפצפים בקולי קולות, בבתי כנסיות ובבתי מדרשות במקהלות, כשיוצא מומן קטנות ובא לזמן גדלות. וגדול העון מנשוא פנים, האבות נזקים במעט מניב, וגנולה שנחם של הבנים, ונסרהה חכמהם באין מבינים. סדר הלאמוד לבנים קטנים, בדבר דבר על אופנים. על כן בדברי אמת כתב יושר, אתן לחכם ידעיה דבר פשר. בינת אדם בלב נער לקשר, ולעת מצוא שעת הכושר, הזמן יגיד הזה או זה יכשר, ומקרוב יבוא חרושי הנער כנשר:

ראשית חכמה יראת ה'.

במאמר החכם חנוך לנער על פי דרכו כבר האריכו למעניתו קמאי דקמאי להבריק ולנטוע כל מי מכוני התורה והיראה לאט לאט. ומה לי להאריך; דבר שפתים אך למחסור, אך אין חכם כבעל נסיון וכבר אמרו חז"ל (ניטין מ"ג א'): אין אדם עומד על דברי תורה אלא אם כן נכשל בהן, כי זמן רב הייתי עומד על משמרת הקידוש בקיק האג מלאמד להועיל הופיע³ רוח הקידוש מהמפסר הנדיב המושלם הכולל, התורני המופלג,

1. על מודל מאישינגיל, עי' ביאהרבוך ד. יורדליט. ניו. VIII עמ' 181 ואילך.

2. המהבר סופר את תכן דבריו גם ביהודית-אשכנזית ומוסיף שב כמה פרטים, גם הוא מורה

דרך ללאמוד שפת יהודית-אשכנזית.

3. נראה שצ"ל: ער שהופיע, או: כאשר הופיע.

אב לחכמים וראש השתדלנים, הקצין המפורסם, שמו נודע בשערים, כמוהר"ר טוב"י נריו, כשמו כן הוא, טוב ליה וטב לאנשים, ואלי נתן התלמידים הלומדים מקופת ת"ת ובעצמו משניח מאוד בהשגחה פרטית מכל צדי צדדים, ואותו לימוד ע"פ מדר ספרדים אשר ראיתי ומצאתי ע"ת שאהבה נפשי. נלץ כן אל יעלה על לב שאני מתכבד בקלון חברי, כי בודאי שארית ישראל לא יעשו עולה, וכל ישראל בחזקת כשרות ועושים באמונה לפי שכלו, רק ינהג בכבודות ויצא להחמיר על עצמו והילדים אשר סוככים תחת כנפיו, ובדידי הוי עובדא עד שהאיר ה' עיני, ועיקר המלמדות אינו מלאכה אלא חכמה, כדכתיב בנחמ"י ויקראו בספר תורת האלקים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא וכו'.

על כן שמעו נא רבותי לעצתי מה שאני איעצכם, שלא תכבד העבודה לפני המלמד והתלמיד, ולהקל הדבר ללמוד עם התלמיד, ולא לכבדו עשיתי זאת רק לכבוד המקום ב"ה ולכבוד אבות ובנים ומלמד. נלץ כן כיון שהגיע תינוק לחינוך חייב האב או האם להוליכו לבית הספר בדברי רכות, ולפעמים שהילדים ממאנים לילך לבית הספר מפני היראה, והאב או האם יש להם געגועים על הילד מחמת בכיות הלז, אבל יש תבלין טובים לזה: המלמד צריך לילך לבית הילד איזה ימים זה אחר זה ולקרב אצלו בדברים עריבים ובדורות מתוקים, ויגד לילד אם אתה בא לביתי אזי אתן לך דורון טוב מאלה, כי גם יש ילדים הרבה בביתי ושם ישחקו יחדיו כאוות נפשם, ובודאי יתרגע הילד לילך לבית הספר בשמחה, וכשכא הילד לבית המלמד מקרבו בדברי רכות, ולא ידבר שום דבר מהלימוד, והמלמד ימנע מלהכות שום ילד בפני זה הילד, וקישב אותו אצל ילדים המשחקים אתו, וליתן לו מתנה אחת אפים, ולאחר שעברו איזה ימים, ישב התינוק אצל אחד המכיר האותיות באלף-בית, ויתן המלמד לכל אחד אות אחת מדובק על לוח קטן, והמלמד אומר לו: הא לך אות א', ולשני אומר: הא לך אות ב', ואומר להם: כשאקרא לכם לבוא אלי צריכים אתם להכיר שתי האותיות האלה, ואם עדין אינם מכירים צריך לומר להם: איני נותן לכם כלום עד בואכם אלי ומכירין, ובודאי יחנו על לבם להיות יודעים, ובה חעשה להם עד כלות כל א' ב' ונקודות.

וצריך כל העת להראות להם האותיות בתפלה בקומתן ובקטנותם, כמו כן הנקודות עד שיהיו שנורים כפיהם ומשפה ולחוש במראיהן בכל מקום, ושלישים על כלו בשלש אלה: חטף קמץ, חטף פתח, חטף סגול. סגולה זו יעשה, ואחרי כן יעשה ברפוא ורגוש. בימין ושמאל כן יעשה בהרגוש, ורעה אליהב לא הנש. והמלמד לא ימהר להוציא דבור ואמירת הילדים במהירות רק במתון מתון, וקובץ על יד ירבה חכמה בשמחה ובששון, ועיקר הדברים ידובר מפי הנערים אשר המה חברים

1. ר' טוביה זה הוא, כנראה, אחד עם ר' טוביה לעז פורטס ומנהיג בהאג, שבביתו חבר ר' אברהם המבורג בשנת תקכ"ח את התשובה על דבר הרכבת אבעבועות בשם, "עלה לתרופה" (ע"י יודע ספרי לריווינטל מס' 1640 והמאסף לשנת תקס"ה ע"ה—מז), ואם כן נתחבר ה"י, "סערכת אברהם" סביב להדפסתו בשנת תקכ"ט ולא בשנת ת"ח כפי השערת נידמן.

כשהם על לימוד חזורים. וזה על לוח לבם יהיו קשורים ובפיהם שנויים, וזה יהיה וזה יקום קיום הלימוד בצירוף וחיבור האותיות יחד שניהם, כיא בלי פחד ובלי מניעה. סדר לימוד על פי זאת הידיעה תרגיל לחזור על פה בשפה יפה. וטוב מלה במלה זקוקה וצרופה, קריאת כל אות עם הנקודה של ההיטב הדק בעדם ברוב יידקדק, דהיינו תיבת ברוך יאמר הילד: קמץ בית כ, מלאפום ריש רנ, ויך יחד ברוך. וכן בכל תיבה ותיבה יקרא הנקודה עם האות אשר לפניו כתובה, ובסוף יחברם באהבה, ועל פי זאת ההצעה תצא פעולת הידיעה, שידע הילד להבין מעצמו בהרגל התמדת לימוד האריך נכתבת כל תיבה, ובמיעוט זמן ידע ידיו לאמן בכתיבה ישרה על פי לשון הקדש בשפה ברורה, ובכירור נמור ינמור ה' בערו, שביניה קלה יביא הילד להתפלל בתפלה מלה במלה, בלי שניאה וטעות, ויהיה נובע חכמה כמעין הנובעת, ותהיה ירו מנעת להתחיל חומשי תורה, בזאת ההנהגה אשר אני דרך מורה, ורבים ילכו לאורה. ובינתיים ירגילם לידע פירוש מאיזה תיבות לשון הקדש, ובזאת ההנהגה ילמוד עמהם, כמו: לָחֶם, לֶחֶם, הַלֶּחֶם וכו'. ועיקר הדבר שאני מרבה לדייק הפעולה בחוץ ולהראות בפנים מאיזה תיבה שהפעולה יוצאת, ובהתחלת לימוד החומש יהיה נחת לשניהם כאחת בלימוד: בראשית - לראשון, ברא - לשני, אלקים - לשלישי, וגומר ינמור הפסוק עד דפסיקא להו מלתא, והם יחד יענו ויאמרו מה שלמד כל אחד ואחד. וזה יחזור חלילה, וללמד מלה במלה, הנדול ימלך בקטן כמו הקטן בהנדול, וקנאת סופרים ותלמידיהם תרבה חכמה ולא תחדל משניהם, ולרבנים ותלמידיהם יהיה לתועלת, הקטן יהיה לאלוף מליף ויליף בחשק נדול ובפנים שוחקות בלי ביטול ובידוי זמן אפילו רגע. והמלמד מוסיף והולך הלכות תלמוד תורה, והשכל מגבר לכל בני חבורה, מבלי שיצטרך להכות פצע וחבורה, מתוך ועם ועברה. בסדר הזה ילמוד הפסוקים והפרשיות עד גמירא.

זאת ועוד אחרת קחני כתנא דמסייא היא לשון אשכנז ללימוד עמהם, כאשר אבאר לכם בטוב טעם ודעת כאשר עיניכם תחזינה משרים, והיא נוכחת במיעוט זמן, ותועלת נדול בלימוד חומש שיכול המלמד להראות בפנים פירוש המלות ואז בנקל יכולין לחזור הסדרה. ואחר כך ילמוד עמהם תוכן הפסוק והבנתו על הסדר. ולא חיבור, אלא ילמוד רש"י לפי תואר התלמיד והזמן והענין. אבל אודיע לכם שקודם התחלת לימוד רש"י צריך לידע בחוץ¹ איך כותבין תיבת לשון הקדש או לשון אשכנז, ופעולה כמבואר להבא בלימוד נמרא בפלפול ובסברא בשפה ברורה.

ולחסיר המכשלה מעבירה גוררת עבירה להיות מחלוקת עם אשתו, ומתוך קטטות ומריבות מרבה קללות וארורים, והתלמידים, הן קטני קטנים הן גדולים ונערים, שומעים אלו הדברים, ולומדים אלו דברים מכובדים עד שהרגל נעשה טבע מושרש בלב רנו קטן, מגדיל המדורה ואש בוערה המבער מן הבית שפע ברכה והצלחה עושה תמורה צער, יגון ואנחה. ולאברהים כהושלך לכבשן אש ערוכה, השם ישמרנו מכל סרץ ומקול צווחה.

וכבר צווחו קמאי דקמאי על עושי מלאכת ה' רמיה ופועלי עון, כהני רמאי דמרימים קול ענות וקול דברים, פירוש המלות בלי עיקר ושמוש פעולה, ופעולתם שקר, בלי חקר ודרישה, לומד כל הפרשה, ואין מפריש ומבדיל בין קדש לכל דבר חדש, וקורא מקרא בלי הבנה והרנשה, כבן יפעול הפיעל אמת ודובר צדק היטב לדקדק בלימוד ספר השימושים ופעולות התיבות הקדושים על אופן לימוד אליף ביה, מעט מעט, והמועט יחזיק את המרובה, הן בפעולות יסוד התיבות הן ביסוד ועיקר השרשים ללמד דעת הביאורים ופירושם, והגדלים נעשים תישים והקטנים יחנללו לתורה ובדעת ימלאו חדרים עדרי עדרים צאן קדשים, וקדושת לימוד התורה שיצליח וישכיל הנער מנעוריו ויהי' ה' בעוזריו.

ירנילהו המלמד, גם לרבות אבותיו, שיברך לאל מקומו עד שכבן, על כל הטוב אשר ה' הטיבו בכרכת הנהנין ועל כל ברכה ותפלה יהיו אמן עונין, ולקרות שמע בקבלת עול מלכות שמים בכל יום תמיד פעמים, ויוסיף ללמדו עשרת הדברים ושלוש עשרה עיקרים מעט מעט ולאט לאט כפי שכל הנער, ובלי רבוי צער, כאשר הוזכר למעלה, וקדושה וטהרה ומורא על ראשו יעלה. וזה יהי' רפואה מעולה לעבוד ה' אל נורא עלילה ביראה ואהבה גדולה.

והתחלת לימוד מקרא יהי' מספר ויקרא, ספר תורת כהנים, המעביר מומאה ומביא טהרה על הבנים, ויוהר המלמד והאבות לדבר בפני בניהם דברי קנשורין על המלמד, ומכל שכן דברי ניבול ודברי תועבות ושירי ענבות או שבועות וקללות, ואשרי ירא ה' ההולך בדרכיו יהיו בניו ורע ברך, גם הבנות יהיו צנועות וכשירות, והנה ראיתי הפועל יוצא מלימוד המקרא, שבזמן קצר יכול ללמד כל שבוע הסדרה בהבנת התוכן וגם איזה פסוקים משניות וגמרא והפירוש בפנים, ותפסת מועט הפסת, לימוד רק מקשן ותירוש במקומות שיכולין להבין תוכן הענין, ולא ישבו בטלין, אלא חוזרים ושונים מה שלמדו כבר מזה אל זה, מחזה שדי יחזה ולמדו זה. ודבר שניהם יהיה בלב כל א' וא' טמונה וננוה.

ומתנה ננוה יש לי שאני נותן למלמדים חכמים וסופרים, שיהיו מאוד נזהרים מלהכות על ראש או בפנים או בכעס, כי כעס בחיק כסיל יפרס אולת, כי הוא קרוב להפסד ורחוק מתועלת. ותועלת גדול הוא לומר כפה מלא כמה פעמים כל הימים, שלא יירא ולא יבוש שום אחד מהתלמידים לשאול ממנו מה שאינו מבין ואם שכח ישאל עוד לרבו ולחבר, הן בלימוד א' ב', מחזור, תפלה, מקרא, משנה או נמרא כפלפול וכסברא. יסביר פנים לכל אחד כל הימים אשר המה ברשותו נתונים, ויתן להם סימנים בכל ענינים אשר בקל מבינים, וטוב לאבות ולבנים אשר בזה עולם קונים.

וברכה לראש משביר ומסביר וליחידים גמילת חסדים וצדקה בכל עת לעניים מרודים, אשר מנכסיהם המה יורדים ועולים, בבית הקצין הגביר ראש ליהודים, מנהיג סרנס ושחרלן הגדול פרנס דקיק האנ, איש נכבד בנכבדים, היה נכבד בשמו התורני המופלג והקצין המושלם הכולל מהוריר טובי נרצו יאיר כלפידים, אשר זה כמה שנים

בחר בי ומינה אותי להיות מלמד לתלמידים אהובים וידידים, ונטלתי שכרי משלם מקופה דתלמוד תורה, והתורני היה הנל אשר למצוה זו היה נניד ומצוה להמלמדים והשנחתו על צדי צדדים. ומצאתי את שאהבה נפשי סדר הלימוד מה'ה ספרדים יעיא, ורצוני להביא לדפוס המזבח זה הספר, מערכת אברהם אשר ערכתי עת ישח'ק¹ וישמח לבי וינל כבודי בכבוד התורה ולומדיה לשמה כבואי שמח לעולם הנשמה, ושמה נשמתי תאיר באור החיים נצחיים. ולחיים טובים וברוכים ערוכים בכל הטוב יוכה המרום היה מוהריר טובי הנזכר למעלה, עם כל המסתופפים בצלו צל הקדש לשם ולתהלה, עה תבנה ותכונן ציון על תלה, ויצא לאורה מאפילה, ומשעבוד לגאולה ומצער לגילה, אמן סלה.

ק. קטע מספר, אור לעת בקרי (אמשטרדם תקי"ט) לרי נפת לי הירץ ביר יהודה ליב מהלברשטט. בספר קטן זה הוא בא להתנצל על האשמות שהטילו עליו שונאיו, שבהקדמתו לתרגום ספר אחד, בשם, אור לעת ערבי, שתרגם מעברית להולנדית, נמצאו דברים שאינם מתאימים לרוח דת ישראל, וכן בקר שם בקרת הריפה ביותר את סדר הלימוד המקובל, והוא כותב:

ואם ישאל אויבי ויאמר: הוא כתב נגד סדר הלימוד שלנו, כן הוא! עדין אני האיש שיוכל להראות בראיה ברורה כי לא טוב הדבר בסדר הזה. וכבר צוהו על זה גדולי ישראל, וחכמי הספרדים השכילו לעשות בסדרם והצליחו ועשו פרי... אבל אני לך את הרשום בכתב אמת, שכל חפצי בסדר לימוד הנקשר בהצלחה אנושית, הנחלית בעיון ובמעשה, ראשון במקרא משנה ונמרא, חוש המשלש אשר לא ינתק מהרה, כפי קוצר השנתי אבל על פי דקדוק הלשון ולהבין צחות מליצת המקרא ומשלי הנבואה וכל השייך לחכמת הלשון... וגם אוהב אני את הפלוסופיה האלהית והידועות השייכים לה...

ואם יפתחו עיניהם [אלה] אשר עלי צועקים ימצאו שעקר מה שכתבתי הוא נגד הפשטים והחלוקים, ולא לכר אני קטן שבקטנים, גם כמה גדולים חכמים ונבונים, כאשר כתב רבינו ישעיה נאון הגאונים² גם המהבר, צמח דוד...³ ראה ובחון מה שכתב

1. הריט גריומן משער ספר זה נתחבר בשנת ישח'ק (=תי"ח), אבל דבר זה עודנו דורש ברור. 2. הוא בעל השליה, עי' לעיל.

3. וזה לשון בעל "צמח דוד": רבי יעקב פאלק הוא הרב הגדול אשר שמעו יצא מסוף העולם ועד סופו כבר היה ראש הישיבה ואב ב'ד... מה ק'ק פראג, ונחבקש בישיבה של מעלה גם הוא סבוב לשנת ר'. ואמרום שהוא... היה הראשון אשר הסציא ברוב שנות הדורו וחריפתו את המצאת פלפול החלוקים שנוהגים בו ראשי ישיבות בסדירות אלו להחד בהם את התלמידים טובנו עד היום הזה, אף שאין דרכם מקובלת אצל כל החכמים וישרי לב. ורבים מראשי הגולה גדולי עולם זקנו ומנפתי דורותינו אין דעתם נוהה היסטור. ר' דוד ננו (שיא-שע"ט) בעל "צמח דוד" היה בן זמנם וכן עירם של סהר"ל ספראנ ובעל "עוללות אפרים".

הנאון מהרשיא עליהם בפרק השוכר את הפועלים, על המאמר ר' זירא כי סליק לארעא דישראל יתיב מאה תעניתא דלשחכת נמרא בבלאה מיניה. וז"ל: דאפשר שהיו מסלפלים דוגמת חלוקים שבדור הזה, אשר כל מי שיודע לכון על צד היותר בפלפול של הכל הרי זה משובת...¹ וגם הנאון בעל, נזר הקדשי² כתב עליהם דברים צודקים מחדש. והוא מאריך בהעתקת דברי בעל, נזר הקדשי היפים מאד.

קא. הקדמת הס'. מלים לאלוהי מר' יהודה ליב ב"ר יואל מינדרן, ברלין תק"ך ונבאה עליו הסכמת ר' דוד פרנקל, בעל קרבן עדה, אבדיק ברלין. הקדמה זו מראה לנו שתרנומו של מנדלסון היה דבר בעתו והלבבות באשכנו הונשרו לתרגום זה, במלון עבריאשכנו זה נעשה הנסיון הראשון להנהיג בין היהודים את השמוש באשכנוית צחה וספרותית.

שמעתי את תלונות רבים מבני עמנו המלינים על מלמדי המקרא כי מכשילים המה ילדי בני ישראל מרם ידעו מאוס ברע ובחור בטוב, וברצותם לבאר תורת משה וספרי הנביאים בלשון אשכנו, ולא ידעו ולא יבינו דרכי להיק וצחות מליצותיה ונודל פארה על לשון העמים אשר אליה המה מעתיקים אמרת אלוה וחזון נביאיו, וישענו על משענת קנה בעל, מלמד שיח' ובאר משה² ושאר המתרגמים, ומי לא ידע כי אלו המחברים תעו מני דרך במקומית הרבה מהכתוב, גם שחתו את דברי תורתנו הנעימים בלשון עלנים הרחוקה גם משפת העמים אשר אנו מדברים, אחרי אשר גלינו מארצנו, וכשל עזר ונפל עזר. כי אם יאמרו כדברים האלה אשר אין להם שחר אל תינוקות של בית רבן, יצפצפו ויהנו גם הם לשמע און ולכם כל עמם, עד כי יגרל הנער ויתבונן מאליו, או אם שול יסור, ולא יסור מכשול, יזקין באולתו, אבר סברו ותחלתו.

והנה מפרשי התורה המאורות הגדולים רשיי, וראביע ורדיק האירו והצהירו את דברי הכתוב, והוסיף עליהם הרדיק וקבץ את כל שרשי התיבות על סדר האלפ"א ביתא ובכל שורש ושורש הזכיר גם כן הענפים המסתעפים ממנו³... לכן קמתי אני הצעיר בינותי בס' הרדיק ושאר מפרשי המקרא לפי פשוטו, ובספר נדל הכמות ויקר הערך הנקרא קונקורדנץ⁴, ולקטתי מהם את הדברים המועילים להבנת המקרא לפי פשוטו,

1. לר' יחיאל מיכל סגלוגא, והוא פירוש ארוך מאד על בראשית רבה ונדפס ביעסניץ תע"ס.
2. עיין עליהם לעיל ע"ס ו' וע"ס קפ"ג. והנה בו בוסן שאין דעת המחבר נוחה סתרגומי בעל באר משה וחבריו מציע בן זמנו בעל, מערכת אברהם שכשיגיע הילד למדרגה של לסוד פרשה חומש בשבוע, ווא גלייך אן צו ווייזן אין, באר משה אודר אין, מלמד שיח' דען דייטש פון די ווערער זו ווייב אלו שפייט מיט הין קן זיך התלמיד קצת אלליין העלפן.
3. כונתו לספר השרשים של הרדיק.
4. הוא ספר, יאיר נתיבי לר' מרדכי נתן. נדפס ראשונה בויניציה רפ"ב.

על סדר האלפא ביתא, עם הביאור בליא בתכלית הקיצור כפי אשר חשיג לשון העמים הנקלה לבאר את צחות המליצה הקדושה, ולפעמים ישלח שורש אחד את יניקותיו אל מקומות רבים מתחלפי המוכן אזכיר ביאור כל אחד הסעיפים בתוך מערכת השורש אשר ממנו תרבינה... ומעתה אם ידעו מלמדי תינוקות שרשי התיבות אשר יסבלו הבנתם יחפשו בחיבור הזה, ועפעפיהם יישירו באורי השרשים וצאצאיהם בלהיק ובליא והשמות המושאלים מהם עד חלוקה כונתם ומושם¹...

קב. קטעים מן הספר, תורת קטן (אמשטרדם תקכ"ה) לר' גדליה טייקווס, והוא כולל שני ספרים: (א) ספר, אלה המצוות... והן תרי"ג מצוות שילמדו הנערים בקטנותם לדעת בעל פה, ויהא להם למפתח גדול ללמוד תושבע"פ... (ב) ס', הן הלשון... יבאר בו היטב דקדוק להיק בלשון קל ומסודר כאשר המלמד צריך לדבר לתלמידו, ובו ירגילו הנערים וגם הנדולים... ספר זה כולל דקדוק להיק בשפת יהודית-אשכנזית. המחבר היה בעצמו מלמד ולכן יש לדבריו ערך מיוחד.

א. הקדמה לספר, אלה המצוות.

כתיב: אלה המצוות אשר צוה ה' לבני ישראל, בני דייקא להזהיר על גרסא דינקותא, שילמדו המצוות בקטנותם שיהיו המצוות חקיקות בלבם כל ימיהם, ובודאי לא על המצוות לבד הזהירה התורה, אלא על כל תורת משה שבכתב שידעו כל העינים שבתורה, ובתוך זמן זה שילמדו תורה שבכתב ילמדו דקדוק וטבע לשון הקודש. וילמדו המצוות בעל פה לדעת אותן במספרן, וזה יהיה להם יסוד חזק ומפתח גדול להשיג התורה שבע"פ, כמו שכתוב בספר שליה. והנה כל ישראל קדושים, כל אחד מישראל באהבת השי' רוצה לנרץ בניו לתורה. ויש עשירים שסוברים לקנות התורה בממונם, והמה סוברים רק אם בניהם לומדים גמרא ומצפצפים בפיהם; והקשה תוספות, והקשה מהרשיא ומהר"ם שיף-המה במעלה העליונה, ואינם יורעים לא ממקרא ולא ממשנה ולא מכל התורה כלום. ומתוך כך נתרבו בעויה עמי הארצות בעולם, הרבה בני אדם יודעים בעצמם שכלו ימי נערוֹתם בלמוד גמרא ומה עלתה בידם, וכבר צווח מר הגאון מהר"ל מפראג בספרו ושאר גדולי חכמי ישראל בספריהם וקורין תגר על סדר למוד הנערים שאינו כהוגן²...

1. דוגמאות סתגנוסו: זרע גד-קליאנדר. כפי תהרא-האלו שליפץ. הרפים-די בילדיר. כמתעתע-אלש איין בפריגר. טיפון עלי אירח-איין אסיר. וערלתם ערלתו את פרוי-סר שניידן זיין סר שמאפונג. ערל שפתים-איין שפסלנדר. ותשב כפתח עינים-אן דער פרייא שטראן. עילה-בראנד אופיר. יורש עצר-ביפעלש האבר. כסלונה במקשה-אלש איין נאכט הוט.

2. פה מביא המחבר תמצית דברי מהר"ל מפראג והשל"ה, עי' לעיל עמ' ס"ט ועמ' ס"ח.

ואתם אחי בני ישראל הרוצים לנדר בנייהם לתורה הנה כתבתי לכם הסדר הנכון ממה שלקטתי מעוט הדברים מדברי גדולי חכמי ישראל... אם יהא בר הבנה וילמד בדרך זה בודאי יצליח יותר ויותר ויגדיל תורה ויאדיר, ואם לא יהא כל כך בר הבנה פשיטא ופשיטא שסדר למוד זה יותר טוב לו, אם לא יהא חריף יהא למדן... וראיתי בזה שספר, אלה המצוות שחבר הרב החכם הכולל מהרי"ם חניו נריו כפי שסדרן הרמכים ויל הוא היותר טוב ללמוד הנערים, רק שהוא הרבה דברים שאין בהם תועלת וצורך לקטנים וקצתים, ובהרבה מצוות, רובם ככלם, הוספתי רק באיזה מלות שיש בהם הרבה ידיעות התורה לקטנים. ויותר טוב להם שילמדו בדקדוק נמור תורה שבכתב כפשוטה כדי שיבינו היטב טבע להיק וילמדו בזה ספר המצוות ובוה ירגילו בכתב רש"י, וידעו מעצמן לעין ברש"י רובא דרובא, כי כמו שאין תועלת לנער בלמוד הנמרא אם לא יגיע לעיון מעצמו, כך אין לו תועלת בפרשה רש"י שלומד בכל שבוע עד שידע מעצמו לעיין ברש"י...

ב. הקדמה לספר, חן הלשון.

השכל מחייב והסברה נותנת שילמוד כל אחד לדעת דקדוק וטבע לשון הקודש שהתורה נלמדת בה... לכן כדי לזכות לכל בני ישראל כללתי בזה הספר הקטן מה שיש בו כדי הספוק, כי באמת אף שזה הלמוד צורך גדול אפילו לכל בעלי תורה אעפ"כ אינו נכון לאבד זמן בשביל למוד זה לבקש כל הסיבות לכל דרכי הניקוד... כל החילופים והשנויים הנמצאים במקרא... שנות מתושלת לא יספיקו לכל זה ועדין יהיה מבחוק, לכן מעומה יפה ורובה קשה, והמדקדק החכם יסתפק מה שצריך בהכרח לדעת טבע הלשון. וירגיל עצמו לקרות המיד במקרא, ואעפ"כ שאינו קורא במקרא אלא כמו שאומרים תהלים לבסוף ידע כל הדקדוק הנוהג ברוב... לפי שבאמת אין לנו דקדוק אלא מה שנמצא במקרא קדש תנ"ך, רק שיקרא המיד בכוונה לדעת שרש, בנין וזמן וישגיח על מפסיקי טעמים, ואז יהא למוד הדקדוק כמו חרישה וקריאת המקרא יהא כוריעה... ובפרט מלמדי תיגוקות ירגילו הנערים במפסיקי טעמים, ושירמו בין עבר לעתיד ובינוני ומקור וצווי ואח"כ מעט בבנינים וגזרות, הכל כמו שכתבתי בזה הספר ממש, כמו שהמלמד צריך לדבר עם התלמיד, כל זאת ירגילם בנערותם למען יזכרו בזקנותם.

ג. בסוף הספר כתב המחבר קצת דברים בשפת יהודית-אשכנזית ואני נותן את העתקתן.

בשנת תקי"ח הבאתי לבית הדפוס את החומש בשם, כאר התורה בכונה זו... שהילד שינמור את תורת משה בסדרה יהא בקי ברוב הלקי דקדוק להיק... והיתה מחשבתי להציג בסוף החומש את כל הכללים היותר נחוצים להבנת טבע להיק ודקדוקה. אך מפני שהדפסת חומש זה יצאה לפועל ע"י אחרים נשארה מחשבתי מעל...

ובדיות פרנסתי מן המלמדות ודברי גדולי חכמי ישראל חביבים עלי הלכתי בדרכיהם ולמדתי עם הילדים אחר תורה ומצות משניות, ומצאתי סדר זה לטוב מאד. כשיצא ממני תלמיד אחד ללמוד הנמרא אז במשך שנה אחת יקרא דף

נמרא במהירות גדולה – אם רק לא היתה הסוגיא חמורה ביותר – כי דרכי
בלמוד המשנה היה תמיד ללמוד עם תלמידי את פירוש הר"ע ברטנורה בפנים ולהסבירו
להם יפה בעל פה למען יבינהו. עוד היינו חוזרים בכל יום על ח"י פ"ק, עבריי,
משנה בקריאה מהירה, בכדי שיתקיים בידם חוק הלמוד (2) והננו (של למוד
המשנה והתלמוד) ועל ידי זה הם נעשים בקיאים בששה סדרי משנה ממש
בעל פה, ועל ידי הרגילות הגדולה בקריאת פירוש הברטנורה הוא נעשה רגיל כל
כך בלשון חכמים כאלו היתה שפת אמו. וכשהוא בא אחר כך אל למוד הנמרא, רש"י
וחוספות וכל המפרשים, והוא כבר בקי ורגיל בכתב רש"י ולשונו, אז אם הנער הוא
בר הבנה יכול הוא להעשות, חריף, במשך שנה או שנתים, ואם אינו בר הבנה הרי על
כל פנים הוא למדן ויש לו יסוד גדול בתורה שבכתב ומצותיה ויודע טבע לשון הקודש
ודקדוקה...

ולכן כחבתי את חתימת הספר ביהודית-אשכנזית למען לא ידרשו האבות והאמות
מאת המלמד שימהר בלמודו וילמד הרבה, כי הלמוד עם ילד הוא עבודה קשה מאד
הדורשת סבלנות רבה וארך רוח. ואם רוצים ללמוד באופן יסודי צריך לבאר לו בכל
מלה: זוהי הפעולה (שרש, הפעל"י), וזאת היא, הפעולה, ואם גם אומרים לו: אם לפני
המלה כתובה תיו ואחריה מלאפוס יש לקרא: תשמעו, הנה תבין אחרי זה כתוב שוב:
תזכרו, תאמרו, תאכלו – צריך לבאר לו את זה שנית בכל פעם, וכן בכל הפעלים.
לכן לא ידרש בעל הבית מן המלמד שילמד את בנו הרבה, רק ילמדו מעט ובלבד
שידייק... הכלל הוא: ללמוד בכל הלמודים מעט אבל לדיק יפה, ואז אין ספק שהילד
יצרף את כל למודיו אחד לאחד לחשבון גדול ויהיה לאוצר בלום ולמעין המתגבר.
אבל כשבעלי הבתים דוחקים את המלמד ללמוד הרבה מה יעשה עני זה... בעלי
הבתים חפצים בכך – זוהי התנצלותו, אך באמת הן כל מלמד יודע יותר מבעה"ב את
אשר לפניו. על כן יאמר כל בעל בית כשהוא מוסר בנו למלמד: אני יוצא ידי חובתי
לאלהים ומוסר לך את בני, ואף אתה צא ידי חובתך לפני ולמד אתו את הטוב
והמועיל ביותר לפי הבנתו. וכל מלמד הרי הוא ממצידיקי הרבים, וחובה עליו להשגיח
על תלמידיו כמו על בניו, ויהא חמיד מוראו על פניהם, אך בכל זאת העקר הוא
שישדלם בדברים טובים שיחזרו על למודם בשקידה, וביחוד הוא צריך לנטוע בלבם
יראת ה' ומדות טובות, – דעות נכונות ומחשבות טהורות – כי הילדים בנעוריהם נמשכים
אמנם אחרי מעשי נערו, אבל אחר כך כששכלם מתבגר הם נזכרים בכל זאת בדברי
הרבי: כך אמר רבי וכך אמר רבי, והוא נעשה ישר וחסיד וקובע עתים לתורה כל
ימיו. לכן לא יראו ההורים חבה נלויה לילדיהם ויטילו אימתם עליהם, כיאום בעול
המוסר וינהיגום בנימוסים יפים בבתיהם, ואז יוכל גם המלמד לחנכם בדרך הטובה...

קנ. מתוך תקנות החברה, מגדלי היתומים¹ שנתסדה בס' יורדא שנת
תקכ"ג. גם נתחדשו ונתוספו תקנות כשנת, המגדלי יתומים² (חקעיה)
ע"פ חיי אנשים ובתוכם שני דייני הקהל. התקנות כתובות בשפה
בלולה, עברית ויהודית, ואני מביאן פה בהעתקה לעברית.

סעיף י"ח. יתקבלו יתומים מבני חמש עד בני י"ג שנים, אבל רק יתומים, הראויים
לנמרא ולפחות, ראויים למקראי.

סעיף כ"ב: החברה מפרנסת את היתום עד מלאות לו י"ג שנה. אולם אם איזה
יתום, בהגיעו ליי"ג שנים, יקרא עמוד נמרא במעמד הנבאים והבוחנים אוי יחליטו ע"פ
רוב דעות אם להחזיקו עוד שתי שנים או לא.

סעיף כ"ג: אם יתום יסע ללמוד בישיבה במקום אחר יתן לו הנבאי ג' זהובים
צרה לדרך.

סעיף כ"ז: המלמד מחויב ללמד את היתום הדרשה (לכר מצוה) כחנם.
סעיף ל"ב: מלמד הנמרא לא יקבל לחדרו יותר מ"ב תלמידים, ואם בין יתומי החברה
לא יהיו י"ב נערים לומדי נמרא הרשות להמלמד למלאות את המספר הנ"ל, ברשיון נבאי
החברה, בתלמידים אחרים, והנבאים ישגיחו שהנערים האחרים יהיו ראויים להחדר הזה...
סעיף ל"ד: המלמד צריך ללמוד עם היתומים כל היום, ובזמן החורף גם תחלת
הלילה, והוא מחויב להשתרל בכל כחו ליתן להם לקרוא ולהבין שעורם¹. גם כל יום
ילמוד עמהם פרק בתנ"ך ועם הנדולים פרק משניות, וסדר אותו שבוע עם החבור, וגם
פירוש רש"י בפנים, לכל אחד ואחד כפי השנתי.

סעיף ל"ז: הנבאים יחזיקו בוחן אחד (פעהרערער) שיבחנו את היתומים בלמודם.
כדי להשגיח ע"ז כהונן יבואו גם הנבאים בכל ערב שבת קודש אל הבחינה לראות עד
כמה התקדמו התלמידים בלמודם, ובסוף הזמן, בחדשי אלול ואדר, יבואו הנבאים עם
קצת בעלי בתים מהחברה אל הבחינה שיבחנו את התלמידים במסכת שלמדו.

סעיף ל"ח: יקחו הנבאים סופר שיילמד את היתומים לכתוב, ולפי
ראות עיניהם יקבעו לו השעה שיכתוב עמהם באופן שלא יבטל אותם מלמודם,
והיתומים צריכים בכל ערב שבת להראות להנבאים ונבחרי החברה מה שכתבו באותו
שבוע, למען יוכלו הנבאים להשגיח אם הסופר ממלא את המוטל עליו או לא.

קד. מהקרמת הס', מגל האומרי לרי יעקב ב"ר משה כ"ץ מיאנוב.
גרסם בהומבורג תק"ז.

כעת בעויה ברוב ערי ישראל ובכפרים ובעירות גדולות וקטנות רובם ככולם
מתקשטים ומתאמצים... בחכמת זרים, גורעין ומוסיפים² ללמוד עם בניהם בעודם קטנים
למען לא ימוט אף כ"י זקין... בודאי על דא התורה מקוננת ומברזת: על מה עזבו את ברית.

1. לשון המקור: ומחויב אללען פליים אנצווענדען לייאנן צו געבען.

2. גורעים מלמוד התורה ומוסיפים על לסוד החכמות הזרות.

קה. לקוטים מספר, יערות דבשי' להנאון המפורסם ר' יונתן
אויב שיין מפראג. ר' יונתן היה דרשן כפראג ואב"ד בקהלות
מיין ואהיו (=אלטונא, האמבורג, וונדובעק) ונפטר בשנת תקכ"ד.
בכל מקומות שבתו החזיק ישיבה גדולה שנהרו אליה תלמידים
רבים מכל קצוי ארץ. מספר תלמידיו עלה לרבעות ומהם יצאו
רוב גדולי הדור ורבני הקהלות החשובות.

א. אם יבקש מה' בנים לא יעלה כלבו לחטא בהם, דרך משל, לנרדל בנים
חיו לתרבות רעה להיותם מספיקים בילדי נכרים, ולנרדלם בכל דרכי נויים בעויה
וללהבדילם מתורת ה' ומבית תורת יהודים. עודנו בכפו תורת ה' כאשר כמעט יגדיל
יבליעו ללמדו לשון צרפת וכתיבה וחשבון ורקוד, כדרך נערים עם
בתולות, ונתמעטה עונת התורה, ממש לא שעה ביום...¹

ב. סבת מיעוט התורה היא שפלות התורה, כי בעויה מבנים מאד ללומדי
התורה... מי יש בכם מבקש להשיא בתו לבחור מופלא בתורה? כולי האי ואולי האי,
אם יש לו ממון ושאר תוארים אשר לא יאמרו כי היותו בעל תורה הוא חסרון ומענה
לא יוכל לתקן, אבל שיאמרו: ראה זה עשיר בדעת ועני בממון אתן לו בתי לאשה!
דבר זה לא יראה ולא ימצא, ואין תקוה לבחור (ישיבה) להנשא לאשה, כי כאשר
נושא אשה אין לו במה להתפרנס. כי בעויה אין קהלה שיש לה בית המדרש שיתפרנסו
מקיפת הקהלה לומדי תורה... ואלי ישעו בדרכי שקר כי בעויה נתמעטה קופת הקהלה—
כי אילו יצמצמו בהוצאות שאינם צריכים, מה שעושים בריבוי נרות שלא לצורך
ובשכועות בבית הכנסת וכדומה, ורוב תכשיטין לסית כפרכת ומעילים יותר מדי, יכלים
להספיק כמה לומדי תורה.²

ג. ועקר להחזיק התורה בלמוד תורה לשמה בעדרים עדרים, או לנו שאברה
קיבוץ ישיבה בעולם, ומעט קהלות בישראל שמחזיקים ישיבה, ונס באלה הלמוד שלא
לשמה בפלפול של הבלי.³

ד. לכן ראוי לכל איש שנענה יראת ה' כלבבו להקים דגל התורה... בעויה
העולם שמם בלי ישיבה, עיני עוללה לנפשי מבני עירי וארץ מולדתי, ארץ פולין,
אשר באים הנה במרחק שתי מאות פרסאות, נעלם בלתי ורגלם בצקה, ללמוד תורה,
ויילכו בלא כח מרחק רב כאילים לא מצאו מרעה, או איך נהפכו שנים הקדמוניות
אשר היו נאמר עליהם משם תצא תורה אשר היו מחזיקים ישיבות רבות, וכאי חולקכם
בני קהלתי המחזיקים ישיבה...⁴

1. יערות דבשי' בדרוש שדרש בק"ק מיין שנת תק"נ.

2. שם בדרוש משנת תק"ה, ד' לסכרנ תרי"ט, ד' נ"ח ב'. ועל נושא זה הוא מדבר גם בד' ל"ב ב'; ס"ב ב'; ס"ג א'; ח"ב נ' ב'. גם הנאון ר' יחזקאל לאנדא קיבל על זה (בדרושי הצל"ח ד' ס"ו ע"א): "ביתר הסדינות היו משיאין בתם לתי"ח וכאן (כפראג וסדינת בוהימיה) אם תשכ בתו עד שתלבין לא ישיאה לבחור בעל תורה".

3. שם ח"ב, דף כ"ג א'. 4. בדרוש שדרש ב' מיין תק"ס, שם ס"ט ב'.

ה. בכל החכמות תמצא בדור אחרון יותר ברור ועמקות מדורות ראשונים חוץ מתורתנו אשר בעויה לא הגענו לצפרנס של ראשונים, והוא כי שפעת ממרום פסק ונתמעט יום ביומו... והיו שנאמר במדרש איכה: אם תאמר אין חכמה בנויים אל תאמין ואם תאמר אין תורה בנויים תאמין. והכונה על ישראל שהם מפוזרים בין נויים... באמת הם חכמים וחריפים בחקירה ובפלפול התורה, וכמו שכתב מהרש"ל: מעולם לא שמענו בדור אחרון מי שיעלה קושיא בלי תירוץ בדרו כי ידיהם רב להם בפלפול... לרב פלפול אין לנו ממש בכל התורה דין אחד ברור שאין בו ספק ושאלה... ולכך אם תאמר יש תורה, והיינו אמיתות בלי ספק ופקפוק כלל בחורה – אל תאמין... טבע החקירה מחייב כי יחרכה הדעת יום ביומו למרכה החקירה וננס על נבי ענק ישמעו סברת ראשונים ויוסיפו לקח, אבל בעויה שפעת רוח ממרום נתמעט לדעת תורת אמת ודין ברור... לכן העיקר להקים תורה בישראל בהרבצת תורה ובפרט עם בחורים... עשיר ורש יפנשו לקמץ מלחמם ולתת לבחור הלומד תורה, ובושני מכל המתפרים במצוה זו, כאשר הוא בעויה ברוב קהלות אירופה, שאין מחזיקים ללמד תורה ברבים הם וחכמיהם איך יקראו קיש פעמים בכל יום ושננתם לבניך¹...

ו. הקביה חדי בפלפולא ובפרט בלמוד התורה לשמה להבין דברי חז"ל, תוספות ופירוש על בורים. ולא בלמוד של הבל, והבל שיש בו חטא, דברים שמטפשים האדם בלמודים, אשר בעויה הם המקלקלים ללמוד התורה לשמה והם דגורמים אשר נחבחה התורה בעיני המיני עם ונתמעטו מורי הוראות על בורין. ברוך השם שלמדנו בעיון כל מסכת בבא מציעא וזכינו ללמוד המסכת בעיון בכל מקומות חמורים במסכת עד אשר דלגנו מענין לענין בשאר מסכות הניגעות במסכת זו, גם בהן שמנו עיונו, כי הרבה שיטות כבבא קמא ובכתובות למדנו²...

ז. מה טוב אם יש תמיד אחר מבני תורה מאוכלי שולחננו, ומז מאד היה נוהג זה בק"ק פראג... כי כל בעל בית, אם עשיר אם דל, היה מחזיק על שלחנו בחור. ואפילו בימי רעבון, כאשר היתה העיר כמצור ובמצוק, כאשר שכנו בקרבה חיל צרפתים כנודע, מכל מקום לא פסקו אלו מעל שולחנם, ועוד זה זמן קיץ שהיו יושבים שם על קרן צבי³ בעויה היו שם יותר ממאה בחורים⁴.

ק. לקושים מספריו של הנאון ר' יעקב עמדין (עב"ץ) בן הנאון ר' צבי אישכנזי בעל "חכם צבי", ר' יעקב עמדין עומד כבר על גבול הצת החדשה, ואנו מוצאים בלקושים אלה שרטוטים חשובים מקלסתר פני דורנו. מענין ביחוד הוא ספירו כיצד למד את הא"ב הלטינית, וכן גם ציורו מהשפעת המלמדים הלטינים והפולנים על קבלת רבנים בקהלות אישכנז.

1. שם נ"ב ב'.

2. שם ח"ב ד' צ"ה ב'.

3. רסו לנודע שהיו יהודי פראג צפויים אלו בסנת הקיד.

4. שם ח"ב צ"ו ב'.

א. לקושים מספרו, לחם שמים, הוא פירוש על מסכת אבות.

- (1) עשה לך רב וקנה לך חבר... לפיכך לא אמר וקנה הלמיד, שלא לחת מכשול לפני עור, שלא יאמר אעשה סחורה עם תלמידים, ואקנה איתם כדי שלבסוף יקנו אותי, בדרך אלה התנרים שמתחלה שוכרים איזה תלמידים בורים כדי שיצא להם שם וינרע שבעם בעולם... נמצא זה מרווח לעצמו ממון הרבה, וקנה לו שם כשם הגדולים אע"פ שלא הניע לרועי בקר...
 - (2) אהב את המלאכה ושנא את הרבנות... אמרין (נדרים מ"ט ב'): מאן קצירי ומריעי רבנן? לפי שהתורה מתשת כח, ובאמת התשות כח שלהם בא מחמת מיעוט עמל הנוף... רוב הזמן שוקרים הם על הספר ינוחו ולא ינועו, ולהתמיד בריאות הנוף צריך התנועות והתעמלות נופני, הלכך בא התנא להזהירם על זאת לשובתם ולהנאתם ולתועלת נפשם כמו בן 1.
 - (3) כל המכבד את התורה נופו מכובד על הבריות... לא יתקרב תיח אצל עם הארץ כדי שיהנה, כי זהו חלול כבוד התורה... כמה נבזים ושפלים הם בעלי תורה המשכימים לפתחי נדיבים, ויהיו מלעינים עליהם ומלעיבים... איך יעמדו אותם אנשים, המספיקים עצמם בפחותי לחם ענושים, להשכים ולהעריב בבית העשיר, ועמו ספר תורת ה' בכנפיו, מביא סחורתו בידו למכרה לבעלי כספים... סוף שאינו עוסק אלא בדברי בטלה למצוא חן בעיני שוכריו, לא זו משם עד שמרבה שיחה עם האשה בעלת הבית ושואלה: איך אכלה ואיך ישנה נמצא זה חוטא ומחמיא תחת אשר היה לו ללמוד להועיל, אמנם יש להתאונן על כמה מהלומדים העניים ישרי לב שאנוסים הם, ולא ידעו דרך אחר להשיג פרנסתם. גם הרבה מבעלי בתים השוכרים לומדים לבוא לביהם ללמוד שיעורין לרבנן - תמימי דרך הם, וכונתם לשמים לזכות בעץ החיים, והסרון ידיעתם היא שנרמה להם להקל בכבוד התורה, שילך המלמד אחר התלמיד, וכי מי מחזר אחר מי, על בעל האכרה לחזור אחר אבדתו (קדושין ב' ב'), ואם המלמד מבקש צרכי ניהו, הלא על התלמיד לבקש צרכי נפשו ונשמתו שהם בבית המלמד, ומדוע יבוש לילך אחריו והוא כבודו ותהלתו...
 - (4) אמר ר' יוסי בן קסמא: פעם אחת הייתי מהלך בדרך ופגע בי אדם אחד ונתן לי שלום והחזירתי לו שלום, אמר לי: רבי מאיזה מקום אתה, אמרתי לו מעיר גדולה של חכמים וסופרים אני, אמר לי: רבי רצונך שהדור עמנו במקומנו וכו'... שמא היה האיש ההוא באחד מקציני הזמן, שהיו במדינה ידועה קובעים מדרש בביתם ומושיבים בו לומדים שיחמירו בלמודם, על מנת לכפר כל תועבותיהם,
1. ובהנהגה זאת כתיב: באמת לא היה בן בדורות הראשונים שהיו רובם בעלי מלאכה. אפילו אותם שלא היו עובדים במלאכה היו ריכזי אהונות והילכי על דרך שיחוו... שהיו לומדים תורה שבעל פה, ובעונותינו שרבו רבו הספרים וצרכים לכתוב וללמוד לעין בכל אחד לבדו, ועל ידי זה הובו בתלואים, וזה גם כן אחת מהרעות הגדולות שגורמים רבון הספרים... גם על פי הטבע הפשוט העין לבדו גורם קלקול העכול באצמו מכא... ואולי בשביל זה מתנועעים הרבה בעת קראם בתורה...

וחושבים שהקדוש ברוך הוא מקבל שוחר למען יצא זה בזה, או לוקחים לומר, שיעורי דוגמת שער שישא כל עונותם כופר נפשם (וכך מכנים אותו בלעג הרבה, ציבע שחורי וכדומה) אוכלים ושותים וחוגגים כל ימיהם, משביעים יצרם וממלאים תאוותיהם, ואומרים שלום עליך נפשי, יש לנו שער מכפר בעדינו, ומה עושה הקביה – מומין להם בני אדם בלתי חנונים, רעים וחטאים מהם וגרועים יותר מאותם שמספיקים להם מזון ומחיה... מראים עצמם חסידים וקדושים ועוברים כל העברות החמורות, חוטאים ומחטיאים ומקדיחים תבשילם ברבים, כמו שהוכיח הנסיון בבית מדרש ידוע לפני שלשים שנה...

ב. מתוך סדור התפלה שהוציא יעביץ לאור, בחלון השביעי, הנקרא חלון המצרי.

הקשט הנכרי והלמוד החיצוני הן המה היו לבני ישראל למסר מעל בה' מנעוריהם, שהמון עם רובו ככולו אין עיניהם כי אם להתדמות לבני נכר... להתערב בנויים וללמוד מעשיהם ומתקנאים בהם להתנהג בקשומי מלבושיהם, הם ובניהם ובנותיהם בדיוק גדול, בכל מודע חדשה מחמירין על עצמם ומדקדקים בהם יותר מהעמים המחדשים אותן, ולעולם תראה אפילו משרחת יהודית לובשת מיד מלבושי מודע חדשה בהתחלחה בטרם תתפשט בין המון עם הארץ... אבל יותר מזה עושין הזכרים המגלחים פאותיהם להדמות לנקבות, וכן מהדרין אחר מלבושי נברים ופאה נכרית על אופן היותר שלם... ונתאוו לטויליהם ולמצחקיהם וטרטאות וקרקסאות וכו' כל אשא שמוחם על שפחה זאת ועוד אחרת כיוצא בה שניאה למקום ואהובה לבריות... היא הפילוסופיא היונית הארורה... ממנה יצאו כל משפחות המינים בארצות לנוייהם והיא שהולידה לאומתנו כל אותן הכחות הרבות והרעות... ונראה לי שגם השמדת בני ישראל מארץ אוקריינא שגרלו והעשירו בה כמו כן, וכפי מעלתן כן היתה מפלתן ועקירתן מכל הארץ ההיא, אף שהיו בה גיב חסידי עולם, מכל מקום נראה לי שפשתה המספחת של הפילוסופיא באותו הדור, כמובן מתוך תשובת מהרש"ל להרמ"א¹... עתה לבו נא ונוכחה אמר ה'... לא די שאין אחד מאלף מבין לשוננו לשון הקודש הטבעי על בוריו, אכן כאשה המנאפת תחת אשה תקח זרים. ככה עושים בני עמנו העשירים, מפורים ממונם לשמר בניהם ובנותיהם לשון צרפת² להרנילם לשחוק וקלות ראש וניבול פה, כידוע לכל, שזה פרי ותולדות אותו הלשון, וכל שכן כשיצטרף לזה למוד המוזיקא, תרי סרסורי עברה...

ג. בתולדות יעביץ שכתב בעצמו בשם, מנחת ספרי (ווארשא תרנ"ו)
אנו מוצאים גיב הרבה פרטים מענינים לתולדות החנוך במחצית הראשונה של המאה הי"ח.

1. ע"י שו"ת הרמ"א סי' ו', אולם יש בכל זאת לפקפק בהתפשטות יתרה של הפילוסופיא במזרח באותו זמן.

2. ע"י ברברי בעל, קב הישרי לעיל עמ' קס"ג וזכרונות נליקל האסיל לעיל עמ' קנ"ו.

הוא מספר, שאכיו הנאון, חכם צבי מהר להכניסו בבית הספר אחר שמלאו לו שלש שנים, באופן שבשנה החמישית למולדו כבר השלים ללמוד מס' ברכה (מסכת ברכות ז), וכל כך שקר על הספר עד שחבריו בני נילו רצו אחריו ולא הניעו לידיעת קריאת התפלה בעת ההיא. אבל אחר כך מנע אביו את עצמו מלהכניס את בנו שנוולו לו לבית המלמד בעודם רבים כל כך, כי אמר שהחליש אותו עיי כך (שם עמ' 56). אחר כך הוא מונה את כל המחלות הרעות שעברו עליו בשנות ילדותו: מלבר המכות אשר הוכה בית מאהביו המלמדים, אשר נמסר בידיהם ללמוד, והיו עיפ רוב אכזרים והכוהו בלי חמלה (שם).

על ניסו ר' לייב הוא כותב שלמד הרבה אצל אביו בעל, חכם צבי, וחזק ממה שלמד עמו תורה, עוד למד עמו דקדוק ודברים אחרים. עם כל זה לא עלתה בידו להיות בעל לשון צה ומליצה טובה בעברית (עמ' 66).

בנו הבכור של יעביץ למד נמרא בהיותו כבן שבע, וזונתי הרבנית שברה לו מלמד בפני עצמו בביתו ומונותיו עלי מלבר שברו, כי חמי הרב עליו השלום אף על פי שהיה מחזיק מלמד בביתו, היתה עינו צרה בנכדו בני שי' מחמת שהיה לו שכל טוב ומהיר יותר מבניו. על כן מצר קנאה לא הניחו ללמוד בחברה אחת עם בניו (עמ' 84; יעביץ לא היה אז בביתו), וכל זמן שהיו לי בנים קטנים הצריכים ללמוד הייתי מחזיק להם רב בביתי על שולחני ולא חסתי על ממוני (שם עמ' 150).

יעביץ לומד שפות לועזיות. ... בימים אשר ישבתי בבית הקצין ר' בער כהן הייתי חושק לידע ולהביר כתב לעז אשכנזי בגופן שלהם, שלא למדני אבי מורי הרב ז"ל, ואפילו כתיבה שלהן לא קבלתי מרב, והוצרכתי ללמוד מעצמי, אבל ספרי נכרים וכתביהן לא ידעתי כל עיקר. הן כל אלה – ידיעת נמוסי כל מדינה, טבע הארצות ויושביהם וכו' – חשקה נפשי לדעת מתוך ספריהם העצמיים ולא מצאתי דרך ואופן להניע אל זה, כי לא הרשיתי לעצמי לשכור לי מלמד קריאת ספר לעז, כי יראתי מבטול גדול, גם נתעב בעיני להוציא ממון על כך, גם הייתי בוש לעשות כן מפני בני אדם. והנה, ידעתי נער אחר מן המשרתים לומד קריאה וכתובה בלשון לעז, לקחתיו בחשאי ובקשתי ממנו שיראה לי צורת האותיות של איב של לעז בדפוס, שהוא התחיל ללמוד אצל מלמד סופר נכרי, ועדיין בדוחק היה יודע תמונות האותיות בלתי נפרדות, מבלי ידיעת קריאתן בתיבות מחוברות והבנה במלותיה, והראה לי הנער רק פעם או פעמים לומר זה א, זה ב, זה ג, זה ד, זה וכו', לא דבר יותר, ובעזרת השם ית' החונן לאדם דעת תפסתי מיד הכרת האותיות בדמיון... ותוך זמן קצר השגתי ידיעה זו לקרא היטב בספר לעז אשכנזי, כאלו היה לי מלמד על זה כמה שנים, אך לא עלה בירי כי אם קריאת ספרי דפוס שלהן וכן הכתיבה לטינית, אבל הבחיבה לועזית הנעשית במשיכא ורהיטא עדיין איני מבירה מחסרון למודה לנמר, ואפילו בכתיבה לטינית של דפוס נשארו איוו צורות ורשמים או שינוי תמונה באותיות

1. כזה אנו רואים, שגם ילד מצוין בבשרוונותיו יעביץ היה מוכה לפעמים בירי המלמדים.

שאין אני יורעם עד היום... עם כל זה מהרתי לקרוא בכל ספרי דפוס שלהם מיד מעצמי, עד שהשנתי בקיאות לקרות אפילו לשון הולנדי וגאזעטין, ולהבין גם הרבה מלשון לאטין וקראתי הרבה מספריהם בכל הידיעות השונות... (שם עמ' 97-96).

מלמדי ליטא ופולין באשכנז. בדברו עיר אופן קבלת הרב ר' יחזקאל קצנלבוין, בעל כנסת יחזקאל, שהיה רב בעיר קידן אשר בליטא, לרב בשלש הקהלות אהיו (אלטונא, המבורג וואנסבעק) הוא כותב, שהרב הניל, שלח ציר מיוחד למדן, או מלמד, ממדינת ליטא וצדור הכסף נחן בירו לפזר אל המלמדים שבניק (=בני קהלות) וביחוד אל המלמדים המצויים כאן מאנשי פולין ומליטא, כי על פיהם יהיה כל ריב וכל נגע בקהלות אשכנז, כי בכל פעם שעוסקים אשכנזים בקבלת רב חדש נמלכים במלמדים שלהם השכיחים אצלם... ויהי בהגיע תור קבלת הרב בניק הלך איש עתי הניל... והשתדל עם המלמדים שיאמרו בשמו דברי חרושי תורה ערכים כפי שיודעים, ופשטים נעימים שבידיהם מנדולי ארץ, ושלמדו עם תלמידיהם בכל הענינים שיאמרו בשבת, פשטי על שולחן אביהם, לומר דברי תורה כמנהגי ישראל באשכנז, והיה המלמד לומד עם נעריו איזה פשט נאה שיודע ושקבל בשם גדולי הדור אשר מלפנים, והוא משנירו בפיהם על שם ר' יחזקאל, וכאשר בא הנער לדבר על שולחני של אביו, להשמיע באזניו חרוש שלמד בשבוע זה, היה מרים בכח קולו בהתלהבות גדולה בלשון הזה: דבר זה אמר רבנו ר' יחזקאל קאצינלבוין רב בקידאן... ואם שאלו את פי המלמדים אם ידעו את האיש הזה, אם שיחו נאה, אם הגון הוא לרבנות דניק-היו משיבים: פשיטא! יתיר בדורו... אלה קצות דרכי מלמדים בתשובות לשואליהם ההולכים לתומכם... (שם עמ' 125-6).

ד. מתוך ספר, מנדל עזי, ברכת גבעון.

א. מתחילין ללמוד עם התינוקות פרשת ויקרא, וילמדנו מקרא כלו, היינו תורה נביאים וכתובים, ויפה כח הספרדים בזה מכה האשכנזים, המהפכים הסדר ורוצים שילמוד הנער כל התורה על רגל אחת ושיעיין הלכה בטרם יכיר להיק על בוריו... וילמדנו רוב חכמת הדקדוק... קודם שיטוריד שכלו בלמוד הנמרא... ויקל עליו אחר כך למוד התלמוד וישנינו במהירות יותר, ומה שהלך מן הזמן בלמוד המקרא ירויח על ידו שלא יכבד עליו אח"כ עיון נפית, וכל דבר חכמת בינה, מה שאין בן המכללים הסדר זה וזה לא עלתה בידם.

ב. ולא אוכל לידע מאין בא המנהג הרע הזה עבשיו במדינות הללו ששולחין בנות קטנות לבית המלמד ואפילו הוא רוק, ויש להשגיח על זה ולמחות בידיהם, אלא

1 בני אשכנז היו מתלוננים על המלמדים הבאים בליטא ופולין, ביחוד גדלו התלונות עליהם בדור ההשכלה ובהם הלכו את כל קלקולי החנוך. אולם הר"ר ברנפלד, בספרו, דור תהפוכות (ת"א עמ' 84-81), מלמד עליהם זכות וטראה גם על הצדדים הטיבים שבהשפעתם. ועי' גם בספרו, דור חכם' עמ' 91.

ישלחו אותן ללמוד אצל אשה בקיאה, או ילמדו אותן בבית אבותיהן ולא בין הילדים שמרנילים אותן לדבר עברה, אפילו אצל אשה לא ישלחוה ללמוד חוץ לביתה, פן יתעללו בה הנערים, גם שלא תהיה יצאנית... שכל כבודה בת מלך פנימה.

ה. לקומים מס', מטפחת ספרים ליענין, מהדורא קמא, אלמוגא תקבית.

א. כתוב בוהר פ' תצא: עניי איהו תמך בסימן ערובין נדה ויבמות. בנה [הוהר] סור על הלצה בעלמא שהיתה מצויה בפי עוסקי התלמוד בישיבה, שלא יכלו לירד לעמקן של שלש מסכתות הללו החמורות מאד (י"ג א').

ב. ...החכמים התלמודיים שהיתה להם ידיעה גם בחיצוניות לא עיינו בהם בקביעות לנמרי... והסתפקו בהם בהכרח, כאשר יהראה מהרמב"ן וז' שהיו לו עשר ידות בכל החכמות, כמפורסם, לא עשה בהם שום חבור מקטן ועד גדול, אכן בלמוד ובהוראה עשה חיל וחבר ספרים אין קץ. אבל הלילה לאיש מישראל לעסוק בחיצוניות דרך קבע... ואצל ההולך לבית מדרשיהם לשקוד על דלתותיהם שעל ידי כך ממילא מחבטלת עונת אילת אהבים, וסוף עזובה לנמרי ושונה בורה... כאשר הוכיח הנסיון ברבים אשר קרבו אל פתח ביתה... מן ההיתר באו אל האיסור, כרובם בן חטאו להקל ראש במצוות... (כ"ח ב').

ג. ...אוהב אחד נאמן בעל כים גם למדן וירא שמים... קצף עלי מאד על שמנעתי מללמוד לשון צרפת... ככתוב ב, הלון מצרי יעיש, חשבתי יקבעם לטוטפות בין עיני, אך הוא מאס בהם וקראם דברי שגעון... באמרו מה חטא יש בלמוד לשון, ולא שם לבו לדברין, כי פשיטא אין קפידא ללמוד לשון גרדא... מי יחן ואדע מלמד הלשונות—אלך אליו במקלי ובהרמלי שלימדני, מי יחן ואמצאהו עטרת אעננו זי, אבל בינתנו הלא נלויה היא... כי לא נתרעמתי רק על הלומדין את הלשון הלו אצל ערלי לב ובשר ומתנכים עצמם בו מתוך ספריהם, המיוסדים על אדני בוז: נבול פה, חשק והאוות היצר... שגם פקחי האומות הרגישו בכך וגם נפשם בחלה בוז... (כ"ט ב').

ד. ...ולענין ההרחקה מלמוד הפילוסופיא משנתנו היא: הקורא בספרים החצוניים (בסנהדרין פ"א) אכן דוקה לעסוק בה בקבע נאסר, אבל לא לבד הותר מכללו בדרך עראי אך חובה היא כדי לידע מה להשיב לאפקורוס... ושמעתי מאמיה (=מאבי מורי הרב) שבימי החכמים הגדולים שהיו בארץ פולין מלפנים, בימים הראשונים אשר היו טובים מאלה, היו ראשי הישיבות מכריחים תלמידיהם הלומדים בישיבותיהם שילמדו ויעיינו עכ"פ גם בספרים עקרים ועקרה, לידע על מה אדני שרשי האמונה הטבעו... ויתר עליהם הכונני וספרי רב סעדיה גאון ובעל חובות הלכות, יש בהם שבר טוב למעיין בהם לעתות ידועים, ולאבר זמן בקריאת סמ"ג וראי לא טוב הרבה אם לא כדי להשיב על הויותיו

1. עיי' לעיל עמ' ס"ה ברברי ר' אברהם הורוויץ בהקדמת פרושו לסמונה פרקים של הרמב"ם.

2. ספר מורה נבוכים; ונראה שיש לקרא: מס'—הוא ספר מאור עינים לר"ע מן האדומים שעליו

שם יענין את כל הפתו וקראו סעור עינים, ע"י שו"ת שאילת יעביץ סי' ל"ג, ומנחם ע"י דסי' ס'—מ"א.

ובדיותיו, אולם ספרי חכמות חצונות של אומות העולם בספריהם לא הותרו לעיין בהם
אלא בשעי דבית הכסא (ל"א ב').

ו. על אביו הנאון בעל, חכם צבי מספר ר' יעקב עמדין בספרו
סגולת ספרי עמ' 46:

גם בעניני למוד התורה שם אל לבו לחקן המצות הכללי שנתקלקל סדר
הלמוד בעונם למוד המקרא לגמרי, באפן שנעשו רבנים דאפילו מקרא לא קראו גם
במשנה לא ידעו... ופוסקים ראשונים לא ראו, וכאשר זכרו השי"ת להשיבו בראש
ורב מדינה בלבוש והגליל מיד עלה בזכרוננו דבר זה לעשות תקין גדול בענין סדר
הלמוד הישר שינתהנו כראוי, כפי דברי המשנה בן חמש למקרא, וכבר קרא אליו כל
המלמדים שבקהל לבוב וסדר להם אופן למודם במקרא תחלה ע"פ הדקדוק, ואם היו
זוכין והיה יושב אצל ועד המדינה ואליפת הגליל ור' ארצות דפולין אוי היה מתקן כל
הנולה גם בענין הלל של סדר הלמוד ביושר.

קו. הרב ר' ידידיה ט"א ה ווי"ל כותב ב,ספר היחוס'
למשפחתו (נדפס ע"י דיר לוונשטיין בספרו, נתנאל ווי"ל עמ'
44-40) על אביו הנאון ר' נתנאל ווי"ל, בעל, קרבן נתנאל על
הרא"ש (מת בשנת תקכ"ט):

היה חוזר כל ימיו מדי יום ביומו עד יום מותו ח"י פרקים משניות. שנית למד
ברבים בישיבה עם תלמידים כל השנים אפילו סדר זרעים וטהרות... וכל אחד מבניו
נפל לגורלו סדר אחד נמרא, וזה היה צריך להיות שגור על שפתיו, גדולים מעשי חייא
(ע"י ב"מ פיה ב'). בגורלי נפל סדר נשים, לאחי המופלא מוהר"ר ליפמאן סדר קדשים,
ולאחי הרבני מוה שמעון הירש סדר מועד, לאחי המנוח מוהר"ר אברהם ז"ל דיין דק"ק
ליסא סדר נזיקין. והיו לו עוד שני בנים ומתו בנעוריהם, והתאבל עליהם הנאמן ז"ל:
וי דאולו מיניה שני סדרים.

ואף גם זאת תחלה למד עם בניו נביאים ראשונים, דניאל, עזרא ונחמיה כדי
שירע הבן מתחלת הבריאה סדר הדורות עד בנין בית שני ואח"כ
התחיל מסכת ברכות ושבת והלכותיו, ואחר זה למד סדרו אשר עלה בגורלו.
בכתב הרבנות שנתנה קהלת אוט"ץ והגליל לר' ידידיה ט"א בשנת תק"ר
נפרטה חיבתו להשגיח, בהשגחות מעולות... למלכדי תינוקות... שלא לעשות מלאכת
ה' ברמיה' (שם עמ' 52).

קו. מתוך ספר זכרונותיו של ר' משה וואסערצוג
(חי בערך תקי"ח-תקע"ח) מסקין הסמוכה לפוזנא. הזכרונות נדפסו
ב'יאהרבוך ד. יוד. לייט. געזי. כרך ה' עמ' 114-87.

...נמעתי לפפדיא (=פראנקפורט דאדער) בחודש חמוון כדי למצא איזה שירות
על המדינה, כי כך היה המנהג במדינה שכיריד פפיר בחודש חמוון בני המדינה
דרשו וחקרו להמצא להם מלמד ושוחט בכל מושבותיהם², וגם המלמדים בקשו להם
שירות בחודש ובמקום הזה... והתחלת השירות הוא ברית חשון (שם עמ' 91-92).

קה. משות, מאיר נחביים לר' מאיר מרגליות ס"י ע"ב. על מצב
ידועת השפה הסלנית בקריאה וכתובה אצל תושבי פולין בכלל
והיהודים בפרט ע"י במאמרו של ה' ע. נ. פרענק ב'התקופה' כרך
י"ג עמ' 205 ועמ' 241. ור"א י. בראוור בספרו Galicien wie es 1772
an Österreich kam? S. 100

שאלה במי שנשבע, שלא ילמד את בנו כתב פוליש בענין דאין התרה לשבועתו
והנה הוציא לו תחבולה ולמד את בנו שמות האותיות שלהם בעל פה, בענין שיהא
הסדר שגור בפיו היטב בלא ללמוד תמונות אותיות, והבן הוא חכם ומבין מדעתו
באותיות שלהם הנדפסים בסדר, ע"י ידיעת סדר שמותיהן, עד שיבין כל הכתב על
בורין, אם זה האב עבר על שבועתו בנידן דידן או לא?
...פשוט בנידן דידן כיון שיש הערמה בדבר... שנחבון ללמדו קריאת שם האותיות
כדי שיוכל אחיב להבין ע"פ תמונות האותיות הכתובים בדפוס בסדר, אף שהבן
עושה זאת מעצמו מכל מקום היינו [למוד] כתב ממש, וכך דרך הלומדים
לתינוקות תמונות האותיות, מרגילים תחלה ג"כ סדר שמותיהם והרגל זה
מסייע ללמוד הכרת תמונות אותיות, וכיון שכונתו לכך הרי עבר ממש על שבועתו...

קט. מתוך ספר, תולדות יעקב יוסף, לר' יעקב יוסף הכהן, פרי צו.

וכן בענין ספריא, שפרש רש"י: מלמדי תינוקות, לא אפשר דרי, כי מתחלה היו
לומדים המלמדים עם התינוקות לשם שמים בחנם... ואח"כ בדורות שאחריהם היו לומדים
בשכר, שבר בטלה... ועל כל פנים היו עוסקים במלאכתן בלי רמיה... ואח"כ התחבמו

1. בין שנות תק"ל-הקל"ה.

2. מנהג זה נהג גם ברוסיה, וזמן הוריד היה פעמים בשנה, אחר הג הפסח והג הסוכות. בני
הכפרים היו באים בימים אלה לעיר המהולל ובוהרים להם מלמד, בעזרת כרסורים ובוהרים, מן
הכתורים שבאי ליריד זה מכל העירות הקרובות. בספרות ההרשה יש תאורים מסורסים מירידים אלה.

כמו שנשמע במעשה שאמר החכם אל מלמד אחר דאיפנר: מאי טעמא איך עוסק במלאכת הלמוד עם התינוקות, אף שאין לך בושא מהבורא ית' מכל מקום איך אין לך בושא מבני אדם שיקפחו פרנסתך. והשיבו: עד שאני אמרית את עצמי עם התינוקות כל השנה יותר טוב אני עושה, שאני מטריח את עצמי עם בעל הבית איוו שבועות להיות נושא חן בעיניו ושוב אני צריך טרחה בתינוקות כלל... תחלה היו מתוורין אחר החכם ואחר המלמדים וההונים, ועכשו ההכם מהור אחר הדור ומבקש מהם שיהיה אצלם לומר להם חכמה ומוסר, וכן מלמדים מבקשים מבעלי בתים תינוקות, וכן הונים מבקשים שיהי' שומע להם.

ק'. הנאון ר' יוסף תאומים, בעל פרי מגדים ומחבר הרבה ספרים אחרים, היה רוב ימיו מלמד תינוקות בלבוב, ורק בסוף ימיו נתמנה לאב"ד בפרנקפורט דאדרה, אך גם אז היה חותם על מכתביו: יוסף מקרי דרדקי מלכוב. בראש ספרו, פרי מגדים ח"ב, שיי' בפעם ראשונה בפפדיא תקמ"ז, הדפיס קצת אנרות ששלחו לו אהדים מן המלמדים, ובהן שאלות בבאור מלות קשות, ותשובותיו עליהן (ביתר הוצאות הספר הזה נשמטו אנרות אלו, או נתקצרו). השאלות והתשובות מראות לנו את מדרגת השכלתם, הנבונה לפי ערך אותו הזמן, של המלמדים האלה ואת יחסם הרציני ללמודם עם הילדים. נוחנים אנו בזה קצת לקושים מן המכתבים האלו, שיש מהם ארוכים מאד.

א. שלום עליך יוסף המלמד העני ממני לוי המלמד העני, שלום כפול לך. אל ידע בעיניך שלא סמכתיך¹ בשם, מורנו ואף לא בחבר... הנה שמעתי שחברת ספריך על אורח חייבי וגוי' שלה נא אלי מהם, כי אני יושב בכפר אין בו ספרים הצריכים למלאכת הקידוש... ובפרט כשאני משכים בלילה, בלילות טבת ושבת הארוכים, ועקרת הבית ציעקת ללהם לפי הטף ושמלת בלי חמלה והלב מלא הרהורים, הן המה יסורים שאינן של אהבה, אז אני פותח הספר ולומד והיא עיר מקלטי להנצל מכל רע, וכשאין אני מבין מהמת בלכול וטרדה אז שאין לי ספרים כראוי נוסף יגון על יגוני... כה דברי לוי המלמד העני.

ב. שלום לך לוי...

הטבת אשר דברה, ואני שולח לך ספרי וחמצא בהם קצת תועלת בעוה, ואין אומן בלא כלים, ובתלמוד תורה נביאים ובתיבים הוא כלל גדול, ואשרי מי שמחזיק לומדי תורה במים ובמזון של תורה, קונה ספרים ומשאלם לאחרים²...

כה דברי המלמד העני יוסף מקרי דרדקי מלכוב.

1. לא הארתיך במכתבי. 2. עי' בתובות נ"א א'.

נ. אגרת שניה מן המלמד לוי ה, שאול כל הימים וחייב בכל אונסא דמתילד, ופטור הוא רק במת מחמת מלאכה, מלאכת הקודש, לאחיו וידידיו יוסף מלמד. באגרת גרולה זו משתדל לוי, בבקאות גרולה ועצומה בתרנומים וספרי המפרשים והמדקקים, לברר מהותם וטיבם של כמה מיני סממנים ופרחים כמו אפרסמון, דוראים, ורד, חבצלת, כרכם, לבונה, מר דרור, נרד, צרי, קנמון, בשם וכו', למען יוכל לבארם לתלמידיו.

ד. שלום להמלמד החשוב החורני מהר"ר עקיבא בנימין נרין, יושב בשבת תחכמוני בעיר באר באוקריינא.

הנה שתיים הנה קריאותיך אלי, ואשיב על הראשונה. שמעתי תלונתך על שלש כתות העומדים לנגדך ומעכבים מלהרפים ספריך בחיך, ולא פרשת מי הם, ואמנם זה פתרונו: הכת האחת אינם בני תורה וכל ימיהם בחנים... ובספר, אבק סופרים¹ בסוף הספר כתב: אשרי מי שמדפיס ספריו בחייו ולא חיו להיות הכתבים מתבערים בע"פ (=בערב פסה) ואשפתות וזבלים, ונשים משלו בהם להבהב תרנולים ועכברים ניצי בהם, יעיין שם. והכת הזאת מן המעוט המה וכל ישראל בחוקת כשרות ומחזיקין ידי לומרי הורה. הכת הב' לומדים תורניים אוהבים פלפול של הבל... ושונאים איש הישר הולך, זאת עצה היעוצה: תאכוף רעך ותשחוק עליהם... וכת הג' הם מן החכמים, אשר אין דעתם נוחה בהדפסת ספרים חדשים—ענה להם כמענה רך...

ועל השניה יש בה פרטים רבים. הנה סדר הלמוד מבואר בספרים ועיין כ, עמוד שש² ושוית, הות יאיר³ ושאר ספרים. ועל מה שכתבת מן התלמידים הבחורים הכוחרים ובוררים להם לומר הלכה זו נאה, באומרם טוב ללמוד חלק, יורה דעה עם השיך לבד⁴, וחושן משפט עם הסמ"ע⁵, ואכן העזר עם הכ"ש⁶, כי הם אוהבי הקיצור, וחלק, אורח חיים אינם רוצים ללמוד... אני אומר שאסור לשמוע דבר זה... וצריך שילמוד כל ארבעה חלקי, שולחן ערוך עם כל הפירושים.

ומה שאמרת שאין לך ספרים ללמוד בהם — אמת אמרת כי אין אומן בלא כלים, ואיה ספרי תניך, מקראות גדולות דפוס כומבורנ⁷ מינהים עם התרנום והפירושים הגדולים מחכמינו ז"ל, כמעט אין רואה אותם, וספרי הרד"ק, מבולזי⁸, ושרשים⁹, ומכלל בן מלך⁹, וערוך¹⁰, ומתורגמן¹¹ וכדומה אשר עליהם נשען בית ישראל, ולשוננו לשון

1. לרי אברהם קונקי, אמסטרדם תס"ד.

2. עי' לעיל עמ' ס"א. 3. עי' לעיל עמ' קכ"ה.

4. בלי הט"ז (= "שורי זהב") רק עם השפתי כהן' (= ש"ך) לרי שבתי כהן.

5. "ספר מאירת עינים" לרי יהושע פלך הכוזן, בלי השיך.

6. "בית שמואל" לרי שמואל אבריק פיורדא, בלי הפירוש "בית הלל".

7. ויניציאה רע"ח—ר"פ, גם רפ"ג—רפ"ח.

8. ספרי "המכלול" ו"השרשים" להרד"ק נדפסו פעמים רבות, הראשון כולל את דקדוק לה"ק

והשני את שרשיה. 9. "מכלל יופי" לרי שלמה ין מלך, באר מלוקט על התניך מסבחר

המפרשים. נדפס ראשונה בקושטא ש"ך. 10. הוא ספר הערוך לרי יהואל ביר נתן.

11. לרי אליהו בחור (נדפס ראשונה איונא ש"א), כוללשרשי לשון ארמית ובאורם בלח"ק.

הקודש כמעט חיו נשחכחה בזמן הזה. והבחורים האומרים כי חרפה להם ללמוד בישיבה פרשה חומש עם רש"י וקפ"ט בנביאים וכתובים – לו חבמו ישבילו היו לומדים זה ראשונה... ואני משבח הספרדים בזה אשר למודם עולה יפה, ובודאי כי לא אלמן ישראל בנינו האשכנזים אשר לומדים בסדר הראוי והנכון. אמנם ראוי היה שישניחו בעין חמלה ולזכות הרור, שהמלמדים ילמדו עם התלמידים כראוי ולצוות להרפים ספרים שיהיו מצויים לעניי ישראל... ולא כאותם שלומדים עם תלמידים נפית עם שיעור להקשות איו קושיא ותירוץ חכים ורבי יתקרי, ובתניך אין לו שום ידיעה ולהיק מונחת בקרן זוית, ואם שגם אני אין לי ידיעה מרובה – אנוס אני, כי לא היה לי שום מלמד על זה ואין מעורר אותי, גם לא היו לי הספרים הנצרכים לזה, ובהמלח ה' עלי נתעוררתי מעצמי ולמדתי קצת עם התלמידים מה שחנני ה'.

ואנכי אכתב לך מה שרשמתי בזכרונתי בלמדי עם התלמידים... (פה יבאו באורים על כה"ק, עניני מכורה ודקדוק, הערות על ס' התשבי לריא בחור ועוד). וטרם אשים קנצי למלי אומר אני לך ידידי המלמד החשוב: עשה ואל תתאוה לכבוד המדומה, אשרי מי שלומד תורה עם תלמידים ומקרבן לעבודת השי"ת, וילמוד שיעור תניך בכל יום וספרי מוסר, ואשרי מי שלומד עם החינוקות לשם שמים, וחכמת הדקדוק היא פנה לתורה, ובלמדו שיעור גמרא יהיו גם כן לפניו ספרי דקדוק בתרגום (=בארמית), כמו הערוך ז"ל עם, מוסף הערוך¹, ומתורגמן, ותשבי² ושאר ספרים, למען ידע הנער מה הוא אומר, ושכשתא חיו כיון דעל על³... כה דברי המרוד

יוסף מקרי דרדקי מלבוב⁴.

ה. תשובה על המכתב הקודם.

שלום ממני הצעיר עקיבא בנימין להחורני כמהר"ר יוסף נריו. לא איש דברים אנכי, גם להרבית בתאר לא הדר הוא לכל חסידים, ואף למי שהוא איש פשוט, ואני מתפלא על אותם שמרבים בשבחים וכותבים לפעמים מלת הנאון... הלא פסקו דורות הנאונים!... חליצה לי לדבר נגד חכמי ורבני הזמן, כי ידעתי כי לא נחא להם בשבחים, ורק על הכותבים ההנפים אני כועס. הגה האגרת שלך קבלתי וקצת דברים שם נחיים לי. ובענין הלמוד עם התלמידים שצריך ספרים רבים, ומה אעשה כי אין לי כל הצורך ואני רואה ונאנח על זה. ואנכי אודיע לך בלמדי ההתחלה הראשונה, האלפא-ביתא, עם הנערים נתעוררו לי כמה כפיקות בלשון הוי"ל, ומבקש אני ממך שתשיב לי תשובה עליהם, אם יש בידך, ואסדר אותם בסדר אלף-בית: אמור מלת אוווא איך כותבין⁵. באר לי מלת בר

1. לרי בנימין מוספא, הוצפית על ס' הערוך.

2. לרי אליהו בחור (איווא שיא), באור מלות ורות וקשות בדברי רז"ל וספרי המחקר.

3. בבא בתרא כ"א ב'.

4. מכתב זה נכתב בשנת תקס"ו בחיותו כבר רב בפרנקפורט דאדר.

5. אם בו' אהת או בשתיים.

אווא איך כותבין, כי הכלימני נער אחד בשאלו אותי ולא ידעתי להשיב¹, גם במלת
נרנרן כתוב לי הפירוש... חשבתי לדעת מלת חרג שקורין לבן אשחוו... יודיע לי
מלת יונה אם יש לכתב על זכר יון, ומלת יבם יבמה... נא לבאר לי מלת
נוטריקון... פרש לי מלת פזמון, ומלת פסול ופסור... תודיע לי מלת תלמיד
חכם. תמו דברי אינ (=אוהב נאמן)

נאום עקיבא בנימין, מלמד חינוקות פה באר.

ו. תשובה.

שלום להמלמד החשוב החורני מוהרר עקיבא בנימין...
הנה הטרחת אותי בחנם, כי מה אדע ולא חדע, וחלילה לחשוד אותך שבאת
לנסותי ולגלות חרפתי חיו שאפילו מקרא לא קרית, ובבר הקדמתי באגרת ראשונה
שאנום הייתי... מכל מקום אשיב כפי דעתי ההמונית. ואם אדע אומר לך וכל ספק
אורה ולא אבוש, ולמען יזהרו אולי יקחו מוסר. כל שיש יכולת בידו וזכהו ה' בבנים
זכרים ישכור להם מלמד הגון, וילמוד עמהם בינקותם כל התניך עם הפרושים והספרים
אשר אלה שמותם: מקראות גדולות, שני ספרי דריק חיא וח'ב², מבלי לריש בן מלך,
ספר מאיר נתיב³, חשבי⁴, ערוך עם מוסף [הערוך], מעריך המערכות⁴ גם צהר
התיבה⁵, בבחרותו ילמוד וכשזקן יוסף אומץ. גם תניך עם אותיות חלולים; השורש
בדיו והשמושים לבנים⁶ טובים מאד לנער בבחרותו ללמוד מהם.
והנה אשיב לך על שאלותיך כפי אשר יורוני מהשמים...
יוסף מקרי דרדקי מלכוב.

קיא. מהקדמת ספרו, אם לבניה על שרשי להיק הנמצא בכתי
באוקספורד. את ההקדמה פרסם הריא נייבואיר ב, המניד לשנת
1869 עמ' 285. הנקודות מורות על ההשמטת שהשמיט הריא
נייבואיר מתוך ההקדמה.

אמר הכותב: בבואי הנה פפדיא יע'א⁷ מצאתי ספרים על תניך המה בשמותם:
מקראות גדולות עם פירושים נחמדים והמסורה, וספר השרשים לרדק ז"ל, וס', מבלי

1. מן התשובה נראה שהכתב איך לכתוב את הרבנים.

2. אלה הם ספרי המכלול והשרשים שנזכרו לעיל.

3. קונקורדנציא מקראית לר' סרדכי נהן. נדפסה ראשונה בויניציאה רפ"ב.

4. חברו יהודי מוסר, פיליפוס אקונוס. כולל שרשי להיק וארמית, ובאור ראשי תיבות. נדפס

פריו שפים. גם ת"ס.

5. לתהדקק ר' שלמה זלמן הענא. נדפס ראשונה בברלין הציג וכסה פעמים אחרי זה.

6. תניך עם אותיות השורש בדיו ואותיות השטוש חלולות, נדפס בהסבורג שמית ופעמים

אחדות אחרי כן.

7. פרנקפורט דאדר יכוננה עליון אמן.

יופיו להריש בן מלך, וספר המתורגמן עם ס' התשבי לריא בחור זיל, וס' הערוך עם המוסף, וס' מאיר נתיב, הנקרא קונקורדנציות, וס' מעריך המערכות וס' אהל מועד¹. מה שלא ראיתי בדיותי במדינת פולין. נתחררתי—הלא להם משפט הבכורה ללמוד מקודם תניך עם הפירושים ותרגום הלא דבר יקר מאד. ומה אעשה הלא כבר אמר החכם: מה שעבר אין... אמרתי בלבי לעת זקנתי אראה לעיין קצת בספרים הנ"ל... ואני איני מתחרט על מה שעבר, כי אנוס הייתי מחמת בגידת הזמן והסרון הספרים... אבל מי שחונן דעה חנן אותו בעישר וספרים יראה ללמוד בסדר הראוי כפי למוד הספרדים שיחיו...

קיב. מתוך הס' אומר מיהודאי לרי יהודא ביר ליב, מלמד להועיל בקיק פרעשבורג (נרפס בכרין תק"ן). ספר קמן זה משמש כעין ביאור על סימן רמ"ה ב"שלחן ערוך יורה דעה העוסק בהלכות תלמוד תורה. המחבר כותב בהקדמתו: זה לי עשרים שנה אנכי מלמד להועיל פה עיר מולדתי ק"ק פרעשבורג... והיו לי תלמידים רבים למאות, וגדיים נעשו תישים אשר קטנם עבה ממתיני... ויען ראיתי הלכות מלמדים בסימן אחר, הוא סימן רמ"ה בי"ד, אשר אין דורש ואין מבקש עליו, בפרט המלמדים אשר רובא רובא אין להם, שלחן ערוך, כי סתם מלמד הוא ממובחר שב"עניים, וכמוני כמוהם... לזה הדפסתי הלכות מלמדים עם דברי מוסרים והנהגות המלמדים למען יוכלו שאת בחיקם, וממנו יראו וכן יעשו לדורות... לחוות סדר למודי עם תלמידים הגונים... ולמודי היה עושה פרי קודש הלולים... ואם שנית אתי תלין משוגתי, כי שכיר אנכי ובשעה שאינה לא יום ולא לילה זאת חברתי. מהסכמת אחד הרבנים על ספרו אנו רואים שהיה המחבר עוסק עם תלמידו נפית².

1. לרי שלמה מאורבינו על השרשים הנרדפים בלח"ק, ויניציאה ש"ה.

2. וראה זה מצאתי, שהמחבר לקח קטעים שלמים מן האגרת שערך היר"ץ הומבורג אל קהלות גאליציא והעתיקם בספרו מלה במלה (אגרת הומבורג נדפסה בשנת תקמ"ח והמחבר הדפיס ספרו בשנת תק"ן). המחבר נטה איפוא כבר אל ההשכלה. את זה נראה גם ממה שהתיר להשתמש בספרים שהכריזו חסידים על פריקת עול, ורבו בזה, כנראה, ללמוד התוסט עם ה"באורי" של מנדלסון. כבר זאת הסכימו על הדפסת ספרו שלשה רבנים וביניהם הרב"ד דק"ק פרסבורג. בסוף הספר נדפסו גם קצת הדושי הלכות. ועי' קצת פרטים ע"ד המחבר בס' "היהודים באונגריא" לריי גרינוואלד עמ' 68. משם נדע שכונן הדפסת ספרו כבר היה וקן בא בימים.

סעיף ב'. מצות¹ עשה על האיש ללמד את בנו תורה... ולא ידעתי על מה עכשו אין נוהרים בזה. ואפילו הרבה לומדים אין נוהרין בזה... לכן הירא דבר ה' יהיה זריו במצוה זו, ולמד עם בנו או בני ביתו לפחות שעה אחת בכל יום, ומי שאין ירו משנת ללמד לכל הפחות יאמר לבנו בבואו בכל יום מביה"ס: בני, מה למדת היום והבן יאמר לאב מה שלמד, ויהיה שומע כעונה...

סעיף ה'. מאמתי מתחיל לבנו ללמד... ועכשו אין נוהגין כמו שכחב רמ"א לקמן, וזה לשונו: ומכל מקום מיד שיהיה בן ג' שנים מלמדן אותו אותיות ההורה כדי שירגיל עצמו לקרות בתורה... אבל עכשו בדרושינו כשיגיעו לכלל י' שנים המה כתינוק הבורח מביה"ס, ולא ידעתי למה. הלא מרגלא בפומא דאינשי שכל איש מחויב לשכור לבנו מלמד לפחות עד י"ג שנים... והשלש שנים שמקדימין את בניהם לביה"ס המה מקדימין לברוח מביה"ס, ונדור עונם משוא... ואפילו אם האב רואה שמוח בנו אינו סובל ללמוד נמרא עכ"פ ילך אצל רבו עד י"ג שנים ויותר, והרב ילמוד עמו תנך עם פרשי ואיזה סימנים, שולחן ערוך, רינים הנוהגים בזמננו, או, עין יעקב, הן הן הדברים המושכין לב התינוקות... ומשבח אני בזה את יושבי מדינות פיהם ומעלה רין שהייתי שם כד הוינא מליא ודכירנא, שנערים גדולים בני ט"ו שנים ויותר הולכים מדי יום ביומו אל המלמד ללמוד שעורו. אבל עכשו בעוה ראיתי שערוריה: כשיגיע לכלל עשר פורק עולו מעל צוארו, והוא פעם בחוץ פעם ברחובות קריה ומרקד ומוזיק כשור שחור ביומי דניסן² ועבירה נוררת עבירה ומשחרש בחטא, והרגל נעשה טבע...

סעיף ו'. היה מנהג בעיר שלוקח מלמד תינוקות שכר חייב ללמדו עד שיקרא תורה שבכתב כולה... כתב השיך: משמע כל תנך, וכן פסק הבית וכחב: שלא כדן נוהגין העולם שלא ללמד את בניהם תנך וכו' עין שם. וכתב השיך: ואני אומר מנהג ישראל חורה היא... ולי נראה לישב מנהג העולם, דכל איש סומך איע על המלמד, כי איך ילמוד נמרא ואין הכן יודע מקרא אחר בתנך... אם בן אם אין המלמד לומד עם תלמידיו מקרא דרי זה בכלל ארור עושה מלאכת ה' רמיה (עי' בבא בתרא כ"א ב'). ולפחות ילמד עם תלמידיו מדי יום ביומו פרשה אחת עם פרשי הדק היטב, וכך אני נוהג המיד: בכל יום אני לומד שעה א' פרשה עם פרשי, ואח"כ נמרא ותוספות, ובערב שבת חורנו על המקרא כל הסדרה עם פרשי, ונס. ההצטרף השייכת לאותה השבוע עם הפירוש, עד שהיתה שגורה בפי התלמידים, ואחר זה קראתי עם התלמידים הסדרה עם הטעמים...

אביא מה שראיתי ב, עטרת זקנים³ וזה לשונו: כל מזונותיו של אדם קצובין לו

1. הרברים הבאים במרכאות הם דברי השו"ע שעליהם סובבים דברי המחבר.

2. פסחים ק"ב ב.

3. תוספות רינים והנהגות על השו"ע מר"י מנחם מנדל ב"ר משלם זלמן מקראמאשין, ועי'

ב, עטרת זקנים לשו"ע או"ח סי' רמ"ב.

מתשרי חוץ מת'שירי'. והוא ראשי תיבות: תיו - תלמוד תורה, שיון - שבת, ריש - ראש חודש, רוצה לומר מה שמביאין התינוקות מעות ראש חדש למלמדו, יוד - ימים טובים, עד כאן לשונו. ויש להחמיר ליתן מעות ריה למלמד הואיל ויצא מפי אותו צדיק.

סעיף ח'. כתב הש"ך בשם הכלבו: מתחילין להם מספר ויקרא... וכן נהגו עכשו.

סעיף יב'. לא יבטלו התינוקות כלל חוץ מערב שבת וערב יו"ט. וקשה על מה שאנו נוהגין דגם בראש חדש מבטלין חצי יום, ולא נמצא כן בשום פוסק. ולכאורה היה נראה לי דעכשיו ריה הוא כ"ט, ואוכלין ושותין בחגים וימלאו שחוק פיהם בכל מיני שחוק וקלות בהליכת קאמעדא, וכמו כן ביו"ט, ומכיון את המועדות... אבל באמת לא זו הדרך ועתידים ליתן את הדין על זה. ועכ"פ כשיש שני ימים ריה לא יבטלו התינוקות כיא חצי יום אחד, כי אם יבטלו יומים הוא פסידא דלא הדר והלמוד אותה שבוע היא בכרך, וגו' אביו ואמו. ואף אם יבטלו חצי יום ראשון דריח ישנית עליהם המלמד שלא ירקדו ברחובות קריה ולא ילכו בקאמעדא ושאר מיני שהוק...

סעיף יג'. אין מבטלין התינוקות אפילו לבנין בית המקדש... ותמה חמה אקרא על אותן המלמדים ששולחין התלמידים בשליחות אפילו בשעת זמן הלימוד, או משמשין בתלמידים בני עניים בכל מיני שמוש, והמה להם בחוטבי עצים ושואבי מים, ואפילו מהרה יבנה בית המקדש² אין מבטלין התינוקות ממלאכות אלו, וגם נוהגין המלמדים לילך על סעודת ברית מילה ולמשחאות ומבטלין התינוקות כמה וכמה שעות מן היום, ולדעתי הוא עין פלילי, ולא על המלמד אני כועס כי אם על בעל הבית, כי איך הוא עובר על לפני עור לא תתן מכשול ומזמן המלמד ובין כך מבטלין התינוקות. ואפילו בבואו מן המשתה לא יוכל ללמוד הדק היטב כי מלא בריסו... ע"כ שומר נפשו ירחק מזה.

סעיף יד'. אין קורין לתינוקות בשבת מתחלה מה שלא למדו עור... מלשון המחבר משמע שאף בשבת ילכו לביה"ס... ועכשיו בעויה הולכים ומרקדים ברחובות כעגלים ומחללים את השבת ואין איש שם על לב... לכן כל אב ישנית על בניו, אם האב למדן ומפלא יחזור למורו עמו וילמוד עמו דיני שבת, ואי לאו בר הכי הוא יוליך אותו למפלא שבעירו, וישלים חוקו משבוע שעברה. גם המלמד יזהיר לתלמידיו בכל ערב שבת אזהרת שבת, ובה נהגתי עם תלמידי המיד.

סעיף טו'. ביה תינוקות מספיק להם מלמד אחד... ועכשיו בעונינו שרבו כמה מלמדים לומדים עם תלמידים הרבה ממינים שונים בני חמש ובני עשר, עוללים ובחורים יחידים... שמה ירבץ הטף המתחילין איב, וילדים אשר החלו להבין במקרא וילדים אשר הניעו לתלמוד, ואין די זמן להרב ללכת לכל אחד את חוקו

1. עיי' ויקרא רבה פ"א ל"א: ומה שהתינוקות סוללין לבית רבן. ועיי' ביצה פ"ז א'.

2. רמז למאמר חז"ל: אין סבסלין תינוקות של בית רבן אפילו לבנין בית המקדש (שבת ק"ט ב').

די מחסורו לפי ערכו, והמעשים אסף עשרים או שלשים חמורים, שורים ובורים, לא ראי זה כראי זה, לא ראי התלמידים שדרך לילך ולהזיק כראי המלמד שאין בו רוח חיים¹. הצד השווה שבהן שכלם לא ידעו ולא יבינו בחשיבה יתהלכו. ואין איש שם על לב להשגיח ע"ז. יש² מצליח לכלכל דבריו בנמרא ולא במקרא, וכן להיפך, ויש אשר בשניהם מצאה ירו ואולם קשה עליו למאד להעמיד על הכרת האותיות או להביא אל מבטא נכון, אשר היא חכמה ואינה מלאכה ומלאכה ואינה חכמה... ומלבד הכלכל והרעש בעת שהילדים קוראים ולומדים כאחד דברים ועינים נבדלים... ואפילו אם יש לו ריש דובנא אחד לסייעו – יש סויע שאין בו ממש, ורבי לא שנה ר' חייא מנין לו ואין חכם כבעל הנסיון. ואת כל אלה נסיתי וידעתי שאם יש למלמד תלמידי גמרא אשר או י"ב הרי זה די והותר. עכ אחינו בני ישראל למה בעור נמשש בצהרים ולא תהיה השנחה פרטית על זה שהוא עיקר מצבנו ועמידתנו, ובכל עיר ועיר ופלך ופלך יהיו לפחות שנים או שלשה מקרב העדה לשום עינא על זה ולתהות על קנקנו, אם המלמד ראוי ללמוד מקרא ילמוד מקרא ואם לנמרא נמרא, ולא כל הרוצה ליטול את השם יאמר אני מלמד נמרא, אלא לפי ערכו יתנו לו תלמידים. ועיני ראו בכמה קהלות יש מלמדי נמרא דלא ידעו צורתא דשמעתתא, ולא גרם ולא דייק, והתלמידים כובשין פניהם בקרקע. וכשחינוק בא אצל למדן לסדר תלמודו בפניו משביע העברה... הלמדן כובש פניו ואומר בלבו: מה לי ולצרה הזאת לקפח פרנסת המלמד העני בדעת המטופל בבנים, ושרי ליה מריה דלא שפיר עבדי, כי במקום חילול השם אין חולקין כבוד לרב³, רב החובל והופך ומבלבל את מוח התינוק ומקלקל אותו קלקיל גמור... ומצוה גדולה להעבירו...

בכמה מקומות⁴ ראיתי שנותנים בניהם אל יד המלמד הבא מארץ רחוקה ולא נברו מעשיו, ולא ראי ולא ידעו החכם הוא אם סבל, הירא את דבר ה' או לא, ואין איש חכם ונכון מתוך העדה הוקם להשגיח על זה. ומה טוב ומה נעים מנהג זה שהקהל יבררו לומדים מבני עירם ויררשו היטב כמה מגיע לכל אחד שנה בשנה, ואם מעט הוא ויוסיפו מן הקופה, כדי שיוכל ללמוד בלי דאגה. או מכאן זה המלמד לומר עם בן העני כמו עם בן העשיר. אבל כשעשיר לו ירבה והדל לו ימעט אין משניה על בן העני כלל, ומשמש עמו כעבד ואין שמושו יותר מלמודו, ועיזו בן העני נשאר כלל חורה ואין מי משים עין ואין מי חולה עליו. נאלצים ישבו בני עניים בתורה באשר אכותם עניים מהן ואין ירו משנת לשלם להרב את שכרו. אבל אם יש למלמד כל צורכו מקופת הקהל או יד הכל שווין בו, ומי יתן והיה מנהג זה בכל עיר ועיר... ויובררו המלמדים מן הקהל אלה למלאכת הקריאה בספרי התפלה ובדומה, ואלה להכנת תורה שבכתב על פשוטו ואלה ללמוד המשנה ומבוא התלמוד. ואלה להורות העיון בנמרא ומפרשים

1. בבא קמא ב' א'.

2. קטע זה ער, ואפילו אם יש לו ריש דובנא לקוח מאגרת הוסברג (עי' להלן).

3. שבויעת ל' א'. 4. גם כמעט זה לקוח מאגרת הוסברג.

וסוסקים, וספרי מוסר ודקדוק. ויהיה לכל אחד ענין מיוחד ללמוד לפי השנתו ולא יצא איש ממקומו... בזה נוכח ונחיה ונראה צאצאינו לומדי תורה לשמה. סעיף טז. מוֹלִיכִים קטן ממלמד למלמד אחר שהוא מהיר ממנו בין במקרא בין בדרוקי. מלשון המחבר משמע דוקא כשהאחר הוא מהיר אבל בלאו הכי אין רוחין נפש מפני נפש¹... ודלא כמו שנוהגין עכשיו שקופצין מרב אל רב, ובכל זמן וזמן מוֹלִיכִים את בניהם למלמד אחר, ומיום שנברה אנרופת חנופה מלמדים הולכים ורצים אצל בעלי בתים זה יוצא וזה נכנס... ואומן שונא את הבירן, ומחרפים ומגדפים זה את זה... ובחלקת לשונם מפתים הבעיב ונוטלים בניהם ממלמד זה על לא המס בכפיו...

סעיף יח. מלמד תינוקות שמניח התינוקות ויוצא, או עושה מלאכה אחרת עמהם בלמוד, הרי זה בכלל ארור עושה מלאכה ה' רמיה... מבאן תוכחה מנולה על אותן מלמדים שהולכים בשעת הלמוד להתפלל עבור החולים, או שיוצאים על בית הקברות לדרוש ולהתפלל עבור החולה שיוצא שברם בהפסד, שמבטלים כמה שעות, ומכיש בימי החורף שהיום קצר והמלאכה מרובה, ואם יצא לבית עלמין אין פועל יכול לחזור בו אלא בחצי היום², כי אורחא רחיקא, ואף אם ילכו – ילכו בצדדים בשעה שאין מבטלין התינוקות ולא שיניחו התינוקות ויוצאין.

סעיף יט. לפיכך אין להושיב מלמד אלא בעל יראה, כי אם אין הרב דומה למלאך ה' צבאות אל יבקשו תורה מפיו³... אבל אם יש ספר אחד בכתב שחבר חכם אחד שחשוד ונפק עליו קלא כישא, והספר הוא מוחזק דלית ביה שום שמץ דופי ותורת שוא מותר ללמוד מהוך ספרו. דלא שייך שמא ימשך אחריו... מפיו דוקא אסור ללמוד אבל מתוך ספרו מותר ללמוד...⁴

סעיף כ. בהנהגה. ואין למלמד לנער בלילות יותר מדאי שלא יהא עצל ביום ללמוד. מבאן תוכחה מנולה דלא יפה עושים המלמדים שנוערים בליילה ולומדים אצל המת, וממה נפשך הם נוזלים, או את החיים או את המתים, כי אם נוערים הם נוזלים החיים, חלמידים, שלא יוכלו ללמוד היטב ביום... ואם ישנים נוזלים המתים...

סעיף כא. מי שאין לו אשה לא ילמד תינוקות מפני שאמותיהם מביאות בניהם. חולה רעה ראיתי בכמה וכמה מקומות שנתנו בניהם אל יד מלמד אשר בא מארץ רחוקה והוא לבוש שחורים... ואני קורא עליהם שהם מאותם שיצרו מתגבר עליהם כדאיתא בגמרא⁵ אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו ילכש שחורים ויתעטף שחורים וילך למקום שאין מכירין אותו ויעשה מה שלבו חפץ, וזה האיש נותן את לב גביר אחר מאנשי הקהל או ברשתו יחטוף הנשים, וחבואנה אליו עם ילדיהן... עד כי ימים יעבורו ושנים יחלופו או חפקנה עיניהם לראית כי בסנורים הוכו בראשונה, כי בניהם להביל יגעו ונשאר ערומים מדעת והבונה, והמלמד האורח מקפח פרנסת האביון

1. אהלות סוף פ"ז. 2. בבא מציעא ע"ז א'. 3. מועד קטן י"ז א'.

4. המחבר סרסו בזה, כנראה, על האסור שאבדו או קצת מגדולי הרבנים ללמד את התנין ע"פ חרומיו של מנדלסון.

5. גם דברים אלה הם דברי הירץ הוטברג. 6. קרושין מ' א'.

התשוב... ומלכד זה הוא כנגד כל הפוסקים שכתבנו לעיל שאסור ללמד רוק, ונמ
בכלל איסור זה הוא שיש כמה וכמה בעלי בתים שיש להם בחורים ונמ פסולות
שלומדין בניהם אצלם, והמה בעצמם עושים מעשה זמרי ועוסקים בכל מיני שחוק וקלות,
ותלמידיהם כרוכים אחריהם ורואים מעשיהם.

בסוף חבורו כותב המחבר: ,אהובי אחי ורעי מלמדי ישראל! כלכם אהובים,
כלכם ברורים, עמכם אני בצרה, כי חיינו תלואים לנו מנגד עינינו, וכל ימינו רעים
אפילו שבתות וימים טובים. כי מדי שבת בשבת², העת אשר הבן קורא לפני אביו
חוקי משבוע העברה, נאכל פתנו בפחד וברעדה, כי איך אפשר למלאות רצון וחפץ
כל איש ואיש, ואיך יוכל כל אחד מהאבות לרדת לסוף עומק המקרא והתלמוד, או
שישער בנפשו גודל הטורח והעמל שינע הרב יום ויום. ועד כמה תכבד העבודה על
הנער, האב שואל מן הרב יותר מן האפשרי. וזה טוען על הילד משא אשר אין בכח
הרך והענוג. מצפים אנו מתי יעבור יום השבת בלי מרון ומריבה, וכלום יש אב שרואה
ננעי בנו. כלום יש אב שאינו מחויק את בנו מעולה בחכמה ובשכל עשר ידות מחביריו.
אם רואה סימן טוב בבנו תולה הכל בבנו ואומר: כחו ועוצם שכלו עשה את כל אלה,
ואינו מחויק טובה כלל לרב. ואם להיפך – חולה בוקי סריקי באשלי רברבי, לכן אך
לריק יגיענו חיו, כי כל טרחתנו כמה נחשבת בעיני האבות החפצים לראות את בניהם
עורם צעירים לימים משוטטים בים התלמוד כאשר יעשו הבחורים, ואין לנו ימים טובים,
ועלינו נאמר: והפכתי הניכם לאכל, חג המצות נאמר תחלה – הוא, סוף הזמן. וזכרנו את
הדאגיה בפתי נפש שנהיה חשוכי בנים, וכמו כן בחג האסיף היא זמן אסיפת התלמידים.
ומאוס נמאסנו בעיני הבעלי בתים, ואומרים: נרפים אתם לכו לסבלותיכם ולשפלותיכם,
ושכירות אינה משתלמת לבסוף³ ואומרים: טבעין (מטבעות) לא ינתן לכם וחוכן לקנים
חתנו, ושוכחים את עמלנו ולחצנו, ודנים אותנו לפי מעשים של אותה שעה, שאין אנו
יכולים לצאת ידי חובתינו עם התלמידים, כי הימים האלה הם ימי ביטולים כידוע, ואין
לנו יום טוב אלא יום אחד בשנה, הוא חג השבועות זמן מחן תורתנו, ואלמלא האי יומא
ובו, ומה נאמר ומה נדבר, אלהים מצא ענינו, ואדם לעמל יולד, לעמיל נוטריקון:
ללמוד על מנת ללמד, ואנו ליה וליה ענינו, וה' יערה עלינו רוח קדשו ממרום קדשו...
ויקיים בנו והמשכילים יוהירו כוזהר הרקיע – אלו מלמדי תינוקות (בבא בתרא ח' ב')
אמן.

קני. ספר גדול בנים (אודר קינדר ערציהונג).

בשנת תקליא נדפס בלונדון בשם זה ספר קטן אחר המחויק י"ג דפים
בפורמט 16⁰. שם מחברו לא נקרא עלינו. כותב הוא אשכנזי, ובסוף הספר מתנצל

1. ע"י בבא בתרא קמ"ו א'.

2. מכאן עד „כאשר יעשו הבחורים" העתיק המחבר מאגרת הוסברג.

3. רמז למאמר התלמוד: שכירות אינה משתלמת אלא לבסוף.

המחבר לפני, יודעי הלשון האשכנזית¹ על זה שבקצת מקומות לא שמר את חוקי הסגנון היפה, מתוך חפצו שתהא לשונו מובנת גם לבלתי מלומדים. ברוב דבריו אין חדוש ומוצאים אנו ברומה להם גם בספר, ברנטשפיגלי ושאר ספרי המוסר שהבאנו למעלה, אך יש להתעבב על פרטים אחרים חדשים. גם מחברנו, כבעל הס', ליבליכע תפלה (ע' לעיל עמ' קע"ג), חושב שעל הילדים להתפלל ולברך את כל התפלות והברכות בשפת האם המדוברת בפיהם, אך יודע הוא שלא ישמעו לו ולכן הוא מציע, שימסרו להילדים לכל הפחות את תוכן התפלות והברכות בשפת האב.

המחבר היה, לפי הנראה, רופא ואיש משכיל ובעל השקפה רציונליסטית כרוב משכילי אותו הזמן. מלאכת הרפואה היא לפי דעתו המכובדת ביותר וכל אב אמיד שיש לו בן בעל כשרון ישתדל ללמדו רפואה. על כל אב ללמד את בנו מלבד שפת המדינה עוד שפה זרה אחת, ושפה זו היא השפה הצרפתית, שפת המשכילים שבכל הארצות. המחבר כשהוא לעצמו מבכר אמנם על פניה את השפה הלטינית המאפשרת את למוד חכמת הרפואה, אבל היות שאין הכל חפצים ויכולים שיהיו בניהם רופאים לכן הוא מציע ללמוד צרפתית. על הצעירים להרבות בקריאת ספרי מדע ומוסר, אבל יש לאסור את הקריאה בספרים המזיקים למוסר וצניעות וכן ספורי אגדות וכדומה, כי הם מזיקים להתפתחות השכל והתבונה.

מן הלטורים העבריים יש ללמד את התנ"ך, אבל רק פשוטו של מקרא באופן מתאים אל השכל הבריא והישר ובהעתקה לאשכנזית צחה. העתקת מנדלסון עוד לא היתה אז, ולכן הוא מציע לפני המורים את הס', מלים לאלוהי דר' יהודה ליב מינרן (ע' לעיל עמ' ר'). ולפני למוד כל פרק ימסור המורה לתלמיד את תכנו בשפת האם ורק אחיכ יתרגם לו באותה שפה את הפרק מעברית, פסוק בפסוק.

משנה יתחילו ללמד את הילד כשיהיה בן עשר וגמרא בן שלש עשרה. וקודם שיתחילו ללמוד עמו גמרא יתנו לו סקירה קצרה על מהותה ותולדותיה של התורה שבע"פ. בגמרא ילמדו עם הילדים רק הלכה אבל לא אגדה¹, כי אי אפשר להתאים את האגדות עם השכל, ולחכמים יש בזה סודות עמוקים כמו שהוכיח זה הרמב"ם וז'.²

טוב שילכו הילדים לטייל ולשמוע נגינות המוסיקה, כי זה יהזק ויעורר את רוחם, אבל לא ילכו למקומות שחברה מעורבת מאנשים ונשים מצויה שם, כי יש לחוש שישמעו שם שיחות כאלה שיוזקו לחנוכם הטיב.

את הבנות יש להנך כמו שמחנכים את הבנים. יש אמנם קצת למורים, כלמור הנמרא וכיוצא בן, שאין בהם צורך לבנות, אבל יש ללמדן כתיבה, חשבון, שפות שונות, איזו אומנות וגם עבודות הבית.

1. בדעה זו החזיק רוב המשכילים בתקופת ההשכלה, ועוד המפורסם יצ"ג כותב ב"ומנוי (גרסם ב"העבר' כרכו א"ב), פטרבורג תרע"ח, שעם האגדה ראוי לעשות בוסן הזה מה שעשו רבני צרפת בימי הרשכ"א עם הפילוסופיא, להיטו: לאסור את האגדה על בני הנעורים עד הגיעם לשנות שקול הדעת, לערך עד י"ח שנה.

קיד. לקומים מכחבי המשורר ר' נפתלי הירץ וויזיל.

בי"ג איקטובר שנת 1781 הוציא הקיסר יוסף השני את פקודתו הידועה בשם: Toleranz Patent על הטבת מצבם של יהודי אוסטריא וגם על התיקונים הצריכים להעשות בחנוך הבנים. יוסף השני רצה להשכיל את בני ארצו בכלל והיהודים בפרט בעל כרחם שלא בטובתם. קצת המשכילים שמחו על החרשות, ורנהו יצא, בעבור חדשים אחדים אחרי פקודת הקיסר, באנחתו הקרויה, דברי שלום ואמת להשפיע על ראשי הדור ופרנסיו שיקבלו באהבה את פקודת הקיסר ויוציאו לפועל בזיוות את כל התיקונים הדרושים. האגרת חלוקה לשמונה פרקים, שבהם הוא מדבר על מצב החנוך בהוה ועל התיקונים הצריכים להעשות בו.

בפרק א' מחלק וויזיל את כל המודים לשתי מחלקות: המחלקה האחת היא ללמדו תורת האדם... והמחלקה השניה היא ללמדו תורת ה', שהן חקי האלהים ותורתיו.

בכלל תורת האדם הן הידיעות הנמוסיות, דרכי המוסר והמדות הטובות ודרך ארץ ולכלכל דבריו בדברי חן וצחות הלשון... וכן לדעת קורות הדורות (היסטאריע) וצורת הארצות והימים (גיאוגרפיה) ומנהגי המדינות ומשפטי המלכים וכיוצא באלה. וכן כוללת היא את החכמות הלמודיות, כמו חכמת המספר (אריטמטיק), וחכמת המדידה (גיאומטריא), וחכמת חכונת השמים (אסטראנאמיע) וכיוצא בהן... והנה תורת האדם קודמת בזמן לחקי האלהים העליונים... וזהו שאמרו חז"ל: כיו דורות קדמה דרך ארץ לתורה... ואע"פ שחקי האלקים ותורתיו נעלים מאד מתורת האדם, הם קשורים ודבקים בה, ובמקום שחכלה תורת האדם תתחיל התורה האלהית... ולכן המסכל חקי האלקים ויודע תורת האדם אע"פ שלא יהנו מאורו חכמי ישראל בחכמת התורה יהנו ממנו שאר בני אדם שבכל העמים, והמסכל תורת האדם, אע"פ שיודע חקי אלקים, אינו משמח לא את חכמי עמו ולא את שאר בני האדם. וכן אמרו חכמים³: כל תלמיד חכם שאין בו דעה (נמוסיות ודרך ארץ) נכלה טובה הימנו...⁴

בפרקי ב'-ד' מוכיח וויזיל את חשיבות תורת האדם להנהגת כל מדינה, ובהיות ישראל יושבים על אדמתם עסקו גם בחזרת האדם, אך בנולה, פנינו עורף ללמודים הללו, וביותר יושבי אשכנז ופולין - שרבים מהם אנשי שכל וגדולי הבינה. ואל תחממו לומר איך היתה בנו כזאת?... אבל תדעו כי לא אנחנו אשמים בדבר הזה... כי אם העמים אשר היו מלפנינו... המה היו במורדי תורת האדם, כי הרביקו לעפר נפשנו ודכאו רוחנו בקרבנו... ובני עמנו בראותם שהם בעיני רודיהם למטה ממדרגת האדם מאסו בכל הדברים אשר תחת השמש, ובמר נפשם הניחו ועזבו החקים והלמודים שתכליתן חכמת ההנהגה ודעת הברת המעשים שבשמים ובארץ, כמו לחשוב

1. סמתי את האורתונרפיה של המקור בכתיבת שמות המדעים השונים.

2. ויקרא רבה פר' ט'. 3. ויקרא רבה פר' א'.

4. דברי וויזיל אלה עוררו ביחוד את כעסם של הרבנים מתנגדיו.

מסלולי הכוכבים, וללמוד התיקנים הצריכים לעבודת האדמה, ולרדת ימים, ולבנות ערים ומבצרים, ולדעת משפטי העמים, כי אמרו: מה לנו בכל אלה – הנה יושבי הארץ אויבינו הם, לעצתנו לא ישמעו ולנבורתנו לא יחוש, שדות וכרמים אין לנו בארץ ננית כל הלמודים האלה ונעסוק במסחר ובמשא ומתן להחיות את נפשותינו ולכלכל את טפינו, כי רק זאת השאירו לנו... ולא נעסוק רק בענינים המביאים לחיי עולם שהן חוקי האלקים ותורותיו. ויחירי סגולה שהיו ביניהם גם הם חדלו מלמד עוד את העם תורת האדם, כי ידעו שגם מחק נופת החכמה ימר למר נפש, ואם ילמדום חובת אהבת הבריות, שהיא כותרת לכל הידיעות הנמוסיות, לא יטו און בהיותם בין העמים החורשים עליהם רעה כל היום... ותחת אהבתם ישטנו אותם – ואם ילמדום טיב הלשונות שיכללו דבריהם במשפט הלשון, למצא חן בעיני אדם ובעיני מלך ושרים, לא יאבו שמוע בהיות שונאיהם בוים לשכל מליהם, ואם ילמדום החכמות הטבעיות והלמודיות, יקוצו בם, בעבור שאין להם יתרון בכל אלה, כי אין להם עבודה כשדה וכרם ולא מלאכה בטירות ובמבצרים, אף לא בכל מלאכת מעשה, שלא הניחום העמים לעסוק בהם... ויש להתפלא ולהשתומם עלינו איך בכל הרעות האלה נשארו לעם בארץ ונשארו בנו בכל זאת מנהגי בני האדם, אך יד תורתנו האלהית עשתה זאת והיא שעמדה לנו...¹ אולם עתה נשתנה המצב, הדור אחם רואים כי טוב ה', אשר הקים איש רב ומושיע לבני האדם הוא הקיסר יאזעפוס השני... שבמעשי טובותיו הרבים לא שכח עם דל, את בני ישראל השכוחים מימים רבים, ונתן להם רשיון לעבוד בכל מיני עבודת האדמה ולסחור בכל מיני מסחר... ויורם את הדרך הטובה ויצו עליהם שיכינו בתי מדרשות ללמד בהם את בניהם קריאת לשון אשכנזי וכתיבתו, ושיחברו ספרי מוסר השכל על פי דרכי התורה ללמד בהם את הנערים דעת ומנהגי דרך ארץ, ואולם חכמת המספר והמדירה ותכונות השמים וכיוצא, וכן קורות הימים ותכונות הארץ ילמדון הנערים בספרים המצויים במלכותו שלומדים בהם ילדי עמם, כי אין בחכמות הללו דבר עם האמונה, ודעת כל אדם שוה בהן, וכל זה לחוק את בדק בית ישראל.

ואחם אחינו בני ישראל היושבים תחת יד המושל הגדול הזה, מה נמול תשיבו לאדוניכם חלף הטובה אשר הוא עושה עמכם, כי רבה היא, או מה תוכלו לתת לו? כי אם להעתיר לאלהינו בעדו וכעד שלום כסאו כל ימי חייכם ולעשות רצונו כאשרפקד עליכם...! אחר כך עובר וייוול, בפרק ה', לדבר בשבח כל חכמה ומדע ולהראות על התועלת הרבה שהם מביאים לכלל ולפרט ומעורר את היהודים לאחוז בהם.

בפרקי ו'–ח' הוא מדבר על השנויים הצריכים להעשות בדרכי הלמוד של המקרא ושאר למודי קודש, ועל הצורך, לחבר ספרים חדשים באמונות ובדעות וספרי מוסר השכל על פי הפילוסופיא המסכמת אל השכל, ללמד בהם את התלמידים חכמה ומוסרי, אמנם, בלי ספק מאורות ספרי מחברי המוסר כלם תכניהם מאור חזק הנוצץ מבין מחרבי תורתנו, אבל לא יועיל אור תורתנו למתחילים ולתלמידים,

1. גם על הדברים האלה והדומים להם התעוררו מהגנרין, כי אינם מתאימים כלל אל המציאות, היהודים הצעירים באהבת הבריות גם כוסן שגורם באכזריות רבה.

כי לשאוב הרעות והמוסרים הטובים ממקורם הראשון מעשה חכמים הוא, שצריכה לה חכמת לב ובניה יתירה, ואין זה מעשה מתחילים.

והנה המחברות הללו וכיוצא בהן ראויות להכתב בלשון הקדש, ואח"כ יעתיקו בעל לשון אשכנזי ללשוננו בצחות לשון, וע"פ ההעתיקה הזאת יפרש המלמד לתלמידיו את דברי הספר וירויחו התלמידים גם שניהם: שילמדו לשון עברי ולשון אשכנזי, וע"י ידיעת הלשון העברית יוכלו גם אלה שלא יצליחו ללמוד המשנה והתלמוד לקרות בתורה ולהבין התפלות ולקרות בספרי מוסר וכיוצא. ועל ידי הכרת קריאת לשון אשכנזי והבנתו ידעו לקרות בספרי קורות הימים ובספרי המסעות ובספרי עניני מים שחברו העמים.

בפרק ו' הוא מאריך לדבר על המגרעות שדבקו בלמוד המקרא. רוב המלמדים אינם בקיאים בדקדוק להיק וכל שכן שאינם בקיאים בצחות הלשון, ואת המלים העבריות הם מתרגמים לחינוקות על ידי מלים אשכנזיות מסורסות ומבולקות, והיו מקראי קדש בפהם פרי טעם, והלמוד נופל לטורח על הילדים.

החסרון הזה לבית ישראל, שהם ערלי שפה, כמעט שאינם נטוי רק על אחינו היהודים היושבים במלכות רומי שלשון ארצם היא אשכנזית, כי אחינו בני ישראל שכאו מספרד מדברים לשון ספרדי על מכונו. והיהודים שבאיטליה מדברים כהונג איטלקית והיושבים באנגליה מדברים כהונג אנגלית והיושבים בצרפת — צרפתית, והדרים בארצות המזרח ידברו עם אנשי ארצם כהונג לשון תורקי וערבי, ואפילו אחינו שבארצות פולין ידברו עם אנשי ארצם כהונג (?) לשון פולניא, אלא לפי שמתחלה באו שמה מארצות גרמניא עדין יש בידם לשון אשכנזית אבל מסורסת ומבולבלת, ואין זה חרפה להם, כי אנשי ארצם אין מדברים בלשון ההיא, לבר אחינו היושבים בארצות האשכנזים אין לנו פתחון פה להצטרך על ערלת שפתנו... והורגלנו לנגד את בנינו תחת ידי מורים מארץ פולניא המדברים אשכנזית בדרך בוקה ומבולבלה... המחבר מראה לדעת, עד כמה גדול כח המליצה ומה רבה פעולתה בנפש השומע ורובו התועלת שתצא מלמוד המקרא בתרגום אשכנזי מדויק וצח. הוא מהלל את תרגומו של מנדלסון ומציע שילמדו המלמדים עם תלמידיהם את התורה על פי התרגום הזה.

בפרק ח', האחרון, הוא מעיר ששימו לב לחלק הנערים למחלקות ולמדרגות, ושלא יצא החינוך מחדרו שלומד בו קריאת הלשונות ודקדוקיהן¹ אל החדר שבו ילמדו עמו התורה והאמונה וקצת המוסרים עד שיבדקוהו הראשים וישפטו עליו אם השלים חקו בחדר הראשון אם לא. וכן לא יצא הנער מחדר שלמד בו תורה שבכתב אל החדר שילמדו בו המשנה והברייתות עד שישפטו עליו שהשלים חקו בחדר

1. על הדברים האלה תפס אותו הרב אב"ד בליסא, ששסע מהן ברור שילמוד את הלשונות עם דקדוקן לפני למד את התורה, אך ווייזל מישב (בסכתב רביעי פרק י"ו) את דבריו אלה ברוחק, שכונתו היתה, די שפראבען ארענפליך צו לערן. אבל לא על הדקדוק, שאותו ילמדו אחר כך.

שיוצא ממנו, ואם ישפטו שאינו הגון ללמוד המשנה וההלמוד טוב שילמוד אחת מן האומניות שלבו נוטה אליו ויוסיף בלמוד התורה ודברי מוסר... וכן ראוי לנהוג עם היוצאים מחדר המשנה לחדר שלומדים בו עמוקות התלמוד... ואותם מתי מספר המצליחים גם בתלמוד, שקודם לזה כבר השתלמו בנמוסיות ובחכמות-המה יהיו לגדולים בארץ... כי לא נוצרנו כלנו להיות בעלי תלמוד... כי השם הבדיל בין הנפשות ונתן לכל אחת כחה מתחלת יצירתה, וכל אחת תשתלם כפי כחה...

ועתה אחי ורבותי, ראשי הדור הזה וקציניו: אם תמלאו את ידכם לתקן הרבר על אפניו כמצות המושל הטוב יריה, תתנו עליכם ברכה, ובנים יולדו דור דור יברכו את שמכם וזכרונכם הטוב...

וזה תמצית אנרתו הגדולה של ווייזל, שיצאו עליה עוררים מבין גדולי הרבנים שכדור, האגרת הזאת, הערוכה בחום רב ובהסברה טובה היתה עושה בודאי את הרושם הראוי, ללא הציע בה בחום דמיונו, שילמדו כל צעירי היהודים, בלי הבדל כשרונות ונשיות, לא רק דברי הימים וניאונרפיה, כי אם גם חכמת הטבע, חכונה ופילוסופיה דתית, באמרו, כי רק ע"י המדעים האלה יוכל האדם להגיע לירי הבנת כתבי הקודש והיהדות (דברי ימי ישראל לגריץ חלק ט' בתרגום טריבש עמ' 71). יוצא אפוא, שבו בזמן שהכריז ווייזל ש"לא נוצרנו כלנו להיות בעלי תלמוד", ושאין מזני בני האדם וכחות נפשותיהן שוות, חשב שכלנו נוצרנו ללמוד את כל שבע החכמות. חוץ מזה יש באגרת עוד כמה מקומות בלתי ברורים ובלתי נכונים², וגם קצת בטוים חריפים הפוגעים קשה בכבוד היהדות המסורה ונושאי הנלה. בהצעותיו לתקון דרכי החנוך ראו הרבנים, ובצדק, סכנה עצומה לחנוך הדתי ודחיקת רגלי השכינה ולמוד התורה. גם גריץ סובר שצדקו תלמידי החכמים הקנאים. הם בקנאתם ראו את הנולד יותר מכן מנחם ווייזל כבטחונם (שם עמ' 73) וכדברים האלה בקירוב כתב גם ההיסטוריון יוסט וחכמים אחרים.

בראש המתנגדים להצעות ווייזל עמדו שלשה מגדולי הרבנים שכדור: הנאונים ר' יחזקאל לאנדא, בעל נודע ביהודה אבדיק פראג, ר' פנחס הורוויץ, בעל המקנה וההפלאה אבדיק פפדים ור' דוד טעביץ חריף, אבדיק ליסא. הרבנים האלה לא היו שונאי ההשכלה, אבל לא יכלו בשום אופן להסכים לדברי ווייזל, שתורת האדם קודמת בזמן לחקי האלהים, ולמסקנותיו. החננות הרבנים הכריחה את ווייזל לפרש באגרת שניה מה שסתם בראשונה, וגם להתנצל במקצת. האגרת השניה (נכתבה ב" אייר חקמיב) ערוכה לראשי קהל טריעסט. היהודים האיטלקים והפורטוגזים שישבו בקהלה זו, נשמעו בחפץ לב לפקורת הקיסר והודיעו לנציב הקיסר את חפצם ליסד בעירם ב"ס. דברי ווייזל שעוררו התנגדות עצומה בשאר הארצות מצאו אזנים קשובות בין חלק חשוב מיהודי איטליה, שהיו קרובים תמיד אל ההשכלה

2. ע"י בפרטיות במאמרו החשוב של ד"ר ל. לוין ביאהרבוך ד. יור. ליט. נעו. כרך 10.

והמרע, ידידיו ואנשי בריתו של ווייז' השתדלו להשיג מרבני איטליה פסקים נוחים לווייז', וחפצם זה עלה בידם ברובו¹.

במכתבו השני, שקראו, רב טוב לבית ישראל, כותב רניה ווייז' בתוך שאר הרבנים: אני משתאה לדעת מה מצאו האנשים האלה על במכתבי... כי אעבור עליו אלף פעמים לא אמצא מראשו עד סופו כי אם יראת שמים... אבל שמעתי מאשימים אותי כאלו אמרתי שחובה היא על כל חכם מישראל, שידע תחלה הגמוסיות והלמודיות והטבעיות טרם ילמד המשנה והגמרא, ועל מי שאינו מלומד בכל אלה אמרו חכמים שהוא תיח שאין בו דעה, דבר אשר לא דברתי ולא עלה על לבי מעולם. אך לפי שראו שזכרתי (פרק א') מקצת מחכמות למודיות וטבעיות על כן דברו מה שדברו... אבל לא כאתי לקובען חובה... עיקר מה שהזהרתי עליו היה שילמדו בנינו המקרא כהונן ושיבינו בדבר ה', וילמדו עמהם דברי מוסר השכל, ולרבר צחות, שעיי כן יבינו היטב בטיב טעמי מליצות ושילמדו בניאונראפיע והיסטאריע (שהן דברים קלים מאד, אם יעסקו בהם חצי שעה ביום בביה"ס שנה או שנתיים ידעו השעור הדרוש להם) שצריכין להבנת דברי התורה ולהבנת המוסרים והעצות הטובות. אלה הדברים דברתיים ואלה הדברים אני בא לחזק באגרת הזאת השנית. לא שחובה עליהם לדעת הלמודיות והטבעיות טרם נעסק במשנה ותלמוד ולא אחר שעסקו בהן.

אחר כך הוא עובר לדבר על חשיבות למוד המקרא, מביא את דברי הרב ר' שעפטיץ בן השליה על דרכי הלמוד של הספרדים באמשטרדם, ומציע לפני ראשי קהל טריעסט ראשי פרקים של תכניתו:

תחלת דבר, אחר שלמד הנער לקרות לשון עברי ומבטא המלות בדקדוקן מלעיל ומלרע, בהיותו בן חמש שנים יביאוהו לביה"ס ללמוד המקרא, ולא תניחו למלמדים שיתרגמו להם הפסוקים כל אחד כרצונו וכלשונו, אבל ראוי שתהיה לכולם העתקה אחת מיושרת בלשון צח באיזה לשון שיהיה, אשכנזי, איטליאני או ספרדי... ובאמת ההעתקה האשכנזית של החכם מויה משה (מנדלסון) מצוחצחת מאוד וראוי לכם שחתנוה על יד איש חכם המבין בשתי הלשונות אשכנזי ואיטליאני, או אשכנזי וספרדי, להעתיקה מלשון אשכנז העתקה מיושרת אל אותה הלשון שאתם רוצים בה. וצריך המלמד לתרגם לנער תחלה כל מלה ומלה בפני עצמה, ואחר כך לתרגם לו חבור המאמר כלי...²

כשילמדו על דרך זה שנה תמימה יחל הרב ללמוד דקדוק הלשון, לא שיכביר עליו ללמוד ספרי המדקדקים ופלפוליהם, אבל ילמדנו לזה הבנינים, נורותיהן וכנוייהן, ונקל לנער המשכיל ללמוד זאת במשך איזה חדשים, וכשהיה רגיל באלה יחנכוהו לנתח המלות שבמקרא, על דרך משל ברא, יאמר הנער שהוא מנחי למיד אליף מבנין הקל עבר ליחיד ונסתר, וכן כל היוצא כזה. ואני מבטיח אתכם שאחרי שנה ומחצה, שבמשך זמן זה למד הנער אצל רבו ספר בראשית והצי ספר שמות, אם פקח הוא יקרא מרעת עצמו גם בספרי הנביאים...

1. את דברי הרבנים האיטלקים נביא בהלך ב', בין שאר החומר הנוגע לתולדות החנוך באיטליה.

ובהיותו בן שבע או שבע ומחצה, יתחיל הרב ללמוד עמו כללי התורה, וצריך שיחבר על זה ספר שיהיו כתובים בו כלשון צח על דרך שאלת הרב ותשובת התלמיד, חלוק לפרקים¹, על דרך משל פרק זה על המועדים: הרב. בני, אמור לי כמה מועדי קודש יש בתורה שאסורין בעשיית מלאכה? תלמיד, ראש לכלן הוא יום השבת, שאסורין בו כל המלאכות ואפילו מלאכת אוכל נפש. רב, ומהו יום השבת?... ובפרק אחר כל מיני הקרבנות יחיד וצבור חובה ונדבה, ובפרק אחר כל מיני הטומאות שבתורה, ובפרק אחר כל מיני הנגעים שבתורה, ובפרק אחר מיני העריות שבתורה... ומה נקל לנער משכיל ללמוד כל אלה במשך חצי שנה או שנה, הכל כפי שכלו וכת וזכרונו...

ובשיהיה בקי ומורגל באלה, פעמים בהיותו כבן שבע ופעמים כבן שמונה, הכל לפי שכל הנער וחשקו, אז יביאווהו לחדר שלומדים בו המשנה והתלמוד, לא שיצא מחדרו הראשון מכל וכל, אלא עוד ילמוד יום יום שעה אחת או שתיים בחדר שיוצא ממנו, ובחדר שנכנס בו ילמוד גם כן איוו שעות במקרא ובמשנה, כי די לנער אם ילמוד יום יום ד' או חמש שעות במקרא ובמשנה, ולא יכבדו עליו במאד, ואיוו שעות יותן להם למרגוע ולשמוח זה עם זה, וגם עיו ישנית המורה המשכיל, וישתתף עמהם בשמחתם, כי גם משיחת חולין שידבר עמהם ילמדו הנערים מוסר השכל...

וכן בתחלת למוד המשנה והנמרא צריך שילמדו עם התלמיד בהדרגה גדולה, ולא יעמיסו עליו ללמוד עמו מיד דף שלם או חצי דף כמו שהמנהג במדינתנו, כי כל עצמו של למוד נעורים כזה אינו אלא להרגילו כלשון חכמים ובמשנתם, ואיך למדו הדברים מפשטי הכתובים, ובדרכי המדות שהתורה נדרשת בהן... ובה יאריך עם תלמידיו לאט לאט להרגילם בהבנת לשון המשנה והתלמוד ופרושי מאור עיניו רשי ויל ונימוקי רבותינו בעלי התוספות ז"ל, אבל לא יבלבל מוחו בדברי חריפות ודרשות רחוקות. ואם ילמוד כן שנה או שנתיים, והוא מן הנערים העושים חיל, בטוח הדבר שיהיה רגיל בלשונות התלמוד וזמפרשיו, ולפי שכבר הוא בקי במקרא ובכלל התורה, מעתה ידע לקרות לעצמו הלכה עם פרשי' ותוס' ז"ל...

ואחר שכתבנו זה המעט הנוגע ללמוד התורה, נזכיר עתה למודים אחרים הראויים ללמדם לתינוקות בבית הספר. כבר אמרנו שבהיות הלמוד על דרך זה, די אם ילמוד הנער שתי שעות ביום המקרא, ושתי שעות² ביום המשנה והתלמוד ואיוו

1. ספרים כאלה נתחברו בזמן וויזייל ואחריו באיסלא ואשכנז צרוב. אולם עיר מאתים שנה ויותר לפני וויזייל חבר ר' אברהם יגל את ספרו, לקח טוב, הכולל את עיקרי האמונה והמוסר על דרך שיחה בין רב ותלמיד. נדפס ראשונה בויניציאה שיב, ועשרות פעמים אחיו. חורגם גם לרומית ועיי' ש"ש ה' מתרגמים ולגרמנית.

2. ולעיל כתב שילמדו מקרא ומשנה ביחד ד"ה שעות, וצא מזה למקרא שעה או שתיים ביום נשאר ללמוד המשנה או התלמוד שלש שעות ביום, וכאן הוא קובע למקרא שתי שעות ולתלמוד שתי שעות.

שעות יחנו, לו למרגוע ולהשיב נפש, והנשאר מן הזמן יקרישו להודיעו ענינים שצריכין גיב לנופה של תורה ושיעוריהו כשיגרל לפרנסתו ובעסקיו... ואילו הן: ילמדו עמו בכל יום חצי שעה לקרות ולכתוב לשון לועז על מתכנתו, וחצי שעה יניחו לפניו מפת הארץ וגלילותיה... לא שילמוד עמהם הניאונרפיה מתוך ספרים, כי אין זה אלא אריכות דברים ובכלול דעת התינוקות, אבל יראם באצבעו במפת הארץ... וזכר אני שבהיותי בן עשר שנים הראני אדוני אבי ז"ל ציור המפה ולמדתי ציורה בשלשה ימים, עד שידעתי כל ממלכה וממלכה איה מקומה... וכן ילמדו עמהם חצי שעה בכל יום בספרי הגוסעים... וכן ילמדו עמהם קורות הימים... אבל למורי החכמות הלמודיות והטבעיות שמנתי מקצתן במכתבי הניל, אעיפ שהן הרר ותפארת ליודעיהן ענין אחר להן, וכך הענין, כשנראה בין התלמידים ההולכים לבהים בני עשר ויא שחנן אותם אלהים דעה והשכל... ומצליחים בלמודם, ראוי לנסות אותם בשעות הפנויות להודיעם ראשי דברים מיסודותיו של אקלידס ובחכמת המספר... וכן הדין בחכמות הטבעיות שכלן מלמדים להועיל וקשורות עם דיני התורה, אבל לכטלם בנלל הלמודים האלה מן התורה, לא תהא כזאת בישראל, וכמו שאמרנו למעלה.

וכבר ראינו מאחינו בני פולין הבאים לעיר הזאת אנשים גדולים בתורה, שלמדו בארצם מעצמם בלי עזרת רב ומורה למורי הניאומטריה והתכונה¹ וידעו בעמוקות החכמות הללו, עד שנפלאו עליהן חכמי העמים, והם למדום מתוך מקצת הספרים שחברו חכמי בני עמנו, כמו ספר 'יסוד עולם' לר' יצחק הישראלי, וס' 'אלים' לר' יוסף קנדיאה, ואילו למדו האנשים האלה את הלשונות הלועזיות היו לומדים כל זה ויותר מזה בזמן יותר קצר מזה...

אהר זה משתדל וייויל להוכיח שגם חכמי התלמוד ידעו את יקר ערכן של החכמות והלשונות הלועזיות, מראה על גודל תועלתן בחיים, מזכיר לטובה את דוד פרידלנדר ואת גיכו איציק יפה, על יסדם בברלין את ביהים, חנוך נערים (עי' עליו להלן), שבו לומדים נערי בני ישראל מקרא ותרגום אשכנזי ודקדוק להיק, ולקרא ולכתוב לשון אשכנזי וצרפתי וחכמת החשבון וניאונרפיה לבני עניים בחנם ולבני עשירים במחיר, וגם על האנסטיטוט הזה בתחלתו פערן פה, ויהיה בעיניהם כאילו יסודתו להפר תורה ולעזוב דת, ועתה שרואים מה טובו ומה יפיו רבים מבקשים לשלוח בו בניהם, אחיו הוא קורא בשם את כל חכמי ישראל בברלין המרבים כבוד ישראל בין העמים.

ושוב הוא מתנצל על כחבו ופרשו את המאמר כל תיח שאין בו דעת וכו' וכן על פגעו בכבוד יהודי אשכנזי ופולין בזה, שאת כל הקלקילים שבדרכי חנוכם הוא תולה בגלותם הקשה, ובכלל אשכנזי ופולין גם אני ובית אבי, כי זקני היה אוד מוצל מאש הצרה בשנת היא תיח, והיה מילדי עיר באר במדינת פאראליען, והוא פונה ליהודי פולין בקריאה: ומה נקל לכם אחינו בארץ פולין ללמוד הלשון האשכנזי על מתכונתו,

1. רוסו כנראה להגאון ר' ישראל סמושק, רבו של מנרלסון ומחבר הס' 'נעה ישראלי' ופרוש על ס' הכוזרי, וכן לשלמה מיטון שהפליא את כל חכמי ברלין בכשרונותיו ובידיעותיו.

שהרי אתם מדברים בשפה זו גם עתה, אלא שאינה כתיקונה, ולאנשי דעת כמזכר בומן ד' שבועות תלמדו האלפא ביתא האשכנזית והקריאה כלה, וכשתרגילו עצמכם חצי שנה תקראו בספרים הלועזים ותכינו כל הכתוב בהם...

אח"כ הוא מדבר בארוכה על הטבת המצב האזרחי והמדיני של היהודים ומוזכר לטובה את כל מלכי אירופא ובהזכר גם את הקיסרית יעקטרינה השנייה, מושלת כל הרוסין, גם היא גם שריה עושים טובה לבני עמנו היושבים תחת יד ממשלתה, אבל ביחוד הנדיל לעשות הקיסר יוסף השני, בענין הטוראנציע, והוא אשר חמל עלינו להסיר ממנו חרפת הסבלות, והוא מסיים את מכתבו זה, השני, בדברי ננות על הקנאה והקנאות ובדברי שבח על הסבלנות.

ואולם גם המכתב השני לא הניח דעת מתנגדיו, וכן הכיר ווייזל עצמו שלא יצא ידי חובת באור, ועוד נשאר בכתבו הראשון הרבה דברים עמומים, ולכן התחיל לחבר את מכתבו השלישי וגם הרביעי. בראש מכתבו השלישי הוא כותב שארבעה דברים מאלצים אותו לשוב אל הענין הזה: האחד שלמים וכן רבים מפצירים בו להרחיב הדברים בענין סדר הלמוד ודרך גדול הבנים... ומלכד זאת הנה אוהבי ורעי שבארצות איטליה הוכיחוני על עצלותי ורפיון ידי, כי הם לבשו קנאה למענית, ובקשו מאת רבניהם וגדוליהם להציג בשער משפט הדבר, ואחר כל העמל הזה... איך אשב בטל, מבלי הודיע בקהל את משפט החכמים האלה. השני, חייב אני לעשות בן לכבוד עצמי, לא בעבור כבוד מדומה, אלא בעבור הכבוד האמתי שאנו חייבין לשמרו בטהרה, כי גדול הכאב ורבו המכות אשר הוכיחי בית מאהבי... השלישי, ראינו טוב לבאר יותר דברי המכתב הראשון הקצרים, ואף כי החילונו לבארם במכתב הב', לא היה הזמן מספיק או לדבר כאשר עם לבנו, אבל במכתב הרביעי בעויה אדברה ברחבה, ואראה גלוי לכל כי במכתב הראשון חלקת מחוקק ספון, לא השארנו דבר מכל חלקי היראה והחסידות שלא רמזנו עליו... והיו הדברים אשר אכתוב בעויה במכתב הד' בארבעת פרקיו הראשונים כמו הצעות לספר המדות או ספר מוסר השכל שאנו עוסקים לחברו, ואיר עיני התלמידים ביראת ה' וחבמת הנפש ודעת המדות... הרביעי, בשנת תקמ"ב לפ"ק אחרי צאת המכתב השני מן הדפוס באה לידי דרשה, שדרש אותה אחד מן הרבנים החולקים עלי² בבית הכנסת שבעיר בשבת הגדול שנה הניל, ומצאתי בה דברים קשים כנידים, גם טענות שטען על כל האמור במכתב, דברי שלום ואמתי וחובה עלי להשיב עליהן... אולם את כל תשובותיו ובאוריו דחה ווייזל למכתב הרביעי, והמכתב השלישי מוקדש כלו לאנחותיהם ופסקיהם של הרבנים האיטלקים בענין זה... הרבנים משתדלים לפשר בין החולקים ולהשקיט את הריב. את המכתב השלישי נמר ווייזל בט' אייר תקמ"ד. המכתב הרביעי, שנקרא, רחובות, גדול בכמותו מן הקודמים. בו הוא הוזר על רוב דבריו במכתבי א' וב' ומבארם באור ארוך, וגם משיב על דרשת הרב אבדיק

1. גרסא ראשונה בברלין תקס"ח.

2. הוא רוסו כאן לדרשת הרב ר' דוד טעביל אבדיק ליסא, שתובא אחר כך.

מליסא. אני נותן כזה בקצור את הדברים הנזכרים ישר לענינו, עד כמה שיש בהם הוספת קיום ושרמונים חדשים. המכתב מתחלק לעשרים פרקים: פרק א', יבאר מילת נימוס או נימוסיות, והנימוסיות מתחלקים לארבעה פנים. פרק ב', יבאר החלק הראשון שבנימוסיות, והן האמונות והדעות. פרק ג', יבאר החלק השני שהן המדות ודרכי הנפשי. פרק ד', יבאר החלק השלישי, שהוא דרך ארץ. פרק ה', יבאר החלק הרביעי בנמוסיות שהוא לשון למודים ודבר צחות, וחזתם דבריו שהחסר כל אלה הוא תיח שאין בו דעה. פרק ו', פירוש הרב הדורש (הוא אבדיק ליסא) על מאמר כל תיח שאין בו דעה, ויובח שגם פירושו אינו אלא נימוסיות ודרך ארץ. פרק ז', יבדיל בין הנימוסיות שהן המצוות השכליות למצוות השמעיות. השמעיות קשים לענין התלמוד, והנימוסיות לענין המעשה. פרק ח', יובח מדבריו הראשונים, כי לא נכון סדר התלמוד שאנו נוהגין בו, ושראו לתקן דבר זה. פרק ט', היוצאים מביה"ס מתחלקים לארבע מחלקות, יברר שכל אחת מהן תגדל מעלתה ממה שהיא אילו למדה בו על הסדר.

המחלקה האחת הן אותן שלא הצליחו בביה"ס ויצאו ממנו ערומים מכל ידיעות ועיי מקנה וקנין הצליחו בעושר וכבוד, ועשו שם כין סוחרים ונכבדי ארץ... והחלו ללמוד מדרכיהם, והרגילו עצמם גם הם במנהגי דרך ארץ, לכבד את הבריות ולדבר עמהם בנחת, ולמדו לשונם דבר צחות כפי כחם, גם קבלו מהם איוו ידיעות בטיב העולם והמדינות. ואלה נעשו נכבדים בעדתנו, כי מלבד שהשיגו זאת עיי כן הכינו את לבבם לשמוע גם אמרי חכמה ודעת מפי חכמי ישראל... ונעשו יראי אלהים אנשי אמת. אך היו מתעלים במעלתם זאת כהנה וכנהגה, אילו למדו כל אלה בנעוריהם בביה"ס מן התורה והנביאים...

המחלקה השניה היא שארית הבת הזאת, שיצאו גם הם מביה"ס ערומי ידיעות, ולא הצליחו במעשיהם בראשונים לעשות שם ולהתחבר עם נכבדי ארץ ללמוד מהם מה שלמדו בעלי המחלקה הראשונה, גם לא התעוררו מדעת עצמם להתקשט בידעות הנמוסיות, כי עיל פרנסתם כסה עין לבם מהשנית עליהם, ובהיות דבר ה' ומוסריו אוצר נעלם מהם, כי לא למדו בביה"ס, הם קרח מכאן ומכאן... רבים מהם בעלי לב טוב ויראי אלהים, ותומכים ידי עניים, נכנעים מפני חכמים ואנשי הדעת, משים און להוכחתם ועושים על פיהם צדקות בכל עת, וראויים לכבוד. לא הם אשמים אבל אנחנו אשמים שלא למדנו בנעוריהם להבין לשון עברי או לשון לעז, כי אילו הודענו זאת, גם אם לא הצליחו במשנה ותלמוד, היו מרבים צדקה וכשרון מעשים...

המחלקה השלישית הם אותן שהצליחו במשנה ותלמוד, אבל יצאו מביה"ס בלי ידיעות הנימוסיות, ויקרה גם להם כמקרה שחץ המחלקות הראשונות. קצתם הצליחו בעושר וכבוד, ועשו שם כין נכבדי ארץ, ולמדו מהם מנהגי הבריות ולדבר כהוגן שפה ולשון וככל אשר אמרנו בדברי המחלקה הראשונה, והם נכבדים מן הראשונים, אך אילו למדו בבית רבם הדרכים הללו היו מוסיפים לדעת בהן כהנה וכנהגה... ואולם הנשואים מבעלי המחלקה הזאת, שלא הצליחו במקנה וקנין... הנה אלה כל תלמודם בדברי התלמוד ומפרשיו, וזרים הם בחברת בני אדם.

המחלקה הרביעית גם הם לא למדו הנמוסיות בביה"ס, אבל הם אנשים אשר חלק
ה' להם לב שהור, וכשהצליחו בתורה... השבילו גם כתורת האדם מדעת עצמן... ואף
כי חדלו אבותינו מימים רבים ללמד לבניהם תורת האדם לא חסרנו מדור דור
בכל הארצות שבאשכנז ופולין, בעלי דעה והשכל כאלה,
אנשים שצמחו מתחתם ומעלתם גדולה... ועם כל זאת אילו היו שומעים כאלה גם
בביה"ס היו מגדילים יותר תושיה ומוימה...

פרק י' יבאר, איך נהג עם ה' בחכמות הלמודיות וטבעיות בשבתם על אדמתם
והוא מוכיח ש, גדולינו בימים ההם היו מלאים חכמה ודעת בכל החכמות הללו. בפרק
י"א הוא מבאר שוב את קלקולי החנוך שבאו לנו ע"י הגלות, איך ראוי לנו להתנהג
בהן (חיינו בלמוד החכמות) בימי גלותנו בין העמים. בפרק י"ב מאריך המחבר לבאר
את התועלת שהחכמות מביאות ללמוד התורה והאומנות, ובסופו הוא מציע, שחכין
העדה בתי מדרשות לתלמוד תורה, ילמדו גם נערי בני ישראל המקרא ויתר הדברים
מן הנמוסיות והמשנה והתלמוד על הסדר שאמרנו, ומלבד זה יכינו ארבעה מורים
בדברי החכמות. האחד הוא המלמד חכמת החשבון והמדריה, וכמו שבארנו שהן אבות
חכמות רבות ואומנויות רבות. ומורה שני המלמד חכמת הטבע, שגם היא אם חכמות
ומלאכות רבות, ומורה שלישי ילמד חכמת הציוור... והרביעי ילמדם הידיעות ההכרחיות
לסוחרי ארץ, מעשה כתב ולשון וחשבון, ומנהגי החגרים ומאין מוצא הסחורות ואנה
יביאום וכל כדומה לזה. כל נער ילמוד מה שנפשו חפצה בו, זה אצל מורה אחד וזה
אצל מורה שני...

רוב הפרקים הבאים מוקדשים להשיב על טענותיו של הרב בליסא, ורק בפרק
י"ד הוא שב לענין ראשון לבאר את השיבות חכמת המדריה וחכמת תכונת השמים
ו, חכמת המיניקה וההידרולוקה, ההסטוריה והגיאוגרפיה וכו' כי אם ישאל התלמיד את
רבו, כמה פרסאות הלך אברהם אבינו בצאתו מחרן עד שבא לשכם? כמה משכס
לחברון? - מה יענהו?

פרק י"ז מקדש לבידור השאלה: איזה הברה היא יותר נכונה, הספרדית או
האשכנזית? ווייזל מכריע את הכף לצד המבטא הספרדי, אבל מה נעשה, וכבר
השתקעה ההברה הזאת בפנינו מימים ימימה, ואין עוד תקוה להנצל ממנה, כי אם נסכים
להחליפה בהברת אחינו הספרדים צריך שתסכים ע"ז כל הגולה שבאשכנז ופולין ויבחרו
להם מורים שילמדו את הדור הבא בהברה הספרדית. אך בכל אופן עליהם לשמור
את דקרוק ההברה האשכנזית ובללי מלעיל ומלרע.

בסוף מכתבו, שננמר בכ"ב סיון תקמ"ה, אנו מוצאים את הדברים האלה, שבהם
כבר מבצבצת אכזבת הרבה מן התקוות שתלה ווייזל ביסוד בתי"ס. בצער עמוק הוא
רואה שאין בתי"ס אלו מחפתחים לפי רוחו ותכניתו, כי אם לפי רוחו של הירץ המוכרנו;
ועתה אחינו בני ישראל הביטו, אם לא כאשר דמיתי בן היתה, כי אחינו היושבים
בארצות המושל הטוב הגיל (הקיסר יוסף השני) הוכרחו לקיים הדת אשר יצא מלפניו,
והקימו בכל מקום ומקום עק"אלע נארימאלי¹, או מדרש כמנהגי המדינה, ילמדו בו נערי

1. רובם נסגרו אחר כך.

ישראל כל הדברים אשר צוה עליהם הקיסר יריה, אך צר לי לומר, הוקם מצות הקיסר יריה וחורת ה' יעזובו. אני אמרתי בישרת לבבי שילמדו צחות לשון אשכנזי ע"י הגיון התורה... ולפי שאין המלות האשכנזיות כולן באות בתרגום זה (של מנדלסון) ילמדו שארית הלשון מספרי חכמי העמים, כמו ספרי קורות הימים וספרי הנוסעים שיקראו בהם בכל יום חצי שעה ועל זה פתחו עלי פיהם בריב ומצה. ראו עתה מה הם עושים, מבליים שעות רבות ביום ללמד לנערים לקרות ולכתוב לשון אשכנזי ולחשוב חשבונות וכיוצא, ותורת ה' ילמדו עמהם כמבראשונה בלשון מסורסת ומבובלית, כי הוגד לי שגורו שלא ילמוד אדם בתרגום אשכנזי הניל עד היוחו בן שלש עשרה שנה, והרי זה דומה כאילו גורו שלא ילמוד הנער מקרא כלל. כי מאותו למוד המסורס שלומד עתה ידמה בעיניו שאין צחות ותפארת במאמרי תורה, וכשיהיה בן י"ג לא יחפץ בה עוד, מי שמע כזאת?

אני אמרתי ביראת ה' שיחברו ספרי אמונה וספרי מוסר השכל בלתיק, במליצה צחה וקלה, ויעתיקום ללשון אשכנזי, ושיערכו המחברים את דבריהם למול פני התורה העליונה... ראו אם כן עשו? חדלו דוברי צחות מישראל חדלו... אבל ראו עינינו ספרים קטנים בלשון אשכנזי כחובים על האמונות ועל המוסרים חברים חכמי העמים ללמד בהם את נערי בני ישראל... גם היה ראוי שיחברו בלתיק... טוב מזה עשו אחינו שבקיט טריעסט ששמחו לקראת מכתבי והלכו בדרכיו ועשו מה שעשו ביראת ה'. הקימו גם הם עקאלע נארמאלי כמצות המלך, אבל קראוה בשם תלמוד תורה ותקנו סדר ללמוד נאה, לומדים בו שלש כתות של תלמידים, אחת במשנה ואחת בתלמוד ועם זה לומדים גם לשון אשכנזי וידיעות המכתירות את האדם... תראו מזה בית ישראל, כי אמת דברתי בראש מכתבנו הראשון, שהבדלנו בין מנהגי אנשי המזרח והאיטליאני והספרדים למנהגינו בערי אשכנז ופולין ושמימים רבים רגילים הם לעשות עניניהם על הסדר... סוף דבר, תחת חטה יצא חוח ותחת שעורה באשה. חמו דברי נפתלי.

קטו, מדרשתו של הרב ר' דוד מעביל אבדיק ליסא, שדרש בשבת הגדול שנת תקמ"ב, כלפי הצעותיו של רניה ווייויל במכתבו הראשון שקראו בשם, דברי שלום ואמת. ר' דוד מעביל כבד מקודם את רניה, גם לא היה מן המתנגדים ללמוד המדעים, כמו שנראה מהסכמתו על ספרו, יין לבנון, שבה הוא כותב... מנעו בניכם מהגיון ההווה. למדו ספרים אשר חבד ואשר יחבד הרב המחבר... ממנו יראו וכן יעשו גם המה להרגילם מנוער בלמוד הנכבד ההוא, כי ה' חפץ השכל וידוע אותו באמור לחכמה אהותי את... אולם מכתבו של רניהו הרגזו את לבו ואת לב

חבריו הרבנים, ולכן נאמרה ונכתבה דרשתו בסגנון חריף ביותר. כבר ראינו עד כמה מרח רנהיו להשיב על טענות הרב רדיט, ומכאן יוצא שדרשתו עשתה רושם. הדרשה נדפסה מכת"י ע"י ד"ר ל. לוין ביאהרבוך ד. יוד. ל"ט. געו. (פסדים 1918) כרך י"ב עמ' 182-194, שהקדים לה מאמר חשוב על רבר מלחמת ההשכלה באותו זמן.

רע עלי המעשה אשר ראיתם מאיש¹... שמו הירץ ווייזל מק"ק ברלין, חק בדפוס אנרת בת מחלת לב לקהל עדת ישראל הנרים בארצות הקיסר יריה וקרא שם האנרת, רבני שלום ואמתי. בא בעצה נמהרה לאנשים חכמים כאלו הוא יחיד בדורו, ותוכן דבריו לאשר הקיסר יריה פקר על בני ישראל שיכינו להם בתי מדרשים ללמוד לשון אשכנזי על בוריו ולהחכים לעוללים ויונקים שיעשו חיל בכל חכמה, ויבוא עני בדעת לשית עצה איך ימלאו רצון הקיסר, וכה אמר: "...תשימו לב וכו' שלא יצא התינוק מחדרו שלומד בו קריאת הלשונות ודקדוקיהן אל החדר שבו ילמדו עמו תורה ואמונה וקצת המוסרים עד שיבדקוהו אם השלים חוקו בחדר הראשון, וכן לא יכנס לחדר המשנה עד שהשלים חוקו בחדר שיוצא ממנו, ואם ישפטו שאינו הגון ללמוד המשנה והתלמוד טוב לו שלא ישים חלקו בהן... כי לא נוצרנו כלנו להיות בעלי תלמודי. תמה אני... [איך] החלש יאמר גבור אני, איש שתום העין יאמר לכו לרגלי, אורה לכם הדרך... הרי אנחנו מוזהרין מרבתינו בעלי התלמוד סדר למוד התורה והאמונה עם בנינו משעה שיודע לדבר ומבין חמש ואילך, ואחם ידעתם כי חיל יש אתנו פה בלהקת חכמי התורה חכמים ונכונים ויודעים לשון אשכנזי ונימוסיות² מחמת שנשא לבם אותם ללמד גם את זה, ורצון הקיסר יריה להרגיל כל יוצאי ירך יעקב על הדרך הזה ללמד ג"כ את הילדים שעה או שתיים ביום לדבר ולכתב לשון אשכנזי, אבל העקר עקר והטפל טפל לו, מה רבו מעשיו ומה יקר חסדו, כי באמת כל האבות יחפצו להביא את הילדים אל כל חכמה ומדע ואל כל מלאכה ומלאכה, אך קצרת ידם ימנעם, וכמצות הקיסר יריה אין ספק כי גם על זה יפקח עיניו מאין יהיו ההוצאות העצומות לתת שכר למלמדים, אך... [ווייזל] משרך דרכיו ומעקם עצת השררה לאמר: ככה פקר עליכם הקיסר שלא יכנס התינוק לחדר שילמדו בו התורה והאמונה עד שהשלים חוקו בתחלה בקראו לשונות ודקדוקים, ושקר ענה באחיו. חלילה לכל בן דעת לחשב כזאת על הקיסר, כי הוא ברוב צדקתו רוצה במעוז הדתות... ראו נא ישרת אדוננו מושל עירנו הדוכס יריה, אשר הוא רואה בעני עמו ויודע את לחצם ותומך ידי גבאים דתית לשלם שכר בעד הילדים ערך מאה, הי' (= ה' ישמרם) לנצח, ללמדם מקרא ומשנה ונמרא והעמיד חק לגבות חצי פרוצנט מכל נדן אשר יותן לכל חתן, ואם

1. את הכסויים החריפים ביותר שנאסרו בעירנא דריתתא השמפתי.

2. באותו זמן היו בליסא לומדים רבים וישיבה מפוארה, וגם חבר אנשים שעסקו בחקר הלשו העברית ויתר המדעים.

היתה יכלתנו משנת לשלם שכר למוד כתיבת לשונם וקריאתם לא חדלנו לעשותה טפלה להעקר.

הנה הוא (וויזל) יורה דרך לקטף הילדים הרכים בעודם באבם ולסגור בפניהם דלתות התורה והאמונה... והיה כי יגדלו יקוצו בה, כמובן באנרתו בזה הלשון: וכאשר יתגברו הילדים כל אחד לחבמה שתכסוף נפשו אליה, עייש בפרק ח' וידוע שמעט מן המעט ימצא הילד אשר יכסוף ללמוד דבר מן התורה, בפרט מן התלמוד, כי דבר אשר צריך לעמול בו איך יאהבנו, מרם ידע מחקו ודבשו? ועל זה כיון שלמה המלך ע"ה חנוך לנער על פי דרכו וכו'... ופשוטו שלא ילמדנו יותר מכדי השגתו, שלא יהיה כמותר שמן שבנר שגורם כבוי, אבל לא כשכושו של המחבר שפירש ע"פ דרכו— שאם לא יכסוף לחכמת התורה ילמדוהו שאר חכמות, או אחת מן האומניות שלבו נוטה אליה, אם חיו ישמעו אליו לא ישאר מכל ילדי בני ישראל אף אחד שלא יפנה עורף לעמל התורה...

ועוד הוא כותב בפרק א': לכן הנעדר מתורת האדם אע"פ שלמד מחוקי האלהים ותורותיו וניהג על פיהן אין בו נחת משני פנים וכו'. יברת אלהים שפתי חלקות... על מי מהקדושים העיו פנים, מי מלומדי חוקי אלקים וניהג על פיהם אשר הוא אינו לתפארת בתור אדם, אם הוא משכיל וישר ומבין מדע התורה על בוריו, אף אם לא למד נמוסיות ודיא ללשונותם. הלזה יקרא נעדר מתורת האדם? ! הלא דברי חכמים יורוהו בדרך סלולה, מוכרי המקראות ודברי רבותינו הקדושים בעלי השם יגידו לאדם מה שיחו עם הבריות והתנהגותו וישרות הלב ונשיתו. המעט ממנו דברי הרמב"ם בס' המדע ושאר הלכות המורים דרכי בני אדם ודרך קודש יקרא לה. וכן ספר, חובות הלבבות ושאר ספרי מוסר, והלא שרשיהם צמחים מספרי הנביאים ורבותינו בעלי השם... ואולי דבריו מבונים אל האנשים אשר פרשו מהבלי החבל, מאסו כשכיות החמדה ושנאו חברת ילדי הומן והקדישו את ניותם אך לעבודת השם יתעלה, אם על אלה הרים ידו, ידו תיבש, נואץ קדוש עליון ומקדשיו. האם על אשר נמנעו מקשט עצמם ולקרוע בפוך עיניהם יאמר... כי אין בדם נחת... וכל מגדלי הזקן בחמש פאות ידמה אותם לנעדר מתורת האדם ומשנה ממנהגי הבריות. קצתי בלהגי דבריו להשיב על כל קוץ מהם...

מה מאד מתנחם אנכי כי שמעתי ממנדי אמת שבקק וויזנא, עיר הגדולה לאלקים, שרפו הספר הלזה (אנרת רנהיו) ברחוב העיר, ובתחלה חלו אותו ברכיד ברולו בחצר ביה"כ, יפה עשו לדעתי שופטי צדק...

הרב מסיים את דרשתו, המתובלת בדברי אגדה, בדברים אלה: ועתה אתם עם ה' שמעו אלי ותחי נפשכם, כל איש יחזיק באמונתו, וזה יהיה חפצו להיות זרעו בפקידי צבאות התורה ומבטן יקדיש את נצר שרשיו לשמור פקידו ה', והנער נער כבן י"ד שנה ויוכר בו היטב אם ראוי לפתחי עיון התורה ועמקי התלמוד ודברי הראשונים—מה מוב, ואם לא — ילמוד אותו על כל פנים חקי חיים, רהיינו שויע אויח והלכות מיורה דעה

1. היא הקונצ' הירועה, וע"י בספרי העונשין אתר חתימת התלמוד (ירושלים תרפ"ב) עמ' 31.

הנצרכים לדעת לעבוד את ה' והלכות צניעות לקדש את עצמו להתגבר על התאוות אשר יבואו בימי הנעורים, כי זה כל האדם וזאת תורת האדם וילמוד גם פרפראות לחכמה, לשון אשכנזי ויתר המדעים, והעיקר יהיה לעיקר והטפל לטפל... וכל איש ישראל מחויב לקיים והניח בו יומם ולילה כפי ערכו, ולא תאבו ולא תשמעו להשוטה הרשע הזה הכותב, שאם ישפטו על הילד שאינו הגון ללמוד המשנה והתלמוד טוב לו שלא ישים חלקו בהם... בעינינו אנו רואים שלפעמים ילד בן י"ב או י"ג שנים דומה לקצצר ההשגה, וכי יגדל עוד שנים ארבע והמשה ויעמול יהיה לאיש עושה חיל בתורה...!

קטן. באותו יום שדרש ר' דוד טעביל אבדיק ליסא את דרשתו נגד הצעותיו של רנהיו, יצא גם גדול הדור, הגאון המפורסם ר' יחזקאל לאנדא, בעל נודע ביהודה, בדרשתו, בשנת הגדול שנת תקמ"ב, נגד וויזיל. גם הוא היה בין המסכימים על הדפסת ספר "יין לבנון", אבל הוסיף בהסכמתו את המלים, כתנאי שלא יצא ממנהגו (עי' סוף דרשתו של ר' דוד טעביל ביאהרבוך שם עמ' 174). משמע שמצא את הספר מצד עצמו לטוב, אך פקפק ביראת מחברו. עתה יצא נגד וויזיל בגלוי, כמו שיצא גם נגד תרגומו של מנדלסון.

...קם מאנשי עמנו איש רשע והעיו פניו [לומר] שהתורה אינה חשובה מאומה... והנימוסים חשובים יותר מהתורה... ואמנם גוף הדבר לשבח הנימוסים ולדעת דקדוק הלשון של העמים גם אני משבח מאד, וכמה מעלות טובות לממשלה אשר שמה אל לב להרגיל את בנינו לדבר צחות, ומצינו שגם בכתבי הקדש גנו אותנו בעת שלא ידענו לדבר בלשון עם ועם... ונחמיה אמר: ובניהם הציג מדבר אשדודית, ואינם מכירים לדבר יהודית וב לשון עם ועם... ולכן טובה גדולה עשה הקיסר יריה שצונו ללמוד הלשון בדקדוק ולירע צחות, כאשר הזכרתי בדרוש חודש שבט שעבר... כי הירא את ה' עיניו בראשו ויאחו בזה ובוה, והתורה עקר, ואעפ"כ לומר גם לשון צח ונימוסים הנכונים. וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה, והרי עקר מלאכתנו הוא משא ומתן, וצריך לירע לשון ובחב...!

ולכן אחי ורעי, שמעו אלי ותחי נפשכם, ולכל אחד ואחד מכם אני אומר: ירא את ה', בני, ומלך, ועם שונים אל תתערב... אני מזהיר שתקיימו ירא את ה' ומלך, לעשות רצון מלכנו, אבל הזהירו מאד מאד: יראו את ה'! כי מחוך שהרגילו עצמכם בלשון תרצו לקרות ניכ בספרים שאינם מועילים ללשון, רק חוקרי הקירות באמונה ובתורה, ועל ידי כן יעלה חיו טינא בלבבכם בעסק האמונה, כי כל מי שמדבר

וכותב דברים בעסק האמונה ע"פ השכל אינו אלא נורע... ועם
שונים, הם ההולכים אחרי שרירות לבם, ומהרהרים ומחשבים בשכלם העבור להחשיך
דת התורה, יהיו יהודים או מאיוז אומה שתהיה, הכופרים בהשנחה... ובנתינת התורה
ובנפלאות ונסים נגד הטבע, עם אלו אל תתערב, והנה בעויה נתרבו בין בני עמנו כתות
שונות, לא ראי זו כראי זו, הצד השווה שבהם שדרכם להזיק האמינה השלמה, ועל
עתות אלו הזהיר שלמה: ועם שונים על תתערב...

בזמננו נתרבו היהודים הכופרים בדברי הו"ל ושמים לב למנוע הבנים מתורה
שבעיף, אני מזהיר אתכם, הבנים, לא תאבו ולא תשמעו בדבר הזה לשום אדם, ואין אני
חושד את הנארמאלי-לעהרער שחיו יעשו רע כזה לדבר סרה כזו, כי זה יהיה נגד
רצון הממשלה שהקימה אותם רק ללמד את הבנים הכתב והלשון, ודרכי החשבון מיסר
והנהגות טובות, אבל לא לדבר סרה על הדת שלנו, ואם המצא ימצא באיוז עיר ומדינה
איזה לעהרער העיבר על זה ועושה פעולתו רמיה לא השמעו לו... (דרושי הצליח
דרוש ל"ט).

קטן, מכתב הנאון ר' יחזקאל לנרא אל פרנסי ברלין, המכתב, בנוף
כתב ידו של ר' יחזקאל, נמצא בידי מר טיו מילר מרחובות.
ור' ש. ה. קוק הואיל בטובו להמציא לי העתקה ממנו.

אליכם אישים אקרא. הנה הראשונים להשיב על תלה דת התורה, הנאחרים
בחוט המשולש מקרא משנה ונמרא, לנגד רשעי בני עמינו נאזרו בנבירה, הנה כבוד
אהובי אחי ורעי אשר מעולם אנשי השם הקצינים הנבירים שרי הפרתמים פ"מ הקהלה
עיר ואם בישראל קיק ברלין, ועל נביהם המאזיג אור המורת הנאון הכפורסם בביל
קצוי ארץ נ"י פיה עיה בקיש מהו ציה אביד ור"מ בצירוף ביד הצדק.
אחרי דרישת שלומם הטוב, הטוב והמטיב לא ימנע מהם לעולם כל טוב, טוב
להדי טוב לא יחסר קורמוב, הנה מהראוי ה"י להאריך בכרכות לראשם שמורות וערכות
לפי מעלתם, לזה היריעה תקצר, וגם לבי כל עמי ואני קרא ממצר, מילין לא אוכל
עצור, אנא אחי ורעי לא תהיו אחרונים מלהשיב דת המלך, מלכו של עולם, ולהציל דת
התורה מאיש אויב וצר, כי ידכם לא תקצר. הנה נא יביטו בהעתק המונח פה אשר
קמו אנשים מבני קהלתכם יצאו נצבים, דברו עזות נגד גדולי הדור האהובים, אלך
אמסור¹, כל אי מהתחיתים לא בוש מלמנות ברבים, וכפי הנראה כתבו כתב פלסתר
זה בלי רשות ועצת פ"מ הקהלה, ופשיטא בלי ידיעת רבם הגאב"ד גרין, הנשמע עזות
כזו, אנשים כאלה, אשר רובם אינם בני תורה, יאמרו לנאון אביד דקיק ל"סא, שלפניהם
יציג דבריו, ולא בכבוד הנאון אביד לבד פגעו, כי אם גם בשאר רבני הדור, כי לא יחיד הוא
הנאון הניל בדבר זה, כי רוב רבני הדור הכירו את האיש²... אפיקורס ודבריו דברו

1. הסכמים איימו או על הרבנים בכת הממשלה.
2. סלים אחרות נמחקו בכונה.

חירופים על הדת לא בהסתר נאמרו. לא על דת היהודים לבד יצא לחרף, כי את חוקי אלקים נידף, והלא אלקי נתן חקיו ומשפטיו לכל העמים, ולעדת ישראל הרבה להם חקים ומשפטים ביותר. וזה יצא לנרף סחם הדת וחוקי בקונטרס הראשון אשר קראו דברי שו"א (=שלום ואמת) וגם בקונטרס הב' אשר ע"ד מני נהור קראו רב טובי, כי גם שם בא במחתרת נגד דת התורה, שורש ראש ולענה פורה, ואם המין הזה הפך להצדיק נפשו ולברר כי שלא כדת דבר הנאון מליסא נגדו, ה"ל לו להירץ וויזל להצדיק נפשו בפני הנאון אב"ד דקהלתכם וביד נר"י, לא בפני אנשים יחידים נבדלים מן העדה, ולא הודיעו דבריהם לפנים הנ"ל, ולכן במטותא מינייכו פ"מא העדה ומשי"ב הנאון אב"ד וביד נר"י לנוזר על האנשים הנ"ל שישבו ממחשבתם הרעה, ויכתבו דברי בקשה להנאב"ד דקיק ליסא לבקש מחילה ממנו, הנם שאקיה כי מורא לא יעלה על ראש הנאון הנ"ל, כי בעזיה המלכים אשר בזמנינו, הראשון הקיסר האדיר יריה וכן המלך הגדול דמדינתכם, גם המלך דמדינת פולין, ירום הודם וחחנשא הוד מלכותם, המה מלכי יושר מלאים הוד חכמה ובינה, ולא יטו און לדברים שאין בהם חכמה וטעם רק דברי חירופים ונידופים, אבל כדי ביוון וקצף על החוצפה של שבעה האנשים החתומים במכתב ההוא, שבע תועבות בלבבם, ואם ירימו יד נגד הגאון הנ"ל ימצאו הרבה רבנים ונאוים שיתבעו עלבון הנאון הנ"ל, וגם בכס אחת אהובי השלימי ביראת ה' אני בטוח שחתבעו עלבון הנאון הנ"ל אם לא ישבו האנשים ההם מדרכם הרעה, ולכן נא מאוד עמדו על משמרכם משמרת הקודש להזהיר את האנשים ההם באזהרה גדולה, שלא יכניסו ראשיהם בדבר שאינו נוגע להם, והדבר תלוי בנאוני הדור ולא בבעלי בתים, ובטוח אני במדת טובכם שתעמדו בפרץ ותזכו לראות ביאת בן פרץ, הדיש כנפשכם ונפש אהובכם.

הקי' יחזקאל סגל לנדא'.

קיה. הסכמת הנאון ר' יחזקאל לנדא על תרגום התורה וחמש מגילות לנרמנית ע"י ר' זוסמן גלוגא. המשכילים של אותו דור התרעמו מאד על הסכמה זו, מפני שיש בה דברים כנגד תרגומו של מגדלסין. וגם תרגומו של זוסמן הוא, לפי דעתם, גרוע, ולכן אמרו ש, להיות תרגום החומש ברשון עם זר דבר קטן וקל בעיני חכם תורני כמותו, לא בטל עליו אף רגע אחת ונתן רשות לאחד מהחזותים שבנושאי כליו לעבור על דברי המתרגם ולכתב הסכמה על שמו... ואם כן הרב הנאון נקי והשגיאה על תלמידו. כן נראה לנו, ויגד לנו רוע המליצה (המאסף לשנת תקמ"ז עמ' קמ"ב, ושם גם נדפסה ההסכמה). ואמנם אין סגנונה סגנון הנאון ר' יחזקאל.

1. פרנסים ומנהיגים.

2. ר' צבי הירש אבדין ברלין היה קרובי של ר' יחזקאל.

להיות שבחומש עם, כארמשה¹ אינו מספיק ללמוד מתוכו עם הגי ינוקי דרדקי, כי המחבר לא ידע לשון דיימש כהונן, ותוך כך נתחכמו קצת בדורנו לעיין בספרי הביבלי², אשר לא יתכן זה, כי ידוע שיש הפרש בכמה מקומות אשר שינו בפירוש המקרא למעמים אשר היו להמחבר ההוא, כי לא היה מכני עמנו... ומתוך שלא נמצא בלשוננו פירוש נכון בלשון לעז בלי שבוש התחכמו עוד בדורנו לתרגם המקרא בלשון אשכנז³, ואולי הי' כונת המחבר כדי שלא ישוטו לחפש בספרי הביבלי ורצה לתקן לפי דעתו, אבל באמת אנחנו רואים כי אין כאן שום תיקון... כי מתוך שהמתרגם ההוא העמיק שפה לדבר בלשון אשכנז עמוק מאד, שלא הורגלו בו כי אם הבקאים ביותר בדקדוק לשון אשכנז, ומתוך שכבר על הנער להבינו צריך המלמד לעסוק עמו רוב היום להעמידו על דקדוק לשון אשכנז, ומתוך כך פנה היום ונשאר הנער ערום מעיקרי התורה, וגם מחמת שלא העמיד פירוש המלות על כל מלה ומלה רק על המשך המקרא, כראוי לכל מעתיק ספר מלשון אל לשון... וזה היה קצת נכון אם היה מקדים שתרגום זה הוא לנדרים שכבר למדו וקראו ושנו, אבל עכשיו שפשט תרגום זה אצל קצת המבקשים דוקא ללמוד עם הילדים תרגום זה ומתוך כך נהפך הוא, שהילדים תיכף בילדותם מוכרחים לבלות זמנם בספרי העמים, כדי שיורגלו בלשון צח אשכנז, כדי שימדו אחר כך התרגום ההוא, ונעשית תורתנו כשפחה המשמשת את לשון אשכנז שתפשט בדור, ופירוש המלות של לשוננו העברי אינם יודעים... והנה נתעורר פה היה מויה זוסמאן גלונא להרפים תורה וחמש מנלות עם פירוש אשכנזי על המלים, ולא נטה מפירוש של המחבר ספר מלים⁴ כלל, והוא לשון אשכנזי בלי שבוש, אבל לא עמוק וכל אדם יכול להבינו, ובוה יעלה ביד הנער תכף בילדותו לשון עברי וגם לשון אשכנז כהונן... ולכן אנו מחזיקים טובה להיות מויה זוסמאן הניל על זה ואמרין לפעלא טבא יישר... יום ג' י"ג תמוז תקמ"ה.

על יחוסו של הנאון הזה ללמוד החכמות מספר החוקר המפורסם ר' אייזיק הירש ווייס בזכרונותיו (עמ' 74) את הדברים האלה: הניד לי וקן אחר מתלמידיו, כי הוא עצמו העיר את התלמידים ללמוד חכמת החשבון והשעור, והוא עצמו נסה לפעמים בשכלו התריף לפתור שאלות שונות וספקות חכמה זו, ושמה אם מצא פתרון נכון. אחרים מן הבחורים הלכו לאוניווערזיטאט לשמוע זאת החכמה מפי הפרופסור לא בהצנע ולא בהחבא. והלא מחנכו את בניו נכיר מה משפט הנאון הזה, אשר נקרא בזמנו רבן של כל בני הגולה, בענין הזה, כי עם גודל צדקתו וחסידותו לא נתן חפלה באיש דורש חכמה אך אם יהיה נאמן עם אלהיו וחורתו. הן בנו הבכור ר' יעקבקה היה מנדרלי התורה ולבו ראה הרבה חכמה ודעת... ואחיו הרב ר' שמואל לאנדא, אשר היה ראש בית דין אחרי הרב ר' אלעזר פלעקלעס, ואחיהם הצעיר ר' ישראל שניהם היו שותרי החכמה, אוהביה ומכבדיה, ויותר מהמה נכדו החכם ר' משה לאנדא,

1. עי' עליו לעיל עמ' ס' ועמ' ר"י. 2. הבונה לתרגומו של פרטין לותר, אבי הריזורסציה.

3. הוא תרגום החכם ר' משה מנדלסון או הרמב"ן.

4. הוא ספר מלים לאלוהי לר' יהודה ליב סיגדן, שנדפס בברלין תק"ך, ועי' עליו לעיל עמ' כ"י.

אשר נדל על ברכי זקנו... וקבל חנוכו מאביו ר' ישראל על ברכי התורה והחכמה, וזה בעצמת חכמתו הוציא לאור ס' הערוך עם באורים ותרומים... ובהם נראה מה רבו ידיעותיו בכל חכמה ומה נדולה בקיאותו בלשונות. ועתה מי זה ימלא לכו לאמר כי בני הגאון הזה וביתו היו מתחבאים במסתרים להתעסק במדעי החבל בלא ידיעת אביהם? או שעשו מה שעשו למרות פני אביהם? לא כן הוא! גם הרבה מתלמידיו של הגאון ריי לאנרא היו נדולים בכל מדע. ר' יחזקאל התנגד אך למשכילים פורקי עול ולהשכלה הגוררת אחריה פריצת גדרים.

ק"ט. מתוך המחברת, כחביושרי, שנתחברה בכדי להגן על קונטרס דברי שלום ואמת' להמשורר ר' נפתלי הירץ וויזיל, שכידוע יצאו עליו עוררין רבים על החדשות, שהוא מציע להנהיג בדרכי החנוך והלמוד. כל המחברת כתובה ברוח היתול חד. שם מחברה לא נרשם על השער, אך כתוב עליו: הפעולה מורה על פועלה והספר על מחברו כי חברו אחד מכני עליה ומגדולי הדור, גדול בתורה ובחכמה... איש נודע בשערים ולרוב ענותנותו לא הודיע את שמו. ואמנם המחבר היה גדול בתורה ובחכמה ואיש נודע בשערים, הלא הוא הרב ר' שאול אביד פרנקפורט דאדר בן הגאון הרב רציה ליון אבדיק ברלין. ר' שאול היה קרוב מאד לחוג המשכילים בברלין. המחברת חלוקה לח' פרקים וכתובה בצורת שיהיה בין המחבר ומלמד אחד ובין המחבר ורב הקהלה. בפירי ביני ישים המחבר בפי המלמד, המערער על דברי וויזיל בקונטרסו הגיל, את הדברים האלה:

...הנה הרשע הזה משיא לבב בני ישראל להדיחם בהכלי עולם הזה לבלות ימיהם לריק והאדם הן לא נברא כי אם לשמש את קונו ולעשות נחת רוח ליוצרו, ולא עוד אלא שדרש ברבים להתקרב אל הגוים, ואנו אין לנו אלא שנתרחק מהם בתכלית הרחוק... ומה ירע לנו הבויון והחרפה שהאימות מבזים אותנו במה שאין אנו מכירים החכמות והמלאכות, וכפי מאמר המרשיע הזה (וויזיל) באמרו שהם חושבים אותנו ככלי מדע, הן בהיות הגוים אומרים זה צדקן, לפי שאור תורה לא ננה עליהם, אך אדוני יודע כי כל החכמות כמר מדלי ובגרגיר חרדל נגר סוגיא אחת כהיות דאכיו ורבא, ורגמרא שלנו כוללת כל החכמות, ובפשט אחד שתלמיד ותיק מחדש יש בו יותר מדע ותבונה מכל חכמות הגוים והכליהם, וא"כ איך יאמר זה איש אשר בשם ישראל יכונה, בודאי לא עמדה נשמתו על הר סיני.

ואף אם אנהנו עם כוזי ושטני בין האומות, שפלים ומרודים בצרה ולחץ, נעדרים

מכל הבלי החכמות ונכרלים מכל חכמה, מטים ודלים, עם כל זה שלחנונו נדול
משלחנום וכתרנו נדול מכתרם, היש בכל המוני הנויים ובכל מלכותם
מרנישים עונג שבתות וימים טובים, אשר יתענג בו הרל והפחות
שבישראל. כשיניע ערב שבת בין השמשות, ונתקבץ בבתי-כנסיות ובבתי-מדרשות,
נתפלל ונזמר לה' אלהינו מרוב שמחה וטוב לבב, וכל אחד יקבל נשמה יתרה כפי
מדרגתו, והיא מלאה שמחה וענג, ונשוב אחיכ לבתינו ושני מלאכים מלוין לכל אחד
ואחד, המטות מיצעות והנרות דולקות ואנו מקדשים אשר קדשנו ואשר בחר בנו-היש
קדושה והתנשאות נדולה מזה? היוכה הנדול שבמלכים למעים מעם מאכלי שבת של
עניי שבעניים?... ואם כן מה לנו לבקש קרבת הנויים וללמד ממעשיהם, כאשר ידרוש
הרשע הזה...

כדברים האלה דבר האיש הדובר כי... ואני הבינתי כי עוד לא נחה רוחו, אך
הוא מלא עוד ועם וחמה על הספר ועל מחברו ואטה אזני אליו לאמר: אם יש עוד
דברים בפוך דבר כי שומע אנכי... ויהי אחרי הנפשו מעט מכעס, ויאסוף כל חילו
לשפוך שנית מר רוחו על דברי הספר, וישב ויאמר:

הבט נא אדוני, הנה הוא שואל אותנו על אותם הנערים אשר ארכו להם הימים
בבית-הספר עד עכור משנותם י"ג וי"ד שנה ולא ראו סימן יפה בלמודם, מה הועילו
הנערים האלה שהוציאו זמן רב להבל ולריק, ומה שכר היה להם עם הישיבה הזאת?
והוא לא ידע, כי הנערים היושבים ו' או ח' שנים בבית-הספר ואפילו לא השינו מלה
אחת, עם כל זאת נדלה תועלתם עד אין חקר, כי אז נכנע לבבו הערל מן המכות
והגעירות אשר יכוהו מוריו למען דעת דבר מבהיל עליו שאינו מבין ממנו דבר,
וההכנעה הנדולה הזאת נקנית בלבו לקנין עולם ורוממות התלמוד ונדולת הנספחים
אליו נקבע ברעיוניו, לו יראה אדוני איבה המלמדים מכים את הנערים במדינתנו, מכה
הכה ופצוע, לא יחוש כי יכוהו עין או שן, אי ימרטו שער ראשו, וההכאות הקשות
האלה יעשו פרי בתלמידים, כי הרדיות והננישות והמכות והפצעים מרכבים לבב הנער
ואם אכן הוא נימוח, ואם מחו קשה כנחושה מתפוצץ כפטיש יפוצץ סלע, וכמה עונג
האבות נדול בשמעם את ילדיהם ביום השבת מנידים את השעור נמרא שלמדו באותה
השביע והינוק בן ו' או ו' שנים, אשר לא ידע עוד קריאה נבונה בלשון הקדש, יאמר
דף נמרא עם תוספת וכל המפרשים, ובשיטת החמורות והזרות אשר לתינוק הטנה
בחב דבר, וכל זה בסכית רוב ההכאות והגעירות, ואף כאשר ינדל אחיכ ולא הצליח
במשנתו, ולא הביא מאומה בידו מכל אשר למד, כאשר יקרה לרוב הילדים שהם קשוי
הבנה ובעלי שכחה שלא ידעו אחיכ מלה עברית בהפלה, מימ רושם האימה והפחד
מפני רבם נשאר קבוע בלבם, ובשמעם דבר מדברי הגמרא חיל ורעדה יאחזמו, יראו
את הת"ח ואת הגמרא כאשר ראוי לירא דבר אלקים, ובראייהם ת"ח עובר עליהם ירגזו
ויפחדו מפניו עד כמעט נשמתם פורחת, כאשר אמר מנח עם הארץ: מות נמות כי
אלקים ראינו, וכבר אמרו: מאן מלאכי השרת רבנו, וזה שאמר הכתוב: חנוך לנער
עפי רכנו, גם כי יוקין לא יסור ממנו, כי גם עד זקנה ושיבה תפול אימה ופחד על
עמי הארץ מפני הלומדים, ואחיכ אף שאינו צורבא מרבנן הוא עכ"פ רחיל מרבנן.

ומתועלת ההכאה עוד, כי הוא היתר למלמדים לקבל שכר, כי על חלמוד לבר אסור לקבל שכר, משום קרדום לחפור בו, ואיכ כל מלמד המרבה להכות היו משובח, ושכרו מרובה מאד, ועוד רבה התועלת עיי ההכאה אשר הילדים מוכים ולוקים בבית-הספר, כי ליראתם את המכות קרבת מוריהם יחפצו, וירבו עליהם מוהר ומתן למען חנות אותם, ובהגיע חדש ומועד יפצירו הילדים באבותם לתת להם משאת רב להביא אל רבם לתתם לו כפר נפשם, ועייז הם מרגלים מנעריהם לתת צדקה לתיח המתפרנסים בצער ובדחק, ונתחוקה התכונה הזאת כנפשם עד שיקחו לפעמים דבר שלא מרעת אבותם ויביאו למוריהם, וגם זה נחשב לזכות לפני רוכב בערכות, והיה מעשה הצדקה הולך וגדל עמו, וזה ממחר ביאת משיחנו.

אבל מה אומר עתה אחרי שראיתי את דברי הספר הזה, כי הוא יורד לחיי המלמדים לקפח פרנסתם ולהמיתם ברעב, ועייז בלבר ראוי שיעקר מהעולם, קיו משאול בן קיש אשר נענש על אשר קפח פרנסת הגבעונים שהיו חוטבי עצים ושואבי מים, אף כי זה מקפח את פרנסת המלמדים היותר נרועה ממנה, ובאשר ראיתי במלמדים קטנים¹, נרפס אצל רשין, שנתן יהושע הבחירה לנכעונים אם לחטוב עצים או להיות מלמדים ובחרו בראשון.

ואשאל את האיש, ואיכה הוא מקפח עוד פרנסת המלמדים?

ויעניי ויאמר: אבל ראה נא גם ראה אדוני, כי העובר הזה לא לבר בלמוד הנמרא נותן את פיו לחטא, אפם גם במקרא שלח ידו, לאמר בסדר הלמוד שלו ללמוד את הנערים המקרא על הסדר ועם לשון אשכנו הנרפס מחדש בברלין, ומי במלמדים אשר ידע פירוש המקרא כלו ואף כי להעתיקו בלשון לעז, כי רובי המלמדים הם בני פולין כמוני, אשר הוצרכו לכתת רגליהם מארצם וממולדתם, כי בכיתם אין לחם ושמלה, ומאין נדע אנחנו לדבר בלשון צח באשכנו, אבל הנה שפתנו אתנו בלשון אשר הורגלנו בו משדי אמנו, ולפי עצת האיש הזה הנה כלל נרש יגרש אותנו מן המדינה הזאת, לבלתי שום לנו שארית ומחיה בארץ הזאת, וכמה וכמה מכני מדינתנו אשר יתחתנו רק בבני תורה, על-סמך שיוכלו לפרנס נשותיהם בהיותם מלמדים בארץ אשכנו, ואם יבטל זה יתרחק כל איש לננוע בבני תורה.

ועל כל אלה יתחוק האיש הזה בדבריו ללמוד את הנערים לשון הקדש עפיי דקדוק, ולהבינם צחות הלשון על בריו, והנה הגורה הזאת קשה אצלי מגורת שמד חלילה, ועייז נאמר: הוי מושכי עין בחבלי שוא וגו', ולמוד דקדוק הוא ראשית דרכי המינוח, כי כך דרכו של יצהיר, היום אומר לו למוד דקדוק, ומשידע חכמת הדקדוק יסיתו לכתב לשון צח מליצה ושירים, ומשידע צחות הלשון, לא יאבה בשום פירוש ודרש במקרא כי אם לפי פשוטו, ויבעט ויבצבץ בכל הדרשות והחרושים שהמקראות נדרשים בהם כמין חמר, והספרים המחוברים בהב לאין קץ, ועברה נוררת עברה שיבוא אחיכ לבעוט בתפלות ובפיוטים הקדושים והנפלאים, ויקיץ כם לפי שאינם

1. כי, המגיד, והוא פרוש קצר לגיכאים וכתובים ביהודית-אשכנזית. נרפס ראשונה בפראג ש"ו ופעמים רבות אח"כ. מגידים קטנים: קראו, כנראה, אלה שנרפסו בפרמס קטן, או קצור מ, המגיד.

מחוברים עפ"י דקדוק, וכה נכשל הראב"ע, שדבר תועה על פיוטי הקליר, בקהלת פסוק כי אלקים בשמים וכו', והכל יודעים כי אש מן השמים סבבו כאשר חכר הפייט. וכה נכשל הרדיק באמרו שהקרי הוא תקון סופרים והכתיב היא טעות סופרים, והכל יודעים כי סודות נפלאים רמוזים בהם, וכל זה המכשול גרם להם למוד הדקדוק, ושירי להם מרם לגדולים האלה ומי יתן והחרש החרישו ולא דברו ממנה דבר, וכבר אבר זכרה והיתה להם שתיקתם יפה מדבורם.

וזכור אני כד הוינא מליא ולמדנו בכל שבוע רש"י על התורה, ובהגניענו למקום דקדוק דלגנו ופסחנו עליה כאשר פסח ה' על בתי בני ישראל בנגפו את מצרים, ולא ידעתי טעם לדבר, אך עתה נפקחו עיני ואבין צדקת מוריני. והבה וראה כל גדולי הדור ורבני הקהלות הקדושות, היושבים על כסאות למשפט, איפה אמצא אחד מהם יודע דבר מחכמה הזאת, אדרבא מזהירים ומרחיקים אותנו ממנה, כמו משאר חכמות החיצוניות. ולא כדעת הרשע הזה, שחטא ובקש להחטיא את הרבים, ומוסיף חטא על פשע להדיח לבבות הילדים בהעחקת התורה בלשונות זרות, ובפרט בתרגום אשכנזי אשר יצא ממתחכם אחד מתפלסף כמוהו בברלין, אשר כל גדולי ארץ התמרמרו על תרגומו ועל ביאורו אשר ראוי לבערו, כי הפך בהם דברי אלקים חיים, ולמשל אביא ראיה מפסוק אחד (שמות י"ד י"א), המבלי אין קברים במצרים וכו' פירש"י וכי מחמת חסרון קברים שאין קברים במצרים לקבור שם, ספור פלינסה דינון פוישיש¹, ופ"י לי מורי כונת רש"י ששמע מפי רבו בקבלה איש מפי איש, שהם שמות ארבעה קברים במצרים שהם נקראים כן, והמבהיל הזה מערב דברי חול בקודש, ומהפך דברי רש"י כהפוך קערה על פיה ואומר שארבעה מלות האלה הם לשון צרפת, היש מינות גדול מזה? ומה לחבן את הבר!

ועתה אם לא נהחזק בער עצמינו, להשכיח מחשבות האנשים הרעים האלה מעלינו, תעשה תורה פלסתר ואנחנו המנו לנוע, אבדנו כלנו אבדנו. ומה אוסיף דבר הלא איש אתה, ומי כמוך בישראל ומי יחוש לחקנתם יותר ממך, הרואה אתה טובה עצתו והלא כל בן דעת יראה כי אין זאת כי אם לבלע ולהשחית נחלת קדש, להדיח לב בני ישראל להביא דעת ומזמה בלכם, ולגרש העניים המרודים המלמדים הדלים מהשאר להם פליטה בקרב הארץ. ויאמין לי אדוני, כי לא עלי אנכי יצאתי לריב, כי אנכי אף אם לא אהיה מלמד, הותיר ה' לי שריד במה שאוכל לפרנס אותי, כי חנני ה' במעלות רמות ונכבדות וזאת המלמדות, ובאתרא דלא ידעי שרי למימר² וכו'. כי ת"ל אני שוחט ובודק ויש לי קבלות מגדולי ארץ, וזאת זה אני סופר סת"ם, קורא ובעל חוקע ובעל-תפלה ומוהל, מבקר חולים וקברן, ויש לי ידיעות גם בחכמת הרפואה שהתירה התורה, ולא יאמין אדוני שלמדתי חלילה החכמה הזאת בספרי הגויים ובכנסיה שלהם, כמו שיעשו פריצי בני עמנו. חלילה! האם אין ספרי רפואות לישראל, ער שנלך

1. Si pour faillonce de non foses=

2. נררים מ"ב א'.

לדרוש מאת חכמי הגויים, הלא יש ספרים הרבה מאד כמו, מפעלות אלהיבי¹, ושער אפרים², מלאים סגולות ורפואות שאין בכל הכמי הגויים השנה לדעת דבר מהם, לפי שהם למעלה מהטבע, ואנכי יודע להסיר עין-הרע בלחש, ולרפא חולי קדחת בכחיבה על שקרים, ולשפוך עופרת לחולי הבהלה, ולהשתיק נזילת הדם ע"י השקעה וכיוצא באלה. עיב יראה אדוני כי איני נונע בדבר, אך לבי חלל בקרבי על אלה העניים האמללים שלא ידעו לפרנס עצמם כי אם במלמדות ועתה ימותו ברעב, כי בזה במחתי שלא יתפתה לב אחד מהם ללמוד לשון צח ודקדוק למען ימצא שירות במלמדות, כי בזה נשתכחה אומתנו כי עם קשה-עורף הוא, וכל כלי מחשבות רוזני ארץ עלינו לא יצליחו לפרוע אותנו ממנהג קל וקטן. הן בהיותנו רואים כל הכבוד והעונג והחכמות הרמות שיש לאומות העולם, שבהם יפריחו וינצלו ויצליחו בעושר בכבוד ובממשלה, ואנו כנרדמים אין רואה ואין מקיץ ואין מחאזה להם, היש אבירות לב גדול מזה, ובודאי לא יתפתו לדברי המכחיל הזה, בחנני! לו יאבה מלך לתת לי עד חצי מלכותו ואשתה מחלב שחלבו גוי-אם אעשנו. אף כי שאעשה רעה גדולה כזאת וללמוד לשון זרה ודקדוק וחמאתי לאלקים כל הימים, אשרינו שוכינו להיות עם קדוש כזה, ועלינו נאמר: ישראל אשר בך אתפאר. ועתה אין לי כי אם לבקש מאת ה' לאמר: סבל נא עצת המרשיע הזה וידיו לא תעשינה תושיה, למען עניים האומללים האלה, ולא תפוג תורה.

קך. תרגום הכרוז שהוכרו בקהלת פרוס טייץ אשר במורביה נדפס במקורו ע"י ר"ד קויפמן ב.אוצר הספרות' שנה ג' עמ' 19 בקונטרס, מקורות לקורות בני ישראל' בשנת תקמ"ב. מן הכרוז אנו רואים שהיהודים היו מכרהים להכנע לפקודות הקיסר יוסף השני בדבר בתיהם, אבל חבלו תהולות שלא יוקו בחיים אלה ללמוד התורה, והשתדלו לבחור את הרע במעוט.

לזכרון כרוז שהוכרו בש"ק פרי פנחס תקמיב לפ"ק. בהיות שכבר נודע בשער בת רבים איך הבורא יתברך הטא לב המלכות, הקיסר יריה, עלינו לטובה להיטיב עמנו בכל מילי דמיטב בכלל, ובפרט בזה שיסד ביים נורמלי בכרי שהילדים שאינם בנדרר הלאמוד ידעו לכל הפחות טיב דרך ארץ, כתיבה, קריאה, חשבון וכיוצא בזה... על כן מחויבים התורים לעורר את ילדיהם בכל חוקף שיבקרו את בתיהם ולא יבטלו את זמנם כמו שעשו עד עתה, שהרבה נערים פרקו מעליהם על תורה והסתובבו בשוקים וברחובות. וזה נדר חוקי אלקים ואדם, ובכן אנו מזהירים את האבות שישלחו את הבנים בזמן הקבוע לביה"ס הנורמלי, והעוברים על זה יענשו בעונש הקצוב לפי החוק, אולם גם לאותם הילדים הנושאים

1. מאת ר' יואל בעל שם. כולל סגולות ורפואות מספרי קבלה ורפואה, נדפס ראשונה

בואלקווא תפ"ד ופעמים רבות אחר כך. 2. מאת ר' אפרים ווירטהיים, פיורדא תפ"ה.

בעול תורה והם בנדר הלמוד יביאו למודים אלה תועלת, וכבר אמר התנא (אבות פ"ב ב'): יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ. אך כדי שומן למוד התורה לא יתמעט ע"י זה מצאו אלוף הקהל תקון בדבר, והוא, שהאבות והמלמדים מחויבים להביא את הילדים לבית הכנסת לזמן הפלת שחרית, ושם יתפללו עם הצבור, ומבית הכנסת ילכו ישר אל החדר למען יעסקו בלמודם תיכף בלי שוב עכוב. ולשום ילד לא יורשה כלל וכלל ללכת אחר התפלה הביתה כדי לאכול פת שחרית, כי ההורים מחויבים לשלח את ארוחת ילדיהם אל החדר. כה יהי וכה יקום. וליהוי ידוע שישניחו ע"ז בהשגחה פרטית. גם זאת לדעת, שהלמודים בביה"ס הנורמלי התחילו ביום ד' פרשה פנחס, ג' יולי, תקמ"ב.

קנא. מפקד החדרים בלבוב בשנת תקמ"ב.

המפקד נעשה ע"י שלטון הקהל, ע"פ דרישת ועד-ההנהגה הממשלתית אשר בווינא, בקשר עם בתי הספר שרצתה הממשלה ליסד בשביל היהודים לפי פקודת הקיסר יוסף השני. את תוצאות המפקד פרסמו מבתי השמור בארכיון הממלכתי בווינא החכם ג. וואלף ב- Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland Bd. V. ss. 147—8 והדיר א. י. בראוור ברשמות' כרך א' עמ' 419 ואילך.

כדי להבין את תוצאות הספירה הזאת עלינו לדעת את מספר יהודי לבוב בשנת תקמ"ב. ידיעות מדויקות על זה אין לנו. הדיר בראוור מביא מרשימות שונות. כתי, שבשנת תקל"ב היה מספר יהודי לבוב 6339 נפש. בשנת תקל"ד עלה מספרם לפי הודעת ראשי הקהל 6664 נפש, יש לשער שמספרם האמיתי של יהודי לבוב היה גדול יותר, כי המפקד נעשה בכונה כדי להטיל מסים והקהל הקטין בשביל זה את מספר התושבים היהודים למען הפחית את סכום המסים. לכן יש לחשוב שבשנת תקמ"ב היו בלבוב כעשרת אלפים יהודים.

הדיר בראוור מתעכב גם על שבר הלמוד והכנסות המלמדים. מלמדי ררדקי קבלו בעד כל ילד המשה זהובים פולניים לשנה (לזמן?), מלבד, דמי ראש חודש וחנוכה. מלמדי חומש קבלו כפלים. כדי להעריך את גבהו של שבר הלמוד יש לשים לב לערך הכסף באותו זמן ולרלות המון העם. שבר עבודת אכר עם צמר בקר או זוג סוסים היה אז 12 גרוש ליום (בוהוב יש 30 גרושים). בשבר הלמוד שהעלה צעיר הלומד פוסקים (36 זהובים) אפשר היה לקנות פרה חולבת טובה או שבעה כור חטים. ואת מצבם הכלכלי של יהודי גליציה באותו זמן יש לראות מן הרשימה הבאה. פקיד נבזה אחר כותב לווינא על מצבם הנורא של יהודי גליציה. לפי דבריו מניע מספר המשפחות היהודיות בגליציה 34,498, ומהן

15,234	מרויחות פחות מן	100 זהובים פול.	לשנה.
17,383	ממאה עד	400	" " "
1,665	מארבע מאות עד	1200	" " "
326	יותר מן	1200	" " "

כתה	ניג התלמידים	עניני הלמוד	מספר התלמידים הממוצע בכל חור	מספר המלמדים	מספר הישיב היכונא	מספר התלמידים בכל החדרים בערך	שכר לומן לשנה	הכנסות כל מלמד ללומן	הכנסות החדרים החדר	מספר הישיב היכונא	שכר לומן לשנה	הכנסות כל מלמד ללומן	הכנסות החדרים החדר	מספר הישיב היכונא	שכר לומן לשנה	הכנסות כל מלמד ללומן	הכנסות החדרים החדר
א. מלמדי דרדק	7-4	אלפא-כיתא, עברי, הפלות קצרות, התחלת חומש, לפי התכנית הוות נפרדו הילדים לילדי איב ולילדי סדור.	(40-30) 35	21 כל מלמד 3-4 ישיב דוכא	בס"ה 105	735	5 והובים מל.	175 והובים. בבית זה כלול גם שכר ישיב-דוכא	7350 והובים	7 ילדי-איב 12 ילדי סדור	106 והובים	106 והובים	106 והובים	106 והובים	106 והובים	106 והובים	106 והובים
ב. מלמדי הומש	10-7	חומש ופרשי, פסוק, התחלת התלמוד, כתיבה.	(25-20) 22	22 1-2 ישיב דוכא	—	484 ²⁾	10 והובים מל.	220 והובים. כני	5600 ⁴⁾	13	118	118	118	118	118	118	118
ג. מלמדי גמרא	18-10	תלמוד ומפרשיו, יושר הכתיבה, הנער שאינו מסוגל לתורה, עובד, בדיווחו בן י"ג-י"ד, את החרד הזה ופונה למסחר או למלאכה.	12	11	—	132	18 והובים	216	7752 ⁵⁾	11	188	188	188	188	188	188	188
ד. מלמדי הלכה, תוספות ופוסקים	לא נוכר, בני 14-20 כנראה	תלמוד, מפרשים, פוסקים, הכנה למדרש, תלמוד חכם, לרכנות ולדיינות.	6	6	—	36	34 והובים	204	2248 ⁶⁾	—	—	—	—	—	—	—	—
				(60) 52	105	(1387) -1183			(25,150) 22,150	43	412	412	412	412	412	412	412

- 1) לפי וואלף: 14.
2) לפי וואלף: 280.
3) לפי וואלף: 1887 מלומד, 80 קר. לשנה, הפולין הוא ארבעה וחובים הלל, גם המכוס 7850 והובים מראה שכל ילד שלם 10 והי לשנה, 6 והי ללומן.
4) מכוס זה אינו מתאים למספר 484 ילד ממשלמים 10 והי לשנה, אך אם נקבל את מספר הילדים לפי וואלף, 280, המשלמים כ"א 10 והי ללומן או ירא המכוס 5600 מדייק, זה יהא גם לפי 1400 מלומד, שנשלם עם רשימת וואלף.
5) גם מכוס זה מראה שכל תלמוד שלם 36 והי ללומן, ולא לשנה.
6) גם מכוס זה מראה שכל תלמוד שלם 36 והי ללומן, ולא לשנה.

הוצאות והכנסות חברת תלמוד תורה בלכוב משנת תקמ"ב.

הכנסות.		נרוש פול.	זהובים פול.
מקופסא שמחזירים בה בבתי הכנסת בכל יום כ' וה' אחרי קריאת התורה.	65	10	
מקורות ערב יום הכפורים	45		
מסעדות של בריתות-מילה	10		
מם ממאה וארבעה רישידוכנא, לפי הכנסותיהם	205		
דמי-התמנית ממלמדים (אויפנאהמסנעלדערי)	15		
דמי-כניסה מן החברים החדשים שנתקבלו בחברה (איינקויפסנעלדערי)	12		
דמי-פסק - בדברי ריכות שבין מלמדים ורישידוכנא	9		
קנסות שהוטלו על מלמדים על התרשלותם בעבודתם	10		
20 חברים המשלמים לחברה, כל אחד נרוש לשבוע	34	20	
רווחים מקרן קימת של 650 זהובים פול.	39		
ס'ה.	445	-	

הוצאות.			
שכר למוד בעד ששה ילדי אלפא-ביחא, חמשה זהובים פול' בעד כל אחד.	30		
ילד אחד מהסוג הנ"ל	4		
שנים עשר ילדי-סדור, ו' זהובים בעד כל אחד	72		
ששה ילדי-חומש, ח'	48		
שבעה ילדי-חומש, עשרה	70		
חמשה ילדי-גמרא, ט"ז	80		
ששה ילדי-גמרא, י"ח	108		
שכירות ומתנות יום-טוב לשני השמשים	25	24	
לשני משרתי בתי-הכנסת ליום טוב	3	18	
לשני חוני בתי-הכנסת	3	18	
בס'ה.	443	-	

לפי זה יש איפוא לחשוב את המלמדים בין הבינונים... ויש להוסיף שלמרות הדלות הנוראה הזאת חונכו רק ארבעים ושלושה ילדים על חשבון הקהל, ע"י חברת ת"ת, ושאר הילדים שלמו הוריהם את שכר הלימוד.

בדבר החנך הבנות אין אף זכר ברשימה – לפי דברי ד"ר בראוור – כי הממשלה נתנה את לבנה ליסד בראשונה בתי ספר לנערים, אם היו בתוך עשרים ואחד החדרים למתחילים גם בנות – זאת היא שאלה הצריכה ברור, כי קהלות רבות אוסרות ללמד ילדים וילדות יחד, אף פעמים ופעילות נמורים, אולם לפי דברי וואלף נכללו במספר 735 התלמידים שלמדו אצל מלמדי הדרדקי גם בנות, ונראין דבריו, כי רק בזה אפשר לבאר את ההתמעטות הגדולה של מספר התלמידים הלומדים בחדרי חומש.

הדיר א. י. בראוור, שפרסם דו"ח זה ב"רשמות" כרך א' עמ' 6-425, מעיר עליו את ההערות הבאות המסבירות לנו יותר את מצב החנך אז:

חברת תלמוד תורה שבבבוב, כאלו שבשאר קהלות פולין¹, ראנה לא רק לחנך בני העניים, כי אם היתה מפקחת על כל עניני החנך ועל כל החדרים שבעיר, ועל כן אנו רואים שהחברה הטילה קנסות על המלמדים המתרשלים במלאכתם בסך עשרה זהובים.

החברה היתה גם השופטת בין המלמדים ורישי-הדוכנא. כפי הנראה היו המשפטים בין המלמדים ועוזריהם שכחים, כי דמייפסק הבניסו חשעה זהובים, סכום חשוב לפי ערך דמייפסק שהיו נתנים באותו זמן².

לפי תקנות קרקא היה כל רישידוכנא צריך ליתן לטובת חברת ת"ת גרוש אחד מכל זהוב שהרויח (ע"י לעיל עמ' ק"ב). לפי החשבון שלפנינו יוצא שכל רישידוכנא (מספרם בלבוב היה 105) נתן קרוב לשני זהובים בשנה, שהם 60 גרושים, אם נניח שגם בלבוב נתנו כמו בקרקא גרוש לזהוב, יוצא שכל רישידוכנא קבל קרוב לששים זהובים, סכום לא קטן, אם נשים לב לזה שמוזנותיו היו מוטלים על המלמד או על הורי הילדים.

המלמדים הבניסו, דמיי-החמנות חמשה עשר זהובים, מתקנות ניקולשבורג (ע"י לעיל עמ' קמ"ד) אנו יודעים שכל מלמד חדש הנכנס לאומנות זו היה צריך ליתן חצי ריש, דמיי-הקדמה לחברת המלמדים.

חברת ת"ת נחשבה לחברה מכובדת מאד, ועל כן הוטל על כל הנכנס אליה בתור חבר לשלם דמיי-בניסה (איינקויפס געלדער).³

הוצאות החברה היו בעקרון רק לשכר לימוד. השכר היה אותו השכר הקבוע בעיר לבני בע"ב. לחברה לא היה בית ת"ת מיוחד, מפני שמספר התלמידים היה קטן, כי כל יהודי השתדל לשלם בעצמו שכר לימוד בניו ולא להטיל עצמו על חברת ת"ת. אפשר גם כן שעשו כך כדי שלא לבייש את בני העניים.

1. ע"י לעיל עמ' ק' תקנות ת"ת בקרקא.

2. ע"י ש. אסף, בתי חרין וסדריהם, ירושלים תרס"ח עמ' 84.

קכב. בית הספר, חנוך נערים' בברלין, היה אחד מבתיהם הראשונים שנוסדו בכדי לחנך את התלמידים ברוח המשכילים. הוא נוסד בריח אייר שנת תקמ"א ע"י דוד פרידלנדר וניסו יצחק בן דניאל איטציני, ובידם תמכו שאר המשכילים ומנדלסון בראשם¹. המורים בביהם היו קצתם עברים שלמים בחכמתם וקצתם נוצרים. בו נלמדו, לשון עבר, לשון אשכנז, ולשון צרפת ע"פ חכמת הדקדוק, חכמת התשברת וההנדסה, וידעת הנעאנראפיא וההיסטאריע וחכמת הטבעי וגם ציור. תניך ותלמוד וכו' לא נלמדו בו. לתלמידים אלה היו אבות התלמידים לוקחים, כנראה, מורים פרטיים לביהם או שלהו את בניהם אל החדר. בראשית שנת תקמ"ג הוציאו ראשי חברת, חנוך נערים' מכתב גלוי (נדפס ב"מאסף" לשנת תקמ"ד) שבו הם מביעים חפצם להכניס לביהם גם את התלמידים העברים. וזה לשון המכתב:

נודה לאל חסדו על הטוב אשר נמלנו לראות ברכה במעשה ידינו, בחנוך הנערים אשר הקמנו ריח אייר שנת תקמ"א, כי עתה ידע כל איש את התועלת הגדולה אשר נעשתה בזה. הנערים שבעים ושלושה במספר, כלם תופשי עט יודעים לכתוב בהדור הכתב ובנועם המליצה ובדקדוק הלשון בנעאנראפיע ובמלאכת הציור וכו'. גם נשאנו על שכמנו הטרח לתור אחרי דרך סדר התלמוד בנקל ובטעם אשר רוח התלמידים נוחה הימנו, ומצאנו תחבולה להרבות קנאה בין הנערים ולרהוב בנפשם עז וחמדה לרברי החכמה. ובכל זה עזרנו ה' להוציא את הכל מן הכח אל הפועל כאשר עם לבבנו. ועד הנה לא היה בידנו לקבל עלינו עול כל החנוך בתלמוד תורה ויראת שמים ומדות, כי הנחנו את החלק הגדול העיקרי הזה לאבות הנערים ולקרוביהם, והיה אך לבבנו להרריך את הנערים בשעות הפנויות מן למוד התורה, בידיעות הנזכרות, לזה-חפשי הנם, ולאשר תשיג ידו לשלמו במעוט ההוצאות. ואם אמנם קבלנו עלינו להשגיח על הנהגת הנערים, אין זה כי אם כל עת שהם בחדר החנוך לנערים, אך אחרי צאתם משם, ההשגחה מוטלת על אבותיהם וקרוביהם.

אמנם כפי הנשמע ימצאו בקהלנו איזה אנשים מיקירי רוח המתנדבים בעם לתמוך את הבית הזה בארני כסף, ולהת סך מסוים למען הרהיב את תועלת החנוך הזה על כל גדותיו, לכן הננו מודיעים שאם כן רצון האנשים האלה ואם מצא חן בעינם דרך התלמוד כאשר היה עד עתה, אזי יש את נפשנו לקבל גם עלינו את למוד התורה ויראת שמים ומדות והנהגת דרך ארץ ע"פ כלן, ומוכנים אנחנו ללמד את הנערים הלכות, ש"ס או ספר רב אלפס, פוסקים, כמו הרמב"ם וארבע שלחן ערוך, על סדר נכון וראוי

1. הם גם הקיסר בית-דמוס שהכנסותיו הוקדשו לטובת חברת, חנוך נערים', ונקרא על שםח (ע"י גם, מאסף' לשנת תקמ"ד עס' קע"ה) ובו נדפסו סמרי ההשכלת של אותו זמן.

הנמצא בידיו בכתב ובהסכמת הרב הגאון הגדול אביר דקהלחנו, ויתר חלקי היום ילמדו מקרא נביאים וכתובים כראוי, בהסכמת הרב הגאון הנ"ל.
ולבן קרואים אתם כל אנשי אמת ונדיבי לב! להודיע את מחשבותיכם ולחת את נדבתכם ליד הנוכרים ר' בונם ביר דניאל ור' יעקב בן ר' אייוק דעסווא, ועלינו הדבר לפעול טוב כאשר תחפצו.

קנא. כותב האגרת המובאה בזה, הירץ הומברג, מלא חסיד חשוב ומעצב בתנועת ההשכלה, שהתחזקה ביחוד אחרי צאת פקודת הקיסר יוסף השני על דבר יסוד בתיים ליהודים. הומברג שנא את היהדות תכלית שנאה. דיר ברנפלד כותב עליו: לפלא בעינינו כי נשאר הירץ הומברג ביהדותו עד יום מותו (דור תהפוכות' ח'א עמ' 116). בשנת תקמ"ד נתמנה למפקח על כל בתיים שנוסדו בגליצא. בתיים אלה היו לאבן נגף ליהדות בגליצא (ברנפלד, שם). על הומברג ופעולותיו ע"י גם להלן בקטע המובא מזכרונותיו של רא"ה ווייס.

א ג ר ת²

אל רועי שה פזורה ישראל המה הרבנים ומורי הצדק ותורה יצו, ואליכם הננידים העומדים בראש כל קהל ועדה אשר במלכות גאליצא ולודומיריא³
ממני הירץ הומברג המשניה על בתי ספר בבני ישראל אשר במלכות גאליצא ולודומיריא.
אני שלום! וכי אדבר-צדק וענות אמת מפי יצאו.
למברג תקמ"ה.

שמעוני! זה שש שנים, שנות ראינו טובה ורצון מלכנו בנו, אשר ברבים הפיץ חפצו, ללמד את בנינו בנעוריהם מוסר השכל, ודעת לשונינו אשכנזי, ודרכי החשבון, וזולת מדברים הכרחיים, נמוסים ומדיניים, וצוה לבנות, או להבין כחי ספר (אשר

1. הוא הרב המפורסם ר' צבי הירש לעווין, וע"י עליו בספר „אנשי שם" להחכם אליעזר לנרסהום, ותולדתו כתובה על ס' „צבי לצדיק" מאת ר' יחזקאל צבי מיכלסון אבריק פלונסק.
2. המכתב הזה נדפס זה איזה שבועות בק"ק לעמבערג, וכא לידיו בכתיבת יד סרס הובא על סבבש הרפוס, ולמען מלאות רצון האנשים החפצים לדעת טהות, לדעתם כי איש נבון הסחבר, הצננוהו פה. דבר ר' הסאספ"ם „המאסף" לשנת תקמ"ה. אגרת זו נדפסה גם במהברת מיוחדת, והיא יקרת המציאות.

על השער נכתב ג"כ שאגרת זו נדפסת בפקודת הרוממות. (auf allerhöchster Verordnung).

3. זה שמה של גליציה המורחית הנובלת עם חבל וואהלן.

להבדילם מבתי ספר הדת והתורה נכנסו נורמלי, והעמיד בם אנשים עברים כמונו, להורות את ילדי בני ישראל איזה שעות ליום כל הנוכח, ככל הכתוב בספרי נורמלי, ואם לב מלכים אין חקר הנה ברכות השנים אנחנו כלנו יחדיו חקרנוהו, ועתה כלנו יודעים, כי אין חפץ בכל הפקידה הזאת כי אם להטיב לבנינו ולבני בנינו הבאים אחרינו: להגדילם בעיני האומה המישלת עליהם, ולהסיר מהם חרפה ובז, ללמדם הנהגת הבית, והנהגת כל מסחר ורכושה, לנטוע בלבבם זרע אמת ודברי מוסר ולהגדילם ולהשכילם בכל חכמה ומדע, איש איש אל אשר לכבו ימנו: לנהלם מנעוריהם, לבחור במלאכה אחת מן המלאכות המועילות לחיי האדם, או המתקנות וטובות הן לקבוצ המדינה, אשר ברכות הטובה אל האומה בכללה, כן תרבה הטובה לכל איש הפרטי.

ויותר מזה נתן מרום עיניו על צאצאי זרע יעקב למען נקות אותם חוצה וביתה: להדריכם על טוב ההנהגה בבגדים, לא יקרים, אבל נקיים ושלמים, לא בטלאי על גבי טלאי, ולרחוץ את פניהם, ידיהם ורגליהם, ולעשות את שער ראשם, למען ימצאו חן בעיני רואיהם, וכדומה מן הדברים המוסכמים בכלל, או כפרט בין אנשי האומה, אשר אנחנו יושבים בקרבם, אשר מדרך המשכיל להתנהג על פיהם, למען לא יהיה לבז.

בעת ההיא אשר שם הקיסר ירום הורו משא הנורמלי בכל מדינת נאליציא על שכמי, וכמו אז כן עתה מחדש מקרוב היתה פקודתו אלי בדבר בתי ספר אשר בם יורו המורים דבר ה' לשום עיני עליהם, לתקנם כראוי, להבין דרך לפני המלמדים בו ילכו למישור למען הנחות הטף אשר לפניהם לאט לאט, ממדרגה למדרגה, עד אשר יגדלון והיו לנערים, ואז יוסיפו אומץ ויעשו חיל בתורה ובחכמה, כי מי יעלה בהר ההר ורגליו לא נכו הצג על הארץ? כן הדבר הזה, בטרם ידע הנער לפרש ושום שכל במקרא, איך ימצא און לו בתורה שבעל פה והיא עמוקה? ואחרי אשר ידענו כי בכל בתי ספר אינם שומרים לא מנהג ולא סדר, מתחילים ללמוד גמרא עם תינוק בן שש וכן שבע והנער נער והוא לא ידע עוד לקרא בהגון, יחנו יד להתמרמר בצדק ובמשפט ונהי לחרפות בעיני החכמים כולם, ואם חסרון הסדר והעדר ההנהגה מוסיף לכל הענינים, ההיוק בעיני זה גדול ורב הנו, ויפעל על חיי האדם כולם, כמאמר שלמה, חנוך לנער על פי דרכו, גם כי יזקין לא יסור ממנה. ראו עתה! כי את אשר חשבתם קוצר הזמן אינו אלא חסרון הסדר וההנהגה הבלתי מתוקנת, לא זולתה. ולפי שאיני מן המתלוננים אבל מן הרוצים לתקן המעות במצוה ועושה, אראה לכם סבת הכלבול והערבוב הזה, ועליכם להסיר הסבה ואז יסור המסובב מעצמו.

הנה על הרוב אין איש ממנו מתעורר בנפשו להדריך הילדים בחורה ובמצוות אם לא קשה יומי להצג, ומחוסר כל לכלכל את נפשו ואת נפשות ביתו, אותו יביאנו לנשת אל המלאכה הזאת הנכבדה, מלאכת ה', אשר על כן נוכל לומר בפנים מה, כי בזה הענין אנחנו ובנינו נעזבים ומשולחים אל המקרה, לפי שבארצותינו אין מי דואג אין מי יחיש להבין בחורים מנוער, למלאות ידם, ולחנכם אל המלאכה שנתיים או שלש שנים, למען יצליחו וישכילו אחרי כן לעת הצורך. אבל הכל תלוי מנהג, אם יעני אחר

מבני הקהל, או אם יבוא חכם ממזרחו ללמד את בנינו – מיטב, ואם לא – ירעו עד שיסתאבו, לפיכך נמשכו כמה תקלות מזה הענין.

הראשונה, בכמה מקומות יתנו את בניהם על יד מורה ומלמד אשר בא מארץ רחוקה ולא נברו מעשיו, איש לא ידע החכם הוא או סבל, הירא את ה' או לא. די לו לננוכ את לבב נכיר אחד מאנשי הקהל, או ברשתו יחטיף נפשות הנשים, וחביאנה אליו את ילדיהם, פרקו את נומי הזהב אשר באוניהם, למלאית את אמתחת הרב הלזה, עד כי ימים יעבורו, ושנים יחלופו, אז יכירו, אז תפקחנה עיניהם, וידעו, כי בסגורים הוכו בראשונה, כי בניהם להביל יגעו, כי נשאלו ערומים מרעת ותבונה, והמלמד האורח מקפח פרנסת התושב, אשר אולי בויעת אפו נשא שנים רבות בעול הקהלה לפי ערכו, ועתה כי חדל כחו התנדב בנפשו ללמד את בני עירו במעט כסף עבור שכתו, ויאבד כל תקותו בעד איש זה אשר לא נדע מאין בא, ומה מעשהו? ויטרף את לחמו מפיו, הלא ענין רע הוא זה?

השניה, לפי שאין מי הוקם מן העדה איש חכם ונכון להשגיח על הדבר הזה בתום לבב, הנה חיי המורה תלואים מנגד, וכל שבת בשבתו (העת אשר בן קורא לפני אביו חקו משבוע העברה) אוכל פתו בפחד ורעדה, כי איך אפשר למלאת רצון, ולהשלים חפץ כל איש ואיש, ואיך יוכל כל אחד מהאבות לרדת למוף עומק המקרא והתלמוד? או שער בנפשו יוכל נודל המורה והעמל שיגע הרב יום יום, ועד כמה תכבד העבודה על הנער? האב שואל מן הרב יותר מן האפשרי, וזה טוען על הילד משא אשר אין בכח הרך העניני שאתו. צר לי עליכם, מורי תורה! מצפים אחם מתי יעבור יום השבת בלי מדון וכלי מריבה. כלום יש אב שרואה ננעי בנו? כלום יש אב שאינו מחויק את בנו מעולה בחכמה ובשכל עשר ידות מחביריו? לכן אך לרוק יגע הרב, כי כל מרחתו במה נחשבה בעיני האבות החפצים לראות בניהם עורם צעירים לימים שוטטים כים התלמוד, כאשר יעשו הבחורים, דבריו צער הם המדאיבים נפש הרב, והמבאיבים את גו הילדים, ודפקום הרבנים ומתו.

השלישית, בני עניי-אכזר נשארים בלי תורה, והמעטים אשר בצדקת המורה ישבו בשבת התלמידים, אין מי משים עין, ואין מי חולה עליהם: נאלמים ישבו שם, עניים מתורה כאשר אבותם עניים מהון ואין ידם משנת לשלם אל. הרב מדי שכרו.

והרביעית, הקשה מכלם: אין יד, ואין מקום, ואין כוח לפני הילדים, ואין חוק, ואין שכר קצוב ואין גמול קים לפני מזהיניהם. הרב אינו מיצא ספוקי ולחם ארוחתו תמיד, לכן הולך ומאסף הביתה בני חמש ובני עשר שנים, עוללים ובחורים יחדיו, שם במצר חדר כמו נדר יונקים על הארץ יישנו. שמה ירבין הטף המתחילים אלפיא-ביתא, פה בוויזות, הוידעים יואלם לא עוד ככל הצורך) בטיב הקריאה: בוויז אחרת, ילדים אשר החלו להבין במקרא. מזה, אחרים אשר הגיעו ללמד פרשה אחת מדי יום ביומו, ומזה, מתחילים בתלמוד. ואלה אשר אל מועד, ואלה אשר אל נזקן שתו פניהם. הא לכם קיצר הומן! כי אין פנאי ואין די זמן להרב לתת לכל אחד את

חוקן, די מחסורו לפי ערכו, לכל היצרים אשר צרנציו, מלכד שכמעט מן הנמנעות להיות אדם אחד רניל בכל מיני הלמוד ואופן הצעתו לשומעיו, יש מצליח לכלכל דבריו בנמרא ולא במקרא, וכן להפך. יש אשר בשניהם מצאה ידו, ואולם מאד יכבד עליו צרדת מנודות שכלו אל דעת היצר הנקלה להעמידו על הכרת האותיות, או להביאו אל המבטא הנכונה, אשר היא מלאכה ואינו חכמה, וילאה נפש החוקר המשיביל בזה המין מן המלאכות, ומלכד הבלבול והרעש בעת שהיצרים קוראים ולומדים כאחד דברים וענינים נכדלים.

זה מקור וסכת כל התקלות, ועתה הבו נא עצה הלום! קראו ואספו יחד את כל הרבנים, דרשו היטב כמה מניע לכל אחד מהם שנה בשנה בשכרו, ואם באחת ימעט וירבה באחרת החזיקו את דרך הממוצע, ואם מעט היא, אתם תוסיפו עליו לשלם לו מן הקופה, כדי שיוכל ללמד ולעשות מלאכת ה' בלי דאגה ובלי רמיה. בלי דאגה, לפי ששכרו עם, או בלי תוספת ישולם לו מקופת הקהל גמול תמיד וקיים, ילמד חמשה או חמשים תלמידים, בלי רמיה, בהקים איש אחד מקרב העדה לשום עין על הדבר הזה, האיש הזה הוא הרב הגדול אשר על ראשכם, על פי אשר יורה אתכם תרימו גם אתם מהם, אלה למלאכת הקריאה בספרי התפלה וכדומה, ואלה למלאכת הבנת התורה נביאים וכתובים על פשוטם, ואלה ללמוד המשניות ומכוא התלמוד, ואלה להורות העיון בנמרא ומפרשים ופוסקים, ספרי מוסר וקדוק. ויהיה לכל אחד מהם ענין מיוחד מן הלמודים לפי כח השגתו. ואם יצא איש ממקומו מונדר ומונכל בעדו, והיתה זאת לחוק.

ועוד ישחדל הרב הגדול לאסוף ולקבץ יחד כל בעלי מדע אשר בעיר, למען הועץ והמתיק סוד עמיהם, לחפש ולתור אחר סדר נאות בלמוד כל כת וכת מן הכחות הנזכרות ולהקל העול מעל התלמידים ומלמדיהם; כי לא יאמן אם יסופר, כמה טובה ההדרגה הנאותה, והסדר הישר, להגיע אל החפץ המבוקש, במעט עמל ויגיעה קלה! וכמה מזיק הבלבול בכל העסקים! עד שלפעמים מנודל הטורח והליאות יקוץ האדם לרדוף עוד אחרי מבוקשו, ויעובני, כן תקרנוה, והנסיין התמיד מורה על זה. ואתם דעו לכם, ובחרו אמצעים נאותים ומקבילים אל החפץ הראשי.

ואלה האמצעים לא מעבר לים הם, ולא רחוקים מכב, שאו סביב עיניכם ותמצאו את המנהג הישר אשר על כיו יתנהגו המורים; כת הראשונה אלפ"א בית"א עד הקריאה הנכונה, וכן דמורים כת השניה מבראשית עד חום כל המקרא עם מעט מכללי הדקדוק היותר הכרחיים, וכן בכל כת וכת. והיה כי תשמרו את החוק הזה כדרך למלמד, לא יארכו הימים ויתנלה לכם החפץ הראשי, ותמצאו הן ושכל טוב בעיני רואים את הסדר הנכון, ואתם בלכבכם תחברכו על התאמצכם בדבר גדול כזה. אמת הדבר, כי לא נפלא את ממני ההנבלה וההנהגה הנאותה וההכרחית, יש לאל ידי לחוקה בעט סופר דבר דבור על אפניו, כי לא מהיום ולא מתמול בינתי על הדבר הזה. זה חמש עשרה שנה ויותר אשר התבוננתי עליו דרשתי וחקרתי היטב, אף כאלה נסיתי, ואין חכם כבד נסיון, הלא מורה תורה ופרגנו הייתי שנים רבות, ולא שמתי אימנותי בקרדום

לחתוך בה, ויען מאהבתי את חפץ הנערים ננשתי אל המלאכה הזאת היקרה עיני ולבי עליה כל הימים, ומערי מומותי אשר חשבתי למשפט על הענין הזה טעמו חכמי לב ויהללו בשערים מתקן.

ואולם, מגודל ענותי, אמרתי אחריש אני ואשאיר לכם משפט הבחירה, כי חבורו אתם סדר נאה והדרגה מבוונת, ואשאיר לכם גם כרכה, רצון וחסדי המלך, ומי יודע כמה טובות גדולות ימשוך הענין אחריו ברבות הימים! אולי מהר יעמוד לכם רוח והצללה ממקום אחר, אולי שלחני אלמים להיות לכם לפליטה גדולה, להחיות אחכם ואת טפכם במדה טובה ומרובה.

יהיה איך שיהיה, חובה גדולה עליכם לשום לב מהר על הענין הזה בעיון נמרץ, ולתור במחנה הדרך אשר ידרכו בה בבית הכפר, ואל תאחרו, חובה עליכם מצד הנושא בעצמו, כי אם לא אתם תחושו על ילדי בני ישראל מעת החילום בספר עד כלותם והיו לאנשים, מי יחוש חוץ מכם? הלא אתם אשר משא ה' על שכמכם, ועיני כל העדה נשואות אליכם להשגיח על צאנם כרועה נאמן ולהנחותם על מי מנוחות לשבר צמאון נפשם? ואם אחד מהם יכשל הלא תחת ידכם המכשלה? וה' מידכם יבקש את השכילה, כי אתם בקרבכם אל כסא הרבנות ערבתם בדבר הזה, וחובה הוא עליכם מצד חפץ הגבוה, כי גבוה מעל השלימים, הוא אדונינו הקיסר ירום הודו, כן עלה ברוח חכמתו ובינתו כי אוהב ישר הוא, וחפץ חק וסדר בכל דבר שלטון.

אמנה דעו! אף כי מדרך הענוה קרמתי פניכם להשאיר לכם משפט הבחירה, לא כל העולה על רוחכם בראשונה היה יהיה חק לישראל ומשפט לבני יעקב, אבל בין אבין על דבריכם אם נבונים הם, ואם המצא ימצא בהם הברל מה, עצמי או בלתי עצמי, אדרש עליהם לפשרם. סוף דבר הכל אכיל במשפט החקירה ובכור הבחינה לבקר בין טוב לרע, והיה אם כנים דבריכם, שוש אשיר למן, כי כל ישעי וכל חפצי להטיבכם, ולעשות לכם שם בארץ, כי כבודכם יקר בעיני, ואם לא יבנו דבריכם או אערוך מלים מלבי אשר מצאה נפשי מכלי השלך כל דבריכם ארצה, ואשלחם אל הדרת השרים היושבים ראשונה בשלטת ואשר יגזרו הם הוא יהיה לנו לעינים, ואחם שלום!

קבר. קטע ממאמרו של יוזף ראכנווי, אחד המשכילים הראשונים מחושי ברסלוי, על חנוך הבנים (גרסס ב, מאסף לשנת תקמ"ט עמ' קע"ז-קע"ו). כמדומני שבעל המאמר הזה היה הראשון שהציע ללמוד את התורה בדלונים והשמטות. בראשית מאמרו הוא משתדל להוכיח את יתרון החנוך תחת יד מורה מאשר הוא תחת יד ההורים, ואחר כך הוא עובר לדבר על יחס אבות התלמידים למורים ועל תכנית הלימודים.

גם זו רעה חולה באבות, אם יטו אונם לשמוע רכילות מפי הבנים על המורה, או לשאול אותם שאלות כאלה, אשר הם ישחיתו כל ענין החנוך, כמו: למה נפלו פניך? למה עיניך כהות? למה ארמי לחייך? ההכה אותך המורה? ובמה? בשבת או במקל? וכדומה, וביותר כי יחר אפם מהר לחלל כבוד המורה ולזלזל בפני התלמיד, טוב מזה כי ישאלו את פיו לברו בסתר, לדבר אתו משפטים ולהניאו מעשית עור זאת, וכמו כן לא ישאלים חמיד לאמור: נפשך בכלי זה, או בשחיק ורקיד, או במלבוש זה, כדי למשוך את לבם אחריהם, ותדבק נפשם אך בהם, ואז יצר להם בראותם המורה הבא להוליכם אל בית הספר, אשר יהיה בעיניהם לבית אסורים והמורה לשטן, והלמוד לעבודה רבה ועול קשה, ובפרט כי בחרות אפם הם יאמרו, אקרא למורה להביאך לחדרו ולהכותך שמה, לא כן יעשו אם בדעת והשכל ינהגו את בניהם, כי אם כל עת אשר ישאל הבן דבר, או כשירצו לתת לו מתנה, יאמרו: זאת מנת חלקך יען כי היסבת עשות לשמור מצות מורך, והמתנה הזאת היא לך לכבוד ולתפארת בעיני אחיך. הכל כאשר לכל, דברי האבות יהיו תמיד להנחיל המורה בעיני הנער, וכל הטובות אשר יטיבון עם הנערים—על יד המורה תעשינה למען יהיה להם כאוהב נאמן בביתם ותדבק נפשם בו לשמוע בקולו ולשמור מצוותיו ותורותיו.

והנה לפי הדברים שאמרנו, כי החנוך והנחיל והלמוד יהיו שלשתן תחת יד המורה, לכן צריך הוא נכח לפנות את עצמו מכל הדברים אשר יהיו לשטן לו, כל מחשבותיו לתלמידיו תהיינה, כי בניו הם, ואבותם נתנום לו כופר נפשם להיות הוא תחתם בגדול וחנוך, והוא גם הוא לקח עולם על צוארו, עבודת קודש עליו, קורש קרשים היא אל יחללה, ואל ימעול בה מעל, כי אז יצעקו אל ה' והיה בו חמא ונשא עונו, וכל העם עונים אחריו: ארור עושה מלאכת ה' רמיה, אבל חמיד יהיו עיניו ולבו עליהם, אל יעובם ואל יעלים עיניו מהם, אף בשחיק ורקוד עמהם יהיה, לא לבד, להזהירם ולשמרם לכל יכשלו, וכל ישחיתו את נפשם להיות להם מוס עולם, כי אם גם להשתתף עמהם לפעמים, לשמרם עשות חפציהם בכל מה שיהיה עי' סדר נכון בדעת ובהשכל, והשנחתו על בריאות וחזק גופם, אשר הוא צריך להזהר בו מאוד, תכלול נכח שירחיקם מכל מיני עצלה ורפיון, ויזרום בכל מיני זרון, כל יהיו רכי לבב בעלי תענוג או מורך, או בני פחד ומורא, אל ישיבם חמיד בעת הלמוד, כי השבת מרבית חולאים היא, אבל התנועה והעמידה הן טובות לנוף, גם אל יתנם להרים קולם ביותר לצעוק בלמודם, כל תחלש החזה.

המורה צריך להיות איש חכם לב יודע ספר ומדע ודבר דבר בלשון למודים באר הטב, צריך לדעת לשון עברי בדקדוקו, גם לשון העם אשר הוא יושב בקרב, לתרגם בה כראוי התורה נביאים וכתובים ותפלות, הכל בטוב טעם ונקל לשמוע, יאריך אפו ואל ימהר לקצוף ולכעוס ולרגז, ואל ידבר קשה, אבל כל דבריו ומעשיו יהיו בנהת וקצוי, באהבה ואחר, ימתיק להם דבריו ויסדרם על נכון גם בעיני הליכות עולם, ואף כי שיסדר ויתקן לכלכל דבריו בלמוד, כדי להקל הענין לתלמיד להקשיבו ולהבינו, וכשיתחיל ללמוד עמו, הן בתורה הן בנמרא או בשאר למודים

יפרש לו תחלה על דרך ספור ודגדה תוכן הדבר ותכליתו, כי בעויה רבו הקלקולים ורעית רבות השינוי עיי למוד הסתום ודנעלם והנשנב משכל הנערים הקטנים, אם לא ידע הנער מה הוא ולמה הוא, מה תועלתו ותכליתו, למה יטה אונו ולבו לשמוע? הלא טוב לו משחקו ומעלצין אשר בהם יתנכר תכליתם ותועלתם לשמוח בהם ולהשיב את נפשו? אמנם כי זה עקר כל הלמוד, להראות תכליתו ותועלתו מראשית הענין עד אחריתו, אשר עיי חבוא אהבת הידיעה וחשק הלמוד בכלל בלב הנער, ויתאמץ להבין ולהשכיל, גם לחדש דבר לשאול שאלות או להשיב מענה, כפי שניו והשנתו.

ממעם זה, ועוד מכמה מעמים אחרים, לא נכון להתחיל עם נערים קטנים בלמוד הנמרא במסכת קדושין כתובות ונמץ, ואף לא במסכת ברכות, הגם שמיראת ה' דברים, ואלו ואלו דברי אלהים חיים, מימ הפלפול הזה אינו מעורר שכל הנער ללמוד בחשק וברצון. טוב מזה וגם נקל מאוד להתחיל עמו במסכת בבא מציעא, המדבר בעסקי בני אדם, ונקל להמורה לרמשי' משלים מענינים אשר בהם תמיד לעין הנער, ולדבר עמו כאשר ידבר איש אל רעהו, ישא ויתן עמו תחלה וישאלהו: מה דעתך בענין זה, איך תעשה אתה אם יקרך כזאת, ומה תענה אם ישאלך איש דבר מה? מה תעשה אם יבקש איש ממך כזאת? וכדומה. ועיף התשובה ישא ויתן שנית עד היכן אשר הדברים מניעים לפי כחו וידיעת נפשו, ואחרי כן יאמר לו בנועם, ראה בני כזה וכזה יהיה הענין אשר נלמוד היום, רבה התועלת מאוד מאוד ללמד כל דבר על זה הדרך, כי מלבד מה שימשוך לב הנער אחריו, ותקל המלאכה גם לשניהם, הנה יראה ויבין מיד מה בלב הנער ואנה דעתו ממה, ומה כחות נפשו, בפרט בעניני המוסר והיראה, אם להרע או להטיב, לרחם ולאהוב, לסלות ולהאריך אף, או לחרות כמעט, לרדוף ולנקום ולשנוא, וכיוצא בזה.

אל ירע בעיני המורה לכפול ולשלש דבר אחר, גם אל יעמום עליו משא נדול בפעם אחת, אך לאט לאט ינהלנו, אל ילחץ עליו לכלות מעשיו ולירדם המב ביום אחר, למה ירדה בו בפרך, הלא יחלה ויחלש בעודו קטן, ויאבד כחו טרם יגדל ויוסף שנים, העת אשר שכלו אביב זך ומהיר לדעת יסוד ושורש תכלית האמתית מהידיעות התורות והלמודיות, וכל מה שזא לומד בקטנו אינו כי אם כמו פתיחה והקדמה לספר, ספר תורת אלהים ותורת האדם הנצמדות יחד, הן הנה אכן פנה ויסוד האדם אשר עליהם יעמוד עולמים, ולכן צריך המורה להזהר מאד ליסדם ולהשרישם היטב, מוצק וחזק, כל ינועו כל ימינו, ויפיל כל הבנין אשר נשען עליהם.

אם יהיה הילך בן ארבע שנים יתחיל עמו באלף-בית ובקריאת לשון עברי, ובהיותו בן חמש שנים יתחילו עמו בתורה, וגם לקרות בלשון עמו אשר הוא יושב בקרבן, וילמוד אותו בתורה כפי כחו ושכלו, יקח מוסר מכל פרשה ופרשה להראותו את דבר ה' כי יקר הוא ומביא לטיב לו בעיניו ובעיניו. ואולי נכון ללמוד התורה בפעם הראשונה דלוג כזה: ספר בראשית כלל, ספר שמות מלבד רוב סדר משפטים וסדרי ויקהל ופקודי, בספר ויקרא יתחיל צן שמיני, וידלוג תוריע מצורע, ויתחיל סדר אחרי מות, ויפסח פרשה ית, ויתחיל קדושים עד פ' ק' פסוק יא.

אחרי כן מפסיק כיג על פרשת כיה, ופסח בהר בחקותי, כס' במדבר יתחיל בסדר בהעלותך עד תום הספר, וספר דברים עד תימנו, ואז ישנה התורה כסדרה ולא יפסח כי אם את דברי האשות, עד כי יחזור לסמדה פזם שלישית בלי דלונ כלל, ויתרנם לו בתחלה כל מלה ומלה גם כדברי השירים הבאים בתורה בדרך ספור והנדה, ואח"כ על דרך חבור במליצה צחה ונאה.

בהיותו כבן שבע שנים ילמדנו גם לכתוב כתיבתנו, ויודיעהו מעט מעט מהארץ בכללה, ואחרי כן לאט לאט פרטיה חלקיה למלכיה שריה ופחותיה איש על ידו ועל דגלו, ובהיותו בן שמונה שנים אשר כבר כללה התורה פעם שנית ושלשית ילמדנו יום יום בנביאים ראשונים, ויתחיל עמו ראשית למורי הדקדוק לשון העברי, ויתחיל לכתב גם כתב העם אשר הוא בקרבו, וירנלנו גם לקרות ברשי ומפרשי תורה למען יקל עליו למוד הנמרא בהיותו בן תשע, ואולי נכון ללמד או תחלה עם התלמיד שש או שמונה חרשים ההלכות בהריף או בהרמבים, כי קלים הם לשמעם הן בלשונם הן בפלפולם, ומה מאד יקל למוד הנמרא להתלמיד אחרי כן. אמנם עקר המוד עד שלש עשר שנה יהיה בתורחני הקדישה, בנביאים וכתובים ונמרא ופירושיהן המובים, ואז יוכל להתחיל גם שארי ידיעות וחכמות, דמחכבות את בעליהן בעיני אלהים ואדם, ומי אשר ימלא ה' אותו רוח הן ושכל טיב להוסיף ולהתמיד גם בדיני התורה שים ופיסקים הראשונים והאחרונים, אשרהו ואשרי חלקו.

פעם בשבוע ידבר המורה עם תלמידיו פה אל פה בעניני המוסר ויראת ה', יעריך דבריו לפנייהם לדבר על כחות הנפש ומעלליה, כמו הנקימה והנטירה והשנאה, חנינה וחמלה, שלום ונמול, נאווה וענוה, עצלות וזריוות, וכנהג, ולערב בתוכם מעשי ומפורי הדורות, למען יתבוננו בהם וישפמו עליהם, אם טיבים הם ללכת אחריהם או להרשיעם ולהסר מהם, ושוב הדבר כי יסמך ויחזיק דבריו ומוסריו בפסוקי חנך להוציא מהם מקורם. לפעמים ילך המורה עמהם להתהלך בעיר, בשדה ובכפרים, למען יראו אנשים מאנשים שונים במדותם מנהגם ומעשיהם, גם ידבר עמהם מדרכי הארץ ומלואה, על צמחי השדה העצים ופריהם, בהמית חיות ועופות ורמשים, מיני האבנים והמתכות למיניהם, ולא יהיו כעור. רומם שושנים ומחמדי ארץ כל ידע מה תחתיו וסביב לו, ומכל הדברים האלה ימשיך המורה תועלת לרקל בו לפעמים את למודיו, סוף דבר: כל הנהגות המורה מעשיו ומעלליו יהיו נכונים וישרים למוצא דעת, למען יראו הבנים ממנו וכן יעשו גם המה לשובה, והיה כרכה, כי אם על הדרך הזה ינדלו הנערים העברים ויחברכו בהם כל הנויים, כל חברה וקבוץ יאספום אליהם, ילכו מחיל אל חיל, ישבילו ויצליחו כל הימים, וחיים ושלום על כל ישראל.

קבו. לקוטים מס', לחמי תודה להרב ר' צבי הירש הורוויץ
אנדיק סאדימ, בנו של הנאון ר' סנחם הורוויץ בעל ה"הסלאה".
הספר כולל דרושים שדרש המחבר בשנות תקס"ו—תקע"ו
(נדרס באופינגך תקע"ו), והימים ימי בכורי התנועה הריפורמית.

המחבר רואה את השנויים הכבירים שבאו במשך זמן קצר בערך ברוח דעם. ורוא משתדל לעצור את הזרם החדש העוקר את כל היקר והקדוש לו. הוא רואה ניכ שהמלחמה עם זרם זה קשה מאד ושאינ לדבריו ההשפעה הדרושה, ועם כל זאת הוא עושה את שלו וממלא את חובתו באמונה. כבוד התורה ורה, הישיבות פסקו, בעלי-בתים הדלו מלקבוע עתים לתורה והוא מזרז את שומעיו בכל דרוש ודרוש על למוד התורה, בשנת הקס"ד נוסד בפפדים ביה"הספר הידוע בשם, פילנטיופין, למורת רוחם של כל המחזיקים במורשת אבות.

א. הישיבה בפפדים. ...הרי נשמע מזה שבתי המדרש שבחול קדושת איי עליהם, ואפשר מזה הטעם היו רגילין בימים ההם לומר, שהעיר הזאת פה קהלחנו יע"א, היא ארץ ישראל קטנה. מאחר שבימים ההם היו מחזיקין בחורים בכל בית ובית דהוה ליה קדושת ארץ ישראל... (דף ח' ע"א).

ב. הכנסות הבחורים ופרנסתם. ובימים הקדמיים היה המנהג לבדוק נקטניות ושאר דברים שיש בהם חשש חלעים] עיי בחורים בעלי תורה שהיו מקבלים תשלום ידוע בעד זה. ובזמן המחבר היו מניחין לבדוק עיי המשרהת. גם עיי זה שהתחילו יהודי פפרים לנלח זקנם בתער עיי גוי, נחמעה פרנסת הבחורים (שם עמ' א' וב') שקצחם עסקו, כנראה, בשעות הפנאי בספרות.

ג. בעיה בעת הלז לא די שאין מרגילין רוב התינוקות בלמוד משנה ונמרא אף גם במקרא אין מרגילין אותם, כידוע, שלומדים ג' ודי סדרות בשנה, עד שיגיעו לדור שלא ידע לספר ביציאת מצרים (דף י"ח ע"א). גם הנדולים פסקו מלקבוע עתים לתורה, כי, קודם מנחה כשבאים לביתם מן החנויות אוי גם התינוקות באים מבית הלעריר (המורה) ומנסים אותם מן הלשונות שלמדו, ומתוך זה אין להם פנאי לקבוע עתים לתורה, ובערב הם הולכים לבית המשתה (שם עמ' ב'). המורים המלמדים את הנערים הם, קטנים מאד בחכמת התורה, רק שבקיאין בכתב ולשון האומות, וכל למודם הוא בכתב ולשון האומית, ואף מה שלומדים אצלם חניך הכל הוא בלשון לעו, עד שאין יורעין לדבר כלל בלשון הקודש (דף כ' ע"ב). וכיון, שרובם ככולם נמנעים מלגדל בניהם בחירה אין צורך במלמדי תינוקות מן הטפוס הקבוע, ואם חיו יתנגדו בן עוד איזה זמן לא ישאר חיו שום מלמד תינוקות (ד' כ"ה ע"א). הוא מעורר, בחוכחת מיסר על זה שנשתרבו מקרוב אצל כמה מלמדי תינוקות הובש וגויכ ומרגילין איהם ללמוד בלוי הראשי. גם, לפי הנשמע מתהליין ללמוד עם התינוקות מן ס' בראשית, שינוי מנהג הדרות הקודמין שהיו מתחילים ללמוד עמים מס' ויקרא (דף מ"ז ע"א).

ד. במקום אחר הוא מוכיח את בעלי דבתים על שהדלו מללמוד. בימים קדמונים היו הרבה מהם מעבירין ככל שביע את הכדרא עם פרוש רשין, והיו רואים שתורה

שבכתב ותורה שבע"פ הכל אחר, וממש היה חרפה ללמוד עם פרוש של, מלמד שיח'1, אמנם לאחר שיצא הפרוש החדש² בא לכלל חשיבות עד שאין לוקחים להם פנאי לעיין בפרוש רש"י כלל, ומתוך זה אחת לאחת ממש נשבת מהם ענין תורה שבצל פה' (רף י"א ע"ב).

קבו קטעים מדרשותיו ומסריו של הנאין ר' שמואל לאנדא, בן בעל הנודע ביהודה, שאלא מקום אביו והיה ראב"ד בפראג. בזמנו כבר השפעו יהודי פראג במדה מרובה מן ההשכלה הברלינית. והמלחמה בין החדש והישן, האבות והבנים, כבר החלה בכל תקף. גם ר' שמואל מכיר שבלתי ידיעת לשון דייטש וכתובתו אי אפשר לעמוד במדינות אלו בזמן הזה, והוא מיצין שילמדו את התורה במקרה כפירוש לשון דייטש כמו שנדפסו בחומשים בברלין, בוויין ובפראג. אלה הם החומשים עם הבאורי של מנדלסון והכריו שעוד עשרים שנה קודם לזה הרעישו עליו גדולי הרבנים, וביניהם גם ר' יחזקאל לאנדא, את העולם אולם מר שני עימד, כמובן מאליו, ר' שמואל על בנים הנסירה העריקה בעניני החנוך.

א. אינו נכון ללמוד עם הנערים את התורה ברליני, ולבחור מדברי התורה מה שנראה בעיני המלמד ולהניח דברים אשר לפי דעתו אין בהם תועלת... וכע"ה בזמנו זה עמדו אנשים מבני עמנו וחברו ספרים מקצרי התורה, שלקחו ספורים מהתורה ללמוד עם נערי בני ישראל קיצור מהתורה, אשר לפי דעתם יש בו תועלת באמנם לחנך הנער ע"פ דרכו, שלא להעמיס עליו למיד דברים אשר אין בו תועלת, אמנם הוא מבשלה גדולה שמרחיקים את הנערים מגוף התורה... ובדריקה זאת עוזים את התורה כספר מספרי דברי הימים, ואינו פועל התלהבות ורושם בלב הנער, ונרמה לו הספור הזה כספר הנעשה מכותבי קירות העתים, וממבשלה הזאת יצאה עיד מבשלה גדולה מון, שעמדו אנשים וחברו קיצור מהתורה בלשון דייטש, ללמוד עם הנערים הק בלשון דייטש ולא בלשון הקודש, ועל ידי זה ישתבח מדמון העם גוף התורה ונחשב בעיניו לכשיגדל ספר הול. כמו שארי חבורים אשר חברו בני אדם בלשון המורגל, אשר אינם עושים רושם, ואינם נכנסים בלבו לומר שהם דברי השם ברוך הוא... ואנחנו בני ישראל... שיש לנו התורה בלשון אשר יצאה מפי הקב"ה למשה רבנו, וכשלומדים עם נערי בני

1. עי' עליו לעיל עמ' קס"ג.

2. הכונה כנראה לתרגומו של מנדלסון עם ה, באורי.

ישראל התורה ואומרים לו: הן הן הדברים שיצאו מפי הנבורה בלא שום השתנות ולא הורק מלשון אל לשון, והנער רואה שאין משתמשים בלשון הזה בדברי חול ודברי הבאי, אז הדבר הזה ותכונת הלשון בעצמו עושה רושם ונכנס בלב הנער ומיקר הדברים ומחבבם...

ולכן נכון וראוי ללמוד עם הנער כל פסוק ופסוק מהתורה בלשון הקודש ולפרש לו מלה מלה בלשון דייטש, כפי הלשון שמורגלין בו, ובפרט בדורנו זה שיש לנו פירוש התורה בלשון דייטש בלשון צח. ומי שמלמד כן לנערי בני ישראל שניהם עולים בידו: אחד שהנער שומע דברי אלהים חיים והוא מכבדם, כאמרו שהם דברי ה' בעצמו... ותועלת השניה היא, שעל ידי שמתרנמים לו כל מלה ומלה הוא לומד לשון הקודש וכל אחד לפי דרכו תופס את לשון הקודש. ואף אם הנער יוצא מביה"ס ועוסק במלאכה או במשא ומתן או בלימוד דברים אחרים – על כל פנים נשאר הרושם בלבו, ואמונתו תקועה בלבו כל ימי חייו...

וכך תרריכו את בניכם בענין הלמוד: איב – כדי שיצמד לקרות בלשון ובכתב עברי, ואחר כך כשיודע לקרות ירגילו אותו בקיש ובתפלות של שחרית ומנחה וערבית. וילמדו אתו פירוש המלות בלשון דייטש כדי שידע כונת המלה אשר מתפלל בלשון הקודש, ודבר זה דבר קל הוא לחנך את הנערים בזה מתוך סדרי התפלות שנרפסו בברלין, ואחר כך נרפסו פה קיק פראג וגם בעיר מלוצה וויען, אשר מצד אחד היא התפלה בלשון הקודש ומצד השני פירוש המלות בלשון דייטש צח ונקי, וכשיבוא הנער שיהיה בן שש או שבע שנים יתחילו ללמוד עמו התורה בלשון הקודש בפירוש לשון דייטש, כמו שנרפסו בחומשים בברלין בווען ובפראג¹. ללמוד לשון דייטש על בוריה ושאר דברים אשר הוא צורך גדול, ובלתי ידיעת לשון דייטש וכתובתו אי אפשר לעמוד במדינות אלו בזמן הזה, מי שאינו יודע לשון דייטש לכתוב ולקרוא לא יחשב ולא יצליח לשום מלאכה כלל, והחויב מוטל על כל איש ללמד את בנו הלשון ונימוסי מדינה אשר הוא דר בה. וישניחו האבות שבניהם יצליחו בתורה ובדרך ארץ, והנער יאחו בזה וגם מזה לא ינח ידו וילך ממדריגה למדריגה עד שיגיע לעשר או לשנים עשר שנים, כל נער לפי תבונתו וכחו, ואז יתנכר הנער במעלליו, ואם נראה בו שהוא ראוי ללמוד עוד אז יבחנו במה שירצה ובמה שיבחר, אם בלמוד שאר החכמות או בלמוד נפית כדי שיגיע להוראה, ואם אינו נראה בו שיצליח בלמוד אז יתנו ללמדו אומנות, או משא ומתן כל אחד לפי דרכו, ואת אשר יבחר בו יקרב. ולכל הפחות תהיה הגירסא דנקותא תקועה בלבו וידע שהוא איש יהודי, ואף שעוסק בלמוד איזה אומנות או משא ומתן ישניחו עליו שעכ"פ בשבתות וימים טובים, ובימי החול בשעה שמחבטל מעסקי פרנסה, יעסוק בתורה וילמוד שיע אורח חיים ומשנה... (אהבת ציון, דרוש י"ב, דרשת ר' שמואל לנרא, בשנת תקע"ו).

1. ברלין תקס"ג, ווין תקנ"א, פראג תקס"א.

ב. כמה אנשים לוקחים רשעים לביהם להדריך וללמוד עם בניהם הקטנים, ומה יעשה אותו הבן שזא יחטא; אם רואה שזה שעומד להדריכו וללמדו עושה איסורים איך לא ילמד ממנו... ולא די שמסיתים ומדחים הילדים הקטנים, אלא גם האבות ניטלים מדרך הטיבה... (אהבת ציון, דרוש י').

ג. ...את כל זה ראו חכמים בכל דור ודור, ונתהוה מזה שכל תופסי ישיבה מרביצי תורה בישראל כשהיו שונים לתלמידים דרכי המשנה והתלמוד ופסקי הלכות היוצאים מהשקלא וטריא בשיטות שני התלמודים, בבלי וירושלמי, היו עושים קשר לדבריהם בהתרות השאלות וישוב הקושיות בהמשך נאה, ואף כי היה סיפק בידם לכאור דבר על אופניו והחרת כל שאלה וקושיא כפי הראוי לו, הא כדאיתא והא כדאיתא, בלי שום קשר דברים, אעפ"כ הטריוו בעיונם לחבר הרברים כנחל נובע והסכו בלכתן בפלפולים, להיות דבר יוצא מחוך דבר בחיבורי טהרה להיות האהל אחד, והורגל בפי התלמידים לכנות שם לחבורי פלפולים האלה ויצאו לחלק; אם הם חרשים ופלפולים מענין לענין בהקדמות שינית נקרא בשם, דרשה, ואם הם בשיטה אחת בעומק העיון יקרא שמו בישראל בשם, חלוקה, ובשניהם הכונה רצויה למצא חן ושכל טוב בעיני התלמידים, כי חמדת הבחורים בני הישיבה להמשך בכנין שכלי בפלפולים נאים, שעי' הפלפול והמשך נאה מתאווים ונותנים לב להבין בכל פרט ופרט ובכל חלק וחלק מבנין השכלי הזה, ואוחזים בלמוד האמיתי לקבל פנים מסבירות בהלכה וסברות ישרות הנכללות בו, ואין זה סותר למה שאמרו חז"ל: לעולם ילמד אדם לתלמידו בדרך קצרה, כי אזהרה זו איננה על איכות כי אם על כמות הלמוד. וראוי לכל מלמד לאחוז גם בפלפולים וחדושים בדרך קצרה... ולא ירבה ביופי המליצה אשר אין בהם צורך להבנת דבריו.

אך יצאה מזה מבשלה גדולה, שכמה לומדים אחוז את המפל לעיקר ומבלים ימיהם לחדש, חלוקים ומאמרים בפלפולים של הבל, וכבר הרעיש השליה ז"ל על מחדשי חילוקים ופלפולים כאלה, ושתי רעות הם עושים: שהם חיבלים בעצמם ביניעתם לריק הבל ותוהו, ועיד זאת נוגבים דעת התלמידים אשר עדיין צריכים ללמוד דרך ונתיבות דרכי הנמרא ופוסקים להסיק שמעתתא אליבא דהלכתא, ועיי' פלפולים של הבל הם טועים ומשתכשים בדעתם לנטות מדרך השכל והאמת... אמנם הגדולים והישרים עיקר יגיעתם ללבן שמעתתא אליבא דהלכתא ולכאור כל חמירא בדברי חכמינו ז"ל, ואף בחילוקים וחקירות שהם לחידוד התלמידים כל חלק וחלק בפני עצמו הוא על דרך הלמוד האמיתי, וחיבור הדברים שהוא בדרך פלפול הוא רק כיד לפרי ואזנים לכלי לאחוז בו, ולמה הדבר דומה לנום משוכך באבנים יקרות, לשם ספיר ויהלום, הנה יקר ערך הגום הזה הוא באבני חפץ שבו וכל אבן ואבן הוא יקר מצד עצמותו, אך חיבור האבנים היקרות האלה הוא בנום מעשי ידי אומן. כן הדבר בחילוקים וחקירות ושטים מגדולי ישראל... (בהקדמתו לס', דורש ציון) לאביו בעל נודע ביהודה'.

קבץ. מחוך תקנות ביה״ם שנתסדר באלטונא בשנת תקס״ה אנו רואים
את הרוח שהיתה מרחפת אז בין החרדים המתונים באשכנז. הם
הכירו כבר בנחיצות תקונים בחדרי וליהתאימו לרוח הזמן, אולם
עומדים הם לגמרי על בסיס המסורה. התקנות נדפסו בספר קמן
בשם, דרכי-נועם.

(שער הספר)
ד ר כ י נ ו ע ם.

אלה התקנות וההנהגות אשר נוסדו יחד להועלת בני עניים דקהלתנו ק״ק
אלטונא יע״א בהמבורג, לנדרם ולחנכם ביראת ה' וללמדם ספר תורת משה שבכתב
ושבעל פה. אלו ואלו דברי אלהים חיים, מוצאיהם ימצאו חיים, דרכיה דרכי נועם וכל
נתיבותיה שלום.

הדבר הטוב והיקר הזה נתיסד ונעשה, בידיעת וברשות והסכמת פרנסים ומנהיגים
והגוברים דקהלתנו ועיף הסכמת הנאכיד דניק¹ וציץ, על ידי השלשה נבאים דת״ח
הממונים על הדבר, בשנת תקס״ה.

נדפס באלטונא בשנת תקס״ה.

אחיב באה הסכמת הגאון ר' צבי הירש אכיד דג' קהלות (מת תקס״ו) על
התקנות. בפתח השער מדברים מתקני התקנות על משרתם ביסוד הבית הזה שיקרא
בשם, בית המדרש לתנוקות של בית רבן. רוצים הם להגדיל תורה ולהאדירה ולחנך
את התלמידים, בתורה, מוסר וחכמה ומדות ישרות, וגם, לאמן ידיהם
בכתב ומכתב וחכמת החשבון, למען ימצאו בני העניים חית ידם. התקנות
נחלקות לחמשה פרקים:

- פרק א' דיני בית המדרש.
- ב' דיני המלמדים ותלמידיהם.
- ג' דיני הנבאים.
- ד' דיני המשגיחים.
- ה' קסת הסופר וחכמת החשבון.

ניתנים אנו בזה את התקנות הנוגעות ביותר לעניננו.
פרק א' סעיף א'. האלופים הנבאים והמשגיחים ידאגו למצא בית יפה ומרווח,
טוב ומתאים לבריות המלמדים והתלמידים.

1. = דג' קהלות, והן קהלות אלטונא, הסבורג, וונדסבק הכיכות זו לזו, ואכיד אחד היה
מטונה עיניהן.

פרק א' סעיף ב'. כל מלמד בבית המדרש הזה יהיה לו חדר מיוחד עם תלמידיו. גם יהיה בבית ההוא עוד חדר אחד לחשוב בו חשבונות של מצוה בהתאסף ראשי הבית האלופים המשיחים או הנבאים... והחדר הזה יקרא בשם קאנטאר המשיחים...

פרק א' סעיף ו'. כל תינוק שאינו יודע להתפלל כראוי אין מכניסין אותו לביהמ"ד, ויתנהגו עמו כמו שהתנהגו קודם שנתיסר ביהמ"ד הזה, לחתו אצל מלמד דרדקי חוץ לבית.

פרק ב' סעיף א'. כעת העמדנו בעזר השם שני מלמדי נמרא ושני מלמדי מקרא, דהיינו מלמד למתחילים במקרא, שני לגדולים בני מקרא, וכן במלמדי נמרא. וככה יהיה תמיד, עד ירחיב ה' את גבולנו במלמדים ותלמידים, מלמד מיוחד לכל כת וכת לפי מדרגתה (וכן וכינו כעת שנת תקס"ח לני מלמדי מקרא ור' מלמדי נמרא)...

פרק ב' סעיף ב'. בחדר כל אחד ממלמדי הנמרא יהיו עשרה ילדים, ולכל אחד ממלמדי מקרא עשרים ילדים...

פרק ב' סעיף ד'. המלמדים חייבים לעמוד על משמרתם להיות בביהמ"ד מתחלת שעת הלמוד בבוקר עד סוף זמנו בערב, ע"פ קביעות זמן הרשום בכתב הדבוק בכתלי ביהמ"ד, ולא יצאו מתוך ביהמ"ד בתוך זמן זה לא לדבר מצוה ומכל שכן לדבר רשות ובצע כסף...

פרק ב' סעיף ו'. מלבד למוד התורה הקדושה ישתדלו המלמדים, ...להורחם הילדים דרכי היראה ואהבת ה' על פי ספרי מוסר מובחרים, כגון, אורחות צדיקים ופרקים ידועים מספר, מנירת המאורי וכיוצא... וכן יזהירו מפעולות רעות ורמזי וחמדה... וכן ישניחו המלמדים שיהיה כל תלמיד ותלמיד בביהמ"ד בזמן הקבוע בבקר מעט קודם זמן התחלת הלמוד.

פרק ב' סעיף יוד. המלמד יסדר כל עניני הלמודים עם תלמידיו באופן שלא יכבד עליהם יותר מדי, או ליסרם במכת אכזרי, רק ע"י מוסר השכל ומורא רבן, ופעמים בזריקת מרה בהן יראה שילמדו בשקידה ובתשומת לב, ורק במקרים הכרחיים ביותר ישתמש בשבט...

פרק ב' סעיף י"א. אין מקבלים שום תלמיד בביהמ"ד עד כי יחקרו הנבאים יצו את הילד ההוא, אם הוא ראוי להתחיל חומש, ואם הוא בריא ושלם בנוסו ואין בו מדות מגונות שקשה לתקנם, ואם יראו הנבאים שהתינוק ראוי והגון ע"פ מדותיו ודעתו, מכניסין אותו ומושיבין אותו בין כת ראשונה מבני חומש, ואם מצליח בלמודו הרי הוא עולה מכת לכת עד כת העליונה מבני הלכה ותוספות.

פרק ב' סעיף יב. כל תינוק ותלמיד שכתב לך בחומו ומעשיו מתוקנים אף שאינו מצליח בלמודו להיות בעל גמרא, יחזיקו אותו הנבאים בביהמ"ד עד היותו בין י"ג שנים, ובתוך השנים האלה ישתדלו להעלותו על כל פנים למדרגת בעל מקרא ונביאים ושולחן ערוך כדי שיצא מכלל עם הארץ...

פרק ב' סעיף יד. מתוך אותם הילדים שנראה בעיני הנבאים שלא יצליחו בלימוד הגמרא, יבחרו תלמידים הראויים לכך מתוך השאר וישכרו להם בעל מקרא מיוחד, בקי ורגיל ומהיר לקרות ולדקדק בספרי התנ"ך ומפרשיהם כדי ללמד לאותם התלמידים דרכי המקרא וטעמיו ודקדוקיו כאשר תמצא ידו, כדי לגדל מהם מלמדי תינוקות לביהמ"ד כשיגדלו וישכילו ויניעו למדרגה זו¹, והנבאים יזהירו באיש הזה שלא יהיה למודו אלא ע"פ קבלות חז"ל, ועל פי פרושים המפורסמים לשבח כפרוש רש"י ורד"ק ורמב"ן וכיוצא...

פרק ב' סעיף ט"ו. כראות הנבאים שאחד מאותן התלמידים... מצליח בלמודו ויהיה נראה להם שתלמיד כזה כדאי להניע למדרגת מלמד להועיל, אז ישתדלו הנבאים לעשות קשר וחזק בכתב עם אבי הילד ההוא, ויתחייב האב בכח בנו שלא יניח בנו את ביהמ"ד ויצא בלי רשות הנבאים, ואם יעבור על זה - חייב האב להחזיר להנבאים כל מה שהוציאו עד הנה לשכר למוד בנו וכיוצא וכל שארי הוצאות בלי חמלה וחנינה. וגם הבן עצמו צריך לשעבד עצמו לכך, ונגד זה יבטיחוהו הנבאים שמיד בהיותו ראוי לכך יתמנה להיות ריש דוכנא, הנקרא אונטר-לעהרער, במקרא ודקדוק... עד שיהיה ראוי להיות מלמד להועיל ומומחה במלאכתו כי אז יהיה לו שכר הגון כראוי לו.

פרק ב' סעיף ט"ז. כל תלמיד שהנבאים יראו שהוא מצליח בלמודו וראוי להיות בעל גמרא, ולהנער יש חשק להוסיף ללמוד, יכול הוא להשאר בביהמ"ד עד שיהיה בן ט"ז שנה, ואם יראו המשגיחים שהנהגתו ישרה יכולים הם ליתן לו פרס בסכום של מאה שוק עד חמשים ריט, למען יוכל להתחיל במשא ומתן, ובתנאי שלפחות יבוא בכל יום ללמוד שעה אחת שעור בביהמ"ד וישכום ויעריב בביהמ"ד...

פרק ב' סעיף י"ז. הסעיף הנ"ל הוא רק בנוגע לילד שיוכל אח"כ להחשב בין בעלי הבתים לומדי גמרא, אבל כשימצאו הנבאים תלמיד שיש לו תקוה להיות מופלג בתורה ומורה הוראה בישראל, יניחוהו הנבאים בביהמ"ד עד היותו בן עשרים שנה, והנבאים יסדרו לו סדר למודו, ובהיותו בן עשרים

1. זהו אחד הנסיונות הראשונים שנעשו אצלנו ליסד סעין בית מדרש למורים. על השתדלותו

של הירץ חובבין לפני הממשלה שתיסד בית מדרש למורים ע"י במאמרו של ג. וואלקר ב-

יתנו לו המשגיחים סכום חמש מאות שוק ויבטיחום בפירות ורווחים עד שיגיע לכלל נשואין, וידאנו להספקתו שתהא בדרך כבוד. גם ישתדלו לבקש לו מנו כשדוך הנון, ויקדימוהו לכל דבר שבקדושה ולכל מה שסייע לפרנסתו.

פרק ב' סעיף י"ט. אין שום טענות חזקה כלל לא להמלמדים ולא להמופר ומלמדי החשבון ולא לשום אדם שיש לו משמרת ושירות בביהמ"ד... והנבאים יכולים לסלק מי שירצו, בתנאי שיודיעו הדבר למלמד ג' חדשים לפני כלות הזמן, ולשאר המשמשים חודש אחד...

פרק ג' סעיף ד"ו. הנבאים יבחרו מבני קהלתנו לומדים שיבחנו את התלמידים בכל שבוע ביום ה', במעמד אחד הנבאים ומשגיח אחד... בכל שלשה חדשים יבחנו כל התלמידים במעמד כל הבוחנים והנבאים והמשגיחים. גם יבחנו במלאכת הכתב והחשבון. כל חצי שנה, היינו ביום ראשון דסליחות וביום א' אחר ר"ח ניסן, תהיה^א בחינה ראשית בביה"כ דקיק אלטונא, ולבחינה זו יומינו גם את הרב אכיד והפרנסים, ומלכד אלה יש רשות לכל ישראל לבא ולשמוע. לילדים שיצטיינו בבחינה יתנו פרסים ומתנות (ע' גם פרק ד' סעיף י"ד).

פרק ג' סעיף י"ב"ד. על הילדים ללמוד גם בימי השבתות והחגים בקיץ, לפחות שעה אחת קודם מנחה, וילמדם המלמד בספר מוסר או בפרקי אבות. ובשבתות החורף לא ילמדו ביום, אבל ילמדו קצת במוצאי שבת.

פרק ה' סעיף א'. מפני שיריעת הכתב ויריעת החשבון הם צורך גדול לאדם בדרכי פרנסתו ומחתו, ע"כ העמדנו לקיום ולחזוק שהמשגיחים ישימו עינם ולכם על הדבר הזה לבקש להם סופר מהיר ורגיל היודע לאמן ידיו בכתב יפה, יהודית ודייטש ובעל לשון צח, ומפורסם לאיש ישר ומקובל בעיני נבאי דתית, גם יהיה בקי בחכמת החשבון הנהוג בין הסוחרים. והאיש הזה יבא לביהמ"ד כל יום מימי המעשה שלש שעות ביום.

פרק ה' סעיף ב'. אלו ג' שעות יוקבעו ע"פ הנבאים בעצת המלמדים היודעים לבחור אותן שעות שאין בהן בטול למודם. מטעם זה לא ילבו כל תלמידי מלמד אחד לכתוב בשעה אחת, אלא מקצתם בשעה זו ומקצתם בשעה אחרת, וחוזרים חלילה, כדי שלא ישב המלמד בטל כל זמן הכתיבה, ומכל שכן שלא יבוטל זמן תפלה עם הצבור בשביל זה.

פרק ה' סעיף ג'. ילד שלא הגיע עוד לתשע שנים לא יקחוהו ללמדו כתיבה, גם לא ילמדוהו חשבון עד שיתרגל יפה בכתיבה...

קכט. מחקנות החברה הקדושה, תלמוד תורה באמצעותם. התקנית
נעשו בשנת תקצ"ב. רשמי רשימות מביאים גם תקנות חברת התלמוד
תורה שנדפסו באמ"ד שנת תקס"ד, אך לצערי לא יכולתי להשיגם.

סעיף ל"ב. אחת ממטרות החברה היא ללמוד מדי שבת בשבתו. לתכלית הזאת
יהיה חמ"ד בחובה רב מופלא ומופלג בתורה, וחובותיו הם:

- (א) לדרוש לפני מחזיקי החברה בכל שבת ושבת.
- (ב) להשגיח בהשגחה פרטית על התלמידים ולמודם.

סעיף ל"ד. התכלית השניה מהחברה היא ללמד את ילדי בני עניי עירנו את
תורתנו הקדושה. לזאת יבחרו המנהיגים מלמדים הנונים, מובהקים ומובחנים... ללמד
את התלמידים:

(א) קריאת לשוננו הקדושה.

(ב) תורה שבכתב עם פרשי ו"ל.

והתלמידים ילמדו יום יום, בבקר מתשע עד צהרים ובערב מבי עד שש שעות.

סעיף ל"ה. קובע את משברת המלמדים. וסעיף ל"ו מדבר על זמן ואופן קבלת
תלמידים חדשים לתלמוד התורה.

סעיף ל"ז. נערים אשר לא הגיעו לחמש שנים או עברו שבע שנים לא יבואו
בחדרי למוד קריאת להיק, ובחדרי למוד התורה לא יבואו רק משבע שנים ומעלה
עד שלש עשרה שנה.

קל. בני הנריא מוילנא כותכים על אביהם בהקדמתם לבאורו על
שויע אורח חיים:

ויותר שהיה חכם למד דעת את העם וחוקם ואמצם שילמדו בסדר נכון...
בראשונה הזהיר להיות בקי בכל כיד ספרים עם הנקודות והטעמים. ועל צבאם דגל
חכמת הדקדוק... אחר צוה להיות ששה סדרי משנה שנורים בפיו עם כללות פירושה
המפורסמים, ועל צבאם דגל גרסותיה הנכונות... אחר הזהיר על דרכי העיון בים
התלמוד ולעיון היטב בפירוש רש"י ובפרוש בעלי התוספות. ויהא ישר העיון, שונא רב
הקושיות. ודברי חרדין צוה להמניע...

קלא. קמע מס', ראש הנכעה להרב ר' פנחס ב"ר יהודה ט"ם
(-מגיד משרים) בקיק סלוצק. המחבר היה מתלמידי הנריא
מוילנא והנאון היה מחבב את ספריו. ואמנם בדבריו של המחבר

עיד סדר הלמוד אנו מנישים את השפעת הנאון. הספר נרסם
ראשונה בוילנא תק"פ ושנית בירושלים תרנ"ה. והוא נחלק לשני
חלקים, חלק א' - צוה לבניו; ח"ב - דרושים.

ועתה אכתב לך סדר הלמוד. אמרו חז"ל¹ לעולם ישליש אדם שנותיו, שליש
במקרא, שליש במשנה ושליש בתלמוד, וליומא קאמרינן². וזה סדרן בניל, שהמקרא
קודם המשנה והמשנה קודם התלמוד, וחלופיהן בנוסח. וסדר
למוד המקרא יהיה כך, שתלמוד נביא אדר עם פירוש רש"י ואחר כך, אם כח וזכרון
טוב, תחזור כמה פעמים בלי עיון ברש"י עד שיהיה שגור בפ"ך. ואף אם תלמוד עוד
עם פרש"י לפרקים אל תדייק לשום בזכרוןך דרשות ומדרשים שהביא
רש"י על איזה פסוק. והעיקר שתדייק במקום שצריך להבין
פשוטו של מקרא, את זה תשים בזכרוןך לזכור, ושנים בדעתך כי רצונך
ללמוד מקרא ולא מדרש, ואם אתה רוצה ללמוד מדרש למוד בפני עצמו
ומה למדרש אל פשט המקרא, וזה נואלו בני עמנו שעל ידי המדרשות אינם
יודעים המקרא ואינם בקיאים בו. ויותר קרוב אם תשא להו איזה פסוק יאמר לך
הדרש ולא ידע ולא יבין הפשט. גם לא ידע באיזה נביא הוא, ולמי דבר הנביא, ועל
מה דיבר ובאיזה ענין ובאיזה זמן, או על איזו גלות או איזו נחמה, והכל בשביל
הדרשות שמבלבלין אותו ואת מיחו מניח פשוטו של מקרא. ואתה בני דע לך להבין
פשוטו של מקרא ומי דבר ועל מה דבר ועל איזה עת וזמן, ולא תבלבל וזכרוןך
במדרשים בשעת לימוד המקרא או תצליח.

וסדר למוד המשנה - לא חז"ל מן השושים שמיניעים את עצמם במשניות שדם
הלכתא למשיחא ואינן נוהגים בזמן הזה ומניחין את העיקר³, עתה ראה סדר למודם
שלא רצו ללמוד אותן הסדרים שאינם עקרים לו עד שיהיה בקי בארבעת הסדרים
העקרים לו, וכל שכן אנחנו חלושי הדעת וחסידי שכל ואיך נטיר את שכלנו בסדר
זרעים שאינו נהוג עתה, ולא ראינו את הזרעים ולא ידענו שם ולא הכרנום. וכן בסדר
טהרות... ראה בני מה שעשה הרב אלפסי ויל, שלא עשה את חבורו כי אם על שלשה
סדרים העיקרים, ומשלשה סדרים קבץ הלכות קטנות מה שניהגין בזמן הזה.

ועתה בני ותלמידיו אם כונת למודך הוא רק כדי לקיים מצות למוד,
כמי שמקיים מצות לולב, או באמת כל הסדרים וכל הלמודים שוים לפניך... אך אם
כונת למודך על מנת לעשות... התנהג כאשר הורה"ך, וזה סדרן הן במשניות
והן במקרא והן בפוסקים: בהלכה תלמוד מסכת ברכות ואח"כ סדר מיעד כלו וסדר
נויקין, ואח"כ המסכתות הנוהגות בזמן הזה מכבר נשים... ואחר כך סדר קדשים, אף
שהוא הלכתא למשיחא, כי מהר יבא משיח ונהיה מוכנים לעסוק בתורה עולה וקרבנות,
ואחר שתהיה בקי בהן לדינא ולמעשה הלמוד סדרי זרעוב וטהרות.

1. קדושין ל' א'. 2. היינו שכל יום יחלק לנו חלקים, וע"י בתוספות שם.
3. הוא סביא בזה את סאמר חז"ל בב"ס קיד"ר כי בארבעה לא מצינא בשיתא מצינא? ופרש"י עליו.

וסדר הלמוד בפוסקים יהיה גם כן כסדרים הגיל כסדר שאמרנו. ואם יוכך השם
ללמוד המסכת תחלה עם תוספות והאשרי ואח"כ הפוסקים הנמשכים אחריהם אין
למעלה הימנו, אך אם אין לך לב רחב וכח הזוכר חזק... תלמוד תחלה משניות על
הסדר שאמרנו ואח"כ חשים פוסק הרב אלפסי תחלת למוד מכל הפוסקים, כי לכונה
הזאת קראו תלמוד בבלי קטן - למי שאין לו לב רחב יעסיק בהלכותיו, והנהגות
למודו קבלתי מהרב הנאון האמיתי נ"י מו"ה אליהו מוויילנא
וכך צוה לי בפיו הקדוש, ללמוד האלפסי תחלה עם פרשיו ולחזר אותו חמיד עד
שיהיה שגור בפי ובשקידה רבה, ולנהוג כך שנה חמימה ויותר ואז יתראה התכלית
והפעולה הנפלאה... ואם יזכה שיהיה בקי בו בפרשיו בשתי שנים - ילמוד אח"כ ספר
הרמב"ם משלשה סדרים הגיל, הפנים בלי נושאי כליו. ואני ערב לך שיהיה קל עליך
לחזור הפנים של הרמב"ם בדבר הלמוד כבר, ולפי כוונה זו קראו הרמב"ם, משנה
תורה¹ שיהיה כונתו שילמדו האדם כך תיכף אחר למוד המקרא... ואם כן מה נאמר
אנחנו חסרי מדע וטרודי הזמן וחסרי הפרנסה בנלות הזה. ועל כל פנים חשים לך
משמרת, בכל דין חדש אשר יזכירו הרמב"ם ולא נודע לך מעמו מן האלפס או תעין
בבית יוסף² ובמניד משנה ויאורו עיניך. ואח"כ כשתחזור הפנים של הרמב"ם תמיד
של ג' סדרים הגיל תהיה בקי בו בשנה אחת בודאי. ואח"כ תלמוד הפנים של הטור
גם כן משלשה סדרים הגיל... ובכל דין חדש... תעין בבית יוסף ויאורו עיניך. ועל זה
אני ערב לך שאם תלמוד השלחן ערוך יהיה שכלך מהיר כל כך שחדע כל דברי
האחרונים בהשקפה אחת, ותדע בפנים של השולחן ערוך כל הלכה והלכה דעת מי
היא ולשונו ושיטתו של מי היא. וזו היא ההצלחה האמתית לזכות בכחיה של תורה
פי שנים מכל שאר ההנהגות. על דרך משל, מה שתיגע בלמודך בעשר שנים אם תתנהג
על דרך שאמרנו תמצאנו יותר נקי ויותר ברור בחמש שנים. ואם ירצה מי להתחכם
על דברי אלה יעמוד בשלו. ואתה שמע בני בקולי, בקול מוסר אביך וייטב לך באחריתך.

קל"ב. קמץ מצואת החסיד המפורסם ר' אלכסנדר זיסקינד
מהוראדנא, בעל ספר 'יסוד ושורש העבודה'. נדפסה בראשונה
בהוראדנא תקניד ופעמים רבות אחרי כן.

בני אהובי, מעיד אני על עצמי אף שהיה לי כנים רבים... לא נשקתי אחר מהם
מעולם ולא לקחתי אותם על זרועי מעולם, ולא נהנתי עמם בשיחה בטלה חין, והיתה
אוהרת המשנה על פני בתמידות להזהר משיחת הילדים (אבות פיג)... ואוי ואבוי שענינו
הרואות שהאב בעצמו מחנך את בניו בשיחה בטלה... ומעיד אני על עצמי, בני אהובי,
שנוהרתי מאד ומאד לחנך בברכת הנהיגין ושאר ברכות, אף שלא היו יכולים עדיין
לדבר על נכון... לכן בני הזהירו בזה גם אחס... ותוהרו גם כן להזהר למלמד של

1. צ"ל: שהיתה.

2. כונתו לספר, בסף משנה שחבר הר"י קארו בעל 'בית יוסף' על הרמב"ם.

רעא

בניכם שישניה על זה בהשנחה פרטית על בניכם בעת שיהיו בחדר שלו, שיברך עמהם ברכה ראשונה ואחרונה על כל אכילה ושתייה ושישניה שיברכו הברכה כראוי, היינו בפירוד בין הרבקים... וראיתי למלמד תינוקות אחר, שבכל יום ויום כשכירך עם התינוק על מצות ציצית על טלית קטן בכל בוקר, היה אומר עם התינוק בסידור גם, לשם יחודי הנדפס קודם עטיפת הטלית, ואמר לי שכוונתו בזה שגם כי יוקן לא יסור ממנה. לכן בני אהובי אני מזהיר אתכם שתזהירו נכ למלמד תינוקות של בניכם להתנהג עמם גיב בזה, ולא זה בלבד, אלא גם לשם יחודי הנדפס בסדורים קודם הנחת תפלין ילמוד עמהם בכל יום, כדי שיהא מרגלא בפיהם גם כשיגדלו...

קלג. קטע מצואת הרב ר' משה יצחק אנדיק קראטאשין שנפטר בשנת תקנ"ז. נדפסה בספר, דעת קדושיכ"ג, פטרבורג תרנ"ז.

ואחן בנותי תלכו בדרך הישר ותהיו צנועות במעשיכן, והעיקר כל כבודה בת מלך פנימה, זה כלל גדול, אם יוכה ה' אתכן בהון רב ועבדים ושפחות לרוב גם עליכן מוטל לעשות איזה מלאכה, שהבטלה מביאה לידי שעמוס, הוזהרנה בכל יום בתפלה בכונה ולקרות בכל שבת ב, טייטש חומשי, ותדריכו את בניכם בדרך הישרה... כשתניקו את בניכם הזהירו שלא תאכלו דברים המפסידים לזכרון, כגון מוח הראש או לב בהמה ועוף, שמפסיד זכרון התינוק...

קלד. קטעים מס' טל אורות להרב ר' יהודה לייב מרגליות
אביו של הנאון ראיו מרגליות. נדפס ראשונה בפס"דא שנת
תקע"א.

א. ...כאשר יקרה לאנשי זמננו מחלשות הניף, שהוא בסבת המזון הניפני שנשתנה בזמננו, שדורות הראשונים היו נוהגים לאכול מאכלים פשוטים כמו לחם ובשר שהם פשוטים בלתי מורכבים, ובזמננו נתחדש לאכל מאכלים מורכבים ממנים הרבה ע"י בשול וטגון... בן יקרה בימינו חולשת השכל בסבת המזון התורני שנשתנה בזמננו, שהראשונים למדו רק למגמר, ולמדו לבר תלמוד בבלי וירושלמי ופרושיהם כפשוטם בלי הרכבת קישיות ופרוקים רבים, על כן גדלו והצלחה, לא כן בזמננו, שהתלמידים בגידלים מנעוריהם בלמידים מורכבים, ובעיד שמוחם רופף וטרם יצטיירו על לוח לבם שטים ושלשה מסכתות, או מאה עליות (= עלה, דף), ירפקים יום אחר בעיון נפית עם מפרשים רבים ויום אחר בש"ך חושן משפט למען יתדר שכלם, ואן כשיחודר שכלם, קרבות יחפצון, לצאת בעצמם הלוח למלחמה של תורה ולהדש חידושים, ומנוכה לב יגביהו עוף שש כנפים לאחד, יפרוש כנפיו על הרמבים להסתירו בסתר כנפיו מהשנות

הראבד, ועל הריף מהשנת הרזיה, וכדי שתונמר מלאכתו ישוטט ברעיונו בדפין רבים משים ופוסקים שלא על הסדר... ומה יתבלבל שכלם ויוחלש זכרונם... (שער תשיעי בהערה).

ב. ראוי למנהיגים העוסקים בצרכי צבור באמונה... להושיב מלמדים ללמד לבני ישראל בנעוריהם תורה ולקחים ומוסרים... ורע עלי דמעשה ממלמדי תורה אשר בזמנו שאינם משניחים על תלמידיהם, כי אם שיהיו יכולים להגיד סדר הפרשה או שיעור נפית שלמדו בזאת השבוע, ואינם משניחים שיהיה תלמודם שמיר בבטנם למען ידע התלמיד בלכתו מאתו הספרים או המסכתות שקבל מאתו. וחובה עליו שילמדהו להכיר איזה דברים משרשי האמונה והכרת גדולתו יתברך, וללמדם מדות נמוסיות בנעוריהם... שיהיו אנשי אמת, שונאי עול, אוהבי הבריות, שמחים בטובת רעיהם וכבודם, שפלי הרוח ומעבירים על מדותם, מואסים בכבוד המדומה ובעישר הנעשה שלא במשפט... ואם היו המלמדים משניחים על זאת בדיון היו נוטלים שכרם בזה ובבא... (שם).

קלה מצואת הנאין ר' יעקב מליסא מחבר הספר המפורסם „נתיבות המשפט“ והרבה ספרים אחרים. מת בשנת תקצ"ב.

יהיה לכם שיעור קבוע בכל יום למקרא ומשנה, ואם כי אמרו חז"ל: תלמוד בבלי בלול מכולם¹, הם כבר מלאו כרסם במקרא ומשנה, וגם כי אין יצר הרע שולט ללמוד שלא לשמה בלמוד משנה ומקרא, ואף שלא ראיתם כן ממני, בנערותי עשיתי כן, ולעת זקנתי בנדי בן הומן והייתי טרוד מאד ולא יכולתי לקיים כאשר עם לבבי. אם תזכו ותהיה לימדים תקבעו לעצמכם שיעור פשוט כל יום, לא פחות מרף אחד נמרא בסדר שים מלבד שיעור עיון, ואם יהיה לאל ידכם לפלפל בחדושי תורה תקבעו בכל יום שעה אחת ללמוד שיעור עיון. העיון שתלמדו יהיה אליבא דהלכתא, לא בפלפול הנהוג בעונותינו הרבים בדור הזה. תלמוד בכל יום דף או עמוד שיעור אורח חיים... גם בכל שבת תקבעו ללמוד שיעור בזוהר הקדוש, וכל מה שתלמדו תחזרו תיכף, כי מלמוד פעם אחת אי אפשר לזכור...

מאד תשניחו במלמדי תינוקות, כי בעוה"ז נחמעה התורה ולומדיה וכמטמנים צריך לבקשם, ולא תניחו בנים קטנים בין הגדולים², כי בעוה"ז הדור פרוץ ולומדים אותם תפלות ודברי הבאי, ובפרט בשבת ויו"ט תתנו השנה יתירה על בניכם לבלתי יתחברו עם ילדים חצופים, ותזהירו המלמדים על זה מאד, וכאשר יגיעו לבן שמונה ותשעה תראו ללמוד להם מסכת אחת כסדר, והבנים ישנו אותה תמיד עד שתהיה שנורה בפייהם, כי אינו דומה שונה פרקו מאה פעמים לשונה פרקו מאה פעמים ואחד³, ותראו שיכינו הילדים מוצאי הדינים ממה שילמדו... מאד תרחיקו עצמכם לבלתי

1. תוספות קדושין פ' א'.

2. על זה מזהיר גם ספרים חנוני בספרו „צדור החיים“: „ורחיקו מהבחרים הגדולים שהם

כליון לקטנים“.

3. חגיגה פ' ב'.

קבל עליכם התמונות הרבנות, ואם מצד הכרת גדול תהיו מוכרחים לזה, תזהרו לדרוש מקודם כבואכם העירה, שיקבלו על עצמם שיהיה בין לרין ובין למעות¹, כי המעות מצוי מאד.

בתפלה תכונו פירוש המלות, ובכוונת השם הנכבד תכונו כל שכתוב בשו"ע אורח חיים, ובכוונת האורות ע"פ חבטת הקבלה צריך שמירה יתירה לכל יבוא לירי קיצוץ בנטיעות, ואין לסמוך על למוד חכמה זו בזמן הזה משום אדם, ובפרט מאותם שלא מלאו כרסם בשים ופוסקים ומתפארים בחכמה זו, לא תאמין ולא תאבה ולא תשמע אפילו לדבר קל מהם, ולא שמענו מי שהיה מכיר חכמה זו לאמיתתה, רק אותן שהיו חריפים טובא, כגון הרמב"ן והר"י ורומיהם וצ"ל, ועם כל זה היה עקר למודם בשים ופוסקים.

קלו, קטעים משני מכתביו של החוקר הידוע ר' נחמן קרוכמל, בעל מורה נבוכי הזמן, לבנו, המפורסם גם הוא, אברהם קרוכמל. את בנו זה שלח הרניק לזאלקווא שילמוד שם ויתחנך תחת השגחת הנאון החכם ר' צבי הירש חיות. מכתבים אלו נרפסו בסי' היוכל לכבוד ר"א שווארץ (ברלין-וינא, תרע"ו). המכתב הראשון נכתב בשנת תקצ"ו, בהיות אברהם כבן שנע"ד עשרה, והשני ב"ז אדר א' שנת התי"ר, כחמשה חדשים לפני מות הרניק. קטעים אלו הם אופיים מאד לאותה תקופת המעבר שבה חי הרניק. ותא חוי מה בין, המשכילים הראשונים ובין הרבה מחרדי ומנו.

א. ...שמחתי מאד להכיר מתוך מכתבך ולשונך שאינך מן העומדים במדרגה אחת, כי אם צועד מעלה גם בכשרון היר לכתובה מיושרת גם במליצת להיק... עקר גדול בלמוד שלא להסתפק לעצמו בהלכות פסוקות, היינו בכללי דברים העולים מתוך העיון והמיומ ששעו ועמלו אחרים, שבוה הדרך אין לך חלק בהשכלותם ולא נחלה בהשלימות המגיע מהן לנפש. ועל כן שמח לבי לשמוע ממכתב מורך ומלמדך להועיל הרב הנאון השלם נר"ו² שאתה עוסק כעת יותר בלמוד נפית (הם שלשת המדרגות ללימוד התלמוד שהיו לרבתינו שבצרפת נ"ע, והם נמרא עם איזה ביאור מלות בלכד, על דרך שלמרין היום לתינוקות בלי פירוש, [פירוש] והוא הקונטרסין של פירושים שעשו בפירוש הנמרא הרק היטב, שמהן קבץ רש"י ויל ועשאו כסלת נקיה, והמדרגה האחרונה תוספות, והם הוות ודקדוקים נוספים על הפירוש ובעריכת הסוגיות והפירושים אלה מול אלה, ולא הגדתי לך אלא להיות רבים מועים ברמו הנוטריקין הל"ו³ מאשר בלמוד הפוסקים שיש גם בהם צורך גדול בלי

1. ע"י שו"ע חיים סי' כ"ה. 2. הוא הרב רצ"ח חיות.

3. רוב העולם קוראים: "נמרא", "פוסקים", במקום "נמרא", "פירוש ים".

ספּק צו דיין וואונדער, אלא שיש צלמוד הנפית (שכלל המדרגה השלישית כל החידושים טובים) קרימה למעלה לקדם בסדר, וביחוד לצעירי ימים כמך היום. ולא זה בלבד אלא גם בכל החכמות והמדרגים אין הכלל והסכום היוצא מחלקי הדרגה מביאים שלמות לנפש וולתי כשיצטרף עמם גם דרך העיון והמחקר, שהביאו אותן הפסקים והגזרות. ומי שהוא יודע, דרך משל, שהארץ כדורית ומיושבת בכל צדדיה אינו שלם יותר ממי שהושב אותה שטוחה ומדור לבני אדם רק על פני שטחיותה...

אמנם טעם שני ועקרי גם הוא בזה, שאין לנפש טובה ושלמות אלא בפעולה ויצאת כחותיה שהן בהתחלה רק בכח והכנה אל הפועל ע"י המעשה, וע"כ כל מה שישכיל האדם בעצמו, הנם שהיתה כבר השכלה זו מצד אחרים, הנה פעולתו זוהי שלימותו, והשכלתו נעשית קנין שלו. ועוד שכל כמה שיוכנו לו דברי וולתו ביותר לעומקם ולדקוהם, אי אפשר שלא ישנה בהשכלתם ובמובנם דבר גם מצדו, בהוסיפו דבר בבירור העיון, בסדורו הנכון, בקשורו עם ענין מושכל אחר, וכיוצא. ובבחינה זו כל תלמיד ותיק מבין מחדש הוא. לא כן הבלתי משכיל בעצמו ויודע לבד העולה ויוצא מהשכלת אחרים, מלבד שעל הרוח לא יבין דבר לאשורו... הנה אין המדע שהוא מקנה לו שלימות בנפשו, הנשארה בעצלה וברפיון ולבד בקבלת הפעולה לא בפעולה עצמה...

ודע, בני חביבי, הנם שאין לך דבר זה צורך הכרחי עדין, שגם בחכמת האמונה וסתרי התורה הדבר כן, שכל מי שיודע ומונה בלבד כל האמיתיות היוצאות מספרי החכמים ומדרשותיהם, אפילו אם נניח שהוא יודעם ומספר בהם בנכון, אינם מקנים לו שלמות רבה ונבונה, לפי שעל כל הפנים אינם קנין ונחלה לעצמות נפשו ופנימיות רוחניותו. הא למה הדבר דומה, לסופר הרושם כפנקסאות חשבוניות ממון של אחרים. וכן זה... העצם... מונה עשרם וקנינם של החכמים השלמים והצדיקים שקדמו לו...

...והנה עיקר המבוקש ממני עתה, שלא תשליך אחרי גוף מעשה הפשטים והחלוקים הקטנים, אלא תשתדל בהם לעשות כמתכונתם בכרי להוציא לפועל הכחות השכליים שמצטרבים לזה המעשה, רק שיהיה באורח נכון ובסברא ישרה, ועל דרך הקודמים כפי האפשר. ותנאי גדול שלא תהיה נחפו ונמהר לזאת הפעולה עד שתבין היטב הסוגיא שאתה בה והסוגיות הנערכות אליה במקומות אחרים... ואל תשיאך העצלה לחרול מזה לנמרי ולומר שאין לחדש עוד חרושי אמת... אין הדבר כן... הכתוב אומר: דדיה (של תורה) יבין בכל עת...

ומה אומר לך, בני חביבי! נער הייתי גם זקנתי ולא ראיתי מעולם איש יודע דבר ומבינו לעומקו, משיג דבר ומשיג תכליתו, יורד לסוף דברי חכמים וחידושים, אלא אם כן היה בעל מרות ומעשים טובים... ועל כן אהובי, אני שואל מעמך ומצוה עליך בגורם שתהנה לפעמים בספרי מוסר טובים ומועילים לתקן נפשך ומדותיך על פיהם, ואני מתנה בפירוש שהתבונן בהם ותחזור עליהם פעמים רבות, לא לקראם קריאה חלושה בלבד וכמתנמנם... ועוד שכספרי מוסר התועלת היא בודאי לא בידעתם לבד כי אם בהעשיה על פיהם, ולזה צריך שיהיו שגורים על הפה והלשון

רעה

ויוצאים ונכנסים עמך בכל עת... ויש לי עוד לדבר בזה העקר ולחיותך איזה סמרים
במוסר ויראה שתבחר להנות בהם בשקידה תמידית – אלא שאין המנאי מספיק.
ב. ...הנה הניעה העת כי חשים גם אתה בני הטוב את לבך על דרכך להבא
ובחרת בחיים, בחיים מיוחדים וקבועים בלבך, אליהם תשאף במעשה ובמחשבה, וככה
יהיה לה מחוז החפץ, ומטרה אחת נמיתה ונכונה אשר אליה פניך מועדות.
וכל פניות שאחה פונה והלמודים שאחה שונה לא יהיו רק נגד המטרה ההיא וכשביט
להשיג אליה, מבלי נמות עוד הנה והנה אפילו רגע אחר. שהרי עברו ימי ילדותך¹ והומן
אך ודחק באפס פנאי הרבה. ואני מצדי הנני להמשך אחרי בחירתך בזה ולהתנהג
עמך על פיה, ותהיה מה שתהיה, אם חיטב בעיני הרבה ואם מעט, ולעזור ולעמול עמך
כפי היכלת, ויותר אולי, כנודל אהבתי אליך...

ודע אהובי בני, כי איך שיפול דבר בחירתך אחרי המחשבה והבחנה, הנה תכין
לפניך הדרך איזה שיהיה כאשר תאחו ואל תרף בלמוד התלמוד והפוסקים
מה שכבר הנעת בהם למדינה מסוימת מן השלימות, ובשקידה ראווה על למוד
לשון הקדש ולמוד לשון אשכנז, והכתיבה המיושרת בשתייהן
ובמעשה החשבון. וחלילה שתתעצל בזה ותונה את נפשך כי יספיק לך המיעוט
באלה, ובכל דבר מדע וכשרון השלמות היא העקר הנכסף, והמחצה והשליש
והרביע כמוהו כאין בימינו אלה ועל אחת כמה וכמה בידועות ההכרחיות
הנזכרות הקודמות לכל, ראשית ויסוד לבקשת דרך בחיים, ואני מכפיל לבקשך ולזרזך
עליהם, ותראה גם להשיג מכתב ראיה על למודי הנארמלי מאת המורים שבבית הספר
הנארמלי אשר בעיר...

קלו. קטע ממכתב שנכתב הרה"ח ר' אהרן פולר מפרנקפורט
דמיין אל הגאון ר' עקיבא איגר. השנה לא נרשמה, אבל
נראה שנכתב בשנת הקס"ד לרגלי פקודת הממשלה שיצאה
או לשנות את תכנית הלימודים בשביל ילדי ישראל וליסד לשם
זה בתיים. המכתב נדפס בס' בית אהרן (נפדי"מ תר"ן) עמ' V.

...ועל אודות הגזרה החדשה הנה לשלום מר לי מר... כי אין זה כי יר פריצי
עמנו היתה במעל הזה. וביום אחמול הייתי אצל האדון באראן פאן ריש [רוטשילד]
ודברתי עמו ארוכות וקצרות ואמר שלי [שלא יודע] מה לעשות, כי דעת השרים
והמלכות שילמדו נערי בית ישראל חכמות ולשונות ואין לשנות, ומן השמים ירחמו.
והמתקנו סוד והסכים עמדי, שמעכ"ת נר"ו יסדר סדר למוד לנערי בני ישראל לבתי
מדרשיהם אשר שם ילמדו מקרא ומשנה ותלמוד בסדר נכון לנער על פי דרכו, כמו
שכתוב בשליה, תחתיים שניים ושלישים ובלולים יעלו מזה לזה, ושם ילמדו ניכ כתב

1. אברהם קרוכמל היה בן י"ט או בן עשרים בעת ההיא.

לשון העמים והגיון וחשבון וקורות העולם ויכרר השעות כמה שעות ביום לזה וכמה לזה, ויהי הכל במועצות ודעת שלא ליחן פתחון פה למתנגדנו, ויהיה הכל תחת השנחת רפמעכית ניי ורבני כל עיר ועיר מדינה ומדינה, ובאמת ישניחו בכל מאודם שאל יתשללו כלמור החכמות החיצוניות הנצרכים כזהין, וכלכר שלא ליחן פתחון פה למקמרנים העומדים עלינו כמו כסלי לאוניא בעוהיר, ויעשו זוספלליק אצל המלכות ושמה יאמרו, כי גם רצונם שילמדו הנערים בירנרליכע וויסענסאפטען ולאחוז כזה וגם מזה אל יניחו ידם, ואתם מרתם והגניד הניל מהבא יכתוב לברלין להיושבים ראשונה במלכות להשתרל בכל יכלתו וישלחם לרפמעכית ניי, וכל אשר יבקש ממנו יעשה, ואף שיבוסלו קצת מזה כלמור התורה הוא עת לעשות להי, ואדוני חכם כמלאך אלדים לרעת מה יעשה ישראל...¹

קלת. לקומים מס', וזכרונותי מילדותי עד מלאת לי שמונים שנה להחוקר המפורסם ר' אייויק הירש ווייס, מחבר הספר הגדול, דור דור ודורשיו. ראהיו נולד בשנת תקע"ה ולזכרונות ילדותו יש ערך רב להבנת החיים התרבותיים של יהודי אוסטריה בכלל וסורביה בפרט, כמאה הששית לאלף זה, היא תקופת המעבר אל ההשכלה, שהביאה עמה חליפות כל כך רבות בדרכי החנוך והלמוד. ראהיו מעביר לפנינו את החרד ואת הישיבות בסורביה ואונגריה, ומתאר בצבעים בהירים את דרכי הלמוד ואת הרוח ששררה בהם.

החרדים ובתי הספר העממיים... במדינתנו² כבר היו אז חדרים מדרגות מדרגות. חדר היה לקטנים המתחילים קרא עברית ושם נשחזו עד שהתחילו ללמוד מקרא; חדר היה ללומד מקרא עם פרשי ולמתחילים להיות שונים משנה וגמרא וכתב עברית; ושוב היה חדר לתלמידים אשר כבר הגיעו למדרגה ללמוד גמרא עם פרוש רש"י בפנים ותוספות ומהרשיא. המלמדים היו לרוב אנשים אשר מעט או הרבה למדו תורה בילדותם ובבחרותם ולא ראו סימן טוב בהלמודם, ונעשו סוחרים והפסידו הונם והלכו ותפשו אומנות מלמד בידיהם, ואף אם היו לומדי תורה מהוננים לא היה להם הכשרון לחנך נערי בני ישראל עפ"י דרכם, ולפעמים גם לא המדות הנדרשות ללמד לקטנים – מתינות וסבלנות – וזה היה דבר רע להם וגם לתלמידים. אבל זאת אומר לכבודם, כי התלמידים אשר יצאו מחרם לקחו עמם תורה אחת, מורשה להם מאת מוריהם, אשר אף שנעדרו להם כל כללי הפעדאנאניק היתה לתלמידים סגולה

1. נראה שר' עקיבא אינר לא הסכים להצעתו של ר"א סולר, ותכנית זו לא יצאה אל הפועל.

ע"י Jahrbuch der Jüd.-Lit. Ges. Bd. III s. 31.

2. ראהיו נולד בסעוריסש הגדולה בסעהרין המדינה, ועל נבול מדינת בעהסען.

לחיים, והיא יראת ה' טהורה, אהבה לעם אבותם וכבוד למנהגיו ומשפטיו, אשר כל אלה האנשים - חברי הכשרון לחנך - רשומים ומצוינים בה, ומהם ראו ועשו כמותם התלמידים, והם היו מורי הדת באמת אשר היו משל טוב לתלמידים בצדקתם, ובמעשה הטוב והמוסר ובאהבה להורה. ולא נכחיד תחת לשוננו כי בזה היו הימים הראשונים טובים מאלה.

ראשית למורי היה בחדר כזה והלכתי מחדר אל חדר, מבית-מקרא לבית-משנה ומשם לבית-תלמוד, עד מלאה שמונה שנים לחיי. אך אומר מיד כי בעת ההיא בילדותי גם החדר שנה מעט פניו מאשר היה לפני. הנה בטרם יצאה הפקודה מטעם הקיסר שהיהודים חייבים ליסד בתי ספר בכל קהילה וקהילה (נארמאל שולען) וללמד לבניהם ולבנותיהם כתב ולשון אשכנזית וידעית החשבון הנחוץ לכל אדם, ויסודי דת משה בלשון נקיה אשכנזית, היו המכירים לכתב בכתיבה אשכנזית בין המון היהודים אך מתי מעט, אמנם אחרי כן, וכבר בימי ילדותי זה שבעים שנה ועוד יותר, אחרי שכבר עבר מספר הגון מן השנים מעת שנסדו אלה בתי הספר מטעם הממשלה כבר התפשטה ידיעת כתב ולשון אשכנזי בין היהודים הרבה מאד. ונוסף על זה כי ברוב ארץ מולדתי מעהרען פתחו לבם אל הרוח אשר נאצל עליהם מאשכנזי מעת החל אור רבי משה בן מנחם מברלין להופיע והתעוררו גם שם לטעום מעט מחכמות העולם, ומאז גם בחדרים אשר עיקר תעודתם ללמד מקרא ומשנה וגמרא גם שם שנה דרך הלימוד את טעמו, וכבר הנהינו ברובם לתרגם את המקרא לפני התלמידים על פי תרגומו של רבי משה דעסויא, והמורים הטובים בהם עמלו ויגעו לעסוק בחכמת דקדוק לשון הקודש ולמדוה לתלמידיהם.

ויהי בשנת הקפ"ב קם בית-תלמוד חדש בעירנו מוסד על ידי תלמיד חכם מופלג, והוא היה איש נכבד בקהלתנו וירד פתאום מנכסיו, הלא הוא הרב החריף המובהק מו"ה משה אהרן טיכלער ז"ל. והנה בעצת רב העיר בעת ההיא נתוני אבותי לבית תלמוד החדש הזה והייתי באמנה אחר עם קצת חברים כחמש שנים, אף כי לא נסה באלה לפני ללמד ולהורות לנערים בכל זאת חפצו בידו הצליח, ה' נתן לו לשון למורים, וביתור ידע להסביר פנים כהלכה. וזה היה דרך למדו עמנו: למד אוחזו תמיד מסכתא על הסדר עם פרשני בפנים ובדקדוק רב ועם תוספות ומהרש"א, והרגילנו ללמוד מעצמנו בלי עזרתו, בתחלה משנה ואחרי כן סיניא קלה מסוגיות הש"ס עד שהגענו להבין גם סיניא חמורה עם תוספות ומהרש"א, והטובים שבתלמידים, בני י"ב שנה, כבר ידעו היטב צורתא דשמעתתא והשינו סלפול עמוק ולא מעט שעליתה בידם לתרץ לפעמים קושיות שהניח המהרש"א ב"יש לישיב. רק שעה אחת ביום למדנו

1. אי"מ ז"ל (נולד תקל"ד, מת תר"ס) כבר לי כי בילדותי לא היו בעירנו כי אם אחרים שידעו לחתום שם בכתב אשכנזי, והיה שם צורבא סרבנן אחד אשר ידע בפי"ב כתיבה אשכנזית והיה אוסנתו לכתוב את כל הכתיבות על גבי האגרות אשר נשלחו מבני הקהילה ע"י המאסט, וכן לקרא להם את האגרות השלוחות להם מאינם ישראל וכתובות בליא. ספר לי אי"א ז"ל כמה יגיעות יגע זה העני עד שצלת בידו לכתב האדרעססא בהונן או לקרא את האגרות הנ"ל.

מקרא עם תרגום אשכנז על פי העתקת בן מנחם ופירשיו ובאור. בעש"ק היה הרב מנחם אותנו את הסוגיא שלמדנו בשבוע, ואוי לתלמיד שלא השיב כענין. ואז כשתי שעות חורנו על פרשת השבוע. כשתי שעות בשבוע למדנו ראשית יסודי הדקדוק על פי, תלמוד לשון עבריי מכן ואב. מורי ז"ל היה בקי גם בחכמת החשבון והיה מלמד לקצת תלמידיו המובחרים שמך דבר ממנה, בפרט חשבון התקופות והמולדות. לבית הספר מטעם המלכות לא הלכתי בקבע, ותחת זה לקחו לי אבותי מורה מיוחד אשר למדני כתב ולשון אשכנז ודקדוקה ושאר ידיעות התחליות כשתי שעות ביום.

כבר בימי הקיסרית מאריא מהערעווא, ואחריה בימי בנה הקיסר יוסף השני, היו היהודים מוכרחים מצד חק הממשלה במדינת מעהרען להביא סדרים בקהלותיהם ובכל עניניהם הפנימיים, ובבחינת חנוך הבנים היה מצוה עליהם ליסד בתי ספר לנערים ולנערות מבני ישראל, אשר בהם ילמדו לשון וכתב אשכנז וגם דקדוק הלשון הוזאת ולהתרגל בקריאת ספרי אשכנז כתובים במליצה קלה ונוחה להבין למחילים. גם למדו מלאכת החשבון כשעור אשר הוא הכרחי לכל איש מן העם במשא ומתן זה עם זה. בבתי הספר האלה (נארמאל שולען) היה עוד חק מטעם הממשלה, להורות גם יסודי דת משה על פי ספר, בניציון שיסד החכם הערץ האמב ער ג מפראג, בן ארץ אשכנז, מתלמידי בן מנחם. והנה החק הזה פעל בכללנו במשך השנים כי לכל בני ישראל היתה ידיעה מעטה או רבה בלשון העם אשר ישבו בקרבו ובקצת ידיעות הכרחיות, ומבלי משים מעט מעט התעורר בקרבם החפץ אל הידיעות החיצוניות. ואמנם לא יוכחש כי רוב הרבנים ובני הקהלות לא אהבו את בתי הספר האלה, ומוריהם היו לשכים בעיניהם ולצנינים בצדיהם, ופקידי המלכות אשר ידעו זאת גם מנעו מהרבנים – על פי החק – כל זכות וצדקה להשגיח עליהם, כי אם נחנו חק ומשפט ההשגחה העקרית ביד איש אשר לא מבני ישראל. הן אמנם כי אחד מבני הקהל הנודע לאיש משכיל ויודע מעט לשון וספר נפקד להיות משגיח שני בבית הספר, אבל לא היה משגיח רק למראה עין. כי גבוה על המשגיח מן היהודים היה הכהן הראש של הנוצרים בעיר, וכל אשר הוא עושה היה חק ולא יעבור גם בלי הסכמת המשגיח היהודי ושלא בטובת בני הקהלה. אוי לאותה בושא אוי לאותה בלימה!

אולי יאמר אדם כי היו הרבנים עצמם אשמים בדבר כי נשל מהם הזכות להיות משגיחים על חנוך בני עמם ועל למוד דת משה וישראל, ונתן ביד אנשים מננדי דתם ואשר לא היו חפצי טובם מעולם, יען כי הוחזקו מאת הממשלה כי בקנאותם ובשנאתם נגד עניני הלמודים בבתי הספר האלה יהיו יותר לשטן מאשר יהיו משגיחים עליהם לטובה – לא כן הוא, ואם נחשדו – אך חשד שקר היה. לכבוד הרבנים ולכבוד הקהלות נאמר כי לא היתה התנגדותם התנגדות אל הענין, כאילו היתה ידיעת לשון אשכנז והקריאה בספריה או לדעת ידיעות מדעיות אחרות כחטאת בעיניהם, כאשר הוא עוד היום בזמננו בקצת מדינות. במעהרען לא היה כן. שם אהבו בכל זמן מן הזמנים האחרונים את הידיעות והחכמות, אבל אם היו בעת ההיא מתנגדים בקהלות נגד בתי

הספר ההם לא היה זה ממאסם בלמודים כי אם מאסו במלמדים. הם לבבם על המורים בהם, כי הם – על כל פנים לפי רובם – היו קוצים מכאיבים לבני עמם ולתורה. בראשונה לא היו יראי שמים לפי המדה אשר דרשו הרבנים וכל היראים בעם. וזאת שנית לא היה להם חפץ להיות עור להגדיל תלמוד תורה, ותהי להיפך כי היו מצירים למלמדי בתי ספר למקרא ולמשנה ולגמרא ולדקדוק לשון הקדש אשר היו בעיר, ואוי לו למורה כזה אם ערב לבו להורות בבית הספר שלו מהענינים הנלמדים בבית הספר מטעם הממשלה, אף אם רק כתיבת לשון אשכנז. ואמנם מוכן הדבר מעצמן, כי אבות התלמידים דרשו מאלה המורים לבניהם תורה, כי עם הלמודים העברים ילמדו הם, או מורה אחר הנן אשר ימנה לו המורה הראש, שעה או שתיים ביום מאותם הלמודים אשר נלמדו בבית הספר מטעם הממשלה. ולרוב בקשו זאת יען כי נחפשה הדעה בעם כי המורים אשר נפקדו מהממשלה לא באמונה הם עושים מלאכתם, ועוד חשבו כי שתי השעות ביום אשר נקצבו לכל מדרגה ומדרגה לכל כך ענינים ולכל כך תלמידים בכל מדרגה אינן מספיקות וצריכים לעזור להם בחדר. ועתה מה יעשה העלוב הזה? מצד האחד בעל הבית דוחק ומצר השני המורה מן הא, הלא יעשה בדעת בעל הבית כי בו חיו תלמידים. ואמנם כמעט שמע מורה הממשלה על אחד המורים האחרים כי בבית הספר, או נאמר בחדר שלו, מלמדים שעה אחת או יותר ביום כתב ולשון אשכנז וחשבון וכדומה מן החיצוניות, מיד הביא זה המתנקם את דבתם רעה אל פקיד הממשלה, והעוברים על החק נענשו ונדרפו וחמיד עיני השוטרים צופיות עליהם. והנה מעשים כאלה הסירו את לב העם מאחרי בתי הספר של הממשלה.

יתר על כן היה גם ספר, בני-ציון, אשר היה נועד ללמד לבני יהודה דת ותורה, למורת רוח להם מבמה צדדים. האחר, שהיה נחשב בעיניהם כאחד מספרי מינים אשר מקור מקומו טמא, לא בחנו ענינו ותכן למודיו אבל זרזוהו הלאה כמו דוח, יען כי מחברו היה מוחזק בפסלות בכל מדינות אוסטרליה והיה חבר לאותם התלמידים של הצדיק רבי משה בן מנחם אשר הקדיחו תבשילם ברבים, והקנאים שכדור היו אומרים כי הוא היה ראש לכלם בקלות דעתו באמונה ובמעשה הדת. ובאמת כאשר נקרא הערך האמבערג (הוא המחבר את ספר, בני ציון) להיות משנית הראשון על בתי הספר אשר בגאליציען לא נהג עמהם בחכמה גם לא בצדק, ונתן להם חמיד תואנות לשנוא אותו ואין קץ לכל התלונות עליו לפני פקיד המלכות. ועל כן ספר מאיש כזה תועבה היה ליראים מבלי שים לב לטיבו ומדותו אם טוב אם רע. והשנית: גם למי אשר בחנו ובדקו נמצא רע

1. איני צריך להרבות דברים על אותו האיש האשכנזי ועל רעתו אשר עשה. הלא תועבותיו נודעו בכל מדינות אוסטרליה, המקומות אשר הם מחשבותיו ומתעצותיו הביאו רעות על היהודים, וכבר רשמו כותבי דברי הימים ליהודים סעללי הגבר הזה. עתה זה זמן לא כביר הוציא לאור החכם ר' גרשון וואלף מחברת כתב-יד וקליינע היסטארישע שריפטען, וויען (1892) וע"י בו חיטב בצד 197 הערה 1 ותתפלג על תמאותיו אשר חטא.

וראוי להרחיקו, כי בזה הספר אין המחבר רק כנוגע ואינו נוגע במצות המעשיות, ואין אומר ואין דברים על היות התורה שבעל פה עיקר גדול בדתנו, ועל כן לא היה זה הספר בעיניהם ספר מיסורי דת היהודים ביחוד כי אם תלמוד לדת כללית, וחוק מזה לא נחשב להם זה הספר נאות להגות ביד ילדים כבני עשר שנים, כי חקירותיו בחכמת הדת הן למעלה מהשנתם, ולמטה מכדי הנחוק להם לדעת מדת ותורת אבותיהם. ועתה בשום לב אל כל המעמדים האלה נבין על נקלה למה מרה נפש הנבונים והרבנים על בתי הספר ההם, ונדעה כי לא מקנאה או משנאה נגד הלמודים אשר נלמדו בהם היתה התרגשם עליהם, כי אם רק על המלמדים התרגשו ורק עליהם מרה נפשם.

בימי ילדותי, זה שבעים שנה ויותר, היו רבים אשר המרו פני החק ולא שלחו בניהם לבית הספר מטעם המלכות. ואם נטלו עליהם קנסות-שלמו, אבל דעתם לא היו מבטלים, ויש אשר שלחו פעם או פעמים בשבוע לצאת ידי חובת החק. רק מרבית העם שלחום כדת בפחד הקנסות עליהם. אמנם לא יעלה על הדעת כי בעבור זה התרשלו מן הלמודים החצוניים מכל וכל, כי אם גם אשר לא שלחום לא נמנעו לקחת לבניהם מורים הנונים לביתם אשר למדו את בניהם כל התורה והדיעות הנלמדות בבית הספר האשכנזי (ריימשע שולע), ועוד נוסף עליהן. כי כן הוא כאשר אמרנו, כי מאונם לשלחם לבית הספר ההוא לא היה מחשבת חכמה ומדע חטאת, כי אם משנאתם אל המורים אשר רבים מהם היו ממריצי בני עמנו. והנה יוצא לנו מזה שכבר לפני מאה שנה היה למד החכמות במערען, גם בבעהמען, כלחם חקם ליהודים, והרבנים לא פצו פיהם לפקפק. ואף גם הרבנים עצמם היו מחנכים בניהם בלמוד החכמות, ומי מכל הרבנים בארצות השונות גדול בתורה ובחסידות ממורנו ורבנו הגדול מויה מרדכי בנעט ז"ל, רב של כל מדינת מעהרען אשר הלך לעולמו בשנת חקפ"ט, אשר היה מדקדק מופלג, בקי בחכמת לשון הקודש וידיו רב לו בספרי מחקרי הפילוסופיא הדתית, מורה נבוכים¹, עקריים ודומיהם, ולפי ספורו של בנו מויה אבר, שכחב חולדות אביו, ידע כתב ולשון אשכנזי והיו לו ידיעות רמות בכמה חכמות חצוניות¹, ואמרו עליו כי היה מעיין במקרא עם תרגום

1. ידידי הפרופיסור הרב דוד קאופמן הו"ל ב"האסיף" ח"ה צד 130-139 אגודת מכתבים מנגיד אחר, ששמו רבי נפתלי ראזענטהאל סמאהר באונגארן, לבנו ר' אליה שלמד בישיבת מהר"ם בארבי בפרעסבורג בשנת תקל"ה. ובכל אחד מהם מוזר את בנו שילמד סארחותיו של הבחור מרדכי בנעט וילמוד תמיד בחברתו, הלוטד בישוב הדעת ומוצא שפתיו בלם ובנחת אף אתה עשה ותצלית ותשכיל והשם יפתח לך טענות החכמה להשכילך בינה, גם בענין לשון צרפת ולשון אשכנזי אל תניה ידריך. והנה סן הסכתבים נראה כי היתה נפש ר' אליה קשורה בנפש ר' מרדכי והכל למדו בחבורה, ומי יודע אם לא לשון צרפת ואשכנזי למדו יחד. אבל שבתי וראיתי בתולדות הרב שכתב בנו ר' אבר. ולפי מה שכתוב שם לא יתכן שהיה רבנו בשנת תקל"ה בפרעסבורג בישיבת מהר"ם ברבי. ועוד הדבר צריך בדיקה אם זה הבחור מרדכי בנעט מנ"ש הוא הוא רבנו רב המדינה ממעהרען. (עי' גם תולדות משפחת ראזענטהאל מאת יקותיאל יהודה גרינוולד, בודאפשט תר"פ, עמ' 17 ועמ' 21).

אשכנזי שתקן רבי משה בן מנחם וכפירושי בעלי הבאור, וביחוד היה מרומם ומשבח את באורו של רבי נפתלי הירץ ווייזל לספר ויקרא, והוא מעולם לא כהה בבניו ללמוד לשון העם ולהנות בספרי חכמה, כי אם ורזם לכל יניחו ידם מהם.

בשנת חקיצ באתי לאייזענשטאדט כמעט עורני נער, וקבלני מורי¹ בסבר פנים יפות וקרבני לפניו בהסדר. את מי שמכיר הישיבות באונגארן בימים ההם איני צריך להבטיח כי נגלתה שם לעיני מראה חדשה. מספר בני הישיבה היה גדול ורובם היו מילידי אונגארן, ואראה בבחורים ואבינה דרכם, והנה משפטים חדשים לפני, משפטים כל ידעתיים, רבים היו בהם בעלי פלפול בחלמוד, בעלי שכל חד ומשא ומתן של הלכה, אכן מעטים היו אשר ידעו לשון וספר וולתי נמרא, וריקים מכל דבר חכמת בינה. ואלה המעטים אשר ידעו היו בני מעהרען ובעהמען, אבל בין הבחורים ילידי אונגארן לא מצאתי אף נם אחד אשר למד את כל המקרא ואשר הבין בדקדוק לשון הקדש, ואיני צריך לאמר כי לא היה ביניהם אחד היודע בהכמות אחרות, וגם לא ראיתי בהם חשיקה לדעתן. למראה הזאת נבהלתי! כבר בהיותי בישיבת מורי הראשון היו החברים מיראים אותי, שאם אלך לישיבת אונגארן אהיה מוכרח למשוך ידי מכל וכל מן המדע ולפנות עורף אל כל הידיעות והלמודים אשר חוץ לנמרא, ושמתים אומרים כי באונגארן המדעים הם חטאת וגם הרבנים הניא יניאו את תלמידיהם מלהנות בחכמות אחרות ומלקרוא בספרי אשכנז, ואף נכ הידיעה בחכמות לשון הקדש ודקדוקה ובינת ספרותה לחכמה אחרת תחשב, ואמרתי אני אל לבי אחרי ראותי גם שם זה הסכלות מן הידיעות ברבים מן הבחורים, פן זה כרצון מורי אשר מאתו היתה כל תקותי, פן גם הוא כאחר מרוב רבני אונגארן ודאנתי לנפשי. אמנם להנחת דעתי ולמרנוע לכבי נוכחתי מהר כי הפחד אשר פחדתי פחד שוא היה. אשמת סכלותם לא היתה תלויה במורי, כי לא היה מכווי החכמה, ומדתו לא היתה כמדת רוב רבני אונגארן בעת ההיא אשר שאבו מנהגיהם ומשפטיהם, אמונותיהם ודעותיהם, וכל חכמתם ממקור פרעסבורג, ושם נחה רוח בער על חכמות העולם, שם היה ההגיון במדעים עוון פלילי, חסרון ידיעה מהבין קרוא בספר אשכנזי כחלי כחם היה לנפש הבחור, כי ידיעת לשון אשכנז והקריאה בספריה היתה לחטאת. כל היסודות הנפתלים האלה קיימו וקבלו עליהם רבים מן הרבנים אשר בעתתם רוח עושים לשנוא החכמה ולשקק בעליה. לא בן עשה מורי ולא זה הדרך אשר רצהו. האלהים! כי לא נופל היה בצדקתו ובחסידותו מכל חסירי הרבנים באונגארן ונשא ונכה מרבים ביושר לבב, ועלה על כלם בעמק העין וביושר דסברה, אבל לעולם לא היתה ידו עם הנרגנים ההם להשפיל ערך החכמה ולהסיר לב התלמידים מאחריה. הוא לא ראה ברוע עין על תלמידיו אם השתדלו ללמוד חכמת דקדוק לשון הקדש, אשר הוא עצמו היה בקי בה, ולהבין במקרא עם תרגום אשכנזי של רמ"ד וחבורתו ועם באור המבארים הנודעים, ותהי

1. הוא הרב ר' יצחק משה שקלס, שהיה תלמידיו חסידים של ר' יוסף הצדיק, תחין

בעל "נורע ביהודה", אבריק פוונא.

להספך, הוא חפץ שיצמדו כל זה רק שלא יתרחשו מלמוד התלמוד, וגם לא ירע לבבו בראותו כי יש בחורים לומדים לשינוי זרות וחכמות אחרות.

מדת האהבה אל המדעים הביא אתו מורי מביתו ומולדתו. הוא היה יליד מדינת מעהרען, ושם היו יושביה ורבניה נבדלים בתכונותיהם ובמשפטיהם גם בדיעותיהם מן היהודים והרבנים תושבי אונגארן בעת ההיא.

הישיבות, אין מספר לישיבות בעת ההיא באונגארן. יש מהן הברתי ממראה עיני, ויש אשר ידעתי מפי השמועה. בכל מקומות מושבות היהודים אשר בהן קהלות גדולות או קטנות שם היו הרבנים חופשי תורה. ולערך מספר בעלי בתים אשר בעדה התאספו שם בחורים, רבים או מעטים, כפי אשר יכלו בני הקהל לנשוא, וברצון טוב היו בעלי הבתים נותנים להם צרכיהם, אף אם לרוב לא היה להם די מחסורם אשר יחסר להם. לפנים בישראל היו לומדים תורה לשמה ולשם מצות התורה ולא לשם רבנות, לא עשוה אומנות יעודה להחיות את בעליה כי אם התורה עצמה היתה אומנותם, ובעבור זה היו התלמידים רבים הרבה יותר מכדי צורך הקהלות לרבנים. רוב התלמידים היו מבני עניים, הלא כן היה בכל הזמנים, כי יותר על העשירים היו העניים משתדלים לנדל בניהם לתורה ולחכמה. אף כן נחשב למצוה גדולה ולצדקה לתמוך ידי התלמידים למען יחזקו בתורה. כל עני בישראל היה מתאזהר לעשות הצדקה הזאת ובאהבה ובנפש חפצה חלק את פתו עם הבחור בישיבה. ולא אחת ולא שתיים ראיתי בעיני כי טוב היה לבחור לשבת על שלחן העני מעל שלחן העשיר. פה היה נחשב כבן בית, לחמו נתן לו בכבוד ובסבר פנים יפות, ושם נתן לו בצרות עין ובפנים וועפים. לזה נחשב לחובה קדושה ולזה כמס מעיק אשר לא יוכל להמלט ממנו. בחורים מפי' (=פרסבורג) ידעו לספר הרבה מכמו אלה. ואמנם בבטחונם על אנשי קהלתם היו הרבנים מקבלים את כל מי אשר בא ללמוד לפניהם, ולא השיבו את אחד מהם נכלם, בדעתם כי לא אלמן ישראל מעושי צדקה וחסד לדורשי תורה. אני אמרתי בלבי כי צדקה עשו הרבנים עם תלמידיהם כי נדבו להם זמנם וכחם ללמוד תורה כמסת חכמתם. אבל גם חשכתי ובינתי בדבר ומצאתי כי נגד זה גם הם, התלמידים, עשו צדקה עם הרבנים כי באו אליהם לקחת תורה מפיהם. כי ללא זאת כמעט היה הרב נוע מהלך נפש בסתר אהליו, ובמקומות הקטנים הלא היו בתיהם קבריהם. הרב לא בא אל בית איש. בעת ההיא לא היה זה מן הנמוס שילך הרב לבקר אחד מבעלי בתים, ואם לעתים רחוקות באו הם אליו לא היתה ביאתם לו לקורת רוח, כי לרוב לא באו לקצר לו רנעיו כי אם להטרידו בדברי תהו.

הישיבות בכל אונגארן היו רק בתי תלמוד, רק למוד הנמרא היה ישעם וחפצם ולא יותר. לא ידעתי שם ישיבה באשר התעוררו התלמידים מצד רבם ללמד דבר חכמה וזלתי תלמוד ופוסקים. כמעט לא יאומן כי יסופר, שהרב אם קבל בחור גדול או קטן הבא ללמוד בישיבתו, שמעולם לא שאל אותו אם כבר למד חמשה חומשי תורה ושאר כתבי הקודש, ואני הברתי בחורים אמוניידי כפלאול ולא ידעו התורה, ואני צריך לאמר שחכמת לשון הקודש ודקדוקה היתה להם ארץ מאפליה ועלמה.

אחרים מן הרבנים נהגו להציע לפני התלמידים בכל ערב שבת פרשת השבוע עם פרשין, והיה הדבר טוב בעיני ושבתחים.

יש מתופשי ישיבה אשר דרשו וקראו לפני התלמידים קצת שערים ופרקים בספר, חובות הלכות' לרבנו בחי, ושבתתי אני את המנהג הזה.

אחר כך מתאר המחבר באריכות רבה את דרכי הבחורים השונים בישיבות אונגארן והוא מסיים את תאורו בדברים אלה: הנה הראיתך מינים שונים מן הבחורים בישיבות אשר פגשתי. בחורים הולכים לתומם, הוגים בתלמוד ופוסקים, כל היום ורוב הלילה, ועיניהם מוחות מראות כל ההוויות בעולם, ובימים ההם יצאו מהם רוב הרבנים באונגארן; בחורים אשר כבר נפקחו עיניהם וראו כי לא על התלמוד לבדו יחיה האדם, והשתדלו לקנות להם גם ידיעות אחרות בגלוי או בסתר ועמדו לנס ערצם לכבוד ולתפארת, ובחורים אשר למדו תורה וגם חכמה, אבל מחסרון מדות נפשיות ישתמשו בהן בלא דעת ובלא מדה ומשקל, והבינו דרך חייהם בכל הדרוש לבצעם ומהם יצאו החנפים' (עמ' 64).

אמנם אחרי כל אלה המנרעות שהוכרתי אשר היו בישיבות, במנהיגיה ומונהגיה, ברבנים ובתלמידים הקטנים עם הגדולים, ואחרי עוד אחרות כמוהן אשר כחדתי תחת לשוני, היו הישיבות מעיני ישע אשר מהם נבעו מי מניחות לתורה ולתעודה, וארבר ראשונה מן התלמידים. נפלאים היו מעשי הבחורים לטובה, ואם לא לכלם יאתה התהלה הזאת, לפי רובם לא ימנעם כל שופט בצדק מכבוד. הפלא ופלא היתה מסירת נפשם על התורה. קל היה לבחור עני לחיות כל ימי השבוע בלחם צר ובמים לחץ ולשבת רעב והונה בתורה יומם ולילה. אחד מחברי הבטיחני כי בהיותו בישיבה באחת הקהלות באונגארן התחתונה אף לחם צר לא היה לו, והיה מאכלו מאכל בהמה, פת סובין אשר אפה לו בעצמו. ואמנם העוני והמחסור לא היה להם כח להפריע את הבחור ממלאכתו מלאכת שמים והיה הונה בתורה כל היום ובכל כחו ומעולם לא התאונן על רוע גורלו, אף היה תמיד שמח וטוב לב. אם במשך הימים הצליח בידו להמציא לו מזון סעודה אחת ליום, בשנים או שלשה ימים בשבוע, כבר היה בעיניו כאיש מצליח. ויש אשר היתה השעה משחקת לו והצליח להשיג אצל בעלי בתים מזון סעודת הצהרים לכל ימי השבוע, וזה היה נחשב למאוס שבמאוסים. הנבחרים בישיבה, הידועים כי יש להם לשון למודים, היתה להם הכנסה משכר למודם עם הבחורים הצעירים, מבני העשירים אשר היו עוד צריכים עזרה להבין דברי רבם וחדושיהם. לפעמים אם היה הנער תלמידו חסר כשרון בטבע היה עליו עבודת פרך עד כי יצא שכרו בהפסד ומנו. ביום השבת היה מנהג שכל אחד ואחד מן הבחורים מקבל מתקא (שהיו קורין מלעטט) לאחד מבעלי הבתים, והיה אוכל על שלחנו כל סעודות שבת. לרוב היו הפתקאות מספיקות לכל בחור ובחור. אך לעתים לא היו מספיקות למספר כלם, ואירע שנשארו אחרים בלי מזון בשבת והיו צריכים להסתפק משלהם. אבל לא דאגו ולא התעצבו, כי היו למורי מחסור. וחץ מזה היה בכל מקום ישיבה בית, גם בתים יותר מאחד, אשר בהם קבלו הבחורים מזון בהקפה. אני ראיתי חרבה

בחורים כי היה נעים להם זה יותר מהיות סמוך על שלחן בעל הבית, איש בלי, וללחום אתו לחם רע עין, ולא מעט היו בעלי בתים אשר היה זה החק בעיניהם כמס עובר. גם היה המנהג כי הבחור היה חייב להניד דברי אנדה על השלחן, וזה היה לרבים מהם לדבר מר, כי לא נסו באלה. ואשרי הבחור אשר היה לו שבתו אצל בעל-בית עם הארץ, כי אז היה יכול לאמר בפניו ככל העולה על רוחו, אם דבר חכמה אם דבר שטות, זה בעל הבית לא הרניש, ועל הכל היה אומר: יישר כח. אך אוי לו אם נפל נורלו לאכול על שלחן בעל הבית יודע ספר והוא חכם בעיניו, כי אז היה צריך להתאזר כח לסבול פלפולו או גם חדושי תורה של הכל.

לכבוד הבחורים יאמר, כי בכל עת איש את רעהו יעזורו בין בכסף בין באכל אף גם כבגדים. בכל ישיבה, גדולה כקטנה, היתה חברת בחורים, ועל כל אחד ואחד, כעשיר כעני, היה ההוב לתת בכל שבוע ושבע נדבה כמסת ידו, העשיר לפי עשרו, והדל גם הוא היה חייב לתת דבר מועט. לפעמים היו מבני הקצינים בקהלה לוקחים חלק בחברת הבחורים ונותנים כסף השבוע לערך יכלתם, אף שלא היו מבני הישיבה. בחדר מדרשו של המורה היתה הפלה קבועה בכל יום בבקר ובערב, ובשבתות הלכו שם להתפלל גם מבני הקהלה, ודם לפעמים היו מנדבים נדבות אם נקראו לתורה. בישיבת אייזענשטאדט היה המנהג שכל חתן ביום חתונתו היה נותן לחברת הבחורים מתנה הנונה¹. שני בחורים מבני העשירים נשלחו אל החתן לבקש צדקה בעד חבריהם והם הביאו בידם כתב בקשה – לא ידעתי עוד מי חתם עליה, אם הרב או הפרנס – ונקרא זה הכתב בין הבחורים, כתב שומאי, על שם ענינו, יען כי בו שם הכותב באומד רעתו כמה יתן החתן לפי עשרו ולפי ערך הנדוניא שקבל, ואף על כן היו קוראים את כסף הנדבה, מעות שומאי (שאצנעלר). אלה היו ראשי ההכנסות אשר לחברתם, ומתן היו תומכים את הבחורים העניים. וכל משכיל יבין מזה כי התמיכה היתה בצמצום ואף לא לחצי כדי צרכם ומחסורם. אמנם עוד מקור נפתח אחד היה להם והוא: חסד רכס וטובתו עליהם. עבודות הארבה אשר קשרו נפש הרב בנפש תלמידיו היו למחברת קדש. עזה היתה אהבת הרב לתלמידיו וכאב את בנו רצם, הרבה חסד עשה עמהם ותמכם מכיסו יותר מכדי יכלתו. כי בעשות צדקה ואהבת חסד נגר כל אדם היו הרבנים בימים הראשונים ההם מצוינים. לנפשם היו מקמצים כעניים, אבל כעשירים נתנו פור לאביונים, והיא תהלתם והיא חפארתם. והנה כן היה משפטם נגר כל אדם, ואולם נגר תלמידיהם עוד כפלים לחושיה. אכן גם התלמידים שלמו לרבים כנמולו, אהבתם אליו היתה נאמנה ומוראו עליהם כמורא שמים.

אחרי האמת והדברים האלה נראה כי מקורות המחיה והכלכלה לבחורים עניים אך מעט ורעים היו, וכמעט הספיקו להיות נפשם בצמצום, אבל את המנרעת מלאה שמחתם בחלקם. אמנם נוסף על מחסורם הוה עוד דאגה אחרת הציקתם. במשך השנה השמלות בלות עליהם והנעלות בלות ומטולאות לאין מרפא ומאין יקח חדשות? האמנם כי על הנאות והיופי במלבושיהם לא הקפידו; להם היה די אם יש להם בגדים לכסות

1. סנהג זה היו נהוג בקהלות רבות גם באשכנז, וע"י לעיל תקנות מדינת העפין.

מערופיהם ואם יש להם נעלים לרגליהם, אף אם מטללים טללי על גבי טללי, וכובע על ראשם - כי כן ילכשו הבחורים. אבל למלאות הצרכים המוערים האלה הלא נדרש גם מעט כסף, על כן בעבור התכלית הזאת שמו פעמים בשנה, לפני מועד חג הפסח ובחדש אלול עד ראש השנה, ויסעו למסעיהם מעיר לעיר ויבואו פתחי נדיבים, מי אשר לא ראה אורחת בחורים על המסע הזה לא ראה עליונים מימיו, כי אף אם לא היתה אגורת כסף אחת בכיסם היו שמחים בצאתם לדרכם וששים בכואם אל עיר מושב, כי ידעו כי לא לתגם יכתחו רגליהם והיו כמוחים כי יאספו להם הכסף הדרוש להם והותר.

הנה עד כה הגדתי למניך מעט מהרבה ממה שנודע לי מענין הישיבות ותכונתן במדינת אונגארן. בכמה דברים לא היו הישיבות בבעהמען ומעלהען נופלות מהן, ובפרט בדרך הלימוד הפלפולי לא נבדלו אלה מאלה. אמנם בדבר אחר גדול לא היו תכונותיהן שוות, והוא במצבן (= יחוסן) לעמית ידיעות אחרות. ראשי ישיבות מעלהען ובעהמען לא היו קנאים נגד המדעים. רבני מדינת אלה ידעו יפה גרמנית ועברית, גם הגו בספרי המחקר, ובכל עו השתדלו לידע ולהודע מחכמת האומות מחוץ ספריהם. הישיבות היותר חשובות שבמדינת בעהמען היו ישיבות פראג, והדבר ידוע לכל כי מימי קדם קדמתה לא היו חכמי התורה בפראג ממואסי חכמות אחרות. אחרי הישיבות בפראג נמשכו גם הישיבות שבמדינה, אשר רק מעטות היו וקטנות, כי עיני כל הבחורים היו נשואות לפראג (עמ' 76).

כמשפט הישיבות אשר בבעהמען אף כן היו משפטן במעלהען, גם שם כבר לפני כשבעים שנה היו הבחורים מוצאים חפץ בידיעות אחרות והגו בהן לפרקים ולא כהו בהם הרבנים. הישיבה היותר גדולה בארץ הזאת היתה בעיר ניקלשבורג, ואת הישיבה פרחת וגדלה מעת נבחר מאורנו ומורנו הרב ר' מרדכי בנעט לרב העיר ומדינת מעהרין (בשנת חקין). זה האיש קדוש אלהים מרחב, נפלא בבשרונות טבעיים, חכמת לב, עמק הדעת, וכח זכרון עצום נחלתו מאלהיו, אמנם יראת ה' מהורה, מסירת נפש על התורה, עשית משפט, אהבת חסד והצנע לכת היו המדות שקנו לו שקידתו והשתמרו בכל מאמצי כחו מעשות דבר בלתי רצוי בעיני אלהים ואדם. הוא היה מבני עניים, אבל כן עניים זה נהיה יחיד בדורו ברבות הימים... אין הפה יכול לדבר מרוב החסדים אשר עשה עם עניי עמו. פרנסתו אשר היתה קצובה לו לא השינה לחצי את גדולת משרתו, ובכל זאת כעשיר נדיב לכ חמך אביוני אדם מאשר לו, בלי הבדל בין בן ברית לאינם בני ברית... דעהו לענין לימוד חכמות אחרות... היתה שונה מאד מדעות רבני אונגארן. הוא היה מכבד את חכמות התבל... ובאמת כל הישיבות במדינתו נמשכו אחר ישיבת רביהמדינה במשפטיה וחוקיה.

בכל הקהלות, גם הקטנות, אשר היה בהן רב התאמצו הרבנים לאסוף אליהם בחורים אחרים ונערים מבני העיר ללימוד תורה ברבים, בקהלות הבינוניות הספיקו ישיבה לכל הפחות עשרה בחורים מלבד הבחורים שהיו מבני העיר, והיה המנהג כשקבלו את הרב היו כותבים מפורש באגרת הרבנות שחייב הרב לתפוס ישיבה מכך

וכך בתורים כמספר שהחנו ביניהם, וכני הקהלה קבלו עליהם החוב להם פיקם. הקהלות אשר ידעתי כי היו בהן ישיבות הן אלה: פראסנימץ, אשר היתה הגדולה מכל הקהלות במערבין אחרי ניקולשבורג... ישיבה גדולה היתה בעיר לייפניק אשר הראש עליה היה ר' ברוך פרענקל האומיס¹... ועוד היו ישיבות נכבדות מאשר ידעתי במריביטש, באסקוויץ, אייבנשימץ, גרוסמזוריטש, טריעש, וויסקירכן, האלישיא, רוזנימץ, וחץ מאלה מאשר שמעתי בקהלות אחרות (עמ' 77-9).

הרבנים לא לקחו שכר לפעולתם, גם לא נתן להם, כי נגר עיניהם תמיד מצות חכמים: מה אני בחנם אף אתם בחנם (נדרים, ל"ז א'). מאד היו חסים על זמנם של התלמידים, ולא נתנו שישב לפנייהם תלמיד בישיבה מרם בכרו כשרוניו להבין היטב תלמודו של הרב. ועל כן לא קבלו הרבנים תלמיד בישיבה אם לא ידע על כל פנים ללמוד מעצמו סוגיא קלה בנמרא ולהעזר מעצמו להבין הנמרא על פי פרשני ולהבין גם התוספות הפשוטות. תלמיד אשר לא ידע כל זה אין מקומו בישיבה כי אם בחדר. ועוד אחר כל זה היה חייב לקנות לו חבר החזור עמו על למודו, וכל זה לא היה שוה להרב, כי בסוף השבוע היה חייב התלמיד לבוא אל רבו והוא נסדו אם ידע על בוריו כל מה שלמדו לפי מה שהסביר לו הרב... ולא עוד אלא שבסוף הזמן עשה הרב נסיון גדול, והיה מנסה את התלמידים בכל מה שלמדו במשך הזמן. והמבינים יבינו כי במנהג הלמוד הזה השינוי הבחורים השוקרים והחירוצים מדרגה נאותה בלמודם. הבחורים אשר היו עיניהם נשואות להשיג רבנות בעתיד לא פחתו מעשר שנים מיום בואם לישיבה לשבת לפני רבם. יש מלאו אלה השנים בישיבה אחת, אך רובם היו נדים מישיבה לישיבה, ואחרי כל זה עוד לא היו ערוכים ושמורים בקרבם כל הנדרש מהם להשיג התרת הוראה, והיה עליהם עוד להיות שוקרים על ספרי הפוסקים קצת שנים בהתמדה רבה (עמ' 80).

אחרי זה עובר הראיה ווייס לבקר בבקורת חריפה את בתי המדרש לרבנים שהוקמו באירופה בזמן האחרון ולהראות על מעוט הידיעות בלמודי התורה שמוציאים התלמידים מבתי מדרש אלה. אולם דבר זה יוצא כבר מנכול מטרת הספר הזה.

1. הוא הנאון החריף הסצוין מחבר ס' ברוך מעש'.

השמעות ותקונים.

עמ' א' ס"ב: אמרת לי להיות בביתך ללמוד כל היום וכו'. יש להעיר שבאותו זמן היו שוכרים לפעמים מלמד בקבלנות, ללמוד ספר ידוע, ולא לזמן או לשנה. ועי' גם שו"ת מהרש"ל ס"ב ל"ו.

עמ' ב', את סדר הכנסת הילד ללמוד תורה פרטג גם שד"ל מס', אסופות (כתבי השמור עתה בביהמ"ד לרבנים בלונדון) במאסף, הליכות קדם' לנבריא אל פאלאק, אמשטרדם תר"ו.

עמ' ה' ס"ז: יש להוסיף כאן את דברי הר"י בתוספות לקדושין נ"ט א': ומכאן נראה למהר"ר יצחק, שאסור למלמד להשכיר עצמו לבעל הבית שיש לו מלמד אחר בביתו כל זמן שהמלמד בביתו, שמאחר שהוא שכיר שם ילך המלמד [השני] במקום אחר להשתכר שם, אם לא שיאמר בעל הבית דאין רצוני לעכב המלמד שלי, אבל אם שכר בעל בית מלמד אחר יכול בעל בית אחר לשכור אותו מלמד עצמו, ואינו יכול לומר לו בעל הבית: לך ושכור מלמד אחר, שיאמר לו: אין רצוני אלא לזה, שהרי במדומה לי שזה ילמד בני יפה ממלמד אחר.

על ענין זה מדבר גם ר"ת (הובאו דבריו בשו"ת מהרש"ל ס"ב ל"ז), וגם הוא בא לירי מסקנא זו שאין רשות למלמד מן הדין להשכיר עצמו במקום שחברו נשתכר תחלה, דרע לו לילך למקום אחר. אבל בעל הבית מותר לשכור מלמד ששכר חברו כבר, כזמן שעבר. חדא, שאין דרכו של בעל בית לחזור במקומות אחרים לשכור מלמדים, ועוד, שיש כמה בעלי בתים שהיו רוצים להפסיד הרבה קודם שיהיו בניו בטלים.

ומהרש"ל מוסיף על דברי הר"י, שזה דוקא, כמלמד ששכרו בעל הבית על הישוב, במקום שלא נמצאו לומדים וחבורות אנשים... איכ מסחמא איזה מלמד שדלך להשכיר עצמו אצל בע"ב אחר דעתו לא על זמן אחד, אלא על כמה ימים להיות קשור בבע"ב כמה, ומניס', ואיכ דומה לעני המהפך בחררה ובא אחר ונטלה [שהוא נקרא רשע], אבל... בקהלות, שיש שם קבוצות הרבה מישראל ששוכרים מלמדים לומנים קצובים, פשיטא אם בא אחר והשכיר עצמו לבע"ב אחר כלות ומנו אינו נקרא עני המהפך בחררה.

יז. לקישים מספר, אור זרוע' לר' יצחק ב"ר משה מווינא.

א. מנהג כשר הוא במלכותנו שלאחר הקדושה [בתפלת המנחה] מבריון השמשין והתנוקות להדליק נרות של שבת (חיב ס"י י"א).

ב. ואחר שקרא בתורה שיץ הולך ויושב על קטירדא, וכל התינוקות הולכין ומנשקין לסית בשגללה הגולל, ומנהג יפה הוא זה לחנך את התינוקות למצוות, ודומה להיהא דמס' סופרים (פרק י"ח הלכה ה-ו): לא היו מניחים בניהם הקטנים אחריהם אלא היו מוליכין אותם לבתי כנסיות כדי לזרזן במצוות... מכאן נרנו בנות ישראל קטנות להיות רנילות לבא לביהכ"נ כדי ליתן שכר למביאיהן, והן-לקבל שכרן, וגם מחמת שבאין קטנים לביהכ"נ נכנסת יראת שמים בלבם... (חיב ס"י מ"ח).

ג. וכתב רבינו שמשון ב"ר אברהם ז"ל, שאם יש לאדם סופר או מלמד בביתו, או כעין אותם הבחורים הבאים ללמוד תורה, ושרוי כל אחד בחדר או בעליה בפני עצמו, אע"פ שחלוקין מבעל הבית בפיתן אין אוסרין עליו ולא בעו ערוכ (חיב ס"י קע"ב).

ד. איר אמי אמר ר' יוחנן (ברכות ח' ב') לעולם ישליש אדם פרשיותיו עם הצבור שנים מקרא ואחד תרגום... פירש ר' יצחק ב"ר שמואל ז"ל דכל השבוע קרי עם הצבור, ואע"פ שלבאורה היה משמע דכל קמי שבתא, דהיינו מיום הרביעי ואילך, קרי עם הצבור... ונראה בעיני דמלמדי תנוקות את הפרשה אינם חייבין לאנמורי בשבת, הואיל דפרשין שכל השבוע קרי השלמה עם הצבור והרי השלימה כבר (ח"א ס"י י"ב). ומכאן שמלמדי תנוקות נהגו אז ללמוד עם תלמידיהם בכל שבוע את כל פרשת השבוע. גם ההפסדה נלמדה עם התלמידים: וכבר באו מלמדי תנוקות לפני רבינו שמואל הכהן ז"ל ושאלוהו איוז הפסדה יאמרו בריח אדר שחל בשבת פרשת שקלים. (שם חיב ס"י שפ"ט).

עמ' י"ז. ספר חסידים ע"פ הוצ' מקיצי נרדמים ז"ל עתה מחדש (פפר"מ הרפ"ד) בצרוף מבוא גדול ומפתחות מאת הרב ד"ר יעקב פריימאן.

עמ' כ"ב שורה 7: לא נכון לעשות כן... כי כל אשר יגע בקודש יקדש. עמ' כ"ח הערה 3. ועי' גם חולין פ"ד א': לעולם יאכל אדם וישתה פחות ממה שיש לו, ויתלכש במה שיש לו, ויכבד אשתו ובניו יותר ממה שיש לו. עמ' ל"א שורה 4: אחד מרבני הדור ר' אברהם קצינל בו"גן כותב וכו'. קטע זה נדפס גם ע"י ר"מ שטיינשניידר ב,הכרמלי לשנת תרל"ה עמ' 313.

שם, הערה 4. ואולי הכונה היא שמכטלים את התפלה. עמ' ל"ג הערה 3. בשביל הבחורים הבאים מערים אחרות לא היו מתחילין את המסכת לפני ר"ח חשון ואילך, ומה שנהגו קדמונינו להתחיל המסכתות בראש חרש, והו' להתחין להבחורים הבאים מחוץ לעיר, ואף לסימן טובי (סמ"ק ס"י קל"ו). הסמ"ק נתחבר בשנת ה'א ל"ז, וא"כ נובע מנהג זה מבעלי התוספות והקורמים להם). לעמ' מ. מתוך תשובת מהרש"ל זו מוציא יעב"ץ משפט, שפשתה המסכתה של הפילוסופיא באותו הדור (עי' עמ' ר"ח). בדברים אלה יש בלי ספק קצת הגומה, אולם עקר הדבר, שבאותו דור היו בין יהודי פולין רבים שעסקו במחקרי הפילוסופיה, הוא אמת. בהרבה קהלות חשיבות למדו את ס' מורה הנבוכים, והספרים הדומים לו, חבורות חבורות בבתי המדרש. גם בחורי הישיבות עסקו בו, ביחוד, בין הומנים.

כמו שיעיד ר' אברהם הורוויץ בהקדמתו לפרושו על שמונה פרקים להרמב"ם (ע"י עמ' סיה, וע"י גם בדברי בעל, חות יאירי עמ' קכ"ז). באותו זמן נכר גם הפלפול התלמודי בין יהודי פולין וגם הורם המיסטי גדל והתחזקו העוסקים בלמוד הקבלה. והתחילה מלחמה בנוטים אחרי הפילוסופיה, המלחמה פרצה ראשונה בקהלת פוזנא, אחת הקהלות החשובות ביותר בפולין. רב הקהלה, ר' אהרן, יצא בדרשתו שדרש בשבת הגדול שנת שי"ט נגד העוסקים בחכמות חיצוניות והלומדים את ספר, מורה נבוכים. הוא הושפע בענין זה מחתנו ר' יוסף, שעלה אח"כ לא"י בשנת ש"ל בערך, התישב בצפת ונמנה בין מקורביו של האריז"ל. ר' יוסף זה שנקרא בשם ר' יוסף אשכנזי, הצטיין בבקיאותו במשנה, שידע את כולה בע"פ ורקדק הרכה בנוסחאותיה, ובני דורו תארוהו כתאר, התנא הגדול. דרשת הרב עוררה רעש גדול, ובני הקהלה נתפלגו למיימינים ומשמאילים. אחד ממעריצי ספריו של הרמב"ם¹ יצא כנגד הרב וחתנו בקונטרס מיוחד, המפיץ אור בהיר על מצב הדברים. קונטרס זה, החסר בראשו ובסופו, נתפרסם ע"י ד"ר בלוך במונטסריפט לשנת 1903, והריני נותן כאן קטעים מועטים ממנו.

...הלמוד כמה שיושב לאפיקורוס אי אפשר אלא בלמוד החכמות החקירות, ומה הלמוד תצא עוד תועלת אחרת, והיא שנהיה נחשבים בזה חכמים ונבונים לעיני העמים, וזהו דעת התורה באמרה: ושמרתם ועשיתם, כי היא חכמתכם וכינתכם לעיני העמים, וק"ל. ולא כמו שדרש²... בשבת הגדול שנת שי"ט ואמר בעזות מצח, שאין צריך שום יהודי ללמוד דבר רק התלמוד לבר, וכל שאר הספרים הם ספרי המירס, ואפילו העשרים וארבע אמר שאין צריך שום יהודי ללמוד בו הרבה או מאד. ואני אומר: עפרא בפומיה. כי... טעה בדברי רש"י בברכות, כמה שאיר אליעזר מנעו בניכם מן ההגיון³, ופרש רש"י לישנא חרא אל תרגילו בניכם במקרא יותר מדאי. ואע"פ שזה הלשון לא איתוקם ופרש לישנא אחרינא מכל מקום אפילו בלשון זה אין כוונת רש"י שלא יטרחו במקרא הרבה או מאד... רק הכוונה שלא ירגילו בו יותר מדאי. ותינוקות של בית רבן יודעים כי הפרש גדול יש בין אמרך הרבה ובין אמרך יותר מדאי... ולכן אמרו לעולם ישלש אדם שנותיו, וזו ראיה חזקה שילמד במקרא הרבה כמו בתלמוד ויותר ממנו, כי המקרא קודם בלמוד בזמן על התלמוד עשר שנים ועם זה חייב בלמודו בכל יום כל ימי חייו, ולא עריף מי שחיוו זמן רב על מי שחיוו קצרים, כי תמיד בכלם חייב ללמוד המקרא בכל יום ואפילו חי כל ימי עולם, ואין לך מאד יותר מזה. וכן פרש"י בברכות יתישב יפה לפי זה, כי הוא הבין דברי ר' אליעזר שלא ירגילו במקרא יותר משליש היום כדי שלא יחסר שיעור המשנה והתלמוד... ואפשר שזה... תעה ניכ במאמר של תוספות כי חז"ל אמרו: חייב אדם לשלש שנותיו, שלש במקרא וכו'. ופרשו התוספות כי מי שעוסק בתלמוד אינו חייב לשלש,

1. שמו היה, כנראה, ר' ישראל, וחבר פרוש על שמונה פרקים להרמב"ם.

2. הקונטרס נכתב בהרפות יתרה והוא מכנה את הרב בכינוי גנאי שאין להעלותם על הכתב.

וע"כ השמטתים. 3. ברכות כ"ח ב. 4. קדושין ל' א'.

כי התלמוד בלול מכולן, ואע"פ שאם יובן זה המאמר של התוספות כמו שיבינו אותו רוב התלמודיים הוא מאמר מסופק מאד, כי כמה וכמה הלכות מצינו שאין בו שום פסוק, אם כן היכן הוא השלוש, ועוד כי לשון חייב לשלש משמע שלשה חלקים שוים ואין זה בשום הלכה בתלמוד, מכל מקום לא אמרו התוספות שבתחלה לא ילמד אדם המקרא הרבה ושלל ידקדק בו מאד, חלילה. ואפשר לתרץ ולומר שלא דברו זה אלא ברוב הלכות שבתלמוד, כי רובם הם בלולים, אבל באותן הלכות שאין בהן פסוק חייב לעסוק באותו יום בפסוק, וכן קבלתי ממורי, שכן עשו קצת החסידים אשר היו אחרי בעלי התוספות וקבלו דבריהם, כשנודמן להם הלכה ערומה מכל פסוק [ישבן] באותו יום ולמדו במקרא... כלל דמילתא, מן התורה ומן הסברא הוא כי כל למוד וכל ידיעה צריך לטרוח בו הרבה ומאד, הן מקרא והן תלמוד הן שאר חכמות, וצריך כל אדם לברוק עד מקום שידו מנעת, וכל המתרשל כמה שחייב לעשות עתיד ליתן את הדין.

ואחזור על דברי הראשונים ואומר מה שחייבת אתה... ראש אדונינו הרמב"ם ז"ל למלך מלכי המלכים ית' באמרו, שהוא היה מין גמור -- על זה אשיבך מלין, לא על דעתי להספיק וליישב דעתך בזה, כי ידעתי כך... שלא תקבל דברי אפילו עם כל הסברות וההוכחות היותר טובות שבעולם, כי השם יתברך הקשה את לבך ואמץ את רוחך למען תפול ולא תוסיף קום... כי כבר התריתי כך בקיץ פראג שתסור מזה הענין הרע ותבעתי אותך לדין על זה לפני כל בני הישיבה ונורו עליך בכל תוקף לסור מזה, וקבלת עליך את הדין אבל לא קיימת, ותיכף לבואך הנה קיץ פוזנא הוספת לחרף ולגדף והיית מלעיב במלאכי אלהים... ואלה האנשים נקובי השם אשר חרפת, הרמב"ם והרמב"ן, השר יצחק אברבנאל, ור' יצחק עראמה, והר"ש שם טוב, והראב"ע, ורבנו בחי' הזקן, ורבנו בחי' השני, והרלב"ג והרד"ק והר" יוסף אלבן, והר" יצחק הישראלי השני, והרשביא והחכם ר' יונה שהבר פרוש על האלפס, ורבנו סעריה נאון. אמרת אלה לא יראו יה בארץ החיים, ונתת הסבה באלו כאשר קצתם פיהם פתחו בחכמות החקירות ותורת הסוד פילוסופיא על לשונם, וקצתם הוציאו האגדות של התלמוד מפשוטיהן והטו אותן לכוונה אחרת שכלית, אשר אין ספק שהיתה קבלה בידיהם מן רבותיהם שקצת האגדות פשוטיות נזמא בעלמא... ואחזור לדברי ואומר כי עוד נמצאו אצלנו מלבי אלה חמשה עשר הנזכרים רבים למאות ולאלפים, חדשים גם ישנים, אשר עסקו וחברו ספרי חכמות חקירות פילוסופיות והוציאו הרבה אגדות התלמוד מפשוטיהם, אשר לפי דעתך... כלם הם חסרי אמונה חיו, אכנס לפי האמת כלם הם בעלי שם טוב ומוחזקים באמונה ישרה... ומימיהם אנו שותים, כי מן המקרש יצאו, רוח ה' דבר כם ומלתו על לשונם...

לעמ' מ"ח. מהר"ל קובל על בטול תורה ב, בין הומנים, וכמוהו קראו ע"ז תנר

1. ר' אהרן היה עד שנת ס"ז אב"ד בפראג ושם ישב גם חתנו ר' יוסף, שאליה מוסבים

דברי הסחבר במקום זה.

בעל השליה ומהרשיא. וראוי להביא בזה שיר קטן, נתחבר כנראה במאה הטי' המביע את שמחת בחורי הישיבות השבים הביתה, בין-הומנים' לימי החגים:

סוף הזמן קורין, לכל בני חורין, לבתיהם חורין,
ברוך מתיר אסורים.
סוף הזמן יפרת, אורו לרום יורח, ממורח וגם ממערב
על כל בשרים.

שיר קטן זה העתיק רני' רבינוביץ בהקדמתו לספרו, דקדוקי סופרים' למס' בכא בתרא עמ' 17 מנלין בסוף מס' ביק בכת"י. ואני נותנו בזה לפי תקוניו של רציף חיות בצפה"ב לשנת 1907 עמ' 159. בני חורין' הם בני הישיבות, שאין בן חורין אלא מי שעוסק בתורה' (אבות פ"ו).

לעמ' נ"ט הערה 1. ולא מצאתי קטעים אלה במ', שבילי אמונה'.

לעמ' פ"א הערה 5. צ"ל: והרמב"ן מזכיר זה בתשובתו שנדפסה בשו"ת הרשב"א המיוחסות להרמב"ן סי' רפ"ג.
שכ. ואנו בני אשכנז מקפידים מאד בכבוד הסיום. ע"י גם, אור זרוע' ח"א סי' תנ"ח: מעשים בכל יום, כשרוצים לכבד אדם חשוב בסיום מסכתות... מעמידין לפניו תרגומות שלמה, וזה דרך כבוד'.

לעמ' ק'-ק"א. על יחסו של ר' יואל סירקיס, בעל הבית, ללמוד המקרא יעידו דבריו בפרושו לטור י"ד סי' רמ"ה: שלא כדן נוהגין העולם שלא ללמד בניהם בשכר גם נביאים וכתובים, אפילו דחיקא ליה שעתא כל שכן היכא דאפשר לוי. אולם השיך שם מלמד זכות על מנהגם של ישראל.

לעמ' ק"ג. לתקנות קרקא יש להוסיף את הסעיף המחייב את מעריכי המס להקל את עול המסים מעל המלמדים, כי הם נטורי קרתא ועליהם העולם עומה' (יאהרבוך ד. יוד-ליט. ניו. כרך י' עמ' 352).

לעמ' ק"ד. סופו של פנקס ועד המדינה בליטא נדפס בתרגום לרוסית ב. Ebp. Старина לשנת 1924. המקור העברי לא נדפס לרגלי נורת הבולשביקים על הרפסת ספרים עבריים. הפנקס עומד לצאת בקרוב בעריכתו של הפרופ. ש. דוכנוב.
לעמ' ק"ס. גם ר' אהרן שמואל קוידנובר כותב: אבוא בקצרה, מחמת מטרות התלמידים ובני ישיבתי אשר אלי יום יום ידרשון בנפית ובחילוקים הנהוגים בהתחלת הזמן' (שו"ת, נחלת שבעה' סי' מ').

לעמ' קפ"ז בהערה. ב'יורע ספרי' לרווינטאל רשומה מס', פתח עיני' גם הוצ' אחרת, פראג שס"ז.

שם ש' 8-10. ע"י שמות רבה פר' א'.

לעמ' ר"ב. ע"ד מעות ראש חדש ע"י גם בית לטור או"ח סי' תי"ט.

שם. לא יבטלו התינוקות כלל חוץ מערב שבת וערב יו"ט, ומוסיף ע"ז הרמ"א: יש מי שכתב דעכשיו בזמן הזה דנין בערב שבת וערב יו"ט משום בטול מלמדים, שאין להם זמן לבוא לדין בזמן אחר.

לעמ' רס"ח. ר' ברוך משקלאוו שהעתיק בשנת תק"מ את ספר, אוקלידוס' לשון הקודש (נרפס אמ"ר תק"מ) כותב בהקדמתו: ,והנה בהיותי בק"ק ווילנא המעטירה אצל הרב המאור הגאון הגדול, מאור עיני הגולה, החסיד המפורסם כמוהר"ר אליהו נרין בחדש טבת תקל"ח שמעתי מפיו הקדוש, כי כפי מה שיחסרו לאדם ידיעות משאר החכמות לעמת זה יחסרו לו מאה ידות בחכמת התורה, כי התורה והחכמה נצמדים יחד, וצוה לי להעתיק מה שאפשר ללשונו הקדוש מחכמות כדי להוציא בלעם מפיהם, וישוטטו הרבים ותרבה הדעת בין בני עמנו, ותוסר גאון עוֹם, וגאות עריצים המון עמים ולשון לאומים, אשר כשאון מים רבים ישאון לעמתנו: איפה חכמתכם? – על כן מלאני לבי לקדש שם שמים ולעשות רצון צדיק מורנו החסיד... להעתיק כל מה שאפשר ללשונו הקדוש, ואתחיל מספר, אוקלידוס' מפני שעל יתדותיו בנויות כל החכמות. וראוי להזכיר כאן שגם הנריא עצמו חבר ספר בהנדסה, הוא ספר, איל משולשי שנרפס בוילנא והורדנא תקצ"ד. ספרו בדקדוק הלשון העברית – דקדוק אליהו – נרפס בהורדנא תקצ"ג.

על יחוסו החיובי של הנריא אל המדעים ועל השפעתו במובן זה על בני דורו והבאים אחריו כתבו סופרים רבים, ע"י, לוח אחיאסף' לשנת תרנ"ט מאמרו של בן אברהם: למלאכת מאה שנה; ר. בריינין, ממזרח ומערב' הוברת א' עמ' 8-9; ביצ' כץ: לתולדות השכלת היהודים ברוס'א (הוּסן, פטרבורג תרס"ג) ועור.

מ פ ת ח

לשמות המהברים, הספרים, המקומות והענינים שהובאו בספר¹⁾.

אור הישר, קפא.	ר' אביגדור הכהן, כג.
אור לעת בקר, קצט.	אבילונה, לד.
אורחות צדיקים, כה, נא, פא, רסה.	אבק מופרים, רטו.
אורך ימים, עה, צו.	ר' אברהם אבן עזרא, מג.
אורליאנס, טו.	אברונין, א. לה.
אושפרייך, לב, רעפ.	אגדה, למור האגדה, רכה.
אותיות, א, ב, ה, פב, קעא — הכרת האותיות,	אגרת הטיוט, מה.
טו, פג — צורת האותיות, פה, קפה, ריג —	אגרת הירץ הוסברג, רנב-רנז.
צורך האותיות, טו, בב, עב, פד — אותיות	אגרת התשובה, כו.
חלולות, ריג — אותיות לעז, קא.	אהבת ציון, רסא-רסב.
איבריוץ קינדה, קטו.	אהל מועד, ריה.
אייבשיץ, ר' יונתן, דה.	ר' אהרן הכהן מליניץ, ג.
איגה, ר' עקיבא, רעה.	ר' אהרן ביר שמואל, קעג.
אירלש, ר' שמואל (מהרש"א), טו, קטו, קסת, קפ,	ר' אהרן אבריק פונגא, רפג.
ה, רעז.	איש ברענגר, טו.
איפויגין, ר' אברהם ביר מאדל, קצה.	אומנות, קב, קג, רה, ראה, טלאכת.
איטליא, ה, פה, עה, קנז, קני, קנו, קעה, רכו, רכה,	אומר מיהודה, ריה-רבה.
רלב.	אונגארן, ה, רפא-רפג.
אין מתחילין בביר, פא.	אופהויזין, ר' שלמה צבי, עה.
אירופא, רה.	אופנהיים, ר' דוד, קסה.
איש"שלים, ר' מאיר, ה.	אוצר הספרות, צט, רטו.
אלניר, ט.	אוקלדוס, מג, רלא, רצא.
אלדנדורף, מנחם, לה.	אוקריינא, קה, רח.
אלה המצוות, רא-רב.	אור זרוע, ה, נד, רפז-רפה.

1) במפתח לא הובאו הערים או האנשים שאין להם חשיבות בתולדות ההגות וזכרו במקורות רק דרך אנכי, ע"י למשל זכרונותיו של ר' אשר הלוי עמי-עז-עזר. שמות המהברים והספרים שקטעים שלמים מהם הובאו בספר נרמסי בסוף אותיות.

אלטונאיהמבורג, קפה—קפט, רסד—רסו.

ר' אליהו בחור, קנד.

„ אליהו וויסנא (הגר'א), קעד, רסה, רע, רצא, רצב.

„ אליהו מורח, מנ.

„ אליהו ב'ר עזריאל, קעי.

„ אליעזר מביהם, ה.

„ אליעזר מנדל מניקולשבורג, קמב.

„ אליעזר ב'ר שמואל, בת.

„ אליקים ב'ר יעקב, קפג.

„ אלכסנדר זיסקינד, רע.

אלמנסטי, מנ.

ר' אליעזר ב'ר יהודה, ג.

אלפסי, פ, צב, קיא, רע, ראה: רייף.

אלף-בות, א, עה, צא, קא, קלט, קמב, קמג.

קמו, קמו, קצו, קצו, רנה, רסב.

אם, הי'לד, נא, נב—ג.

אם לבינה, ריו.

האם והנוד הבנים, נט, עה, עז, פג.

אמסטרדם, ע קנה, קנו, קפט, קין, קצא, רסה.

אנטי ירושלים, ג.

אסטרונומיה, מנ.

האסס, ט.

אפורי, מנ.

אפשטיין, ש, ג.

ר' אפרים לינגטשיין, סא, פו, קסט.

אקדמות, קיה.

ארהות חיים, ג.

אריסטו, מ.

ארץ ישראל, סג, צא.

ארץ כנען, בא.

אשכנז, אשכנזים, ב, ג, ה, כה, דה, מה, עה, פא.

קבת, קנה, קנה, קנו, קס, קסה, קפג, קצא, רי.

רסו, רסה, רסו, רלד. — חברה אשכנזית, רלד. —

לשון אשכנז, סא קנד, קעא, קעה, קעט, קפ.

קפב, קפה, קצו, ר, רוא, רסו, רלד, רבא, רנה.

רס, רעה, רעו, רעה, רעט, רס.

אשכנז ר' יוסף, רפט.

„ ר' משה יקיר, קפה.

„ ר' צבי (צב), רס, ריב.

אשכנז אנז' פאלאק, קנס.

ר' אשר ב'ר אליעזר הלוי, ענ.

באבאני, ר' יעקב, קעו.

באר מים חיים, מד.

באר משה, ס, קא, קעא, ר, רמא.

בבל, ג.

בגדד, ג.

בגדו אהרן, קבח.

בזבר, ר' שלמה, קס.

בזמיות, כעהמען, ח, ט, עה, רפ, רפא, רפה. ראה:

פיהב.

בוטריל, ר' משה, מד.

בומברג, קנ.

בחור, בחורי ושיבת, יט, כה, לו, לא, לב, לג, מ.

מא, נג, סג, סה, עא, קה, קה, קו, קפ, קיא.

קיב, קיה, קיס, קב, קבב, קבט, קל, קלד, קסא.

רה, רס, רפא—רסק, רפה. — שמחת בחורי

חשיבות קבא—קבב.

בחור משוחרר, ענ. — שם בחרות ענ, פט, קבו.

קעא. — בהורות, מ.

בחונה, לח, צט, ק, קיב, קיד, קטו, קטז, קיו.

קיט, קלו, קנב, קס, קסא, קפט, קצ, קצא, רה.

רסו, רעה, רפ.

בחונה למלמדים, קמ, קצ, קצא.

בחונת עולם, מב.

ביהעלפר, ענ, קטו, קלד, קמג, קמד, קמה, קסא.

ראה: ריש דובנא.

בית אהרן, רעה.

בית יוסף, ע, קנה, קעט, קפא, רע.

בית מדרש למורים, רסו.

בית מדרש של נערים, קא.

בית תלמוד, ג, כה, בו.

בכורים, קבת, קסה.

בברך, ר' יאיר חיים, קבה.

„ ר' משה שמשון, קיט, קכד.

בלבן, מ, צח.

בלוך, פ, רפט.

בליץ, ר' יקיתאל, קנב.

בן-אברהם, ט.

בנבנשתי, ר' שמואל, צד.

בנות חנוך הן, יהוה יט, בא, טז, ג-סמ, סד, סט,
קפח קענה קעד קעל קפו קפר רי רפור רת
רעא רפול

ה' בנוסין וואלף ב'ר מתתיהו, קשה.
 בעיני בחי הספר וחדרי חלמיה, יא, יד, טו, טז,
 צב, קיד, קטו, קסג, קסז, קסח, קסז.

בני ציון, רעה, רעם.
בנעם, ר' מרדכי, רפ, רפה.
בעלי בתים, י"ב, בא, לה, בן, שא, פן, פא, פה, פה.

צב, קב, קה, קו, קה, קט, קיא, קיט, קבו,
קלד, קמר, קסא, רג, רו.
בראור א. י. רג, רמ.

ברוך, ר' אברהם, נה.
ר' ברוך ב"ר שמאל, נב.
ר' ברוך פסקלאח, נא.

וְיָבֹרֵךְ בְּרֹדֶף קֶנֶן קֶנֶן
בְּרֹדֶף הָרֶבֶץ הַיָּדִידִים בְּיָדֵי שֶׁבֶת, כֹּהֵן, קִישׁ, קֶנֶן.
בְּרֹדֶף, אֵל, כֹּהֵן, עֵבֶד קֶנֶן.

ברנש פילד נד-ם, קען, קעה.
ברעש, די יהודה לייב, מ,
בר מצוה, פון סאטמער, דער שני טעגל

[illegible]

דדון י. א. דפד.

שֶׁהַמָּוֹד, טו, עב, סר, עז, פג, פד, פע, ז,
צא, צט, קב, קל, קנ, קפ, קס, קע, קז,
קח, קט, קי, קכ, קד, קה, קו, קז,

עברת, א. קיב.

רמא (למוד יל פד), בא.

רמא (למוד יל פד), בא.

ה'תשנ"ב, י"ב שבט, י"ב
 י"ב שבט, י"ב שבט, י"ב
 י"ב שבט, י"ב שבט, י"ב

[illegible]

קמב, קמנ, קיג, קיד, קסד, קעת, קעס, קעס, רב, רי,
רביד, רנה, רנס, רסז, רעג, — חנוך גמרא,
קטה. — ראה: תלמוד.

מגור, ד' דוד, קצט.
מגבורת, ד' יוסף, קלא.
מגינאאל, ד' ר' ב' ספה.

ה'תשנ"ח, י"ב שבט.

ה'תשנ"ח, י"ג שבט.

ה'תשנ"ח, י"ד שבט.

דברי המכילתא, קס"ד.
גמרא בבבא מציעא, פ"ג, הל' כ"ג.

הַבְּרִיּוֹת הַמִּשְׁתַּחֲוִּיִּים אֶת הַלְּמֹד, קָבוֹ.
וְהַבְּרִיּוֹת הַנִּבְחָה, קָבוֹ.
וְהַבְּרִיּוֹת הַנִּבְחָה, קָבוֹ.

י' דוד ב' י' יהודה מסיר פיאן, פג.
י' דוד ש' ע' י' אברהם פיסא, רבב, רלב, רלד-
רלח.

יָדוֹר חֶכֶם, רִי
יָדוֹר מְהוּבָּוֶת, רִי, רֵבָה.
דָּוִד שֶׁ צִיָּוָה רָמָה.

יְהוָה יִשְׁמַר אֶת צְדֵק הַלֵּוֹיִם וְאֶת חֻקֵּי הָעֲלִיתִים
בְּיָמֵינוּ כִּי נִזְכָּר שֶׁנֶּחְמָד לְפָנֶיךָ יְהוָה

קנה, קעה, קעו, קס, קפן, קצו, קצט, רא, רב,
רין, רטו, רבב, רבו, רבט, רמה, רנו, רנט, רסו,
רסת. — דערנאך אלעמאן

[illegible]

רוש על התורה, מהדמה, פה.
 יושבי העשרה, דת, ולחבריהם.
 עתה (ל) את עניניו שלש-עשרה.

היה ארון, סב, עד, קא, — של תלמידי חכמים,
עז, — של בחורים נערים, עד,
של חכמים ושל נערים.

[illegible]

קָאָה, קָאָה, קָאָה, קָאָה.
הָאָן, ר' יוֹסֵף יוֹזֵפָא, פ.
הִנֵּה סִפְרוֹם, קֶבֶב.
הִנֵּה מִיּוֹנוֹת, דָּה.
הִנֵּה מִיּוֹנוֹת, קֶבֶב.
הוֹלִי קְרוֹיִשׁ, קֶבֶב.
הוֹמֵר בֶּרֶג, הִירֶץ, רִיחַ, רִנְדֵּרֶנֶה, רֶעֶה, רֶעֶשׁ.
הוֹרֵנוֹן, ר' אֲבֵרָהָם, סָה, סָה, רִיא.
" ר' יַעֲקֹב, סו.
" ר' יִשְׁעִיָּהוּ, סָה, עֵט, קֶבֶב.
" ר' צִבִּי הוֹרֶשׁ, רֶנֶט.
" ר' שִׁפְטוֹר, סו, קֶנֶה, רֶכֶט.
הוֹדָא, ר' שְׁמוּאֵל, קֶבֶה.
הוֹיִלֶפְרִין, ר' יוֹסֵף בִּיר אֶלְהֵנָה, נֵב.
הִלְבְּרֶשֶׁט, שְׁלֵמָה וְלֶמֶן חַיִּים (=שׁוֹהֵה), ז.
הִלְכֹת גְּדוּלוֹת, יֵה.
הִנְדֵּסָה, מֵא.
הִסְכֵּמֶת ר' לֵנְדָא עַל הַרְגוֹם ר' לֵנְדָא, רֶמֶט—
רֶמֶט.
הִעֲלֶה, ר' יוֹם טוֹב לִפְנֵי, מֵה.
ר' הֵעֲנִיד מְנוּחָה בִּיר שְׁמִרְהוֹ, מֵא.
הִעֲסִין, קֶנ.
הִעֲתִיק הַתִּנִּיךְ לִר' יִקְוִיָּאֵל בִּלְיִן, קִנְדִּיקָה.
" לִר' יוֹסֵף וִיִצְחָקוֹן, קִנְדִּיקָה.
הִפְטֵרָה, רִיט.
הִצִּפָּה מֵאֲרֵץ הַגֵּר, קֶנֶה.
הִצִּפָּה לְהַכְמִת יִשְׂרָאֵל, קֶבֶב.
הִהָקְדֵּמָה הַכִּלְלִית לְסִדּוּר ר' שְׁכֵתִי, עֵב.
הִתְעַמְלוֹת, רֵה.
וִאֲכַשְׁטִיין, בִּי עֵה.
וִאֲלֶף, גִּי קֶלֶה, רֶמֶט, רֶעֶט.
וִאֲכַשְׁטִיין, פִּי צֵה, צֶט, קֶלֶה.
וִוִּי הַעֲמֻדִים, סו, סָה, עֵה, קֶעֶנ.
וִוִּיזֶל, ר' נִפְתָּלִי הִירֶץ, רֶבֶה וְאֵילֶךְ.
וִוִּיזֶל, ר' יִדִּידִיָּה טוֹיָה, רִיב.
" ר' נִתְנָאֵל, רִיב.
וִוִּיט, ר' אֵיזִיק הוֹרֶשׁ, רֶמֶט, רֶעֶט—רֶפֶט.
וִוִּילָנָה, רֶלֶט.
וִוִּינָה, עֵה, עֵט.

וִוִּרְמִישָׁא, גִּי קִיז—קֶבֶד, קֶבֶב, קֶמֶט.
וִוִּתֵּן דָּךְ, בִּי.
וִוִּעֲנִין, לְמִדּוּר וִוִּעֲנִין, קֶנֶה.
וִוִּהֵר, קֶלֶה, רֶעֶב.
וִוִּלְקוּא, קֶס.
וִוִּסְטֶעֱבֹדֶךְ, כֶּה.
זְכָרוֹת ר' אֶשֶׁר הִלְוִי, עֵה.
" גִּלְיָקֵל הָאֲמִיר, קֶנֶה—קֶנֶט.
" ר' מִשֶּׁה וִוִּאֲסֶרְצוֹג, רִיג.
" ר' אֵיזִיק הוֹרֶשׁ וִוִּיט, רֶעֶט—רֶפֶט.
" ר' זִלְדִּיב בִּיר יִצְחָק אֵיזִיק, קֶסֶה.
" זִמֶּן, יֵה, כֶּה, לֵג, מֵא, סָב, סו, עֵה, פִּי, פִּי, קָה, קו.
קִיא, קִיב, קֶלֶה, קֶמֶה, קֶמֶה, קֶסֶה, קֶעֶב, קֶעֶב.
קֶעֶב, קֶעֶב, רֶכֶב, רֶפֶה — בִּין־חֻמְנִים, מֵה, סָה.
סו, פִּי, קו, קֶט, קִיָּה, קֶלֶה, קֶפֶה, רֶצ.
זִמְנֵי הַלְמִיד וְשִׁעוּתוֹ, יֵב, יֵה, מו, יֵה, לו, פֶּה, צֵה.
צֶט, קִיא, קִיב, קֶמֶב, קֶמֶה, קֶנֶה, קֶסֶב, קֶפֶה.
קֶפֶט, רֶה, רֶסֶה, רֶסֶה.
זִקּוּקִין דְּגוֹרָה, קֶבֶה, קֶלֶה.
זִרְעֵי בִּרְךְ, קֶנֶה, קֶצֶד.
זִיבּוֹרִי לְקוֹסִים, קֶסֶה—קֶסֶט.
" הִבְרִי (תֹּאדָה), לֵב, קִיא, קֶמֶה, קֶסֶט, רִיג.
הִבְרָה קְדוּשָׁה שֶׁל הַמַּלְאָכִים (בְּנִיקוּלְשְׁבוֹרֶג), קֶלֶה—
קֶמֶה, קֶמֶה.
הִבְרֹת תִּלְמוּד תוֹרָה, צֶט—קֶה, קֶה—קֶטֶה, קֶמֶה, קֶנֶה.
קֶבֶב, רֶמֶט, רֶה.
הִבְרִים יֵה, יֵה, יֵה, יֵה, כֹה, צֵה, קֶבֶב, רֶעֶב.
הִרְוִשִׁי הַרְסִבִּין, דָּה.
הִהֲדִיר, עֵה, פִּי, קֶלֶט, קֶמֶה, קֶנֶה, רֶמֶט, רֶעֶט, רֶעֶט.
הִזְכֵּר הַלְכָּבוֹת, כו, מֵא, מֵב, עֵב, רִיא, רֶפֶט.
הִזְכֵּר הַקְּהֵלָה לְהוֹשִׁיב מַלְאָכִים לְפִי הַצּוּרֶךְ, עֵה, עו.
קֶה, קִיָּה, קֶלֶה, קֶלֶה, קֶנֶה, קֶנֶה, קֶנֶה, קֶסֶב, רֶעֶב.
הִזְכֵּר לְמִדּוּר כִּלְלִית, עֵה, פִּי, צֵה, צֶט, קָה, קִיָּה.
קֶלֶה, קֶנֶה, קֶנֶב, קֶסֶב, קֶעֶב, רֶיט.
הוֹט הַמְשׁוּלֶשׁ, עֵה.
הוֹמֵשׁ, בִּי, יֵה, יֵה, כֶּה, מֵ, צֵה, קֶה, קֶלֶה, קֶמֶב.
קֶמֶה, קֶנֶה, קֶנֶה, קֶנֶה, קֶסֶט, קֶסֶה, קֶפֶה.
קֶצֶה, רֶמֶט, רֶנֶה, רֶב, רֶמֶט. רֶמֶט: מִקְרָא, מִקְרָא.
סֶרֶשֶׁה.

חוקי התורה ו—סו.
 הות יאיר, קבה—קבה, קל, קלנ, רטו.
 חונים, ה, י, סד, קצר, ריד.
 חורה על המור, יב, יד, כו, לו, נא, פה, צב, קו.
 קיו, קסה, קעו, קפב, רעב, רעה.
 חורה, חורות, צח.
 חיוב הספקה לבחורי הישיבות, צט, קה, קי, קו.
 קח, קס, קי, קיא, קיד, קטו, קטו, קיט, קבר.
 קלר, קלה, קס, קסא, קסד, רו, רפב.
 חיוג, ר' יהודה, מג.
 ר' חיוא כהן ר' לארה, קצא.
 חי' היהודים בימי הבינים, כמ, פא.
 ס' החיים, מה.
 ר' חיים ב'ר בצלא, מנ.
 ר' חיים כ'ץ, קבה, קל.
 חכמה יונית, נב.
 חכמות חיצוניות, סג, עו, קינ, קנו, רה, רה, רה.
 ריא, רכד, רכה, רכו—רלה, רמה, רנא, רנט, רסב.
 רעו, רפה.
 חכמת מנוח, מא.
 חלוק, חלוקים, סב, סג, סה, עא, קיא, קיג, קיה.
 קבר, קבו, קבה, קל, קלא, קלג, קנד, קס, קטו.
 קסו, קצה, קצט, רסג, רעד.
 חסרת הימים, קצר.
 הן השוין, רא.
 הנכח, קיב, קיה, קעא.
 ר' חנוך הענד ב'ר יהודה ליב, קעו.
 חנוך הקסנים (שלא הגיעו עוד למור), ג, כמ, סד.
 עה, פב, פג, צד, קפה, קפו, קצה, רנו.
 חנוך נערים, רלא, רנא.
 ס' חנוך קסן, מו.
 חסד לאברהם, מה.
 חסדי אשכנז, מד.
 ספר חסידים יז—כב, קבו.
 הצי העבות, פו.
 חריף, חריפות, יח, יט, כ, קיג, קבר, קבו, קנד.
 חרם קדמונים, ד.
 חשבון, קא, רה, רלס, רנא, רכד, רכו, רעה, רעה.
 ח' הרת הקודש, קסה—קסה.

ס' באב, ס' בשבט, קו, קיא, קיד, קיה, קלנ.
 קסה, קעא, קצג.
 ר' טוביה בעו, סרנס בהא, קצו, קצה.
 טולוח, סו.
 טולידה, טוליסולה, כה, כו.
 טורים, לר, סב, סד, סס, ע, פא, קיא, קבו, קנה.
 קעו, קעט, רע.
 טייט העלצילי, כב.
 טייטש חוטש, עו, רעא — טייטש תהלים, עו.
 טייקום, ר' גדליה, רא.
 מ' אורות, רעא.
 טעמים, רב, ריט, רטו—נגון הטעמים, ב, כא, סד, קנה.
 טרופא, כמ.
 מדיעסט, רכה, רכט, רלה.
 יאיר נתוב, קבת.
 ר' יהודה בן הרא"ש, כה.
 ר' יהודה חסיד, טו, יו.
 ר' יהודה ב'ר ליב, ריה.
 ר' יהודה ב'ר מאיר, ראה: ליאונסין.
 ר' יהודה עשהאל, מא.
 ר' יהודה ליווא ב'ר בצלא (מהר"ל מפראג), מה, נג, סג, סז, פד, פו, קלר, קסד, רא.
 ר' יהודה מפארים, לר.
 ר' יהודה ב'ר קלונמוס, כב.
 ר' יהושע, בעל מגני שלמה, קסו.
 ספר היובל לבבור ר' הילדסהיימר.
 לה, קנ.
 ספר היובל לבבור ר' שווארץ, רעו.
 ילדישר פיריאק, עד.
 ר' יוזפא שמש, קיו.
 ר' יוחנן מהעלשווא, קסד.
 יום חמשי, השעיר של—לב, לו.
 יום ששי, המור ב'—יב, קמה, קנב, קעא.
 יון מצולה, קו, קירקב.
 ר' יונה אבן נאנת, מנ.
 יוסף אומץ, פ—פר.
 ר' יוסף ב'ר משה, לו.
 יוסף השני סלך אוספריה, רכה, רכו, רלר, רטו.
 רטו, רעת.

רצח

ס' היחוס של רויס ווייל, ריב.

ר' יחיאל ממארים, ו.

יציניק א', קבח, קסה.

יסוד עולם, מנ.

ר' יעקב ובנו מויה העשיל, קבח, קסו, קסו.

" יעקב מליסא, רעב.

" יעקב עמדין יעבץ, רו-ריב.

" יעקב מאלאק, קצט.

" יעקב תם, ר', ה', רפנ.

" יעקב בן הרא"ש, כו.

" יעקב ב"ר משה כץ, רד.

ר' יעקב ב"ר משה הלוי (מהר"ל), כה.

" יעקב יוסף הכהן, ריב.

יערות דבש, רה-רו.

יפה, ר' מרדכי, ננ.

ר' יצחק ב"ר אליקים, עה.

" יצחק ב"ר משה, רפנ.

" יצחק ב"ר שמואל, ה', רפנ, רפה.

" יצחק מן הלויים, קנו.

" יצחק ספרדי, מה.

יגמרינה || מלכת רומא, רלכ.

יריד, חופש מלמדים בזמן-ה-קית, קעא. — יריד

למלמדים, רינ. — יריד זאסלאב, קיב. —

ירוסלב, קיב. — סטאנבוטש, קי. — קאפול, קי.

יש נוח לין, סד, סו.

ישוב, ישובים (בני כפרים), קה, קה, קה, קה, קה, קה.

קו, קנה, קסב, קסט, קע, קעא, קעב, קעג.

ישיבה, ישיבות, סו, כח, ל, לב, לה, מא, סג, סח-סז.

סס, קה, קה, קה, קה, קה, קיב, קסו, קיה.

קיט, קכב, קכד, קל, קלה, קלו, קמר, קנו.

קסא, קסב, קסד, קסה, קסו, קסה, קפט, רה.

רו, רוא, רס, רסג, רפא-רפג.

ס' הישר, כו.

ר' ישראל איסרלין, ל, לב.

ישרש יעקב, עג, קעו.

יתומים, קא, קפט-קצ, רד.

כבוד חבמים, לג.

כבוד ספרים, עה, קפב, קסו.

בזרי, קב, קה, ריא.

כיצד סדר משנה, ת, פה-צו.

כסאות לבית דור, סא.

כתב הרבנות לר' משה מנוע צבי בקרקא, קס.

כתב הרבנות לר' שאול באמשטרס, קצא.

כתב יושר, רלכ.

כתות שונות אצל מלמד אחר, פו, צא, קמב, קמנ.

רף, רנד.

כחיבה, עה, קא, קו, קיה, קלו, קנו, קעא, קפט.

קצא, קצו, רד, רה, רט, רנא, רנט, רסד, רסו.

רעה.

קאעב, איזדור, ו.

לכ טוב, כט, עה-עו, קעו, קעה, קעט.

לכוב, רמו, רמט.

ס' לבוש, קעט.

ליג בעומר, קיה.

לובלין, פה, פו, קיב.

לוח הפעלים, קא.

לוי, ל, רלג.

לוי, ר' שאול, רמב.

לונשטיין, ל, לה, ריב.

לונדון, קפר.

לוריא, ר' שלמה (מהרש"ל), מ, מא, פא, קסו.

קסו, קסח, קס, רו, רפנ.

לחם שמים, רו.

לחמי תודה, רנט-רס.

למין, רט, רכד.

ר' ליאונטיין, א.

ר' לייב ב"ר יצחק קנו.

ליבליכה תפלה, קעג-קעי.

לייזאנטיים, קנו.

ליסא, קה, קו, רי.

לינת התלמידים בבית רבם, צג.

ליסא, קנה, רלג.

למוד בנים ובנות יחד, כב, קמנ, קסו.

למוד בדרך, קעה.

לנדון, א, עו.

לנדא, ר' יחזקאל, רה, רבת, רלה-רמא.

ר' שמואל, רסא-רסג.

לנדסופר, ר' יינת, קבת, קעה.

לען, יא, יב, סו, סא, קא. — לען לען, קנה, קנו,
קס, רס.
לען טוב, רל.
לען יוסף, סו, קלא-קלל.
לען יוסף, ל-ל.
לען הקדש, יס, נג, נו, עב, קא, קנג, קנה, קנו,
קס, קעג, קעה, קעט, קפג, קצו, ר, רא,
רה, רכז, רנו, רסא, רסב, רעה. — דבור בלחיק,
נו, קנה, קסג, קעג. — שאר לשונות, קעא, ריא,
רכז, רנה, רס. ראה: אשכנז, דקדוק, לען, לען.
פולין, צרפת.
לען למודים, מב.
מאיר עינים, מד, ריא.
מאיר היל, ל.
מאיר כהן (אבי השי"ת), קסו.
מאיר מלובלין (מהר"ם), קסו.
מאיר מרומנוב, לר, קפא.
מאיר נתיב, ריו.
מאמר על הדפסת התלמוד, קיב.
המאסף, רמ, רנא, רנב, רנו.
מאדמשיק, משה ב"ר אהרן, ה, פה.
המגיד, מג, מד, ריו.
המגיד (על החת"ת), קעט, רמד.
מגדל עז, רי.
מגל האומה, רה.
מגלת ספר, רח-רח, ריב.
מגן אברהם, קפא.
מנצח, כב, כה, כמ.
מדבר תפוזות, קנו.
מדרש, ר, סא, קבו, קעה, רסמ.
"מדרש" (במובן של ב"ס), נ, קנג-מדרש גדול,
י, יב, סו. — מדרש קטן, יא, יד, סו.
מ' מהלך, מב.
מהר"ל מפראג, ראה: יהודה ליווא.
מוסיקה, פר, קבט, קנו, רה, רכב.
מ' המוסר, פא, קעג.
מורביה (מטהרין), ה, פו, קלד, קלז, ריט, רעג,
רעה, רס, רפה.
מורה נבוכים, מב, רפ, רפה, רפמ.

מורינו, קיא, קבא, ריד.
מורח, על פרוש רש"י לתורה, סט.
מחזור ויטרי, ב-ג.
מטה אהרן, קבת, קלל.
מטה משה, מב.
מספחת ספרים, ריא.
מטרון, קבא.
מינדר, רי יהודה ליב, ר.
מין, קנא.
מ' מכלול להרד"ק, מב, רסו.
מכלל יופי, רסו, ריו.
מכתב ראשי הברת חנוך נערים, רנא.
מכתב ר"י לנדרא לפרנסי ברלין, רלס-רמ.
מלאכה, סו, כ, ס, קלז, קצ, רז, רסו. — מלאכה
נשים, קמו, רעא. ראה: אומנות.
מלות ההגיון, מב.
מלים לאלות, ר-רא, רכב, רמא.
מלמדים, ה, ה, י, יא, יב, טו, יז, יח, כב, לב, לה,
סב, עב, עו, קא, קה, קלז, קנו, קנה, קנמ, קפד,
קפת, ריה, רס, רעג, רעט, רפז. — המלמד ובעל
הבית, פו, פח, קא, קו, קמב, רנ, ריד, רכב,
רבנ. — הנהגת המלמד עם התלמיד, צח,
רב. — מלמדי הנוקות בכפרים, סו, קסמ, קעא-
קעג, קפד. — מלמדים מבני פולין וליטא
באשכנז ושאר ארצות, קנד, קנו, קנת, קנט, קסה,
קפה, קצ, רי, רכז, רמה, רנד. — מלמדים
חושבים ומלמדים בני ערים אחרות, צח, קה,
קמ, קמר, קפה, קצ, קצג, רכא, רכב. — הנחה
ממס, כג, לב, קסו. — מלמד שחזר בו, ה,
רפז. — שחלה, ה. — פסור מלמדים, רסו-
נשים מלמדות, ריא, רכב.
מלמד שית, קפג, רסא.
מנדלסון, משה בן מנחם, רכז, רכט, רמה, רסא,
רעג, רעט.
מנהג צרפתים, יב.
מנהגי מהר"ל, כפ.
מ' מנהגים דק"ק ווירמיישא, קוז-קבר.
מנוח הלבבות, סא.
מנורת המאיר, סא, רסה.
מ' המספר, טג.

מספר הימים לכל מלמד, יא, יג, יד, לה, סו, פט,
צא, קא, קכו, קלת, קנה, קסב, קצב, קצנ, רד,

רכא, רסח, רסה.

מעלת המדות, פא, פג.

מערבת אברהם, קצה—קצט.

מערבת האלהות, מב.

מעשה רב, קסד.

מפקד החדרים בלבוב, רטו.

מצות נשים, קעו.

מצנפת השופים, קיט.

מקורו, ד.

מקרא, א, ג, ד, יד, טו, יז, יח, יט, כ, מב, מו, סא,

סב, סה, סו, סח, ט, פ, פד, פז, צ, צא, קו,

קנד, קנה, קספ, קעא, קעז, קצח, ר, רא, רכא,

רכט, רסו, רספ, רעב, רעו, רפס. ראה: הומש,

סדרה, עשרים וארבע, פרשה, חנך.

מקרא קודש, קעו.

מקשו, מא, עא, קכד, קצג, קצה.

מרגליות, ר' מאיר, ריג.

ר' יהודה ליב, רעא.

ח, מ, קצב.

מרדכי, כב, כג.

מרשן, י, קצא.

משנה על המורים והתלמידים, י, יד.

משה ב'ר אברהם מב.

ר' משה אבן מכיר, פט.

משה איסרל'ס (רמ"א), מ, מא.

משה ב'ר אברהם, קס.

משה ב'ר העניך ירושלמי, נד.

משה הסיד, קעו.

משה יצחק מקראש'ין, רעא.

משמרות כהונה, קצא.

משנה, יז, יט, טו, מח, סא, סב, סג, סד, סה, סו,

סה, ספ, ט, עא, פד, פז, צ, צא, קו, קכו, קכו,

קנד, קנה, קספ, קעא, קעז, קעט, קסב, קצה,

רב, רג, רד, ריב, רכד, רכה, רל, רנה, רסה,

רסט, רעב.

ששת הכמים, קסא.

מ' הסתורנטן, רטו, רטז.

סתורנטים, י, יג, יד.

סתות יד, כט.

שנינה, נונים, כ, פד.

נוצרים, עד, קנג.

נזר הקודש, ר.

ניבאיר, א, סג, מד, ריז.

ניקולשבורג, בלורקמה, רפה.

נירן בערנר, סו, קצב.

נמוסים נאים צידים, נה—נג, סב, עו, פב, צד, קטו,

קפו, רג, רסה, רעב.

נענוע הנוף בזמן הלמוד, ב—ג, קל, רו.

ר' נפתלי הירץ מהלברשטט, קצט.

ר' נפתלי כהן, קטו.

נקוד, נקודות, סו, מד, פג, פד, קא, קצו, קצו, רב, רסה.

נרבונה, סו.

נתיבות עולם, מד, סו.

נתינת ספר על הקטן המוטל בערנסה, כ, יג, קכד.

סדרה, עב, קא, קלט, קסב, קמג.

סדרה התפלה של יעקב, ד, רח.

סדר היום, פס, צג.

סדר הכנסת הבן לתלמוד תורה, ב, ד, נח, נט, קסג, קצו.

סדר הלמוד, סו, מו, מס, סב, סה, סו, סט, ט, פג.

פס, קיא, קכו, קנג, קספ, קצה, קצו, קצט, רי,

ריב, רסו, ריז, רכז, רלד, רנא, רנה, רנט, רסב,

רסה, רסה, רספ. — סדר הלמוד של הספרדים

באמשטרדם, סו, קנה. — סדר למוד לגדולים,

פ, קסה, קעו, קסב. — לתלמידי חכמים, קעט.

סדרה, מ, פא, פד, פז, קיז, קסט, קצו.

סיום פרק, לא. — מסכת, פא, קב, רצא.

סירקיש, ר' יואל (הב"ח), עט, ק, קג, קטו, רצא.

סמ"ג, ד, דר, סה, קסב.

סמ"ע, קכו, קפ, רטו.

סמ"ק, קסב, רטו.

רב סעדיה גאון, יא, ריא.

ספסלים מיוחדים לקטנים בבית הכנסת.

ספרד, ספרדים, ו, כו, לה, סא, פב, קנג, קנה, קנו.

קסד, קעה, קצו, קצט, רי, רטו, ריח, רכז. —

ההברה הספרדית, רלד.

ספרים, ד, ו, יט, כא, כג, כו, לא, לב, סה, צד,

קו, קט, קי, קנג, ריז.

מנקה בוסברג קנ.
 מנקה ועד המדינה בלישא קר-קי.
 מנקה זכרודובה קח.
 מנקה הברת תיה בשדהלבן קצב.
 פסוקי כו סה.
 פראג ה, ט, מה, מה, נג, סג, עא, עב, סו, קלו, רו.
 רסא, רפה, רצ.
 פרדים קפב.
 פרס רמונים, מב, ע, עכ.
 פרוסטיץ, רמו.
 פרושים, ה, י, יב, סו, סו.
 פרוש רכנו בחיין סב, פא.
 " רטבין על התורה, סס, פא.
 " רי עובדיה מברטנורה, רג.
 " רשיי על התורה, כו, כת, לג, מה, מה, נא.
 סו, סס, עא, פ, קא, קנה קב, קסו, קסו, קצא.
 קצו, רב, רד, ריש, רנא, רסא, רסס, רעג.
 פרידלנדר, דוד, רלו, רנא.
 פרי חדש, קפא.
 פרי סנדים, ריד.
 פרוקפורט דארר, קנא, רינ, ריד.
 פרוקפורט דמיין, ע, פב, קח, קל, קטא, קסו, קסו, קסו, רס.
 פרענק, פרידריך, עד.
 פרשה, כו, כת, סא, סה, קס, ריש.
 פשט, סו, כת, סה, רסא.
 פתח עינים, קפה, קסו, רצא.
 רי פתחיה מרנשבורג, ה, מ.
 צאינה וראינה, קעו.
 צהר התיבה, רינ.
 צואת רי אברהם הורוויץ, סד.
 " אליעזר ב"ר שמואל, כת.
 " אלכסנדר ויסקינד, רעירעא.
 " יהודה בן הרא"ש, כה.
 " יונה לנדסור, קעה.
 " יעקב ב"ר אברהם הורוויץ, סו.
 " יעקב בן הרא"ש, כו.
 " יעקב מלישא, רעב.
 " משה חסיד, קעו.
 " משה יצחק סקראמאשין, רעא.

ספרו למוד, ה, קא, רטו, רכו.
 סרבב, קכא, קכג.
 עבריו, סו, יו, רג.
 עברויטיש, קנג, קעה.
 עונשי גוף, בא, נה, פב, קיב, קיו, קעב, קפו, קעה.
 רט, רמג, רסה. — עונש תפיסה, קפה.
 העונשין אחרי חתימת התלמוד, ל, קכא.
 עפויאש, רי יוסף, קנה.
 עשרת וקניב, ריש.
 עין יעקב, פא, צב, קבו, קמג, ריש.
 עיר גבורים, קכט.
 עמודי שש, סא, סו, רסו.
 עמק ברכה, סד, סס.
 עפשטיין, א, כס, קיו.
 עפשטיין, רי יחיאל מיכל, קסא.
 עץ החיים, סג.
 ס' עקרת יצחק, סב, קכו, ריא.
 העקרים, סב, קכו, ריא, רפ.
 ס' הערוך, רטו, רסו, ריה.
 עשרים וארבע, סב, סס, ע, פד, קיח, קנג, קסה.
 קעו, רפס.
 פאפרש, רי מאיר, קפא.
 פוזנא, נג, קיד, רפט, רצ.
 פוחובישר, רי יהודה ליב, קסד.
 פולר, רי אהרן, רעה.
 פולין, ה, מו, עד, עש, קה, קו, קי, קיא, קכה, קנג.
 קנה, קנו, קנו, קסה, רה, ריא, רכה, רכו, רלא.
 קדר, רפה. — פולנית, רינ.
 פוסקים, יח, כו, כו, פפ, ס, סה, סס, קיא, קנה, קס.
 קסו, קפ, קפב, רכב, רע, רעה.
 פורים, קיח, קכב, קמח, קעא.
 פיהם, עד, קנה, ריב, ראה: ביהמיה.
 פילוסופיה, סב, סה, סו, קינ, קכו, קפג, קצט, רה.
 ריא, רכו, רפה, רצ.
 ס' הפליאה, קסו.
 פלפול, מסופלים, יב, יח, כה, כה, לב, לד, סו.
 מה, סס, נא, סב, סג, סו, ע, קינ, קכה, קל.
 קלא-קלג, קפב, קצד, רה, רסג, רעא.
 רי פנחס ב"ר יהודה, רסה-רע.

צואת ר' שמשיל הורוויץ, סת.

צונץ, רימיל, י.

צורת הארץ, מנ.

צמח דוד, קצט.

צנו צמל דים, קמ, קמב-קטנ, קטו, קסא, קצא,

רמא.

צפורי, א.

צרפת, ב, ה, ז, טו, כד, כז, לד, נו. — הלשון

הצרפתית, קנו, קסג, רה, רח, ריא, רכד, רפא.

קב הישר, קסב.

קביעת עמים לתורה, ד, כו, כח, סד, ע, עז, קסה,

קעו, רס, רעב.

קבלה, טב, טו, סט, קפב, רעג.

קהלת שלמה, נו.

קובץ על יד, קטט, קנ.

קוידנובר, ר' אהרן שמואל, קסב, רצא.

ר' צבי הירש, קסב.

קויפמן דוד, ז, יג, יד, קכה, קנ, קנו, רמו, רפ.

קונטרס צבורית על החנוך, צח, צט, ק, קה, קיב,

קשו, קיס, קלו, קס, קמז, קנב, קנו, קפת, קפט,

קצ, קצא, קיב.

קונטרסים, קו-קי.

קיסה, קופה-נבאים, עט, צט, קיד, קמו, קשו, קיס,

קנ, קנא, קנב, קנג, קנו, קס, קסא, קצו.

קוק, ש, ה, לה, צח, רלס.

קסחי, ר' דוד, מנ.

ס' הקסוצה, עב.

ס' הקנה, עב.

קצור מורחי, סא.

קצור שלי, קסט.

קצנלבוין, ר' יחזקאל, רח.

קרוכמל, ר' אריה לייב, קסא.

ר' מנחם, קלד.

ר' נחמן, רעג.

קריאת שם לילדים, קבר.

קריאת שמות עבריים לבגדים וכלי הבית, נג.

קריה נשגבה, קס.

קריטונה, מ.

קרקא צח-קנ, קלו, קס.

ראביץ, קסא.

ראבינובי יודל, רנו.

ראפפורט, שלמה יהודה (שיר), מד, עב.

ראיש, קכו, קסא.

ראש הנבעה, רסט-רע.

ראש חדש, יב, צב, קית, קע, רכ, רפח.

ראש ישיבה, יג, יד, טו, טז, לב, קה, קו, קי, קיא,

קיב, קסב, קסח, קצד.

ראשית בכורים, קעו.

ראשית חכמה, עב, פב.

רב, רבנים (במובן של מלמדים), ד, ז, י, יג, יח,

בא, כב, עה, עט, פ, קיה, קצו.

הגשפורטר, טו, קלב.

רוח חן, טב.

רוטשילד, ברוך, רעה-רעו.

רוטנא, ה, מו, קה.

הרוקח, ג.

רחוב בתי הספר, טו.

רינוס, לב.

רויף, סט, פא, קכו, קסא, רנט. ראה: אלפסי.

רייפמן יעקב, י, יא, יב, טו.

ריש דוכנא, צא, קא, קב, קסח, קסח, קצב, קצנ,

רמח, רמט. ראה: ביהעלפר.

רלביץ, טו.

רמב"ם, קסב, רנט, רע, רפט.

רוי, סט, קסא.

רקוד, רה.

רשב"א, קסא.

רשמות, ה, לב, קה, רמו.

ר' יעקב ב"ר אריה לייב, קצא.

שירת אמונת שמואל, קסב.

זכרון יהודה, כה.

חות יאיר, קכה-קכה, קסא.

מאיר גתיבים, ריג.

מהר"ם, כג, צג, קכא, קסא.

מהר"ם, קסא.

מהר"ל, יח, כח, קסא.

מהר"ם מינץ, פא, קכא.

מהר"ם רוסנבורג, ד, ה, כג, כד.

שמן למאור, קבר.
 ר' שמשון ב"ר אברהם, רסח.
 שני לוחות הברית (שליה), מה, קסו, קעו.
 קפט, קצה, רא, רסג.
 שנים מקרא ואחד תרגום, יא, יב, ס.
 שעה שעון, לב, פח, קלס.
 שערטלש, ר' משה ב"ר יששכר, ס.
 שערי אורה, מב.
 שערי דורא, ע.
 שפע של, סט.
 שפת אם, למוד ב —, קעה, רכד.
 שפת יהודית-דאשכנזית וספרותה, קנפ.
 שפתי ישנים, ס, קנה.
 שפתי כהן (סדך), קפ, רסו, רצא.
 ס' השרשים לרד"ק, רסו.
 שש כנפים, סג.
 תאומים, ר' אהרן, קבת.
 ר' יוסף, רידרית.
 תולדות נדולי ישראל באיטליא, קצא.
 תולדות יעקב יוסף, ריג.
 תוספות, ה, טו, כ, כד, כה, לג, סג, סז, סח, סט.
 ע, פו, צ, צב, צח, צמ, קא, קיה, קלת, קלס.
 קנה, קסו, קסו, קפ, קצא, רע, רעג — תוספות.
 וסן, קכא — תוספות סיד ושנן, לר.
 תוספות-יוס, מח, סג, קעס, קצא.
 תורה וזה היום בארצות הסערים, לג.
 תורת חיים, פד.
 תורת חסאת, ע.
 תורת כהנים (ס' ויקרא, התחלת המדור בו), ב, ג.
 טו, יס, כב, ע, קצח, רכ, רס.
 תורת העולה, טא.
 תורת קסן, רא.
 תיקון לא.
 תלבושת היצרים, נג.
 תלמוד, יד, טו, סו, יו, יח, יט, כ, כא, כז, כח, כט, מד.
 ג, סז, סח, סת, פד, צ, קני, קכו, קלו, קסו, קפט.
 רבתי, רל, רנח, רסג, רסח, רסס, רעה, רפט.
 ראה: נמרא, חלוקים, פלפול, תוספות.
 תלמוד לטון עברי, רעה.

סוית מהרמ"ט, קפא.
 מהרש"ל, רסו.
 עבודת הנרשוני, קיב.
 רא"ה, קפא.
 הרא"ש צח.
 הריב"ש, כד, קפא.
 ר"י ברונא, לב.
 הרמ"א, מ"מא.
 תרומת הדשן, לג, קכג.
 תשבץ, כג.
 טאלמון, קנד.
 שבט יהודה, צו.
 שבילי אמונה, נה.
 שבת, למוד עם הילדים בשבת, קסו, קיו, קעא, קפה.
 רב, רסו — בחינה בשבת, קפט, רי, רכג —
 שבת הבחורים, קכב — ערב שבת, לג, רכ, רצא.
 ר' שבתאי משורר במ, ס, קנה.
 ר' שבתאי סופר, מב, עב.
 שוה"לבן, קצב.
 שור, ר' אברהם חיים, פד.
 שחק באנונים, כט — קוביא, לא.
 טטאס האנן, ר' יוסף, קסט.
 סינועדשקן, ער.
 סיח וצחק, קעו.
 שכמר, ט, ז, כה.
 שכר למוד ושלמים, א, ד, יג, יד, יח, כב, כג, כט.
 לב, לה, סב, ער, עת, ס, פח, צא, צב, צג, צח.
 צמ, קיד, קלס, קמב, קמג, קנ, קנא, קנג, קנה.
 קסה, קפ, קפה, קפט, קצב, רסו, רמה, רמט.
 ר' שלום מנישטאט, ל.
 שלחן ערוך, פד, ג, סט, קנה, קסב, קעא, קעז, קפט.
 קפא, רסו, ריט, רע, רעב.
 שלמי"ט, בא.
 שלשת ימי הנבלה, קיב, קיה.
 ר' סטראל ב"ר יעקב חזק, לה.
 ר' שמואל מקאלונדי, קצה.
 שמונה פרקים להרמב"ם, מב, מה.
 שמושא רבא, ג.
 ר' שמחה מויסרין, ב.
 שמחה תורה, כט, ל — שמחת הנערים, כט.

- תלמידיו ראש נולה, יא.
תנ"ך, קכו, קנה, קעו, קעה, קעט, קפב, רד, רי, רטו,
ריו, ריט, רכד, רנה, רס, רסת. ראה: חומש,
סקרא, עשרים וארבע, פרשה, סדרה.
תפארת ישראל, נ.
תפלה, תפלות, יט, כו, לו, עא, קא, קנ, קיה, קלד, קנ.
קנה, קעא, קעב, קענ, קער, קעה, קעו, קפ, קצו,
רכא, רכד, רנה.
תקון השולחן, קנו.
תקופה, ריג.
תקנות אה"י, קפת.
" המדינה בסורכיה, קלד-קלו.
" הקהלה באלמונא-המבורג, קפט.
" הקהלה בסיץ, קנא-קנב.
" חברת ת"ת באמסטרדם, רסת.
" הברה ת"ת בווילקווא, קסיקא.
" מנדלי יתומים באמסטרדם,
קפט-קצ.
" מנדלי יתומים בפיוורדא, רד.
" מדינת העסקין, קנ.
" מוונא, קיד.
" פרנקפורט דמיין, קמו.
" קרקא, צחיקד.
" ר"ת וחבריו, יד.
חרטום, יא, יב, טו.
ס' התרומות, קפא.
חרצן, עא, קכד, קלג.
ס' תשבי צ"א בחור, רטו.
חשבוט, טג.
תשעה באב, קיה, קעא.
- תשובת הנאונים, עכ.
תשובות חכמי צרפת ולותיה, א.
Beiträge zur Geschichte der Hebr. u.
Aram. Studien, 176.
Beiträge zur Geschichte u. Literatur, 6.
Die alten Statuten der Jüdischen Ge-
meinden in Mähren, 143.
Die Wormser Minhagbücher, 29.
Еврейская Старина, 104.
Frankfurter Rabbinen, 73.
Galicien wie es 1772 an Österreich
kam, 213.
Gedenkbuch zur Erinnerung an David
Kaufmann, 117.
Germania Judaica, 9,
Jahrbuch der Jüd.-Lit. Gesellschaft.
25, 57, 66, 85, 98, 99, 195, 213, 336, 276.
Jahrbuch für Israeliten, 175.
R. Jair-Chajjm Bachrach, 125.
Jüdische Privatbriefe, 8, 23, 77.
Mitteilungen der Ges. für Jüdische
Volkskunde, 188, 189.
Monatsschrift für Geschichte u. Wissen-
schaft d. Judentums, 289.
Mordochai b. Hillel, 23.
Quellenschriften zur Geschichte des
Unterrichts u. der Erziehung bei den
deutschen Juden, 8, 117, 138, 154.
Revue d. Etudes Juives, 1, 7, 47, 56.

תקוני טעיות הדפוס.

עמ'	סורה	במקום:	צ"ל:
י' ט"ז	— הערה 4 ע"י כ"י של"ג	ע"י הוי"מ ס"י של"ג.	
י' י"ז	22 ולומר	ולומר	
י' ל"א	11 יבא החורף אם לא גרוע וכו'	יבוא החורף אם לא. גרוע וכו'.	
י' ל"ב	13 בני	בנו	
י' ל"ד	1 אבול"נה	אביל"נה	
י' ל"ו	7 ראשו	ראשין	
י' מ"ה	10 לפי סב"ל, יהולל	לפי סב"ל יהולל	
י' נ'	10 מחזיק עצמו: כי ראוי	מחזיק עצמי כי ראוי	
י' "	16 הדבר	כדבר	
י' ס"ד	15 וילכו	ילכו	
י' ע"ט	23 בותב המכתב עובר	עובר בותב המכתב	
י' פ"ב	25 ויפ"ם	ויפ"ם	
י' פ"ה	22 יאהרבוך	יאהרבוך	
י' פ"ה	— הערה 2: כי"א	כי"א ב'	
י' צ"ן	18 באדם	כאדם	
י' ק"ג	15 ומסוגל	ומסוגל	
י' ק"ב	— בהערה שמת	שמת	
י' ק"ד	— הערה 5 הלומדים	הלומדים	
י' קמ"ו	4 עשוחם	עשותה	
י' קכ"א	— הערה 4 מנח	מנח	
י' קכ"ח	1 ומוכיח	ומוכרת	
י' קמ"ז	17 לטיב	לטיב	
י' קמ"ט	2 ושן	ושם	
י' קנ"ד	— Quellen-Schriften	Quellenschriften	
י' קס"א	1 עתה וזמן	עתה והזמן	
י' קס"ב	2 בהלכה	בהלכה	
י' קס"ח	2 בנעוריהם	בנעוריהם	
י' קס"ט	20 שבא	שיבא	
י' קע"ז	21 חרש	חורש	
י' ר"יב במקום: ס"י ק"ו צ"ל: ק"ו. וע"י זה נשתכשו גם דמספרים כס'מנים שאהרי זה.			

